EDİTÖR **Kate Fleet**
ÇEVİRİ **Ali Özdamar**

Türkiye Tarihi

1071 — 1453

Kitap YAYINEVİ

Bizans'tan Türkiye'ye

TÜRKİYE TARİHİ

Kurucu Editör
Metin Kunt, Sabancı Üniversitesi Tarih Profesörü

Cambridge Türkiye Tarihi muazzam bir girişimi temsil ediyor. Dört ciltlik bu tarih Türklerin Anadolu'ya girdiği dönem olan 11. yüzyıl sonundan başlayarak Osmanlı devletinin kuruluşunu, 15. - 16. yüzyıllarda doğuda İran sınırından batıda Macaristan'a, güneyde Kuzey Afrika ve Arap yarımadasına kadar uzanan muazzam toprakları olan güçlü bir imparatorluk haline gelişini kapsamaktadır. Son cilt imparatorluğun I. Dünya Savaşı sonrasında parçalanışına ve küllerinden doğan modern Türkiye devletinin tarihine dairdir. Birçok ülkeden yazarların katkıları son yıllarda Osmanlı tarihi ile Türkiye araştırmalarında görülen son derece önemli ilerlemeleri yansıtır.

Cilt I
Bizans'tan Türkiye'ye 1071-1453
Kate Fleet (ed.)

Cilt II
Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu, 1453-1603
Suraiya N. Faroqhi ve Kate Fleet (ed.)

Cilt III
Geç Osmanlı İmparatorluğu, 1603-1839
Suraiya N. Faroqhi (ed.)

Cilt IV
Modern Dünyada Türkiye, 1839-2010
Reşat Kasaba (ed.)

TÜRKİYE TARİHİ
Bizans'tan Türkiye'ye
1071-1453
cilt 1

Cambridge Türkiye Tarihi'nin birinci cildi, 11. yüzyılın sonunda ilk Türk boylarının Anadolu'ya gelişinden 1453'te Konstantinopolis'in Osmanlıların eline geçişine kadar geçen zaman diliminde bu topraklarda Türk hegemonyasının yükselişini inceliyor. Çalışmada bu zaman dilimi alışılmış yöntemle bir fay hattı gibi Osmanlı öncesi/Osmanlı olarak bölünmektense bir bütün olarak ele alınıyor. Bizans İmparatorluğu'nun parçalandığı ve Anadolu'nun Türklerin kontrolüne geçip Osmanlı İmparatorluğu'nun ana toprağı haline geldiği sırada bölgenin siyasi, iktisadi, sosyal, entelektüel ve kültürel tarihini kapsıyor. Birinci cilde katkıda bulunanlar çağın bölünmüşlüklerini değil, sürekliliklerini anlatıp vurguluyor, coğrafi bağlamda Anadolu'nun Orta Asya, Ortadoğu ve Akdeniz'in kavşak noktası olduğunu ortaya koyuyorlar. Bölgede ortaya çıkan dünya bir çatışmalar dünyası, ama aynı zamanda farklı kültürlerin yan yana yaşadığı, entelektüel ve diplomatik alışverişin yoğun olduğu, siyasetin inceldiği bir dünya. Türkiye tarihinin görece az çalışılmış bir dönemi hakkında, alanın önde gelen yazarlarının katkıda bulunduğu bir başvuru kitabı.

KATE FLEET, Cambridge Newnham College Skilliter Osmanlı Çalışmaları Merkezi yöneticisidir ve Cambridge Üniversitesi Asya ve Ortadoğu Çalışmaları Fakültesi'nde Newton Trust Osmanlı Tarihi öğretim üyesidir. Kitapları arasında *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State* (Cambridge, 1999) vardır.

Resim listesi

Haritalar

Katkıda Bulunanlar

JULIAN CHRYSOSTOMIDES, Londra Üniversitesi'nde Royal Holloway ile Bedford New College bünyesinde bulunan Hellenic Institute yöneticisi ve yine Londra Üniversitesi'nde Bizans tarihi konusunda Emerita Reader'dır [yazar 28 Kasım 2008'de yaşamını yitirmiştir]. Kitapları arasında *Funeral Oration on his Brother Theodore: Manuel II Palaeologos* (Selanik, 1985) ve *Monumenta Peloponnesiaca: Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries* (Camberley, 1995) vardır.

HOWARD CRANE, Ohio State University Sanat Tarihi Bölümü'nde profesördür. Kitapları arasında *The Garden of Mosques: Hafiz Hüseyin al-Ayvansarayi's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul* (Leiden, 2000) ve *Risale-i Mi'mariyye: an Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture* (Leiden, 1987) yer alır.

KATE FLEET, Newnham College, Cambridge Skilliter Osmanlı Çalışmaları Merkezi yöneticisidir ve Cambridge Üniversitesi Asya ve Ortadoğu Çalışmaları Fakültesi'nde Newton Trust Osmanlı Tarihi öğretim üyesidir. Kitapları arasında *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: the Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge,1999) vardır.

PÁL FODOR, Macar Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde Erken Modern Çağ Bölümü'nün başkanıdır. Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi örgütlenmesi ve yönetici elitleri, ayrıca Avrupa ile siyasi ilişkileri üstüne birçok yayını vardır. Kitapları arasında *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire* (İstanbul, 2000) ve Géza Dávid'le birlikte kaleme aldığı *"Affairs of State are Supreme": the Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544-1544, 1552)* (Budapeşte, 2005) vardır. Aynı yazarla birlikte Osmanlı-Avrupa ilişkilerine dair makalelerden oluşan birkaç kitabı yayına hazırlamıştır.

MACHIEL KIEL, İstanbul'daki Hollanda Arkeoloji Enstitüsü'nün müdürüydü. Halen UNESCO'nun Bosna-Hersek danışmanlığını sürdürüyor ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nde İslam mimarisi dersi veriyor. On sekiz

yıl boyunca Hollanda Tarihi Anıtlar Servisi'nde yapı ustası ve taş yontucu olarak çalıştı, böylelikle akademik arşiv çalışmalarını yapı işlerindeki pratik tecrübesiyle birleştirdi. Osmanlı döneminde Balkanlar üstüne birçok eseri vardır; *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* (Aldershot, 1990) bunlardan biridir.

RUDI PAUL LINDNER, Michigan Üniversitesi'nde (Ann Arbor) tarih profesörüdür, karşılaştırmalı ortaçağ tarihi ve astrofizik tarihi dersleri vermektedir. Bozkır göçebeleri, erken Osmanlı tarihyazımı, ortaçağ mali tarihi ve ABD'de 20. yüzyılda astronomi kurumlarının gelişmesine ilişkin birçok yayını vardır. Kitapları arasında *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington, 1983) ve *Explorations in Ottoman Prehistory* (Bloomington, 2006 [*Osmanlı Tarihöncesi*, Kitap Yayınevi, 2008]) bulunuyor.

CHARLES MELVILLE, Cambridge Üniversitesi, Asya ve Ortadoğu Çalışmaları Fakültesi'nde İran tarihi konusunda Reader'dır. Kitapları arasında N.N. Ambraseys'le birlikte kaleme aldığı *A History of Persian Earthquakes* (Cambridge, 1982), N.N. Ambraseys ve R.D. Adams'la yazdığı *The Seismicity of Egypt, Arabia and the Red Sea: a Historical Review* (Cambridge, 1994) vardır.

AHMET YAŞAR OCAK, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde profesördür. Selçuklu ve Osmanlı toplumsal, kültürel ve dini tarihi konulu çalışmaları vardır, birçok yayını arasında şunlar bulunmaktadır: *Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü* (İstanbul, 2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler* (Ankara, 1999), *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar*, 3. bas. (İstanbul, 2003), *Sarı Saltık: Popüler İslâm'ın Balkanlardaki Destani Öncüsü*, (Ankara, 2002) ve *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler: Metodolojik Bir Yaklaşım* (Ankara, 1997), *Ortaçağ Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri, Selçuklu Dönemi* (Kitap Yayınevi, 2011) ve *Yeniçağ Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri, Osmanlı Dönemi* (Kitap Yayınevi, 2011).

Çevriyazı üstüne bir not

Osmanlı Türkçesi, modern Türkçe imla kullanılarak çevriyazıya aktarıldı ve Arapça ile Farsça terim veya adlarda uzun olan ünlülerin üstüne düzeltme imi konmadı. İsimler, İngilizcede yaygın kullanımda olmaları durumu dışında Türkçe şekilleriyle verildi. Kişilerin farklı bir isim altında daha iyi tanındığı durumlarda her iki isim de belirtildi.

Kronoloji

Selçuklular

1063–1072	Alp Arslan
1071	Malazgirt (Manzikert) Muharebesi
1081–1092	I. Süleyman
1092–1107	I. Kılıç Arslan
1107–1116	Melikşah
1116–1156	I. Rükneddin Mesud
1156–1192	II. Kılıç Arslan
1192–1196, 1204–1210	I. Gıyaseddin Keyhüsrev
1196–1204	II. Rükneddin Süleyman
1204–1205	III. İzzeddin Kılıç Arslan
1210–1220	I. İzzeddin Keykavus
1220–1237	I. Alaeddin Keykubad
1237–1243	II. Gıyaseddin Keyhüsrev
1243	Kösedağ Muharebesi
1246–1248	II. İzzeddin Keykavus
1248–1265	IV. Rükneddin Kılıç Arslan
1249–1257	II. Alaeddin Keykubad
1265–1283	III. Gıyaseddin Keyhüsrev
1283–1284, 1284–1293, 1294–1301, 1303–1307	II. Gıyaseddin Mesud
1284, 1292–1293, 1301–1303	III. Alaeddin Keykubad
1307	III. Gıyaseddin Mesud

İlhanlılar

1253–1265	Hülagû
1265–1282	Abaka
1282–1284	Ahmed Tegüder
1284–1291	Argun
1291–1295	Geyhatu
1295	Baydu
1295–1304	Gazan

1304–1316	Olcaytu
1317–1335	Ebu Said

Beylikler

Geç 13. yüzyıl: Beyliklerin kuruluşu

?–y.1324	Osman
y. 1324–1362	Orhan
1326	Bursa'nın Osmanlıların eline geçmesi
1331	Nikea [İznik] Osmanlıların eline geçmesi
1337	Nikomedia [İzmit] Osmanlıların eline geçmesi
y. 1330'lar	Karesi'nin Osmanlıların eline geçmesi
1344	İzmir'in kısmen Haçlı kuvvetinin eline geçmesi
1354	Gelibolu'nun Osmanlılarca işgali
1362–1389	I. Murad
y. 1369	Adrianopolis'in (Edirne) Osmanlıların eline geçmesi
1371	Çirmen Muharebesi (Meriç)
1370'ler	Germiyan ve Hamidoğulları beyliklerinin Osmanlılarca fethi
1380'ler	Teke'nin Osmanlılarca fethi
1385	Niş'in Osmanlıların eline geçmesi
1387	Thessalonike'nin [Selanik] Osmanlıların eline geçmesi
1389	Kosova Muharebesi
1389–1402	I. Bayezid
1389–1390	Aydın ve Menteşe beyliklerinin Osmanlılarca fethi
1394–1402	Konstantinopolis'in Osmanlılarca kuşatılması
1396	Niğbolu Muharebesi
1397	Karamanoğullarının Osmanlılarca alt edilmesi
1402	Ankara Muharebesi
1402–1413	Osmanlılar arasında öldürücü çatışmalar dönemi
1413–1421	I. Mehmed
1416	Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa İsyanı
1421–1444, 1446–1451	II. Murad
1422	Konstantinopolis'in Osmanlılarca kuşatılması

1430	Thessalonike'nin Osmanlıların eline geçmesi
1444	Varna Muharebesi
1444–1446, 1451–1481	II. Mehmed
1448	II. Kosova Muharebesi
1453	Konstantinopolis'in Osmanlılarca fethi

Bizans

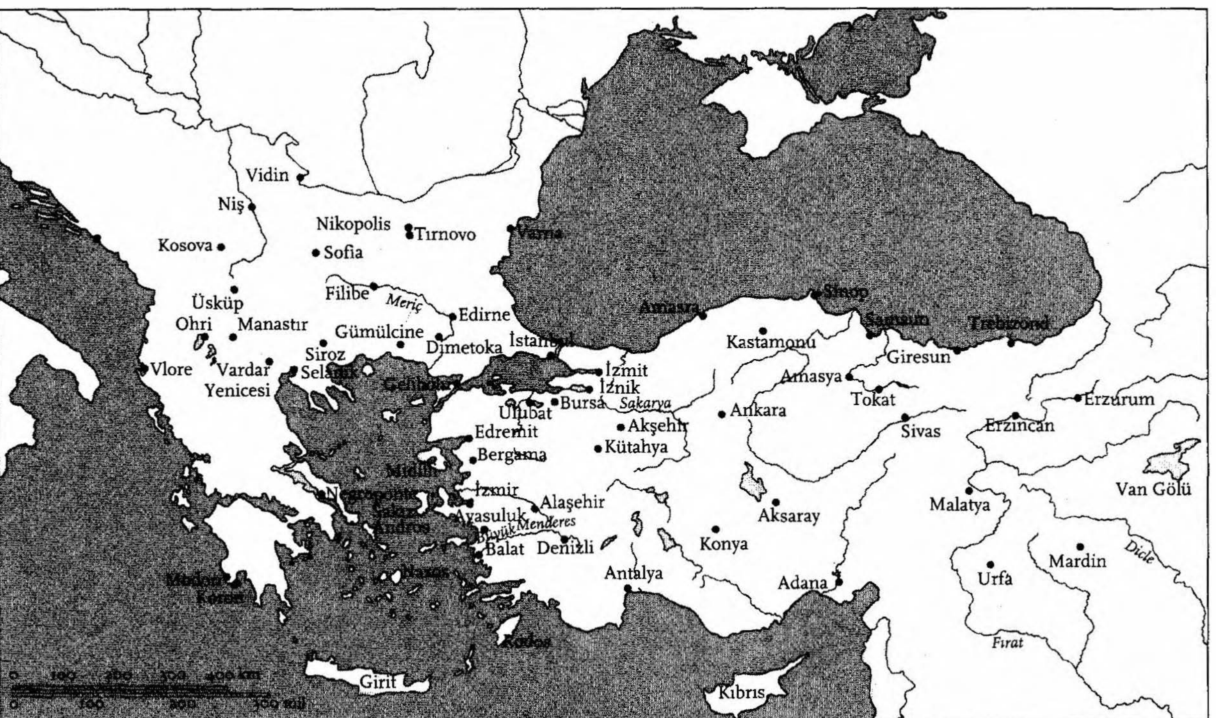
1071–1078	VII. Mihail Dukas
1078–1081	III. Nikeforos Botaneiates
1081–1118	I. Aleksios Komnenos
1118–1143	II. İoannes Komnenos
1143–1180	I. Manuel Komnenos
1180–1183	II. Aleksios Komnenos
1183–1185	I. Andronikos Komnenos
1185–1195, 1203–1204	II. İsakios Angelos
1195–1203	III. Aleksios Angelos
1203–1204	II. İsakios Angelos ve IV. Aleksios Angelos
1204	V. Aleksios Dukas
	Konstantinopolis'in IV. Haçlı Seferi kuvvetlerince ele geçirilmesi
1204–1261	Konstantinopolis Latin Krallığı
1204–1461	Trebizond [Trabzon] Latin Krallığı
1204–1222	I. Theodoros Laskaris
1222–1254	III. İoannes Dukas Vatatzes
1254–1258	II. Theodoros Laskaris
1258–1259	IV. İoannes Laskaris
1259–1282	VIII. Mihail Paleologos
1282–1328	II. Andronikos Paleologos
1328–1341	III. Andronikos Paleologos
1341–1391	V. İoannes Paleologos
1341–1347	Bizans'ta iç savaş
1347–1354	VI. İoannes Kantakuzenos
1373–1376	II. Manuel Paleologos

1376–1379	IV. Andronikos Paleologos
1391–1425	II. Manuel Paleologos
1425–1448	VIII. İoannes Paleologos
1448–1453	XI. Konstantinos Paleologos

Harita I. Bizans İmparatorluğu, 1071

Harita 2. Anadolu Beylikleri

Harita 3. Osmanlı İmparatorluğu, 1453

Kate Fleet

Giriş

Cambridge Türkiye Tarihi'nin bu birinci cildinde, Türklerin Anadolu'ya gelişinden Bizans İmparatorluğu'nun çöküşüne ve başkenti İstanbul olan bir Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar olan geçiş dönemi değerlendiriliyor. İlk dört bölümde, dönemin siyasi tarihinin değişik veçheleri olarak Bizans tarihi, Anadolu'da Moğol devri, Türklerin Avrupa'da ilerlemesi ve Osmanlı dahil Türk devletlerinin yükselişi inceleniyor. Söz konusu bölümlerde ordu, ekonomi, sanat ve mimari üstünde odaklanılarak dönemin toplumsal ve iktisadi hayatının farklı yönleri ile Bizans'tan Osmanlı İmparatorluğu'na geçiş dünyasının kültürel ve dini ortamı ele alınıyor.

Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in Malazgirt (Mantzikert) Muharebesi'nde Türkmenler tarafından yenilgiye uğratıldığı 1071 Ağustosu, Anadolu ve Bizans İmparatorluğu'nun tarihinde bir dönüm noktası sayılıyor. Bu tarihten itibaren Bizanslılar Türklerin Anadolu'ya akışına set çekmekte aciz kalmış ve Anadolu'yu Türkleştirme süreci tedricen başlamıştı. Ama bu ciltte hem Julian Chrysostomides (s. 10), hem Ahmet Yaşar Ocak'ın (s. 356) işaret ettiği gibi, bu bir fetih muharebesi değildi. Selçuklu hükümdarı Alp Arslan, Anadolu'yu fethetme niyeti taşımıyor, daha ziyade Suriye ve Mısır üstüne yürümek istiyordu. Türkler bölgede ilk kez görünmüyordu ve Bizans'ın elindeki Anadolu zaten Malazgirt Muharebesi'nden önceki yıllarda Türkmen akınlarıyla zayıf düşmüştü.

Tıpkı 1071'in tarihçiler için ufuk açıcı –ve yararlı– bir tarih haline gelmesi gibi, Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in, Osmanlı hükümdarı II. Mehmed'in eline geçtiği ve Bizans İmparatorluğu'nun son bulduğu 1453 tarihi de böyle bir işlev görüyor. Bu tarihin, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyal gücünün başlangıcını, emperyal bir başkentin yaratılışını ve Osmanlı'nın gerçek kudretinin doğuş anını simgelediği kabul ediliyor. Elbette durum tam olarak böyle değildi. Bizans İmparatorluğu 1453'ten epey önce hatırı sayılır bir süre boyunca yavaş yavaş ufalanmış ve o tarihe gelindiğinde sırf başkent ile etrafındaki küçük bir kara parçasına indirgenmişti. Kent daha önce, 1390'larda I. Bayezid ve yine 1422'de II. Murad dönemlerinde Osman-

lı kuşatmalarından geçmişti. Gelgelelim fethedilmesi Batı dünyasında şok dalgaları yarattı. Bunun Türklerin Roma'ya ulaşmasının ve Hıristiyan inancının kökünün kurutulmasının alameti olduğuna inananlar çoğunluktaydı. Osmanlılar için Bizans İmparatorluğu başkentinin zaptı simgesel bir öneme sahipti. Bunun ötesinde, Doğu ile Batı arasındaki geçişi ve kuzey ile güney, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki suyolunu kontrol eden konumu, gerek Asya gerekse Avrupa'da toprağı olan bir devlet için bu kenti ekonomik ve stratejik bakımdan önemli kılıyordu. Bununla birlikte kentin düşmesi Türk politikasında ani yahut dramatik bir kopmayı temsil etmez, 1430'da Thessalonike'de [Selanik] olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin Bizans kentlerinin daha önceki düşüşleri doğrultusunda gelişmesinin bir devamıdır.

Dolayısıyla hem 1071'in, hem 1453'ün tarihteki can alıcı anlar olarak önemi abartılır.

Bununla birlikte bunlar, tarihteki olaylar doğrultusunda değişiklik ve dönüşüm dönemlerini göstermeye uygundur ve bu sıfatla bu cilt için yararlı başlangıç ve bitiş noktaları meydana getirir.

Bu cildi dönemlere ayırırken, Osmanlı Devleti'nin itibari başlangıç noktası olarak alınan 14. yüzyıl başı büyük ölçüde göz ardı edildi. Bunun belirli avantajları var. Böylece tarihi, nihai galiplerin yani Osmanlıların lehine abartmaz ve bu suretle tarihe, sonuçların bilindiği geriye doğru bakmaktan kaçınmaya çalışırsınız. Osmanlılar, üstün gelmeleri olgusunun bir sonucu olarak bu dönemin daha sonraki kısmına ilişkin incelemelerde hâkim unsur olma eğilimi taşır. Ama Rudi Paul Lindner'in işaret ettiği üzere (Lindner, s. 102), bunu 1300'de veya 1402'de, Osmanlı kuvvetlerinin Timur tarafından ezildiği ve Osmanlı Devleti'nin bir iç savaş dönemine daldığı Ankara Muharebesi'ndeki kahredici yenilgiden sonra tahmin etmenin hiçbir yolu yoktu. Demek ki 1300'ü bir dönüm noktası olarak göz ardı etmek, bu dönemi çatışma ve ani değişiklik gibi katı terimlerden ziyade akıcılık ile kaynaşmanın belirlediği yavaş bir dönüşüm dönemi olarak daha fazla takdir etmemize de izin verir. Bu, bölgenin Ortodoks Bizans İmparatorluğu'ndan Müslüman Osmanlı imparatorluğuna geçtiği dönemdir. Karakteristik özellikleri tedrici asimilasyon, uyarlama ve massetme olup yüksek derecede esneklik ve kültürel kaynaşmayla belirlenir. Böyle bir kaynaşma, dönemin

entelektüel dünyasında, edebiyatta, sanat ve mimaride ve ayrıca Türk devletlerinin düzenlenmesinde besbellidir.

Ahmet Yaşar Ocak'ın dönemin entelektüel ve kültürel veçhelerini tartıştığı 9. bölümde açıkça görüldüğü gibi, bu, entelektüel bakımdan hareketli, dinamik ve kozmopolit bir dünyaydı. Yeni Türk devletlerinin sarayları bölgenin dışındaki entelektüellerle fikirler için cazibe merkezleri oldu. Orta Asya, Ortadoğu ve Bizans unsurlarının bu kaynaşmasından, imparatorluğun Osmanlı dili haline gelecek olan bir Türkçeyle ifade edilen belirgin bir Türk entelektüel dünyası gelişecekti. Ocak'ın belirttiği gibi, "Ortaçağ Türkiyesi'nin entelektüel dünyası, gelecek yüzyıllar için Osmanlı İmparatorluğu'nun entelektüel performansının temelini yaratıyordu." (Ocak, s. 422)

Değişik unsurların böyle kaynaşması sanat ve mimaride de yansımasını bulur; 14. yüzyıl ve 15. yüzyılın ilk yarısı Türk sanatı ve mimarisinde önemli bir dönüşüm dönemidir ve Rum Selçuklularının etkisinin Orta ve Doğu Anadolu'da sürdüğünü gösterir. Buna karşılık özellikle Batı Anadolu'da gelenekten adamakıllı uzaklaşma, geç Bizans, Timurlu ve Memlûk sanatı dahil (Crane, s. 266) farklı kaynaklardan beslenme görülür. Ama bir karışım da vardı, batıda Selçuklu etkisinde kalmış olan ve orta bölgelerde yenilikçi yapılar ortaya çıkıyordu (Crane, s. 279).

Farklı etkilerin bu birleşmesi Osmanlı toplumunun tertibinde açıkça bellidir. Pál Fodor'un gösterdiği gibi, erken Osmanlı askeri örgütlenmesi Türkmen, Selçuklu, İlhanlı ve Bizans unsurlarının bir birleşimiydi (s. 192); Osmanlı bahriyesinin gelişmesinde de Bizanslı, Venedikli ve Cenevizlilerin bir hayli katkısı vardı (Fodor, s. 224). Türkler, denizci olmadıklarına dair genel görüşe rağmen aslında erken ve başarılı bir şekilde denize açıldılar.

Türklerin, özellikle de Osmanlıların başarısında önemli bir etken dış kaynakları kendine uyarlama, özümseme ve kullanma yeteneğiydi. Osmanlıların "çağın en iyi savaş makinelerinden biri" olarak gelişmesini sağlayan unsurlardan biri, "yabancı teknolojileri ve uzmanları kendilerine uyarlamak için gerekli yetenekle istekliliğe sahip olmaları ve bilgiyle silahların uluslararası ticaret ve aktarımına katılmaları"ydı (Fodor, s. 226). Bu, yabancıları kullanma ve dış uzmanlıklardan yararlanma yeteneği Türklerin ekonomik uygulamasında da belirgindir (Fleet, s. 258).

Ekonomiyi araştırırken karşılaşılan sorunlardan biri, aslında dönemin çoğu veçhesi için geçerli olduğu üzere, kaynakların eksikliğidir (Ocak, s. 353, Fleet, s. 228-9). Bu, birçok alanda araştırmanın yetersiz kalmasıyla veya yeniden değerlendirilmesi gereken görüşlerin yerleşmesiyle sonuçlandı. Bunun için, mesela Türklerin ekonomik motivasyondan ya da keskin zekâdan yoksun olduğu fikri şimdilerde kararlı bir şekilde eleştiriye uğrasa da henüz nihai olarak ortadan kalkmış değil. Tarihçiler 1071'den Konstantinopolis'in düşüşüne kadarki dönemi sık sık bir yıkım dönemi olarak resimledi. Bölgede Haçlılar, Türkmenler, Moğollar, Memlûklar ve Timur olmak üzere çeşitli kuvvetlerin büyük tahribat yarattığı kesindir. Ama bu bütün dört yüz yıllık dönem boyunca Anadolu'nun geniş çaplı ve sürekli bir tahribata uğradığı anlamına gelmez ve mantıken de gelemez. Charles Melville'in işaret ettiği gibi, Moğollar Anadolu tarihinde çoğu zaman bir hayli kötü işlenir (Melville, s. 51); onlar ya Selçukludan Osmanlıya kesintisiz bir süreç diye gözden kaçırılarak ya da Osmanlı tarihinin kısa bir girişi sayılarak, Türk dönemi Anadolu tarihçilerinin nazarında genellikle büyük yer tutmamışlardır. İlhanlı tarihçileri ise Moğolların Anadolu evresini sık sık hiç belirtmez. Melville'in savunduğu üzere, Moğolların Anadolu tarihine katkısını değerlendirmek ve Moğol uygulamalarının Türk, özellikle Osmanlı hükümetinin gelişmesini ne denli etkilemiş olduğunu anlamak, ayrıca İlhanlıların geldikleri yerde karşılaştıkları Selçuklu uygulamalarını ne ölçüde basitçe benimsediklerini ve kendi bozkır arkaplanlarından hangi unsurları getirdiklerini kavramak için daha fazla çalışma yapılması gerekir. İlhanlı mali uygulamaları Osmanlı dönemi idaresinin gelişmesini etkiledi, Osmanlılar hesaplama yöntemlerini onlardan aldı ve sikkelerini taklit etti.

Medreselerin örgütlenmesi ve işlevine –ki bu konuda araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır– (Ocak, s. 412), Anadolu'da Şiilik'e ve nesnel tarihten ziyade duygusal tarihin etkili olduğu din değiştirmenin ve Hıristiyanlıktan dönmenin rolüne (Ocak, s. 403) dair daha fazla araştırmaya gerek var. Duygusal tepkinin tarihi analizi fazlaca sık çarpıttığı başka bir alan Türklerin Avrupa'daki mevcudiyetidir. "Türklerin son gelenler olduğu, dolayısıyla ulus devletler kurulurken önce onların gitmesi gerektiği"ne (Kiel, s. 138) ilişkin bir tutuma rağmen, Machiel Kiel çeşitli Türki halklar

ile Balkan halkları arasındaki temasların en azından Slavların yerleşmesine kadar geri gittiğini gösterir (Kiel, s. 138). 14. yüzyıl ortasından itibaren Avrupa toprağında yerleşen Osmanlıların Avrupalı bir güç olarak böylesine şiddetle reddedilmesi gariptir, oysa Kiel'in değerlendirmesine göre "Tuna üstündeki Nikopol'dan (Nikopolis, Niğbolu) Ege'deki Kavala'ya kadar hattın doğusunda kalan topraklar ve Makedonya'nın güney yarısının çoğu, 1912'ye değin en azından Anadolu'nun büyük bölümünün olduğu kadar 'Türk'tü" (Kiel, s. 156). Balkanlar'daki Türk anıtlarının tahrip edilmesi bölgenin tarihinin 20. yüzyılda yeniden yazılmasının somut ifadesiydi, bu olgu araştırmaları çok olumsuz etkiledi ve çarpıttı.

Bu dönemin tarihine genellikle modern çağın aynasından bakılmıştır. Türklerin Anadolu ve Balkanlar'da güç kazanması, 19. ve 20. yüzyılda birçok tarihçi tarafından, tarihi kendi imgesine göre şekillendirmek için yoğun biçimde çabalayan ulus devletin her şeye kadir gölgesi altında yorumlanır. İngiliz tarihçilerinin gözü Helen hayranlığından körelmişti; Balkan tarihçileri, çoğunun ülkesi ve zihniyeti üstüne vurulan ağır Osmanlı boyunduruğuyla entelektüel olarak sınırlanmıştı; Türk tarihçileri ise "Türklük" taleplerinin tuzağına düşmüştü. Birçok durumda bu görüşler, Ahmet Yaşar Ocak'ın deyişiyle, "ya bilinçli önyargının ya da yüzeysel bir masum inancın" sonucu olarak benimsenmişti; yazar burada özellikle Anadolu'ya gelen Türklerin, daha eski kuşaktan Batılı tarihçilerce ilkel olarak değerlendirilmesine atıfta bulunuyordu (Ocak, s. 400). Ümit ediyoruz ki bu cilt dönemin daha açık bir şekilde kavranmasına katkıda bulunacak ve araştırmaların belirli bir çağın siyasi taleplerinin baskısı dışında yürütülmesini cesaretlendirecektir.

Böylece 1071-1453 dönemi, çoğu şeyin aynı kaldığı, çoğu şeyin yavaş yavaş değiştiği ve çoğu şeyin kültürlerin sanki bir kozada kaynaşmasından yeni doğduğu bir dönemdir. 1453'e gelindiğinde Anadolu dünyası ile Balkanların büyük bölümü bir Türk, Müslüman dünyasına dönüşmüş ve Bizans dünyası göçüp gitmişti.

11. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR BİZANS İMPARATORLUĞU

Bizans ordusunun 1071'de Selçuklu Türkleri tarafından Malazgirt (Mantzikert) Muharebesi'nde yenilgiye uğratılması, iniş çıkışlarına rağmen, Konstantinopolis'in 1453'te Osmanlı Türklerince zaptıyla son bulan bir askeri çöküntü döneminin yolunu açtı. Bu olay, sınırları içinde mevcut etnik, dilsel ve dini çeşitliliklere rağmen özde grekoromen ve Hıristiyan olan kültür ve geleneğini muhafaza eden bir imparatorluğu sona erdirdi.[1]

Aslında Roma İmparatorluğu'nun doğu yarısı (*pars orientalis*) olan Bizans, tüm varlığı boyunca topraklarını doğu, batı ve kuzeyde ortaya çıkan güçlere karşı savunmak zorunda kalmıştı. İmparatorluğun batı yarısı, sonradan I. İustinianos'un (527-565) bu toprakları yeniden fethetmek için gösterdiği çabalara rağmen, Germen göçlerinin bir sonucu olarak kaybedildi. Yine de imparatorluk, insan ve kaynak bakımından Mısır'dan sonra en müreffeh olan bölgesi olan Anadolu'ya tutunduğu sürece Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Filistin'i kaybetmesine rağmen ilkin Perslere, bilahare Araplara yeniden kafa tutma imkânını bulmuştu.

Çeşitli kabilelerin Asya'dan göçleri imparatorluğun kuzey sınırlarında ilave baskılar yarattı; bunların en ciddi olanları Slav, Türki kökenli Bulgar ve yarı Slavlaşmış Sarmat halklarından olan Sırp ve Hırvatların yarattığı baskılardı. Kuzey sınırındaki Slav baskısı siyasi bir kararla halledildi. Gelenleri askeri güçle Tuna sınırının ötesinde tutmayı ve saldırılara son vermeyi beceremeyen Bizanslılar, Slavları, daha önce Ermenilere[2] yapmış olduğu gibi imparatorluğun, Anadolu[3] da dahil olmak üzere nüfusu azalmış bölgelerine yerleştirdi. Bu çözümlerin ikisinin de iktisadi ve askeri bakımdan imparatorluğun yararına olduğu görüldü. Öte yandan, Avarların 796'da Panonya'da Charlemagne'ın oğlu Pepin tarafından alt edilmesi, Bulgarların batıya doğru ilerlemesini ve imparatorluk için büyük bir tehdit haline gelmesini mümkün kıldı.

Arapların doğu sınırında uyguladığı baskı, vilayetlerin yeniden yapılandırılmasına yol açtı; "*thema* sistemi" olarak bilinen bu düzenleme, askeri

birliklerin (*thema*'lar) hem askeri, hem sivil otoriteyi birleştiren ve doğrudan imparatora karşı sorumlu olan bir *strategos*'un (general) yönetimi ve yüksek otoritesi altında idari birimlere yerleştirilmesini içeriyordu. Geliştirilen ve yeniden imparatorluk sınırlarına dahil edilen topraklarda da yaygınlaştırılan bu sistem sadece sadık bir ordunun silah altına alınmasında rol oynamakla kalmayıp, ilaveten mevcut yapıya hem askeri, hem iktisadi alanda katkıda bulunan ve imparatorluğun gerek Balkanlar, gerekse doğuda düşmanlarını etkisizleştirmesini mümkün kılan özgür bir köylülüğün varlığını korudu.[4] Benzer şekilde, kuzeyde ilkin göçebe Slavlar ve bilahare Bulgarlar tarafından yaratılan sorunlar, dini ve kültürel etkileri de beraberinde getiren diplomasinin eşlik ettiği askeri güçle bir ölçüde denetim altına alındı.

Bizans İmparatorluğu 8. yüzyılda Konstantinopolis'i Araplarla Slavlara karşı başarıyla savunmuş ve Anadolu'da egemenliğini pekiştirmiş bulunuyordu. 9. yüzyılın ortasına gelindiğinde ise öylesine toparlanmıştı ki batı, Balkanlar ve doğuda saldırıya geçebilecek durumdaydı. 10. yüzyılın ortasında bir dizi askeri zaferi takiben Arap topraklarına adamakıllı nüfuz etmeye başladı ve bu suretle Girit Adası (961) ile Kıbrıs'ın (965) yeniden zaptı dahil tüm cephelerde bir genişleme döneminin önünü açtı. Bu askeri başarılar II. Basileios'un (976-1025) saltanatı sırasında doruğa ulaştı. Güney İtalya, Calabria ve Apulia bir kez daha sıkı bir denetim altına alındı; kuzeyde Bulgaristan'ın fethiyle imparatorluğun sınırları Tuna ve Drava'ya kadar genişledi. Doğuda, topraklarını Türklerin akınlarına karşı savunmakta aciz kalan [Ermeni] kralının teslim ettiği Ani ve daha sonra Vaspurkan'ın ilhakıyla, sınırlar Van Gölü'nün doğusuna ve Fırat'ın ötesine doğru uzandı.[5] İmparatorluk 1025'te, II. Basileios'un saltanatının sonunda Doğu Akdeniz'de hâkim güç olarak belirmiş durumdaydı ve etki alanına Balkanlar'ın Slavları ile Rusya'yı çekmeyi de başardı.

Bu başarılar o dönemde Bizans'a hükmetmiş olan imparatorların politikalarında süreklilik ve keza iyi yapılandırılmış bir siyasi, askeri ve iktisadi örgütlenme olmaksızın elde edilemezdi. II. Basileios'un ölümünü hemen takip eden yıllar başarıdan tümüyle yoksun değildi, ama zaman geçtikçe askeri ve toplumsal sorunları değerlendirip bunlara karşılık verecek bir önderliğin eksikliği durumu ağırlaştırdı. Konstantinopolis sarayındaki sivil

aristokrasi ile Anadolu'nun orduya komutanlar veren, ama aynı zamanda doğudaki genişlemeden ekonomik çıkar sağlayan büyük toprak sahipleri arasındaki çatışmayla durum daha da kötüye gitti. II. Basileios'un ölümünden sonra, söz konusu toprak sahiplerinin hem toprakları hem de küçük mülk sahiplerini yutma güdüsü engel tanımaksızın sürüp gitti. Bunlara ek olarak IX. Konstantinos Monomahos'un (1042-1055) başlattığı merkezileşme imparatorluğun kara ve deniz güçlerini zayıf düşürdü, çünkü bu değişiklikler, vergi gelirlerinde yarattığı kayıpla devletin hem ekonomik refahının etkilenmesine, hem de askerlerinden mahrum kalmasına yol açtı.[6]

İmparatorluk, iç güçlüklere ilaveten, genişlemesinin bir sonucu olarak sınırlarında yeni kuvvetlerle yüz yüze gelmişti. Bunların en dişlisi batıda Normanlar, kuzeyde Peçenekler ve doğuda Selçuklulardı; Peçenekler ile Selçuklular Türki kökenliydi. Peçenekler Bizanslılara yabancı değildi, çünkü aralarında uzun zamandır devam eden bir ilişki şekillendirmeyi becermişlerdi ve onları Rus, Macar ve Bulgarları denetlemek için kullanıyorlardı. Bunu VII. Konstantinos Porfirogennetos'un (905-959) oğlu Romanos'a verdiği öğütten açıkça görüyoruz:

> Romalıların imparatoru Peçeneklerle barış içinde yaşadığı sürece Ruslar ya da Türkler ne Roma topraklarını silah zoruyla ele geçirebilir, ne de onlardan barışın bedeli olarak büyük ve abartılı miktarlarda parayla mal koparabilirler... Romalıların imparatoru Bulgarlara da daha dişli görünecektir ve eğer Peçeneklerle barış halindeyse Bulgarları da huzuru korumaya zorlayabilir.[7]

Bu durum II. Basileios'un ölümünden (1025) sonra kökünden değişmişti. Bulgaristan'ın ilhakı imparatorluğu Peçenek akınlarına açık kılıyor, bu da ardında bir yıkım bırakıyordu.[8] İmzalanan periyodik anlaşmalar da uzun ömürlü olmadı ve Peçenekler daimi bir tehdit olarak kaldı. Ne var ki başka bir göçebe Türki aşiret olan Oğuzlar çok daha tahripkâr çıktı: 1065'te Tuna'yı geçip Thessalonike'ye [Selanik] ulaştılar, Yunanistan'a nüfuz ettiler, kırsal kesimdeki yerleşim alanlarını kasıp kavurup sakinlerini öldürdüler.[9] Bir yandan da Anadolu'da yeni ve daha da zorlu bir hasım olan Selçuklu Türkle-

ri peyda oldu. II. Basileios ve IX. Konstantinos Monomahos'un saltanatları sırasında Ermenistan'ın ilhakı imparatorluğu Selçuklu saldırılarına maruz bıraktı.[10] Bütün bu olaylar imparatorluğun askeri potansiyelini etkileyecek olan toplumsal ve iktisadi değişikliklerle çakıştı. Mihail Psellos'un I. İsakios Komnenos'un ağzından aktardığı, "emperyalist politikanın... para ve asker miktarını iyice artırmadan, ilaveten yeterli ihtiyat kuvveti bulundurmadan hayata geçirilemeyeceğine" dair öngörü sonraki olaylarla doğrulandı,[11] çünkü IX. Konstantinos'un İberya ve Mezopotamya *thema* ordularını dağıtması ve askeri hizmet yerine vergi yükü dayatması, nüfusun büyük kesimlerini düşman tarafına kaçmaya zorladı.[12] Bu özel olayda *thema* sisteminin zayıf düşmesi bir defaya mahsus bir karar değil, imparatorluğun kalan kısmına da uygulanan bir politika olup kara ve deniz gücünün dayandığı toplumsal ve ekonomik yapıları sarstı.[13] Bunun sonucunda savunma sanayiinde oluşan boşluk çok sayıda yabancı paralı askerlerin askeri hizmete alınmasıyla doldu, bu amaçla belirli vergiler kondu.[14] Bu önlemler hazinede delik açmakla kalmayıp, kentler ile kırsal bölgelerin düşman saldırılarıyla yıkıma uğradığı bir zamanda silahlı isyanları tahrik ederek durumu daha da ağırlaştırdı.[15]

X. Konstantinos Dukas'ın (1059-1067) oğlu VII. Mihail Dukas'ın henüz ergin olmadığı 1068 yılında, profesyonel asker Romanos Diogenes imparator seçildi. Düşman saldırılarına karşılık verecek bir askere duyulan ihtiyaç, en azından bu seçimi yapan dul kraliçe Evdokia için apaçık ortadaydı.[16] Askeri partinin bir mensubu olan yeni hükümdar alelacele, esas olarak Peçenekler, Oğuzlar, Normanlar ve Franklardan meydana gelen ve her birliğin kendi önderinin emirlerine uyduğu karmakarışık bir ordu topladı; kritik bir aşamada kuvvetleri böldü, en deneyimli askerlerinden oluşan bir birliği Van Gölü üstündeki Chliat'a (Ahlat) gönderdi.[17] Ama her şeyden önce belirleyici olan, çarpışma sırasında Diogenes'in yenilmiş olduğuna dair yanlış söylentiler yayıp tüm girişimi baltalayan –Mihail'in kuzeni ve sezar İoannes Dukas'ın oğlu– Andronikos Dukas'ın ihanetiydi. Bu durum Oğuzların büyük bir kesiminin taraf değiştirip soydaşları olan Türklere[18] katılmasına yol açtı, Bailleul'lü Roussel'in emrindeki Franklar ve Bizans'ın dini baskısına içerleyen Ermeniler ise ordugâhtan kaçtı. Büyük olasılıkla Diogenes'in ayağını kaydırma perspektifiyle hareket eden Andronikos Dukas muharebe

alanından çekilerek ordusuyla Konstantinopolis'e doğru ilerledi.[19] Sonuçta Bizans yenik düştü ve Diogenes ele geçirildi. Ana kaygısı kuvvetlerini Suriye ve Mısır'a karşı yürütmek olan Sultan Alp Arslan (1063-1072) bu evrede Anadolu'nun fethini sürdürmekle ilgilenmemiş görünüyor.[20] Bundan dolayı Diogenes'in şerefine leke sürmedi ve Bizanslıların yıllık bir haraç ödemesi ve askeri yardımda bulunması koşuluyla onu serbest bırakmayı kabul etti.[21] Ama Konstantinopolis'teki güçler, öncelikle de İoannes Dukas bu anlaşma teklifini geri çevirdi; imparatoriçe bir manastıra kapatıldı ve VII. Mihail (1071-1078) tek imparator ilan edildi.[22] Buna karşılık olarak yenik Diogenes tahtını yeniden ele geçirmek için Alp Arslan'ın yardımını almaya çalıştı, ancak kendisine verilen güvencelere rağmen kör edildi ve çok geçmeden öldü.[23] Alp Arslan, Diogenes'in ölümünü bahane olarak kullanıp kuvvetlerini, savunma gücü geçmiş onyıllarda bağımsız Türk çetelerinin (Türkmenler) akınları ve yağmalarıyla zaten erimiş olan Anadolu'ya yöneltti.[24]

Doğu'da baş gösteren bu olayların Batı'da da karşılığı vardı. Malazgirt felaketine tanıklık eden yılda son Bizans mülkü olan Bari, Robert Guiscard'ın komutasındaki Normanların eline geçti ve Adriyatik'in doğu kıyısındaki emperyal mülkler, nihayetinde Konstantinopolis, Guiscard'ın hedefi haline geldi. Bizans keza üst üste isyanlarla karşılaştığı Balkanlar'da da kayıplara uğradı.[25] Ama imparatorluğun kalan gücünü içeriden eritenler, sözgelimi İoannes Dukas'ın adına isyan eden Bailleul'lü Roussel gibi tahta talip olanlar ve yabancı paralı askerlerdi.[26] Bu isyanları bastırmak için Türk paralı askerlerini çağırmak zorunda kalan Bizans hükümeti bu tutumuyla durumu daha da ağırlaştırdı ve bilmeden Türklerin Bizans topraklarında yayılmasına destek oldu.[27] 1180'e gelindiğinde, Bizans toprağı üstünde Kilikya'dan Çanakkale Boğazı'na kadar uzanan, bu suretle Anadolu'nun kalbinde imparatorluğun mevcudiyetini sona erdirecek olan, Roma toprakları üstünde kurulu Rum Selçuklu Devleti yükseliyordu.[28]

Komnenos hanedanı ve ardılları, 1081-1204

Bu arada bir dizi başkaldırı ilkin 1078'de III. Nikeforos Botaneiates'i ve üç yıl sonra "her taraftan barbarlarca kuşatılmış bir imparatorluk" ve tükenmiş bir hazine bulan I. Aleksios Komnenos'u iktidara getirdi.[29] İmpara-

torun acil görevi, sivil otorite ile askeri gücü ve bir bölgenin sorumluluğunu *katepono* olarak adlandırılan tek bir subayın elinde toplayacak reformları yapmak, ilaveten orduyu inşa etmek için başka vergiler koymaktı.[30] Rekabetlerin ve isyanların hüküm sürdüğü bir ortamda ailesi ile yandaşlarına geniş araziler ve unvanlar bağışlayarak konumunu güçlendiren Aleksios'un bu tutumu sık sık eleştirilere neden oldu.[31] Belki kaçınılmaz olan bu çözüm aslında iki yanı keskin bir kılıçtı, çünkü bir yandan Aleksios'un otoritesini güçlendirirken aynı zamanda ayrılıkçı unsurları cesaretlendirdi. İlaveten, 11. yüzyılın başlarına kadar imparatorluğun iktisadi ve askeri gücüne kaynaklık eden tarımsal yapıyı daha da zayıf düşürdü. Keskin zekâlı bir politikacı olan Aleksios, yüz yüze geldiği muazzam sorunları hem diplomasiye hem de savaşa başvurarak çözmeyi denedi; Papa VII. Gregorius ve Alman imparatoruyla müzakereler yaptı, Robert Guiscard'ın Dyrrachium'u (Durazzo) abluka ettiği sırada Venedik'in deniz desteğini sağladı.[32] 1082'de Venedik'in yardımı pahalıya oturmuştu, zira geniş bir mahallenin ve uzun vadede imparatorluğa zarar verecek olan ticari imtiyazların[33] verilmesini gerektiriyordu. Yine de, Normanların yenilmesi, özellikle Slavlar Balkanlar'da bağımsızlıklarını savunmak için Norman istilasından yararlandığından, imparatorluğa geçici olarak soluk aldırdı.

Batı cephesindeki baskı, ama her şeyden önce hem nakit hem insan kaynaklarındaki sürekli yetersizlik Aleksios'u kıyı topraklarını yeniden ele geçirmeye itti. Aleksios, Türkmenlerin ard arda gerçekleştirdiği tahripkâr akınlarla parçalanan ve Türk beyleri arasında parsellenen Anadolu'nun kalbindeki topraklara tekrar kavuşmak için hatırı sayılır bir askeri kuvvet gerekeceğinin farkındaydı, oysa mevcut koşullarda bu imkânsızdı; nitekim bu sorun onun ardıllarının döneminde de çözümsüz kalacaktı. İmparatorluğun gerek insan gerekse kaynaklar bakımından en zengin vilayeti olan Anadolu'nun kaybedilmesi, hükümdarların ortak seferler aracılığıyla kaybedilmiş toprakları geri alma imkânından yoksun kalmasını kaçınılmaz kıldı. O an için Aleksios'un tek yapabileceği, Türklerin yanından geçtiği Karadeniz ve Paflagonya boyundaki kasabaların valilerine görevlerinin başında kalıp bölgelerini korumaları talimatını vermekti.[34] Bu politika belirli durumlarda, sözgelimi Trebizond'da (Trabzon) başarılı olmuştu.[35] Aleksios'un

ardıllarınca daha da güçlendirilip geliştirilen bu önlemler *thema* sisteminin dirilmesine yol açtı. İster karada ister denizde olsun her *thema*'nın başında hem askeri, hem de sivil işlevlere sahip ve artık *dux* [duka] diye anılan bir vali vardı. Gelgelelim bu idari bölgeler büyüklük bakımından öncekilerin bir gölgesinden ibaretti.[36]

Aleksios'un birincil kaygısı Propontis [Marmara Denizi] kıyısına bitişik toprakları yağmacı Türklerden geri almaktı. O sırada Süleyman Şah'ın (1077/1078-1086) idaresinde Nicaea'da (İznik) yerleşmiş olan Türkler, Bitinya'nın kırsal kesiminde Boğaziçi'ndeki Damalis'e [Üsküdar] kadar akınlar düzenliyordu. Aleksios bu bölgeleri huzura kavuşturmayı ve Türkleri daha içerilere sürmeyi becerse de Süleyman Şah'la bir ateşkes anlaşması yapmaktan başka seçeneği yoktu.[37] Bu uzun vadeli bir çözüm değildi, çünkü Süleyman Şah öldüğünde toprakları işbaşında bırakmış olduğu emirler arasında paylaştırıldı. Bu emirlerden biri, birkaç yıl önce bir Türk akını sırasında tutsak alınıp sunulduğu imparator Nikeforos Botaneiates (1078-1081) tarafından *nobelissimus* unvanıyla şereflendirilen Çaka Bey'di (Tzachas). Ne var ki Aleksios'un tahta çıkmasıyla konumunu kaybeden Çaka Bey, kendi devletini yaratmak ve imparator unvanı almak gibi bir maceraya girişti; Peçeneklerin 1090-1091'de Konstantinopolis'in varoşlarına düzenlediği saldırılardan yararlanarak yerel bir Rumun yardımıyla bir bahriye oluşturmayı, Midilli ile Sakız dahil adaları ve kıyı şeridindeki kasabaları ele geçirmeyi başardı.[38] Aleksios, başka bir göçebe aşiret olan Kumanların yardımıyla Peçenek sorununu çözer çözmez dikkatini Çaka Bey sorununa ve imparatorluk bahriyesinin inşasına yoğunlaştırdı; Kumanlar Peçenekleri Levounion Muharebesi'nde[39] kırıp geçirmişti. İmparatorun hizmetindeki gemilerin Çaka Bey'in komuta ettikleriyle boy ölçüşmesi olanaksızdı, nitekim denizde onun üstesinden gelmeye yönelik her girişim başarısız kaldı. Sonunda sorun Aleksios'un Çaka Bey'in damadı I. Kılıç Arslan'la (1092-1107) ittifaka girmesiyle çözüldü ve söylendiğine göre, Kılıç Arslan bir şölenden sonra Çaka Bey'i ortadan kaldırdı.[40] Bu arada Aleksios, Girit ve Kıbrıs'taki ayaklanmalarla başa çıkan bahriyeyi yeniden inşa etmeyi başarmıştı.[41]

Bu başarılar II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde (1095) Kutsal Topraklar'ı Müslümanlardan kurtarmak adına ilk Haçlı seferini başlatması-

na denk geldi.[42] Sonuç, imparatorun, istediği ve geçmişte kullanmış olduğu Batılı paralı askerlerin yerine zaten mevcut olan baskıya katkıda bulunan büyük sayıda silahsız hacı veya silahlı birliğin gelişiyle karşı karşıya kalmasıydı.[43] Nakliye, erzak tedariki ve disiplinsiz ve yıkıcı davranışlar sergileyen kalabalıkların denetimi gibi konuları kapsayan lojistik talepler muazzamdı. Her şeye rağmen Aleksios durumu kontrol altında tutmayı başardı ve Haçlı önderlerinden daha önce Roma İmparatorluğu'na ait olmuş olup fethettikleri bölgelerin tamamının Bizans'a geri verileceğine dair bir yemin talep etti.[44] Bu yemin üstündeki ısrar bazı modern tarihçilerce imparatorun Haçlıları kendi vasallarına dönüştürmek için yaptığı bir manevra olarak yorumlandı. Bununla birlikte, potansiyel bir tehdit oluşturan Haçlılar üstünde denetim sağlamanın Aleksios için mevcut tek yolu bir Batı teamülünü kullanmaktı.[45] Karşılık olarak, ilerleyişleri sırasında onlara destek vermeye, temel ikmal maddelerini ve rehberleri temin etmeye söz verdi. Bu işbirliği Nicaea'nın alınması ve askerlerin Kapadokya'dan geçmesi esnasında doruğuna ulaştı.[46] Ne var ki Haçlılar Antiokheia'ya [Antakya] ulaştığında güçlükler artmıştı. Blois'lı Stephen'in cepheden kaçıp Philomelion'da (Akşehir) imparatora Haçlıların tam bir çöküntüyle yüz yüze olduğunu bildirmesi, buna ilaveten Türk kuvvetlerinin imparator Antakya'ya varmadan ona yetişmeyi denediği söylentilerinin yayılması üzerine Aleksios'un geri çekilmekten başka seçeneği kalmadı. O anda imparatorluğun güvenliği her şeyin üstündeydi. Bundan böyle, Antakyalı Bohemond'un dalavereleri sayesinde her türlü işbirliği ihtimali ortadan kalkmıştı.[47] Bohemond'un bilahare imparatorluğa saldırmasını ve Dyrrachium'da (Durazzo) nihai yenilgisini takiben göstermelik de olsa 1108 Eylülündeki Devol Antlaşması'na[48] göre imparatorluğa boyun eğmesi Aleksios'un itibarını artırdı, o da artık dikkatini Balkanlara yöneltti.

Macaristan'ın siyasi bir etken olarak hem Balkanlar, hem Adriyatik'teki öneminin farkında olan Aleksios, oğlu ve vârisi İoannes'in bir Macar prensesiyle evlenmesini (1104) ayarlamıştı. Bu akrabalık Bizans-Macaristan ilişkilerini en azından onun saltanatı sırasında sağlamlaştırdı. Ama her şeyden önce, Aleksios emperyal otoriteyi güçlendirmeyi ve kaybedilmiş bazı toprakları geri almayı başardı. Balkanlar'da sınır kuzeyde Belgrat'a, güneyde Kotor ve Dubrovnik [Ragusa] dahil Scodra'ya (Shkodra [İşkodra]) ve kuzey-

doğuda Tuna Irmağı'nı izleyerek Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Güneyde, Anadolu'da ise Meander (Büyük Menderes) Irmağı'ndan Philomelion [Akşehir], oradan da Ancyra'ya (Ankara), ardından doğuya doğru yön değiştirerek Karadeniz boyunda Trebizond'a kadar devam ediyordu. Aleksios'un 1118 yılında öldüğünde ardıllarına bıraktığı miras buydu.

Aleksios'un, Niketas Honiates tarafından Komnenosların en büyüğü sayılan oğlu II. İoannes (1118-1143) babasının politikalarını kararlılık ve sağduyuyla sürdürdü.[49] Batıda özellikle saltanatının erken döneminde karşı karşıya kaldığı ana sorunlar, Macaristan'la ilişkiler ve bu ülkenin Balkanlar ile Adriyatik'te artan nüfuzuydu. Doğuda Anadolu'daki toprakların Türklerden geri alınması, Kilikya'daki Ermeniler, Antakya'daki Norman prensliğinin kendisi ve Sicilya'yla bağlantıları İoannes'i saltanatı boyunca meşgul etti. Babasının yeniden düzenlemiş olduğu donanımayı ekonomik nedenlere dayanarak mali danışmanının tavsiyesiyle kendi kaderine terk etmesi ciddi bir hataydı. Honiates'in deyişiyle bu "düşüncesiz politika veya cimrilik," denizlerin denetiminin korsanların eline geçmesiyle sonuçlandı.[50]

Bu sorunlara ilaveten yeni bir Peçenek güruhu 1122'de Tuna'yı geçerek Trakya ve Makedonya kadar güneye inip imparatorluk topraklarını yağmaladı, ancak ardından Bizans ordusunca ezici bir yenilgiye uğratıldı. Bu olay Peçeneklerin çapulculuk eylemlerini nihayete erdirdi.[51]

Gelgelelim İoannes, babasının 1082'de Venediklilere tanıdığı, Bizans ekonomisini boğan kapsamlı ticari imtiyazlardan kendini kurtarmayı beceremedi. Korfu, Kefalonya, Midilli, Sakız ve Rodos'u hedef alan gambot diplomasisinin zoruyla ve deniz kuvvetleri zafiyet içindeyken, 1126'da bu imtiyazları yenilemek ve uzatmaktan başka seçeneği yoktu.[52] Venedik'in imparatorluktaki ekonomik baskınlığından kendini azat etmesi mümkün olmadığından, 1136'da babasının bir zamanlar vermiş olduğu daha sınırlı imtiyazları yenilemek yoluyla[53] Pisalıları yüreklendirmeyi denedi, oysa Pisa o dönemde Venedik'le pek rekabet edecek durumda değildi. Diğer yanda, Sicilya ile Apulia'yı kendi idaresi altında birleştirmiş ve 1130'da imparatorluk tacı giymiş olan Sicilya kralı II. Ruggero dönemindeki Norman genişlemesine bir karşı ağırlık olarak İoannes, Alman hükümdarları ve Papalık'la yeniden dostça ilişkiler kurmaya çalıştı.

İoannes 1130 dolayında Sırbistan konusunda Macaristan'la girdiği çatışmadan başarıyla çıkmasını takiben dikkatini nihayet doğuya yöneltmeyi becerdi; Bitinya, Pamfilya, Frigya, Galatya ve Paflagonya'da Türklere karşı seferler düzenledi ve Türklerin geniş alanlara yayılmasına set çekmek için hisarlar inşa etti.[54] Amacı, o sırada Courtenay'lı I. Jocelin'in naipliği altında olan Antakya'yı geri almaktı. Rum Selçuklu Devleti'nin o dönemde iç çekişmelerle uğraştığına hükmeden imparator, kuvvetlerini Malatya'daki (Melitene) Danişmend Beyliği'ne karşı sürdü ve 1135'te beyliği alt etti. Ne var ki Suriye yolu, Türklerin önünden kaçan Ermenistanlı mültecilerin 1071 dolayında Kilikya'da kurduğu Küçük Ermenistan Krallığı tarafından kesilmişti.[55] Küçük Ermenistan o zamandan itibaren topraklarını Bizans'ın aleyhine genişletmiş ve doğudaki Latin hükümdarlarla iyi ilişkiler kurmuştu. İoannes 1137 baharında Tarsus, Adana ve Mamistra'yı (Misis) peş peşe ele geçirmek için kuvvetlerini harekete geçirdi. Ağustosa gelindiğinde, kısa bir kuşatmadan sonra teslim olan Antakya'ya ulaşmıştı. II. Bohemond'un kızı Antakyalı Constance'ın kocası Poitiers'li Raymond imparatora bağlılık yemini etti ve imparatorluğun hükümranlığını tanıdı. İoannes bir yıl sonra Antakya'ya vakur bir giriş yaptı, ancak bu zafer kısa ömürlü oldu; Latinler desteklerini çekince bölgeyi terk etmekten başka seçeneği kalmadı. İmparatorun, Kinnamos'un belirttiği gibi, oğlu Manuel için Attaleia (Antalya), Antakya ve Kıbrıs'tan meydana gelen ve daha etkili bir savunma sağlayacak olan bir sınır prensliği kurmak isteyip istemediğini söylemek güçtür.[56] Her durumda, statükoyu kabullenmenin halkının çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edeceğine dair Batı'da var olan algının tersine,[57] Kudüs kralı Fulk'a yazdığında Antakya'nın denetimini ele geçirme ve otoritesini güneye doğru genişletme hedefinden vazgeçmek niyetinde değildi.[58] Gelgelelim bu tasarılar asla uygulanmadı, çünkü İoannes 1143 baharında öldü. Üçüncü oğlu ve ardılı I. Manuel (1143-1180) babasının ve dedesinin planlarını sürdürdüyse de yaklaşımı, değişen koşullarla uyum içinde farklılık gösteriyordu.

Batı'daki gelişmeler ve özellikle Normanların Akdeniz'de genişlemesi Manuel'i Alman kralı III. Konrad'la (1138-1152) ittifakını pekiştirmeye zorladı. Manuel, babasının daha önceki düzenlemelerine uyarak Konrad'ın baldızı Bertha von Sulzbach'la evlenmişti. İki hükümdar arasındaki bu iş-

birliği projeleri Edessa'nın [Urfa] 1144'te Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinin tahrik ettiği II. Haçlı Seferi'yle tehlikeye girdi. Bu girişim Fransız ve Norman kralları VII. Louis (1137-1180) ve Sicilyalı II. Ruggero (1130-1154) ile Konrad'ı bir araya getirdi, bu suretle Manuel'i Batı'daki müttefikinden etti. Tam da Haçlıların Antakya dahil Latin prensliklerini güçlendirme amacı, Manuel'in onları en azından ismen imparatorluğun otoritesi altına sokma ve düşmanlıklara son verme arzusuna ters düşüyordu. Aslında o sırada Antakya prensi Raymond, işbirliği şöyle dursun, Bizans'a bağlı Kilikya kentlerini sürekli taciz ediyordu.[59]

Manuel, dedesi I Aleksios'un I. Haçlı Seferi'nde karşılaştığına benzer güçlükler içeren bir görevle Haçlıların geçişiyle uğraşıyordu;[60] bu esnada Ruggero'nun hedefi de imparatorluğa saldırmak ve Konstantinopolis'i zaptetmekti.[61] 1147 Nisanında Korfu'yu ve Yunanistan'ın ipek imalatı yapan en varlıklı kentleri Thebes ile Korinthos'u ele geçirdi.[62] Normanların düşmanca eylemleri ister istemez dikkatini Doğu'dan Batı'ya yöneltti. Bir Akdeniz gücünün önderi olarak hem Sicilya hem de Güney İtalya'daki çıkarlarını savunmaktan başka seçeneği bulunmayan Manuel, Korfu'yu yeniden ele geçirmeyi başardı. Bu zaferde kendisine yardım eden Venedik'e duyduğu minnettarlığın ifadesi ise, 1147'de imtiyazlarını yenilemek ve bir yıl sonra mahallelerini genişletmek oldu.[63] Gelgelelim Normanlarla fazlasıyla uzun süren karşılaşması imparatorluğun kaynakları bakımından fazla pahalıya mal olmakla kalmayıp, Normanlarla ilişkilerini onarma yolundaki Venediklilerin çıkarlarına da ters düştü.[64] Durum, Ruggero'nun Macarlar ile Sırpları imparatorluğa karşı kışkırtmasıyla daha da karmaşıklaştı. Konrad'ın 1152 Şubatındaki ölümü ortak bir İtalya seferi planını baltaladı. Yeni Alman kralı I. Friedrich Barbarossa (1152-1190), öncellerinden farklı olarak Manuel'le hiçbir zaman anlaşma imzalamadı. Siyasi çıkarlar dışında durumu keskinleştiren, Friedrich'in evrensel boyutlar içeren emperyal hâkimiyet iddialarıydı; bu kavram Bizans'ın doktrinlerine aykırıydı. Bu karmaşıklıkların bir sonucu olarak Manuel'in İtalya seferi, başarılı olmak şöyle dursun, 1156'da Brindisi'de yenilgiyle ve fethedilen toprakların kaybedilmesiyle son buldu. İmparatorun 1158'de papa IV. Hadrianus aracılığıyla Ruggero'nun ardılı I. Guglielmo'yla uzlaşmaktan başka seçeneği yoktu.[65] Aynı yıl Bizans'ın hükümranlığı hem

Antakya prensi Reynald, hem de Kudüs kralı Baudouin tarafından tanınınca Manuel'in Latin prensliklerine yönelik politikası doruğa çıktı.[66]

Diğer yanda Venedik'le ilişkileri kötüye giden Manuel durumu dengelemek için Pisa ve Cenova'yla ittifaklar kurdu,[67] ne var ki bu iki kent dengeyi kurmaktan uzaktı. İlaveten, Venedikliler Cenevizlerin artan ticari etkinliğinden o denli rahatsız oldular ki, 1162'de Pisalıların suç ortaklığıyla bir saldırı düzenleyip Ceneviz karargâhını yok ettiler.[68] Cenevizlere tazminat ödemeyi ve Manuel'in diretmelerine aykırı olarak İtalya politikasına katılmayı reddeden Venedikliler imparatorluktan kovuldu, mal varlıklarına da el kondu; Cenevizlerin imtiyazları ise uzatıldı.[69] Buna misilleme olarak Venedik bir saldırı düzenleyip Ege adalarını yağmaladı, ama Sakız'da tutunmayı beceremedi ve Bizans filosu tarafından Males Burnu'na kadar takip edildi. Bizans filosu daha ileri gidemeyince, özellikle Venedik 1173'te Barbarossa ile Ancona'ya karşı bir ittifak kurmuş ve Adriyatik'teki ticari etkinliklerini kabul eden Sicilya kralı II. Guglielmo'yla 1175'te bir anlaşma yapmış olduğundan, düşmanlığın ancak diplomasi vasıtasıyla hallolacağı belirginleşti.[70] Venedik-Bizans müzakereleri 1179'da Venedik'in imtiyazlarının yenilenmesi, esirlerinin serbest bırakılması, el konan mal varlıklarının geri verilmesi ve 1171'de yaşadıkları zararların giderilmesiyle sonuçlandı.[71] Yine de Venedikliler Konstantinopolis'e geri dönmekte acele etmemiş görünüyor. Bunun Manuel'in zararları ödemekte kaçamak davranmasının bir sonucu olup olmadığını söylemek güçtür.

Bununla birlikte, Komnenoslar bu yönde ilerleme kaydettiği halde Anadolu çözülmez sorun olarak kaldı.[72] Fethin doğasının ta kendisinin, yani denetim ve asayişi tesis etmeyi becerecek tek bir otoritenin bulunmadığı bir ortamdaki çok çeşitli unsurlar karışıklık ve yıkıma yol açtı. Bizans kuzeyde Karadeniz'den güneyde Laodikeia'ya (Denizli) kıyı bölgelerini güven altına aldığı ve Anadolu platosunun batı parçasını Amorion'a (Emirdağ yakınında hisar) kadar yeniden fethettiği halde, Bizans topraklarına özellikle Türkmenler tarafından düzenlenen yağma amaçlı baskınlar mevcut anlaşmalara rağmen azalmadan devam etti.[73] Kimi durumlarda tek soluklanma molası, sözgelimi Chliara (Kırkağaç), Pergamon (Bergama) ve Atramyttion'da (Edremit) inşa edilen tahkimatların bir sonucu olarak vuku buluyor, böylelikle

halkın, Honiates'in dile getirdiği gibi "uygar hayatın iyi şeyleri"nin[74] peşine düşmek için geri dönmesi mümkün oluyordu.

1175'te Konstantinopolis ile İkonion (Konya) arasında bir kopma yaşandı ve bu durum ertesi yıl Manuel'in II. Kılıç Arslan'a (1156-1192) karşı sefere çıkıp Miryokefalon'da yenilgiye uğramasına yol açtı. Bu, bizzat imparatorun bir yüzyıl önceki Malazgirt'le kıyaslanabilir saydığı bir yenilgiydi.[75] Manuel'in dış koşullara bir karşılık olarak hem Batı'da, hem Doğu'da benimsediği cafcaflı planların tam olarak gerçekleştirilemeyeceği çok geçmeden belirginleşti, çünkü en basitinden Bizans'ın kaynakları eksikti. Bunun bir sonucu olarak, özellikle Doğu'daki hasımlarla yapılan ve hediyelere dayanan ittifaklar ile anlaşmalar, bunları zorla kabul ettirecek askeri güç olmaksızın korunamadı. Hem yabancı, hem yerli paralı askerlerin hizmete alınması devlet hazinesine büyük bir yük getirmekle kalmayıp, çoğu zaman vilayetlerin yağmalanması ve yıkımıyla sonuçlandı.[76]

Bu zayıflıklar Manuel'in 1180'deki ölümüyle ve ergin olmayan oğlu Aleksios'un annesi Antakyalı Maria'nın vesayetinde tahta çıkmasıyla gözle görünür hale geldi. Başat konumları naiplik döneminde daha göze batan Latinlere beslenen hınç, toprak sahibi ailelerin gücü, vergi tahsildarlarının istismarları ve çoğunluğun yoksulluğu gibi bir dizi faktörün etkileşimi bir saray devrimine yol açtı; bu olay halka da sirayet ederek Manuel'in kuzeni I. Andronikos Komnenos'un iktidara getirilmesi ve olayın erken aşamalarında, 1182 yılında, Latinlerin katliama uğramasıyla sonuçlandı.[77] Bir yıl sonra hem Aleksios'u, hem de annesini tasfiye etmiş olan Andronikos imparator ilan edildi (1183-1185).

Çelişkilerle dolu, hem zalim, hem insancıl bir karakter olan Andronikos birtakım reformlar yaparak toprak sahibi kodamanların nüfuz istismarına, makamların satışına ve vergi tahsildarlarının açgözlülüğüne karşı yasalar uyguladı, bu suretle vilayetlerde bir ölçüde yeniden refah sağladı.[78] Diğer tarafta acımasız karakteri ile akıldışı kuşkuları yönetimini bir terör saltanatına çevirdi ve bu suretle, imparatorluğun topraklarını savunma konusunda yakın bir işbirliği içinde olduğu güçlü toprak sahibi soyluları kendinden soğuttu. Keza dış politikası da Batılı güçleri aleyhine çevirdi. I. Manuel'in bin bir çabayla sağlama bağladığı anlaşmalar lime limeydi: Ma-

caristan Dalmaçya'yı ve Hırvatistan'la Sirmium'un bazı kısımlarını işgal etti; Sırplar bağımsızlık ilan edip topraklarını Bizans'ın aleyhine genişletti; Korfu (Kerkyra), Kefalonya ve Zakynthos'un [Zante adası] işgal eden Normanlar ise Thessalonike'ye yelken açıp kenti yağmaladı.[79]

Bu harici ve dahili dağılma Andronikos'un ve Komnenoslar hanedanının çökmesine yol açtı. Tahtın yeni sahibi II. İsakios Angelos (1185-1195) Balkanlar'daki gelişmelerle, özellikle hükümdarı Asen'in yeni tesis edilen Tırnova Başpiskoposluğu tarafından 1187'de imparator ilan edildiği Bulgaristan'la başa çıkmayı beceremedi. Diğer tarafta Bizanslılar Normanları Thessalonike'den def etmeyi ve Macaristan'la anlaşma sağlamayı başardı; ama Kudüs'ün 1187'de Selahaddin tarafından zaptı ve 1189'da III. Haçlı Seferi'nin başlaması üzerine yeni sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Haçlı önderlerinden Aslan Yürekli Richard ve II. Philip Augustus, Doğu'ya yelken açmayı seçti; I. Friedrich Barbarossa ise Anadolu'dan geçen kara güzergâhında karar kıldı ve geçişini koruma altına almak için hem Bizanslılarla, hem de Kudüs yolunda topraklarından geçeceği II. Kılıç Arslan'la anlaştı. Bu durumun Bizanslılarda kuşku uyandırması II. İsakios'u I. Andronikos'un Selahaddin'le kurduğu ittifakı yenilemeye itti.[80] Bununla birlikte, Friedrich'in Bizans kenti Philippopolis'le (Filibe, Plovdiv) uğraşmasına, iki hükümdar arasındaki sözlü düşmanlığa ve bunun Konstantinopolis'e bir Alman saldırısıyla sonuçlanabilir olmasına rağmen 1190'da bir antlaşma imzalandı. Antlaşma hükümlerine göre Bizanslılar hem erzak, hem de nakliye sağlamaya söz veriyordu.[81] Söz konusu girişim yalnızca Kudüs'ün zaptının başarısızlıkla sonuçlanmasıyla kalmayıp, Aslan Yürekli Richard Kıbrıs'ı[82] ele geçirdiğinde Bizans'a zararlı da oldu ve ada Batı'nın elinde kaldı.

Ülke içindeki istismarlar, vergi tahsildarlarının ortalığı haraca kesmesi, makamların satışa çıkarılması ve savurganca harcamalar azalmadan devam etmiş görünüyor.[83] Durum II. İsakios'u 1195'te iktidardan kovan biraderi III. Aleksios Angelos'un döneminde de düzelmedi.[84] Aksine hanedan ailesi içindeki anlaşmazlık dağılmanın nihai evrelerine yol açtı. İsakios ile oğlu Aleksios'un, biraderi İsakios'un kızıyla evlenmiş olan Philipp von Schwaben'a başvurması, IV. Haçlı Seferi'ni Venedik'in yönetimi altında Mısır'dan önce Zara'ya [Zadar] ve ardından Konstantinopolis'e

yönlendirecek bir olaylar dizisini başlattı. Ticari çıkarların desteklediği bu rastlantılar Haçlıların kenti zaptıyla ve imparatorluk topraklarını paylaşmasıyla sonuçlandı. Bu fikir üzerine geçmişte kafa yorulmuştu,[85] ama Filistin ile Suriye'nin başarılı bir şekilde kolonileştirilmesi ihtimali zayıfladıkça Konstantinopolis'in zaptı gerçekliğe dönüştü.

İsakios yeniden tahta çıkarıldığında, 1203 Temmuzunda IV. Aleksios da ortak imparator olarak taç giydi, ama Haçlılara verdiği sözleri yerine getirmeyi ve aşırı derecede yüksek olan gerekli ödemeleri yapmayı beceremedi. Bu, Haçlılar ile Venedik'in imparatorluğu kendi aralarında bölmelerinin öngörüldüğü bir antlaşma hazırlamalarına yol açtı. Bu [antlaşma], halkı Latinlere tabi kılan IV. Aleksios'a karşı bir ayaklanma gerçekleştirilip V. Aleksios Dukas tahta getirildiğinde uygulamaya kondu. Konstantinopolis 13 Nisan 1204'te Haçlıların eline geçti ve üç gün süren bir katliam, yağma ve tamamen sebepsiz bir tahribata uğradı.[86] Bu tahribat vilayetlere de yayıldı.

Latin Yönetimi ve Sürgündeki Bizans İmparatorluğu, 1204-1261

Konstantinopolis'in zaptını takiben yeni bir siyasi düzen kurulması gerekmişti.[87] Anlaşmayı yürürlüğe koymaya ve imparator seçimini yönlendirmeye aracılık eden Venedik dogesi Enrico Dandolo, kendi ülkesinin çıkarlarını aklında tutarak, yeteneği ve Bizans'la bağlantıları dikkate alındığında en uygun aday olan Bonifacio del Monferrato'yu umursamayarak Kont Baudouin de Flandre'ın seçilmesini ayarladı.[88] Doge hariç bütün diğer Haçlıların imparatora sadakat yemini etmesi gerekiyordu.[89] Bu anlaşmaya göre, başkentin sekizde beşiyle birlikte tüm imparatorluk topraklarının bir çeyreği imparatora tahsis edilecekti. Konstantinopolis'in kalan sekizde üçüne ilaveten kalan toprakların dörtte biri Venediklilere devredildi.[90] Bunlar dışındaki kısım yurtluk (*fief*) olarak şövalyelere bölüştürüldü. Başkentin sekizde beşi dışında Trakya'da ve Anadolu'nun kuzeybatı bölgesinde toprak verilen Baudouin'in krallığı Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı'nın her iki tarafında konumlandı. Kendisine ayrılan bölgelerden memnun kalmayan Bonifacio, Thessalonike'yi ele geçirip orada bir krallık kurdu, ardından Boeotia, Attika ve Mora'yı (Peloponnesos) fethe girişti; imparatora değil, ona sadakat gösterecek olan çeşitli Fransız önderlere hükümranlık bağışladı.[91] Bu denli geniş bir alanda idare-

sini dayatmak için askeri bakımdan yetersizliğinin farkında olan Venedik, idaresini Mora'nın güneybatı ucundaki Coron (Korone) ve Modon (Methone) limanlarıyla sınırlı tuttu. Adriyatik ve Güney Akdeniz rotalarını denetlemelerinden dolayı bu limanlara "Venedik'in sağ gözü" diye atıfta bulunuluyordu.[92] Venedik aynı zamanda İyonya ve Ege'deki başka adaları işgal etti ve Girit'i Bonifacio del Monferrato'dan satın aldı. IV. Haçlı Seferi'nin tüm katılımcıları içinde Venedik, Doğu Akdeniz'de giderek bir deniz imparatorluğu kuracak olan tek güçtü ve kalan Haçlıların gelip geçici mevcudiyetine karşılık, varlığını 18. yüzyılın ilk yıllarına kadar sürdürecekti.

Konstantinopolis'teki merkezi otoritenin tahrip edilmesinin bir sonucu olarak, Bizans'ın siyasi ardılı olmak için rekabet eden üç devlet ortaya çıktı. Arta'yı başkent yapan Mihail Angelos, Thessalonike Krallığı, Adriyatik'te Venedikliler ve kuzeyde Slavlarla muhalefet halinde bağımsız bir siyasi varlık olarak Epir, Akarnania [Ακαρνανία] ve Aetolia'da otoritesini tesis etti. Konstantinopolis'in ele geçmesinden kısa süre önce, I. Andronikos Komnenos'un torunları Aleksios ve David Komnenos, Trebizond'u zap tetti. David hemen ardından Sinope'yi (Sinop) ele geçirmeye ve hâkimiyetini Paflagonya ve Heraclea'ya [Karadeniz Ereğlisi] kadar genişletmeye girişti. Anadolu'ya sığınan nüfusun önemli bir kesimi III. Aleksios Angelos'un damadı Theodoros Laskaris'in etrafında toplandı. Latinlerin Anadolu'da Laskaris'e karşı ilerlemesi, işbirliği teklifleri hem Bonifacio, hem Baudouin tarafından geri çevrilmiş olan Trakya'daki Bizans kodamanlarının isyanıyla son buldu. Bu kanlı isyan sırasında kendisinden yardım istenen Bulgar çarı Kaloyan, emrindeki Kumanlarla istilaya girişti ve Haçlıları Adrianopolis (Edirne) yakınında yenilgiye uğrattı. Baudouin tutsak alındı, daha sonra da esarette öldü. Aralarında Nicaea tahtında hak iddia eden Louis de Blois'nın da bulunduğu bir dizi Frank şövalyesi de hayatını kaybetti.[93]

Haçlılar ilgilerini toprakların Avrupa'daki parçasına yöneltirken, Theodoros Laskaris de Nicaea'da hâkimiyet sağlayıp hem din dışı, hem dini yönetimde emperyal yapıları yeniden kurmaya başladı. Bilim insanı Mihail Autoreianos 1208'de Konstantinopolis patriği seçildi ve Laskaris'e imparator olarak taç giydirdi. Bu suretle sonunda sürgündeki yasal ve resmi Bizans İmparatorluğu olarak doğan Nicaea, Konstantinopolis'teki Latin yönetimine

meydan okudu.[94] Baudouin'in biraderi ve ardılı Henri de Flandre, daha önceki politikaya zıt olarak Bizanslılara karşı uysal bir siyaseti benimseyerek bir dizi Bizanslı kodamanı tarafina çekti; Nicaea'ya karşı düşmanca eylemlere giriştiyse de Bulgar tehdidi yüzünden bir kez daha Theodoros Laskaris'le 1207 baharında iki yıllık bir ateşkes imzalamak zorunda kaldı. Bu durum Theodoros'a bağımsız prenslikler kurma peşindeki merkezkaç unsurlara otoritesini kabul ettirme görevine yoğunlaşması için zaman tanıdı.[95] Böyle asilerden biri Philadelphia'yı (Alaşehir) zapteden Theodoros Mangafas, bir diğeri Milet (Balat) yakınındaki Sampson'u ele geçiren Sabbas Asidenos'tu.[96] Manuel Mavrozomes, Selçuklu hükümdarı I. Keyhüsrev'le (1204-1210) işbirliği içinde Menderes Vadisi'nde tutunmaya çalıştı. Honiates'e göre, bu olayda Theodoros Laskaris, Khonai (Honaz) ve Laodikeia'yı içeren toprakların bir kısmını, bir anlaşmaya vardığı Keyhüsrev'e bağışladı.[97] Bu anlaşmalara rağmen, kıyı bölgelerini ele geçirmeye kararlı olan Türkler ayaklanmalardan yararlanıp Antalya dahil bir dizi hisarı zapt etti.[98] İlaveten Keyhüsrev 1209'da Venedik aracılığıyla Henri'yle gizli bir ittifaka girdi[99] ve Theodoros'un Batı'dan dönüp sultana sığınmış olan kayınpederi III. Aleksios Angelos'un davasını Bizanslılar arasında savunarak destek sağlamaya çalıştı. Antakya çevresinde süren çarpışmalar Nicaea'lıların kayıplar vermesiyle sonuçlandı, ama sultanın 1211'de yenilgiye uğraması ve ölmesi Doğu cephesinde baskıyı geçici olarak azaltıp Theodoros'a tüm dikkatini Latinlere yöneltme fırsatı tanıdı. Henri o yıl Rhyndakos (Orhaneli) Irmağı üstündeki Bizans zaferinden sonra Pergamon ve Nymphaion'a (Nif, şimdi Kemalpaşa) doğru ilerledi. Ne var ki, iki güç arasında bilahare vuku bulan çarpışma ve müsademeler bir sonuca ulaşmadı ve bezdirici bir hal aldı. Sonunda iki imparatorluk arasında 1214'te Nymphaion'da bir antlaşma imzalandı.[100] Nicaea ile Konstantinopolis arasındaki ilişkiler Henri'nin ölümünden sonra dostça devam etti. Theodoros 1216'da üçüncü eşi olarak Henri'nin yeğeniyle evlendi, üç yıl sonra da Nicaea İmparatorluğu'nda iş yapan Venediklilerin daha önceki kapsamlı ticari imtiyazlarını yeniledi.[101]

Latinlerle barışçıl ilişkiler sayesinde Theodoros, Konstantinopolis'in Latin imparatoruna sadakat yemini eden Trebizond İmparatorluğu'nun çaresine bakma konusunda serbesti kazandı ve o yıl, Herakleia (Ereğli) ve

Amastris (Amasya) dahil imparatorluğun Sinope'nin batısındaki tüm topraklarını ilhak etti.[102] Bu olayların tahrikiyle Selçuklu hükümdarı Keykavus (1210-1220) Trebizond'a saldırdı, Sinop'u (1215-1216) ele geçirdi ve Aleksios Komnenos'u esir alıp vasalı olarak Trebizond tahtına yeniden yerleştirdi. Sinop'u deniz üssü yapan Selçuklular giderek Karadeniz'de önemli bir denizcilik ögesine dönüştü.[103]

Bu dönemde I. Mihail Angelos'un (1204-1215) hükmettiği Epir'in önemi arttı, ama onun üvey biraderi ve ardılı Theodoros Angelos'un (1215-1224) saltanatı sırasında iki Bizans devleti arasında çatışma çıktı.[104] O zamana kadar Theodoros Angelos Konstantinopolis'e ilerlerken, Konstantinopolis'in yeni seçilen ve Henri'nin ardılı olan imparatoru Pierre de Courtenay'ı esir almış ve dikkatini Bonifacio del Monferrato'nun 1207'de Bulgarlara açtığı seferdeki ölümünden beri hayatiyet ve istikametini kaybetmiş olan Thessalonike Krallığı'na yöneltmişti. İlaveten Haçlıların Batı'ya geri dönmesi ve Henri'nin 1216'daki ölümünden itibaren desteğin yok olması Latin İmparatorluğu'nun ayakta kalma becerisini zafiyete uğratmıştı. 1224'ün sonuna doğru, uzun süren bir kuşatmanın ardından kent teslim oldu.[105] Artık eski imparatorluğun topraklarının geniş bir parçasını denetleyen Theodoros Angelos bu sayede kendine "Romalıların İmparatoru" unvanını verme fırsatı buluyor ve Angelos, Dukas ve Komnenos hanedanlarının adını üstlenmek için bir gerekçeye sahip oluyor ve bu suretle Nicaea'nın üstünlüğüne meydan okuyordu.

Nicaea'da I. Theodoros Laskaris tahtı damadı III. İoannes Dukas Vatatzes'e (1222-1254) miras bıraktı. Bunun üzerine, 1228'de Vatatzes'e karşı Selçuklularla bir ittifak peşindeki Latinlerce desteklenen Theodoros'un biraderlerinin bir ayaklanma başlatmasına yol açtı. Ancak bu girişim başarısız oldu ve tahttan indirilemeyen İoannes'in hem kara, hem denizdeki zaferinin bir sonucu olarak Anadolu'daki Latin toprakları, Konstantinopolis'in karşı kıyısı ve Nikomedia (İzmit) civarındaki bölge hariç Bizans'ın hâkimiyetine geçti. Artık Vatatzes başlangıçta I. Theodoros tarafından düzenlenen donanmayı güçlendirip genişletmeye ve Bizans'ın denetimini Yunanistan ile Anadolu arasında bulunan Ege adalarına kadar yaymaya muktedirdi; Konstantinopolis'e giden ve Trakya kıyılarında yol alan Latin gemilerini taciz

ediyordu.[106] Bahriyesinin kapasitesinin bu aşamada Venedik donanmasıyla rekabet edebilecek durumda olmadığı aşikârdı. Bununla birlikte Venedik'in başta gelen hedefi ticari etkinliklerini geliştirecek deniz rotalarının denetimi gibi görünüyor. O zamana kadar Venedikliler Frenk Doğu Akdeniz'iyle bağlantılar kurmuş ve I. Keyhüsrev'le, Mısır'la ticari etkinlikleri için vazgeçilmez olan Antalya'ya erişimlerini sağlayan antlaşmalar imzalamıştı. İlaveten Keyhüsrev'in ardılı ve artık Sinop'u denetleyen I. Keykavus döneminde başka bir antlaşmayı ve en önemlisi, I. Alaeddin Keykubad'la (1220-1237) yenilenen antlaşmayla Karadeniz bölgesine erişimi sağlama bağlamıştı.[107] Bu ticari başarılar Kırım'a kadar genişleyecek ve 1232'deki Venedik-Cenova antlaşmasından sonra Pisalılar, Amalfililer ve Cenevizler dahil başka Batı tüccarlarını da içerecekti.

Bu ticari refah Latin yönetiminin tedrici siyasi çürümesini ve parçalanmasını engellemeye pek yetmedi ve kaçınılmaz olarak, Latinlerin fethedilmiş topraklar üstündeki denetimini zayıflattı.[108] Adrianopolis halkının 1225'te Vatatzes'e kenti ele geçirmesi için yaptığı başvuru bunun işgal altındaki Rumlar arasında nasıl gerçekleştiğini gösterir.[109] Ne var ki artık yalnızca Thessalonike Krallığı'na değil, Trakya'nın bazı kesimlerine de hükmeden ve Vatatzes'e karşı Bulgar kralı II. İvan Asen'le (1218-1241) ittifaka girmiş olan Theodoros Angelos, Nicaea'nın üstünlüğüne meydan okuyarak Adrianopolis üstüne yürüdü ve Vatatzes'i geri çekilmeye zorladı. Başarısı dikkatini Konstantinopolis üzerinde yoğunlaştırması için onu teşvik etti. Bu noktada, başkenti Konstantinopolis olan bir Bulgar-Bizans imparatorluğu yaratma arzuları Theodoros'un planlarına aykırı düşen müttefiki İvan Asen tarafından durduruldu. Theodoros antlaşmaları iptal etti ve eski müttefikine karşı harekete geçti, ama 1230'da yenilerek esir alındı.[110] Trakya, Makedonya ve Arnavutluk'un bir kısmı Asen'in krallığına dahil edilse de Theodoros'un Epir, Tesalya ve Selanik bölgesindeki toprakları biraderi Manuel'e geçti. İlaveten Asen, Sırbistan'da Rum nüfuzunun yerine kendi nüfuzunu kurdu; bununla birlikte çeşitli ve durmadan değişen ittifaklarla diplomatik manevralara rağmen Konstantinopolis'in zaptından kaçındı. Onun 1241'deki ölümünden ve hem Balkanlar'ı, hem Anadolu'daki Türk emirliklerini etkileyen 1243'teki Moğol istilasından sonra Bulgaristan, Konstantinopolis'in

zaptı için yürütülen rekabetin dışına atıldı, böylelikle geride tek rakip olarak Nicaea kaldı.

Nicaea ile Selçuklular arasında Moğol istilası sırasında kurulan dostça ilişkiler ve ticari alışverişler kısa ömürlü oldu. Moğolların 1243'te alt ettiği Selçukluların denetiminin zayıflaması, Anadolu'nun batı kıyısında Aydın ve Menteşe dahil çeşitli beyliklerin doğmasıyla sonuçlandı.[111] Moğol tehdidi uzaklaşır uzaklaşmaz düşmanlıklar da yeniden başladı. Vatatzes sınır boyundaki Türkmen ve Selçuklu saldırılarını durdurmak için 1250'den itibaren bir dizi sefer düzenledi.[112] Bu durum ardıllarının döneminde de devam etti. Kısmi bir çare, uzun zamandır var olan Bizans geleneğini izleyerek, savunmayı güçlendirmek ve giderek yerleşik bir hayat tarzını benimsemelerini sağlamak için başbelası ve yıkıcı Kumanları Menderes Vadisi'ndeki sınır bölgelerinde ve buna ilaveten Makedonya ve Trakya'da iskân etmekti.[113] Vatatzes uzun saltanatı sırasında Nicaea İmparatorluğu'nun büyüklüğünü ikiye katlamayı başardı; sağlam iktisadi ve toplumsal temeller kurdu[114] ve bütün zorluklara rağmen, rekabet eden tüm güçler içinde Konstantinopolis'i ele geçirmeye ve Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmaya hazır devlet adamı olarak ortaya çıktı. Gerçi bu gelişme onun veya oğlu II. Theodoros Laskaris (1254-1258) yahut torunu IV. İoannes Laskaris'in (1258-1259) döneminde değil, Laskarisleri tasfiye ederek kendi hanedanını kurmaya girişen taht gaspçısı VIII. Mihail Palaeologos'un saltanatı sırasında vuku buldu.[115]

Becerikli bir devlet adamı olan Mihail, 1259'da yaşanan Pelagonya Muharebesi'nde II. Friedrich'in oğlu Manfredi di Sicilia, Epir prensi Mihail ve Achaia [Akha] prensi Guillaume de Villehardouin'in kurduğu Nicaea karşıtı üçlü koalisyonu yenmeyi başardı.[116] Epey ses getiren bu yenilginin bir sonucu olarak, koalisyona yakınlarda katılmış bir müttefik olan Sırp kralı Uroş kısa süre önce işgal ettiği Makedonya kentlerinden çekilmek zorunda kaldı. Artık Konstantinopolis'in zaptının yolu açıktı. Mihail, Venediklilerin herhangi bir muhtemel direnişini etkisiz kılmak için rakipleri Cenevizlerle görüştü ve 1261 Martında Nymphaeum'da (Nymphaion) bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma gereğince, geçmişte Venediklilerin yararlandığı kapsamlı ticari imtiyazlar karşılığında Cenevizler imparatorluğa denizde yardım edecekti.[117] Oysa sonunda bunun gereksiz olduğu görüldü. Konstantinopolis,

Mihail'in komutanı Aleksios Strategopulos tarafından ele geçirildi; ancak komutan civarda keşif yaparken kenti savunmasız buldu: Frank garnizonunun büyük bölümü Venedik donanmasıyla birlikte Karadeniz'e, Daphnousion [Kefken] Adası'na yelken açmıştı.[118]

Son evre, 1261-1453

Mihail Palaeologos için Konstantinopolis'in zaptı imparatorluğun kalanını yeniden yapılandırmaya doğru ilk adımdı. Bu da onu kaçınılmaz olarak Trakya ile Makedonya konusunda Bulgarlar ve Moğollarla, Tesalya konusunda bu topraklar üstünde hak iddia eden Epir Despotluğu'yla, Mora ve Ege adaları konusunda ise Latinlerle çatışmaya götürdü. İmparatorluk, Konstantinopolis'in zaptıyla bir taşra devletinden Akdeniz politikalarında önemli bir rol oynayan bir güce dönüşmüştü ve dolayısıyla Batı'daki düşmanların diplomatik yollardan tarafsızlaştırılması gerekiyordu, çünkü mevcut mali durumda eski toprakların askeri vasıtalarla yeniden yapılandırılması mümkün değildi. Mihail'in yeniden yapılandırma planlarının önünde başlıca engel, ilkin Manfredi di Hohenstaufen (1258-1266) ve daha sonra Fransa kralının biraderi Charles d'Anjou'nun (1265-1285) hükümdarlığı döneminde Yunanistan'daki Latinlerin koruyucusu rolünü üstlenen Sicilya Krallığı'ydı. Mihail, Manfredi'nin planlarına karşı koymak için Papalık'la görüşmelere girişti. Başlangıçta Mora'daki Franklara destek vermiş ve Mihail'le işbirliği yaptıkları için Cenevizleri aforoz etmiş olduğu halde, Hohenstaufen hanedanına karşı olması Papa IV. Urbanus'un (1261-1264) Sicilya ile Papalık arasında bir ittifak kurmasını engelliyordu. Nitekim bilahare Sicilya Krallığı'nı ele geçirmesi aşamasında Charles d'Anjou'yu bilfiil destekledi. Bu durumdan yararlanan VIII. Mihail, Papalık'a Roma ve Konstantinopolis kiliselerinin birleşmesi teklifiyle yaklaştı. Zaman etkeni önemliydi, çünkü daha önce Mora'da başarılı olmuş olsa da durum artık tersine dönmüştü ve imparatorluğun üç cephede birden savaşması gerekiyordu. Müttefiki olan Cenevizler 1263 baharında Nauplia Körfezi'nde Venedikliler tarafından mağlup edilmiş olduğundan, Mihail bu ittifakı sona erdirmek zorunda kaldı ve 1265'te Venedik'le bir zamanlar Komnenoslar zamanında kullanmış olduğu imtiyazları yenileyip genişletmek amacıyla görüşmelere başladı. Ama Venedikliler

antlaşmayı onaylamada yavaş davrandığından,[119] 1267'de artık Karadeniz'de üstünlük kurmuş olan Cenevizlerle anlaşmalarını yeniledi, ilaveten onlara Konstantinopolis'in banliyölerinden Galata'da yer gösterdi. Bu bölge önemli bir ticari üs şeklinde gelişecekti.[120] Mihail, denizlerde üstünlük kurmasını sağlayacak bir bahriye olmaksızın kenti savunmanın imkânsız olduğunun farkındaydı.[121]

Charles d'Anjou'nun 1266'da Benevento Muharebesi'ndeki zaferi, Konstantinopolis'i yeniden ele geçirmeye yönelik Latin iştiyaklarını yeniledi ve bir yıl sonra 27 Mayıs 1267'de, tahttan kovulmuş Latin imparator II. Baudouin ile papanın huzurunda bir antlaşma imzalandı. Bundan kısa süre sonra Yunanistan'a müdahalede bulunan Charles, himayesi altına giren II. Guillaume de Villehardouin'in desteğiyle Manfredi'nin Epir'deki topraklarını devraldı; hem Sırplar, hem Bulgarlarla ittifaka girerek Bizans karşıtı müttefikler grubunu genişletti. VIII. Mihail bu baskıyı etkisiz kılmak için, iki kilisenin birleşmesi meselesinde Papa IV. Clemens'le müzakereleri yeniden açtı; Clemens'in 1268'deki ölümü üzerine ise Konstantinopolis'i yeniden zaptetmektense Kutsal Topraklar'ı kurtarmayı arzulayan Fransa kralı IX. Louis'ye, yani Charles'ın biraderine başvurdu. Charles'ın, Louis'in Tunus'a karşı düzenlediği Haçlı seferine katılması Bizans üstündeki doğrudan Batı baskısını kaldırıyordu. Mihail Sırplar, Bulgarlar ve Selçukluların düşmanca eylemlerini etkisizleştirmek için Macarlar, Altın Orda Tatarları ve Mısır Memlûklarıyla bir dizi anlaşma yaptı. İlaveten Charles d'Anjou'nun Bizans konusundaki heveslerini papalığın denetim altına alacağına dair umudun X. Gregorius'un 1271'de papa seçilmesinden sonra sürmesi, Mihail'i Bizans ruhban sınıfı ve halkının çoğunluğunun güçlü muhalefetine rağmen 6 Temmuz 1271'de Lyon Konsili'nde iki kilisenin birleşmesini sonuçlandırmaya itti.[122] Gelgelelim bu birlik uzun ömürlü olmayacaktı.

Yeni siyasi durumla Yunanistan'daki toprakları yeniden fethetmeye yönelik etkinlikleri sürdürme fırsatı bulan Mihail, Tesalya'da bunu beceremediyse de Mora ile Arcadia'nın bazı yerlerinde başarılı oldu ve İtalyan kökenli Licario'nun yardımıyla Euboea ve Naxos [Nakşa] ile Andros dışında bir dizi Ege adasını ele geçirdi; bu suretle bölgedeki mevcudiyetini bir deniz kuvveti olarak tesis etti ve Ege adalarında korsanlığı ortadan kaldırdı.[123]

Mihail'in 1282'de körüklemesiyle Sicilya'da tahttan düşen Angevinlerin Konstantinopolis'i yeniden zapt etme umutları son buldu.[124] Diğer tarafta, belki I. Manuel'in başına gelmiş olduğu gibi zamanın koşullarının dayattığı Batı'ya dönük siyasi yönelimin etkisiyle Mihail de Laskarislere sadık kalan Asya'daki toprakları ihmal etti; iktidara gelişinin ilk evrelerinde ise Bitinya halkının orduyla işbirliği içindeki ayaklanmasıyla karşı karşıya kaldı.[125] Mihail'in iktidarına yönelik muhalefet, Roma ile kiliselerin birleşmesinin ardından da yaygınlaştı. Ağır vergilendirmenin, Mihail'in Batı'daki seferlerinde savaşmak üzere askere alınmaları nedeniyle tarım alanındaki insan gücünün azalmasının, halkın hoşnutsuzluğunun ve düşman saldırılarıyla birlikte gelen kargaşaların bir sonucu olarak, Konstantinopolis'in yeniden fethinden otuz yıl sonra Bizans Anadolu'sunda geriye, Karadeniz'den Ege boyunca Akdeniz'e kadar kıyıyı denetlemeye yarayan birkaç tecrit edilmiş hisar kaldı; diğerleri Türkmenlerin eline geçmişti. Aynı zamanda, daha zorlu bir düşman olduğu ortaya çıkacak olan Osmanlı Türkleri Sangarios (Sakarya) bölgesinde yerleşmiş ve Bitinya kıyısında boy göstermişlerdi.[126] Yaşam düzeninin bozulması, kasabaların hem Balkanlar'da hem doğuda düşman tarafından nedensiz yok edilmesi ve sakinlerinin köle olarak satılması, açlık, salgın ve Konstantinopolis'e mülteci akını durumu ağırlaştırdı. VIII. Mihail'in 1282'deki ölümüyle oğlu Andronikos'a bıraktığı miras buydu ve zaman geçtikçe durum daha da kötüleşecekti.[127]

II. Andronikos (1282-1328) ağır ekonomik baskı altında Batı'ya, Sırplara ve Bulgarlara karşı, ilerlemelerini bir süreliğine önlemeyi başaran bir dizi evlilik ittifakı vasıtasıyla bir yatıştırma politikası izledi;[128] iki deniz gücü arasında 1296'da patlak veren çatışmada da Venedik'e karşı istemeden Cenova'dan yana taraf tuttu. Üç yıl sonra Venediklilerle barış imzalayan Cenevizler tarafından terk edilen Bizans, Venedik'in tazminat taleplerine sonunda boyun eğmek zorunda kalarak, 1277'de verilen ticari imtiyazları 4 Ekim 1302'de yeniledi.[129] Bu mali yükler ve durmaksızın kötüleşen ekonomik koşulların yanında vergi istisnalarından ve makamın istismarından kaynaklanan gelir kayıplarıyla karşı karşıya kalan Andronikos, Türklerin ilerlemesini engellemek için çareyi ordu ile bahriyeyi küçültmekte buldu ve tümüyle yabancı paralı askerlere[130] güvenmek zorunda kaldı. Önce Alanlar-

la müzakere ederek imparatorlukta asker olarak yerleşmelerine izin verdi, ama ilk karşılaşmalarında Türklerce yenilgiye uğratılan Alanlar Bizans topraklarını yağmalamaya başladı. Daha sonra, o sırada işsiz olan son derece deneyimli paralı askerlerin meydana getirdiği ve Roger de Flor'un komuta ettiği Büyük Katalan Bölüğü imparatora hizmetini sundu. İmparator onların şartlarını kabul etti ve ilaveten, Bizans'ın idari bünyesine katmayı amaçladığı Roger'yi unvanlara boğdu. 1304'te, o sırada Philadelphia'yı kuşatan Türklerle ilk karşılaşmalarında başarılı olan Katalanlar böylelikle küçük ama iyi eğitilmiş ve birbirine bağlı bir ordunun neler yapabileceğini bir kez daha kanıtladı. Ancak düzensiz maaş almaktan hoşnut olmayan yabancı bir bağımsız paralı asker ordusuna güvenmenin riskli bir çözüm olduğu görüldü. Katalanlar bundan kısa bir süre sonra Bizans kırsalını yağmalamaya başladı. O yılın kış mevsimi sırasında Avrupa yakasına geçmeye ikna edildilerse de baharda yağmaya devam etmek için geri döndüler ve Bizans bahriyesinin mevcudiyetine rağmen Türkleri Anadolu'dan Trakya'ya geçirdiler.[131] Roger de Flor'un suikasta (1305) kurban gitmesi, durumu düzeltmek şöyle dursun daha da kötüleştirdi.[132] Bunun üzerine Katalanlar önderlerinin intikamını almak için Trakya'ya girip Alanlar ve Türklerle birlik halinde talanlarını sürdürerek 1306/1307 kışında başkentte kıtlık yaşanmasına yol açtı.[133] Bilahare Tesalya'ya yöneldiler, Frankları alt edip Thebes ile Atina'yı aldılar ve böylece de bir Katalan prensliği kurdular.[134]

Bu çalkantılı olaylar sırasında Bizanslılar 1259'da Pelagonya'da kazandıkları zaferin bir sonucu olarak Monemvasia, Mane, Geraki ve Mystras[135] hisarlarını güvenceye almayı başarmış ve belirli aralıklarla yenilgiye uğramalarına rağmen topraklarını giderek sağlama almaya ve genişletmeye devam etmiş, sonunda neredeyse bağımsız, bilahare Mora Despotluğu diye atıfta bulunulacak bir devlet olarak gelişmişlerdi. Bu toprakların Konstantinopolis'ten uzaklığı ve deniz yoluyla iletişimin korsanlık nedeniyle tehlikesi yüzünden bölge valileri II. Andronikos döneminde başlangıçta bir yıllığına atandığı halde bilahare görev süreleri uzatıldı. Söz konusu valileri, imparatorluk politikasına ters davranışlarda bulunmamaları gerekse de karar alma süreçlerinde hız ve süreklilik isteyen koşullardan dolayı, zaman zaman Konstantinopolis'e danışmadan davranmak zorundaydı.[136]

Balkanlar'da, bu çalkantılı durumdan yararlanan Bulgarlar Karadeniz kıyısı boyunca hâkimiyetlerini genişleterek Mesembria [Misivri] ile Anhialos [Ahyolu] gibi hisarları ve limanları ele geçirdi.[137] Bu zaferler 1307'deki Bizans-Bulgar antlaşmasıyla onaylandı. Batı'da Tarentum'lu Philip, Dyrrachium'u (Durazzo) zapt etti. Konstantinopolis tahtına göz dikmiş olan Charles de Valois ise Venedik, Napoli kralı II. Charles d'Anjou ve Papa V. Clemens'le anlaştı;[138] Sırp kralıyla ve Bizans aristokrasisinin mensuplarıyla birleşerek de bu ittifakı pekiştirdi. Bu seferin bir sonucu olarak, temsilcisi Theobald de Cepoy, Katalan Bölüğü'ne sadakat yemini ettirdi. Ama seferden asıl kazanç sağlayan Venedik'ti. Venedik donanması Ege'deki korsanları temizlerken, Girit'teki Venedik tebaası Cornarolar Karpathos'u [Karpe Adası] ele geçirmişti.[139]

Bu güçlükler zor bela ortadan kaldırılmıştı ki imparatorluk II. Andronikos ile torunu III. Andronikos (1328-1341) arasında patlak veren iç savaşa daldı. Kısa bir dönem için *modus vivendi* sağlandı, ama III. Andronikos'un ölümüyle ve genç oğlu V. İoannes (1341-1391) adına naiplik görevini yürüten Savoy'lu Anna ile kendini rakip imparator olarak öne süren *Megas Domestikos* İoannes Kantakuzenos arasında çıkan çatışmayla bu durum bozuldu. İmparatoriçe yapılan askeri hazırlıkların masraflarını kısmen karşılamak için 30.000 dükalık bir borç almak zorunda kalınca hanedan mücevheratının bir bölümünü rehin etti.[140] Bunu takip eden çarpışma ve durmadan değişen ittifaklar sırasında Sırp hükümdarı Duşan önce Kantakuzenos'un tarafını tuttu, ama Tesalya'daki başarılarından telaşa kapılınca onu çabucak başından savıp Konstantinopolis'teki naiplikle bir anlaşmaya girdi. Kantakuzenos bu yeni tehdidi etkisiz kılmak için, eski müttefiki Aydın emiri Umur'a yöneldi ve onun yardımıyla iç savaşın gidişatını kendi lehine çevirmeyi becerdi. 1343 yılının başında ise müttefiklerinin yağmalamasıyla büyük bölümü tahrip olan Trakya'ya girdi.[141] Bu arada siyasi çatışmanın Zealot isyanıyla sosyal bir karışıklığa yol açtığı Thessalonike 1342'den 1349'a kadar Konstantinopolis'ten bağımsızlığını ilan etti.[142]

Papa VI. Clemens'in himayesinde Savoylu Anna'nın Kantakuzenos'a karşı Batı'ya yaptığı başvurulara cevaben oluşturulan ve bir kez daha iki kilisenin birleşmesine ilişkin beklentileri de beraberinde getiren Batı konfederasyonu, Venedik, Kıbrıs, Napoli, Cenova ve St. Jean Şövalyeleri'ni içeriyordu.

Bu seferin hedefi Bizans'ın iç savaşına bulaşmak değil, Aydın Emirliği'nin artan gücüne ve Ege'de sürdürdüğü korsanlık eylemlerine set çekmekti.[143] Haçlı kuvvetinin 1344'te Smyrna'yı (İzmir) kısmen işgal etmesi üzerine Umur'la savaş yıllarca uzadı. Destek vermeyi beceremeyen Kantakuzenos, Umur'la istişarede bulunduktan sonra 1346'da, daha dişli bir müttefik olan Osmanlı sultanı Orhan'a (y. 1324-1362) yanaşıp kızı Theodora'yı onunla evlendirdi;[144] Osmanlı yardımının bir sonucu olarak Trakya'nın tamamında otoritesini tesis etti ve Konstantinopolis'i ele geçirmek hedefiyle tahta çıkmak için çalışmaya başladı. Duruma müdahale etmek isteyen İmparatoriçe Anna, Ege kıyısındaki Saruhan Beyliği'nin önderiyle müzakerelerde bulundu. Anlaşma yürümedi, çünkü Saruhan, Kantakuzenos'a saldırmak yerine altı bin kişilik bir kuvvetle Bulgaristan'ı istila etti ve Konstantinopolis dolayları dahil Trakya'yı yağmalayıp tahrip etti. İmparatoriçe çok geçmeden mücadeleden vazgeçip muhalifini İmparator VI. İoannes (1347-1354) olarak tanımak zorunda kaldı. Oğul V. İoannes, Kantakuzenos'un küçük kızı Helena'yla evlenerek kayınpederinin konumunu meşrulaştırdı. İç savaşın bitmesi Zealot isyanının da sonunu getirdi ve Thessalonike yeniden merkezi hükümetin denetimine geçti. Ancak imparatorluk ekonomik bakımdan lime lime olmuş durumdaydı; hâlâ elindeki en verimli bölge olan Trakya, toplumsal çalkantılar ve Türklerin tahribatından sonra bir çöle dönmüştü.[145]

Bizans iç savaşından en kazançlı çıkan güç Sırbistan'dı. Stefan Duşan (1331-1355) döneminde hâkimiyetlerini Epir ve Makedonya'ya kadar genişleten Sırpların toprakları artık Tuna'dan Korinthos Körfezi'ne ve Adriyatik'ten Ege kıyısına kadar uzanıyordu. Konstantinopolis ise, ellerinde donanma bulunmaması ve Venedik'i kendi planlarına dahil etme girişimlerinin tümüyle boşa çıkmasından dolayı Sırplardan kurtuldu. Tam tersine her iki deniz gücü de iç savaştan kazanç sağlamaya çalıştı ve Cenevizler 1346'da Sakız Adası'nı yeniden zapt etti. Bu ada 16. yüzyılın ortasına kadar önemli bir ticaret üssü olarak kalacaktı.[146] Denizde aynı derecede önemli bir güç de Bizanslılardı, ancak III. Andronikos döneminde Türklerin etkinliklerine karşı inşa edilen donanma, başarılarına rağmen çökmeye terk edilmişti.[147] Cenevizlerin saldırgan tutumuyla karşı karşıya gelen ve imparatorluğun ticari etkinlikleri konusunda iddialı olan Kantakuzenos, deneyimli

mürettebat bulmanın güçlüklerine rağmen 1347-1348'de bir donanma inşa etmeye girişti.[148] Cenevizler derhal Konstantinopolis tersanesini ateşe vererek karşılık verip, saldırılarını Karadeniz'le Marmara'nın kıyı kasabalarında da sürdürmek için kenti kuşattı.[149] Gregoras'ın kabul ettiği gibi, "Bu saldırı imparatorun Konstantinopolis'in ticari faaliyetlerinden herhangi bir kazanç sağlama umuduna son verdi."[150] Bizans'ın ticari hayatının adeta bütün veçhelerini denetleyen Venedik ile Cenova'nın kapsamlı imtiyazlarına eklenen bu olay herhangi bir düzelmeyi imkânsız hale getirdi.[151] Ticari etkinlik sürse de sınırlı olacak ve Latinlerin yoğun faaliyetlerine tabi olacaktı.[152]

Bu sıkışık koşullarda Venedik ile Cenova arasındaki karşıtlık Bizans'ı rahatlattı ve Cenevizleri etkinliklerini doğrudan, Karadeniz ticaretinde sahip oldukları tekeli kırmayı hedefleyen rakiplerine yöneltmeye zorladı. Bunu takip eden karşılaşmada Venedik, Aragon kralı IV. Pedro'yla ittifak kurdu. Bu ittifaka sonraki aşamada Kantakuzenos da katıldı. 1352'de denizde vuku bulan çarpışma belirsiz şekilde sonuçlandı ve barışın imzalandığı 1355'e kadar savaş sürüp gitti. Bu arada, kendi kaynaklarına dayanmaktan başka çaresi kalmayan Kantakuzenos özellikle artık Orhan'la bir anlaşmaya girmiş olan Cenevizlerle barış yapmak zorunda kaldı. Venediklilerin bu hamleye cevaben bir anlaşmaya vardığı V. İoannes bu fırsattan yararlanarak, 1354 Kasımında, kendisini sahip olduğundan daha düşük bir konuma itmiş olan kayınpederine karşı isyan etti; Tenedos Adası'nı [Bozcaada] teminat olarak teslim etmek kaydıyla Venediklilerden 20.000 duka borç aldı.[153] Bu anlaşma gerçekleşmese de V. İoannes o sırada Adrianopolis ve çevresindeki bölgenin valisi olan kayınbiraderi Matteos Kantakuzenos'a savaş açtı. Kent kapıları açılarak meşru imparator içeri buyur edilirken, iç kaleye çekilen Matteos, kaybedilen bölgeleri geri almak üzere Türk birlikleriyle beraber gelen ve suçluları cezalandırmak için askerlerinin bu bölgeleri vahşice yağmalamasına izin veren babası tarafından kurtarıldı.[154] V. İoannes durumu kurtarmak için Bulgarlarla Sırplara başvurdu; Stefan Duşan 4000 kişilik bir süvari tümeni, Orhan ise Kantakuzenos'a oğlu Süleyman'ın komutasında bir askeri birlik gönderdi.[155] V. İoannes'in kuvvetlerinin yenilgisi Kantakuzenos'un meşru imparatoru bir kenara itip kendi oğlu Matteos'u ortak imparator ilan etme kararı almasına yol açtı, ancak bu zafer uzun ömür-

lü olmadı. Türklerin desteğinde pürüzler vardı. Artık meşru imparatordan yana çıkan halkın çoğunluğu bu desteğe hoş bakmadığı gibi, Osmanlılar da asker temin etmekten ya da kırsal alanı yağmalamaktan hiç memnun değildi; artık imparatorluğun Avrupa kesiminden geriye ne kaldıysa orada yerleşmenin yolunu arıyorlardı. 1352'de Callipolis (Gelibolu) yakınındaki Tzympe'yi [Çinbi] ele geçirdiler ve Orhan'ın oğlu Süleyman iki yıl sonra, 1354 Martında, Kantakuzenos'un kentin kendilerine geri verilmesi ricalarına rağmen Gelibolu'yu işgal etti.[156]

V. İoannes çok geçmeden üstünlüğü ele geçirip Cenevizlerin yardımıyla tahtını geri almayı becerdi; kayınpederini tahttan çekilmeye ve bir manastıra girmeye zorladı. Ama aralarındaki ilişkili dostane kalmış görünüyor. Kantakuzenos ömrünün kalan günlerini kendi tarihini yazarak, teolojik tartışmalara ve siyasi kararlara katılarak geçirdi. Oğlu Manuel Kantakuzenos, Bizans Mora'sını başarılı bir şekilde yönetti, onun ölümünde de yerine kısa süreliğine biraderi Matteos geldi. Yönetim 1382'de V. İoannes'in en küçük oğlu I. Theodoros Paleologos'a geçti.[157]

Süleyman'ın Gelibolu'yu işgaliyle birlikte Türkler Trakya'da sistemli olarak ilerlemeye başladı. 1361'de Didymoteichon'un (Dimetoka) ve ardından Adrianopolis'in[158] zaptı Balkanlar'ın planlı işgalinin habercisiydi ve I. Murad (1362-1389) döneminde etkili bir iskân siyasetiyle pekiştirildi.[159] Türklerin ilerlemesi karşısında boyun eğmek zorunda kalan Bulgaristan bunun sonucunda hem Macaristan hem Bizans'la karşı karşıya geldi. Bu olaylar süregiderken Bizanslılar Karadeniz kıyısındaki Anhialos'u [Ahyolu] işgal etti. Ne var ki bu küçük bir teselliydi. Roma'ya yaptığı başvuruya cevap alamayan V. İoannes, Macaristan'a yönelerek 1366'da Buda'ya seyahat etti, ama onu orada da hayal kırıklığı bekliyordu. Papalık gibi Macar kralı I. Lajos da askeri yardımdan önce Katolik inancına dönülmesini talep etti. Ülkesine dönerken Bulgarlar tarafından alıkonan V. İoannes küçük bir Haçlı ordusuyla gelmiş olan kuzeni Amédée de Piémont'un (Yeşil Kont) yardımıyla özgürlüğüne kavuştu. Gelibolu'yu ele geçiren Amédée Bulgarlara saldırdı, onları imparatoru serbest bırakmaya ve Karadeniz kıyısında hem Mesembria [Misivri], hem Sozopolis'i [Süzebolu] Bizanslılara geri vermeye zorladı.

Ama Osmanlılarla karşılaşmak için daha büyük bir kuvvet gerekiyordu ve bu kuvvet yalnızca Batı'dan gelebilirdi, çünkü Stefan Duşan'ın ölümünden ve Sırpların parçalanmasından beri Balkanlar'da Türklerle karşı karşıya gelecek hiçbir güç kalmamıştı; dolayısıyla Batı'nın yardımını güvenceye almak zorunluydu. Bu, geçmişte VIII. Mihail'in ve nitekim V. İoannes'in iki kilisenin birleşmesi önerisiyle yapmış olduğu gibi Roma'ya başvurmak anlamına geliyordu.[160] Amédée bu vesileyle imparatoru Roma'ya seyahat etmeye ve bunun askeri yardım almaya yol açabileceği umuduyla inancını beyan etmeye ikna etti. Görünüşe bakılırsa ruhban sınıfı ve halkın çoğunluğu bu fikre karşıydı ve Kantakuzenos'un iki kilisenin birleşmesine yönelik herhangi bir girişimin bir ekümenik konsil vasıtasıyla yürütülmesi gerektiğine dair ısrarına rağmen, V. İoannes 1369'da Roma'ya giderek kişisel inanç beyanında bulundu.[161] Bizans'a askeri yardım cephesinden bu girişim tam bir başarısızlıktı. Borçların yükünden ezilen V. İoannes ülkesine geri dönerken Venediklilere Tenedos'u satınayı teklif etti.[162] Tenedos, Çanakkale Boğazı'ndaki coğrafi konumu sayesinde Karadeniz'e yönelik gemi trafiğini denetliyor, Venediklilerce *la chiave dello stretto*, yani boğazların anahtarı diye betimlenerek büyük övgü alıyordu.[163] Ne var ki bu alışveriş ertelendi, ama Cenevizlerin bölgedeki, özellikle Kefe'deki ticari çıkarları dikkate alındığında ada birkaç yıl sonra Venedikliler ile Cenevizler arasında bir anlaşmazlık konusu haline gelecekti.

Osmanlıların Balkanlar'da ilerlemesinin ve Sırpların 1371'de Maritsa (Meriç) Irmağı üstünde Çirmen Muharebesi'ndeki yenilgisinin getirdiği dış siyasi baskılar, izleyen yirmi yıl boyunca imparatorluğu bir kez daha sarsacak olan hanedan çatışmalarıyla daha da arttı. 1373'te V. İoannes'in en büyük oğlu ve ortak imparator IV. Andronikos ile Murad'ın oğlu Savcı Bey babalarına karşı isyan ettiler. Her ikisi de tutsak alındı, ama Andronikos cezadan kurtulup hapse atıldı. Onun taht sırasındaki yerini alan biraderi II. Manuel 1376'ya kadar ortak imparator olarak hüküm sürdü. Aynı yıl Andronikos, Cenevizlerin kışkırtmasıyla ikinci isyanını düzenledi. Cenova'nın amacı, V. İoannes tarafından kabul edilen, hanedan mücevheratının iadesi ve adada bir Venedik-Bizans ortak idaresinin kurulması karşılığında Tenedos'un Venediklilere devredilmesine dair anlaşmayı engellemekti.[164] Cenevizler işgal etmeye va-

kit bulamadan Venedikliler adayı ilhak edip iki denizci kent arasında 1381 Ağustosundaki Torino Antlaşması'na kadar sürecek olan Chioggia Savaşı'nı başlattı. Antlaşma adanın askerden arındırılıp boşaltılmasını ve sakinlerinin Venedik kolonilerine dağıtılmasını öngörüyordu. Bizanslıların tekrar tekrar rica etmesine rağmen Tenedos onlara iade edilmedi, ama Venedik burayı ticari bir üs olarak kullanmaya devam etti.[165]

Türklerin yardımıyla babasını ve biraderini tahttan indirmiş olan Andronikos 1379'a kadar hüküm sürdü. O yaz V. İoannes ve II. Manuel, Türkler ve Venediklilerin desteğiyle Konstantinopolis'i yeniden zapt etti.[166] 1381-1382'de sonuçlanan anlaşmayla IV. Andronikos meşru vâris olarak tanındı ve Manuel, anlaşılan babasının arzularına karşı koyarak daha önce valilik yapmış olduğu Thessalonike'ye gitti; burada bağımsız bir hareket tarzı izlemeye çalıştı ve babasının Osmanlılarla yumuşama politikasının aleyhine bir tavır sergileyerek Osmanlılara savaş açtı. Başlangıçta başarılı olan Manuel dört yıllık bir kuşatmanın ardından 1387'de kenti Türklere bırakıp I. Murad'a tabi olmak zorunda kaldı.[167] Andronikos'un üçüncü isyanından ve bunu izleyen ölümünden sonra Manuel hanedandan birinin yeni bir isyanıyla, babasının son ayaklanmasından sonra verasetinin dışında bırakmış olduğu Andronikos'un oğlu VII. İoannes'in başkaldırısıyla yüz yüze geldi. VII. İoannes Türklerin ve Cenevizlerin desteğiyle 1390'da Konstantinopolis'i ele geçirdi, ama Manuel St. Jean Şövalyeleri'nin yardımıyla kenti geri alınca kaçmak zorunda kaldı.[168] Babasının 1391'deki ölümü üzerine de tahta çıktı.

Mektuplarında ve *Dialogues*'larda belirtildiği gibi, bu ilk yıllar Manuel'in hayatında kuşkusuz en aşağılayıcı dönemdi. Türklerin bir vasalı olarak eskiden babasıyla birlikte Murad'ın Türk beyliklerine karşı seferlerine katılmak zorunda kalmıştı, ama en dayanılmaz olanları I. Bayezid'in (1389-1402) 1390 ve 1391'de Anadolu'daki iki seferiydi. Bunlardan biri, Bizans kenti Philadelphia'ya yönelikti.[169] Manuel gaddarlıklara tanık olmaya mecbur kaldı, zorluklar ve onur kırıcı davranışlarla karşılaştı. Ama asıl katlanılmaz bulduğu şeyin, güçleri arttıkça kendi gücünün azaldığı kimselerin yanında olmak "ve onların adına savaşmak zorunda"[170] kalmak düşüncesi olduğunu yazıyordu.

O dönemde Bizans Mora'sı, imparatorluktan arta kalan toprakların daha müreffeh olan kısmıydı. Manuel Kantakuzenos'un hâkimiyeti altındaki vilayet, V. İoannes ile VI. İoannes Kantakuzenos arasındaki iç savaşın iniş çıkışlarına ve Akha Prensliği'yle periyodik çatışmalara rağmen gelişiyordu. Akha Prensliği ve Venediklilerle işbirliği içinde Manuel, Katalan-Türk saldırganlığının yıkıcı etkilerine set çekebiliyordu.[171] 1376'da, Mora'nın kaderi için çok önemli olduğu kanıtlanacak bir olay vuku buldu. O yıl Akha prensesi ve Napoli kraliçesi I. Giovanna (1341-1382), Arnavutlar ile Türklerin tehdit ettiği topraklarını koruma kaygısıyla Rodos Şövalyeleri'yle bir anlaşmaya girerek prensliği beş yıllık bir süre için onların himayesine bıraktı. Bir zaman sonra, 1378'in ortalarında Şövalyeler Navarra ve Gaskonya paralı askerlerinden oluşan iki bölüğü sekiz aylığına kiraladı.[172] Bu görevlendirmeyle Navarralılar Yunanistan'da yerleşme fırsatı bulacak ve bölgede Bizans vilayeti için başlıca bir kargaşa kaynağı haline gelecekti.

Navarralılar anlaşmalarının bitiminden sonra hizmetlerini Korinthos lordu Neri Acciaiuoli'ye sundu, o da Katalan düklüklerindeki iç çatışmalardan yararlanarak Megara'yı ve kısa süre sonra Thebes ile Livadia'yı ele geçirmeyi becerdi.[173] Bununla birlikte, çok geçmeden şiddet eylemlerine başlayıp Acciaiuoli'ye ait malikânelere saldırarak bölgeyi yakıp yıktılar.[174] Disiplinsiz bir paralı asker ordusunun özelliklerinden olan bu yıkıcı etkinlikler çok geçmeden Akha Prensliği'nin fethine yönelik ve başarıya ulaşacak olan bir hamleye dönüştü. Kraliçe I. Giovanna'nın Napoli kralı Carlo di Durazzo tarafından devrilmesi onların kısmetini dolaylı olarak daha da açtı, çünkü yeni Akha prensi Jacques de Baux'ya derhal bağlılık yemini ettiler ve üç önderleri prensliğin *baillie* ve albayları olarak tanındı.[175] Navarralı paralı asker bölüğünün üç önderinden Pierre de Saint Superan, Akha Prensliği'nin piskopos vekilliğine kadar yükseldi ve bunun üzerine Bizans topraklarının içine doğru genişleme planlarını yürürlüğe koydu. Bu olaylar Manuel Kantakuzenos'un 1380 Nisanındaki ölümüyle ve otorite sahibi bireyleri temsil eden *arhont*'ların Paleologos hanedanının merkezi otoritesine karşı ayaklanmasıyla aynı zamana rastladı.[176] Manuel'in biraderi Matteos otorite sahibi olduğu halde iradesini onlara kabul ettirecek yetenekten yoksundu ve *arhont*'ların merkezkaç eğilimleri Manuel'in saltanatının erken aşamalarında vilayet için çok yıkıcı olmuştu.[177]

V. İoannes'in en küçük oğlu I. Theodoros Paleologos bu durumla ilgilenip düzeni yeniden sağlamak üzere Mora'ya gönderildi ve despotluğa 1382'den 1407'ye kadar hükmetti. İlk işi, komşuları olan Venedik ve Neri Acciauoli'yle bir dereceye kadar işbirliği tesis etmekti. Bu iki komşudan en önemli olanı Venedik'ti, çünkü Mora'daki toprakları Koron ve Modon'la sınırlı olsa da nüfuzu bütün yarımadada hissediliyordu. Navarralılar her ikisiyle de antlaşmalar imzaladığı halde Neri'yle ilişkileri çürük bir temele oturuyordu, zira yayılmacı politikaları Neri'nin geride kalan Katalan düklükleri olan Neopatras ve Atina'yı fethetme heveslerine ters düşüyordu.

Neri ve onun büyük kızıyla evlenen Theodoros'un ortak bir politika izlediğine dair ilk işaretler, Türklerin korsan saldırılarını önlemek için her ikisinin de 1383 ve 1384'te Venedik'i bir ittifaka katma girişimlerinde görülür.[178] Ancak bu girişimler başarısız oldu ve kendi kaynaklarına güvenmek zorunda kaldılar. İttifak, Theodoros'un o sırada Thessalonike'ye hükmeden ve Türklere karşı savunmaya dayalı bir savaş yürüten biraderi II. Manuel'i de içine alacak şekilde genişletildi.[179] Bununla birlikte, II. Manuel'in Thessalonike'den gönderdiği yüz kişilik bir süvari birliğine ve Neri'nin küçük miktarda askeri yardımda bulunmasına rağmen Theodoros isyancıları bastırmayı beceremedi. Uzlaşma girişimleri, Navarra'nın desteğine güvenen isyancılar tarafından geri çevrildi.[180] Venedik-Navarra antlaşmasının 1387'de yenilenmesi de[181] konumunu daha da zayıflattı. Bu durum o yıl Thessalonike'nin Türklerce zaptına ve Theodoros'un biraderinin Murad'a boyun eğmesine kadar sürdü.

Türklerin Sırbistan, Arnavutluk ve merkezi Yunanistan'a doğru genişlemesiyle birlikte bu korkunç olay Osmanlının nüfuz alanına sürüklenen Tesalya ve Epir'in hükümdarlarını kaçınılmaz olarak etkiledi.[182] Theodoros 1387 yazında Prousa'da (Bursa) teslim olduğunda, Türklerle, olasılıkla biraderi Manuel'in aracılığıyla yeniden dostça ilişkiler kurmaya çalışmaktan başka seçeneği yoktu.[183] Her durumda Murad'ın komutanı Evrenos eylül ayının ilk günlerinde peyda olduğu Mora'ya Theodoros'un daveti üzerine bir müttefik olarak gelmişti.[184] Evrenos güneye inerken Tesalya ile Arnavutluk'u kısmen yağmaladı, Akha'da kimi bölgeleri yakıp yıktı ve Koron ile Modon topraklarını talan etti.[185]

Murad'la yaşanan yakınlaşma Neri Acciaiuoli'ye de önemli avantajlar sunuyordu. Evrenos'un orduları Neri'nin ezeli düşmanı olan Navarralılarla uğraşırken kendi topraklarına yönelen Türk akınlarına da bir son verdi. Bu suretle Neri, Katalan topraklarının fethi konusuna yoğunlaşmakta serbest kaldı ve 2 Mayıs 1388'de Atina akropolünü ele geçirdi.[186] Ama Theodoros'un kendisine isyan edenlerin muhalefetini kırmasını, Navarralılardan kasabalarla hisarları geri almasını ve ülke üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmesini mümkün kılan Türk desteğinden sağladığı avantajların sakıncaları da vardı. Evrenos'un talandan beslenen askerleri Mora'dan geçişleri sırasında ortalığı kırıp geçirdi ve bu olayın bütün cefasını Yunan köylüsü çekti. Alınan yardımın iki tarafı keskin bir kılıç olduğu çok geçmeden anlaşıldı. Aslında Türklerin Mora'da ilerlemesi Evrenos'a fethedilen topraklarda tutunma fırsatı sunmuştu ve bu yeni gelişmeyle Theodoros eskisinden daha kötü bir durumda kaldı. 1388 yazında Bursa'da ziyaret ettiği Murad tarafından iyi karşılandı, topraklarını elinde tutma iznini de aldı;[187] kendisinden önce babasıyla biraderinin yapmış olduğu gibi sultanın vasalı haline geldi. Aldığı bu destekle yüreklenip, Marie d'Enghien tarafından Venedik'e satılan Argos [Arhos] ve Nauplia [Anabolu] kentleri uğruna Venediklilerle çatışmayı bile göze aldı.[188]

Bizans-Türk işbirliği I. Murad'ın 1389'da Kosova Muharebesi'ndeki ölümüyle son buldu. I. Murad'ın saltanatı sırasında Hıristiyan vasalların sahip olduğu özgürlük, bir vasalın işlevini salt Osmanlı çıkarlarına hizmette gören ardılı I. Bayezid'in (1389-1402) döneminde yerini katı bir merkezileşme politikasına bıraktı. I. Bayezid, IV. Andronikos'un oğlu VII. İoannes'in dedesini saf dışı etme ve Konstantinopolis'te otoritesini kurma girişimini destekledi, ancak bu girişim başarısız oldu.[189] Bu olayın üstünden çok geçmeden Thessalonike ve Konstantinopolis'te sultanın gemiler inşa ettirdiği ve görünürde Sinop'a karşı hazırlanan bu kuvveti II. Manuel'in komutasına vermek niyetinde olduğu söylentileri çıktı, oysa Venedikliler bu kuvvetin gerçek hedefinin hâkimiyetleri altındaki Negroponte (Euboea) ve Girit olduğundan kuşkulanıyordu.[190] 1393'e gelindiğinde Bayezid'in Aydın ve Menteşe beyliklerini ilhak etmiş, Karaman'a boyun eğdirmiş, Bulgaristan'ı kendine tabi kılmış, Ege, Sakız, Midilli ve Rodos'a[191] karşı saldırılar yöneltmiş olması korkularını daha da

artırdı. Bayezid'in Mora'da bir köprübaşı sağlaması yalnızca vilayeti fethetme olasılığını kuvvetlendirmekle kalmayıp Ege adalarına çift yönlü bir saldırı düzenlemesini de mümkün kılardı. Bayezid, 1393/1394 kışında Serres'de [Serez] içlerinde Sırp prensleriyle Paleologosların da bulunduğu vasallarıyla bir buluşmadan sonra Orta Yunanistan'a girerek Katalanların elindeki son toprak parçası olan Salona (Amphissa) Kontluğu'nu zapt etti; Timur'un Suriye'de ilerlediği haberini alınca kuzeye döndü ve Konstantinopolis'i kuşatma altına aldı. Bu kuşatma altı yıl sürecekti.[192] Aynı zamanda, özellikle Trakya'dan devşirilen ve iyi donanımlı başka bir ordu "kimseye merhamet göstermeme" emriyle Mora'ya sevk edildi.[193]

Bu umutsuz dönemlerde Batı'ya yardım çağrısını tekrarlayan Manuel, kral Sigismund'da istekli bir dinleyici buldu, çünkü Bulgaristan'ın fethiyle birlikte Osmanlılar Macaristan'ın bağımsızlığını da tehdit eder olmuştu. Sigismund, Haçlı seferi çağrısına bir dizi Avrupalı güçten, özellikle de Fransa'dan cevap aldı, ancak bu tehlikeli girişim 1396'da Nikopolis [Niğbolu] Muharebesi'nde canını kıl payı kurtardığı bir felaketle son buldu. Türk zaferinin durumu daha da kötüleştirmesi kaçınılmazdı; Yakup Paşa'nın komutası altındaki Türkler 1397'de yarımadayı istila etti, Argos kentini de yerle bir edip ahalisini esaret altına aldılar.[194] Venedik'in Argos'ta yaşadığı trajedi Theodoros'un gelecekte kendi topraklarını savunmaktan aciz kalabileceğini anlamasını sağladı, oysa 21 Haziranda Leontarion'da yürekli bir direniş gösterip Yakup'u alelacele geri çekilmeye zorlamıştı.[195] Bu olayın üstünden çok geçmeden Türkler Korinthos'u kuşatarak Theodoros'a bu idari birimi St. Jean Şövalyeleri'ne sunmaktan başka seçenek bırakmadılar.[196] Bu davranış despotluğun geleceği bakımından çok önemliydi, çünkü şövalyelerin bölgedeki mevcudiyeti derhal etkisini gösterdi: Korinthos yok olmaktan kurtuldu ve Bizans topraklarına yapılan Navarralı akınları ansızın kesildi. Bununla birlikte Türk saldırılarının 1399'da ve 1400'ün başında tekrarlanması çok geçmeden Theodoros'u St. Jean Şövalyeleri'nin tüm despotluğu satın almak için yaptığı yeni teklifi kabul etmeye zorladı. Hiç kuşkusuz, Türklerin düşmanca eylemlerinin tekrar başlamasıyla St. Jean Şövalyeleri savunmacı konumlarını güçlendirme peşindeydi. Şövalyelerin teklifi tam zamanında geldi ve aslına bakılırsa Theodoros'un Türkleri Mora'dan atmak için onları bir manivela

olarak kullanma planlarına da uyuyordu, ama Theodoros bir kez Türk tehlikesi ortadan kalktığında şövalyelerden topraklarını geri alma niyetini hep güdüyordu.[197] Gelgelelim olaylar beklendiği gibi gelişmedi. Mistra'nın sakinleri ayaklandı ve Theodoros'un toprakları ilk sahiplerine geri vermek için müzakerelere başlamaktan başka seçeneği kalmadı. Diğer tarafta, St. Jean Şövalyeleri'yle yaptığı görüşmeler Bayezid'i, tek şartı şövalyelerin Mora'dan geri çekilmesi olan bir ateşkes önermeye sevk etti.[198]

Bu arada imparator 1399'da Batı'ya askeri yardım çağrısını tekrarladı. Fransa bu çağrıya asıl adı Jean le Meingre olan Mareşal Boucicaut'yu küçük bir askeri birlikle göndererek karşılık verdi. Mareşal elde ettiği başarılarla, sınırlı bile olsa, iyi eğitilmiş bir ordunun çok şey elde edebileceğini gösterdi ve bundan yola çıkarak imparatora Avrupa'ya seyahat edip hükümdarlara şahsen başvurmasını öğütledi. İlk önce VI. Andronikos'un oğlu olan yeğeni VII. İoannes'le barışıp Konstantinopolis'in sorumluluğunu ona devreden Manuel, Boucicaut'nun eşliğinde 10 Aralık 1399'da kendisini İtalya, Fransa ve İngiltere'ye götürecek olan yolculuğuna başladı. VII. İoannes de geçmişte amcasının yaptığı gibi Bayezid'le bir dizi uzlaşma girişiminde bulunduysa da bir sonuç alamadı. Manuel 1403'e kadar Avrupa'da kaldı, ama tüm vaatlere rağmen yeterli yardım hiçbir zaman gerçekleşmedi.[199] Yardım biraz da kazara başka bir cepheden, Timur'dan geldi.

Osmanlıların 28 Temmuz 1402'de Ankara Muharebesi'nde Timur tarafından yenilgiye uğratılmasının bir sonucu olarak Osmanlı devleti parçalandı. Aydın, Saruhan, Teke ve Menteşe bağımsızlığını yeniden kazanırken Bayezid'in oğulları Osmanlı Devleti'nin geride kalan parçası için rekabete girdi. En büyük oğul Süleyman, Avrupa kesimine kaçtı ve 1403'te Bizans'la, Sırp despotu Stefan Lazareviç'le ve Venedik ile Cenova'nın da aralarında bulunduğu Hıristiyan güçleriyle bir antlaşma imzaladı.[200] Antlaşmanın bir sonucu olarak Thessalonike ve Chalkidike'de [Halkidiki] hatırı sayılır bir toprak parçası, ayrıca Therma Körfezi kıyı boyu, Marmara Denizi'nde Panidos'tan Konstantinopolis'e ve kuzeyde Karadeniz'de Mesembria'ya [Misivri] kadar olan tüm topraklar yeniden imparatorluğa geçti. İlaveten, vasal devlet statüsü ve yıllık haraç iptal edildi. Anadolu'da Mehmed ve İsa denetimi ele geçirmek için savaşıyordu; ne var ki her ikisi

de 1404'te Bursa'yı alan Süleyman'a yenik düştü. Buna karşılık Süleyman da kendisini yenilgiye uğratan biraderi Musa tarafından 1411'de alt edilip öldürüldü. Bizans yeni bir tehditle yüz yüze kaldı. Hıristiyanlara karşı yeniden açıkça kutsal savaş açıldı.[201] Türk orduları Thessalonike'ye[202] saldırdı, Süleyman'ın teslim etmiş olduğu Trakya, Tesalya ve Sırbistan'ı istila etti ve Musa'nın elçisi İbrahim Paşa, 1402'den itibaren kaldırılan haracı talep etmek üzere Konstantinopolis'e gönderildi.[203] Bu arada Venedik, Arnavutluk, Yunanistan ve Ege'deki topraklarını güvenceye almak için Musa'yla bir antlaşma yaptı.[204] Manuel'in de kendi başının çaresine bakması gerekiyordu. 1413 Temmuzunda durum bu kez Bayezid'in oğullarından bir diğerinin, Mehmed'in (1413-1421) Musa'yı yenip tahttan indirmesiyle bir kere daha değişti. Ara sıra vuku bulan Türk akınlarına rağmen I. Mehmed hem Bizanslılar hem Sırplarla barış içinde bir arada yaşama politikası yürüttü.[205] Bu durum neredeyse dokuz yıl sürecekti.

Bu dönemde II. Manuel'in hedefi Mora'daki topraklarını emniyete almaktı; bunu daha önce biraderi I. Theodoros'un 1407'deki ölümünden sonra, amcasının yerine geçen kendi oğlu II. Theodoros reşit değilken de yapmıştı. Manuel, I. Mehmed'le barış antlaşmasının ardından 1415'te, oğlu Andronikos'un artık amcası VII. İoannes'in yerine geçmiş olduğu Thessalonike üzerinden Mora'ya geri döndü; buradaki esas görevi Korinthos kıstağı boyunca savunma amaçlı Hexamillion [altı millik] seddini inşa etmekti. Theodoros Venediklileri bu projeye katmak için yıllarca boşuna uğraşmıştı.[206] Büyük toprak sahiplerinin itirazlarına rağmen, göçebe yaşayan ve dolayısıyla Türk akınlarına karşı daha savunmasız olan Arnavutlar da dahil halkın çoğunluğu, seddin yöre sakinlerinin güvenliğini sağlamak için hızla tamamlanmasını garanti etmek amacıyla emek ya da malzeme sundu. Seddin tamamlanması görünüşe göre sultanın hoşuna gitmiyordu, oysa başlangıçta rıza gösterir gibi davranmıştı.[207] Mehmed'in tutumunun ve seddi tahrip etmeyi deneyebileceğinin farkında olan Venedik, Koron ve Modon'daki kale komutanlarına Hexamillion'a bir Türk saldırısı olması durumunda imparatora her türlü desteği vermelerini emretti.[208]

Bu kaygı verici bir işaretti. Çok geçmeden, Karaman seferinden azat olan Mehmed dikkatini Ege'ye yöneltti, adaları yağmaladı ve Karadeniz'den

Negroponte'ye doğru yol alan Venedik tüccar gemilerine saldırdı. II. Manuel'in ortak bir politika önerisi, Türklerin adaya yaptıkları baskında 1500 kişiyi köle olarak götürmelerinden sonra bile hiçbir zaman, benimsenmedi.[209] Venedik-Türk çatışması Mehmed'in deniz kuvvetlerinin 29 Mayıs 1416'da Gelibolu açıklarında yenilgiye uğramasıyla son buldu ve bunu üç yıl sonra imzalanan bir antlaşma izledi.[210]

Mehmed'in ölümüyle ve yerine dedesi I. Bayezid'inkini andıran saldırgan bir politika izleyen oğlu II. Murad'ın (1421-1444, 1446-1451) tahta çıkmasıyla Bizanslılar için durum daha kötüleşti. II. Manuel'in o sırada hükümetten sorumlu olan büyük oğlu ve ortak imparator VIII. İoannes, 1416'da I. Bayezid'in oğlu olduğunu iddia etmiş olan, tahta talip Mustafa adlı bir Türkü kullanmaya kalktı. II. Manuel'in II. Murad'la anlaşma tavsiyesinin tersine, İoannes, Mustafa'nın Osmanlı tahtını ele geçirme çabasını desteklemeyi seçti. Bu girişim başarısız oldu ve Mustafa yakalanıp idam edildi.[211] Bunun hemen ardından Murad Konstantinopolis'i kuşattı, ama kentin surlarının aşılmaz olduğu kanıtlandı, sultanın emrindeki –Alman yapımı olduğu sanılan– topların etkisiz kaldığı da görüldü. Yeni bir rakiple, adı yine Mustafa olan küçük biraderiyle karşı karşıya gelen Murad çekilmek zorunda kaldı.[212]

Konstantinopolis kuşatmasındaki başarısızlığına rağmen Murad baskıyı sürdürdü. Orduları 1423'te Turahan'ın komutasında Mora'yı istila etti, istihkâmları hücumla aldı, Hexamillion seddini tahrip edip yöreyi de yakıp yıktı.[213] Bizans birkaç ay sonra bir barış antlaşması imzalamayı başardı; antlaşma hükümlerince Türklere bir kez daha haraç öder hale geldi. Mora halkı istilaya rağmen ayakta kalmakta diretti. Oğlu II. Theodoros'un reşit olmadığı sırada II. Manuel'in ve bilahare VIII. İoannes ile IX. Konstantinos'un siyasetlerindeki süreklilik despotluğa yeni bir canlılık kazandırmıştı. Bu nedenle, Murad'ın saldırılarına ve 1446'daki yıkıma rağmen Venedik kolonileri hariç Mora'nın kalan kısmı Bizans yönetimi altında birleşti; Konstantinopolis'in düşüşünden sonrasına kadar da varlığını sürdürdü.[214]

Gelgelelim deniz ve karadaki Osmanlı baskısı durmak bilmiyordu. Rodos'taki St. Jean Şövalyeleri bile bunun etkisini hissedip Venedik'in himayesine sığındı; 1423 yazında Rodos'u ya Negroponte ya da Mora'ya eş-

değerde topraklarla takas etmek üzere Venedik Cumhuriyeti'ne teklifte bulundular.[215] Bu teklif hiçbir zaman hayata geçmedi ve Rodos 1522'ye kadar şövalyelerin elinde kaldı. Ama aynı yıl, Manuel'in o sırada Thessalonike'ye hükmeden üçüncü oğlu despot Andronikos kenti Venediklilere devretmeye karar verdi.[216] Bu sultan için kabul edilemez bir çözümdü. Uzun süren diplomatik trafiğe ve Venediklilerin bir uzlaşma sağlamaya ya da hatta Osmanlı tahtında hak iddia eden birini desteklemeye istekli olmasına rağmen çabalar sonuçsuz kaldı. Kent 29 Mart 1430'da Osmanlıların eline geçti.[217]

Thessalonike'nin zaptıyla Konstantinopolis üzerindeki baskılar arttı. Göründüğü kadarıyla VIII. İoannes selametin yalnızca Batı'dan gelebileceğine, iki kilisenin birleşmesi yoluyla elde edileceğine inanmıştı; geçmişte öncelleri VIII. Mihail ve V. İoannes de bu çözümün peşinde koşmuş, ama başarıya erişememişlerdi. Koşullar gelecek vaat eder görünüyordu. Herhangi bir anlaşmanın Papalık'ın kilisevi üstünlüğünü önsel olarak tanıdığını varsayan daha önceki tutumların tersine, artık, Batı'daki konsil hareketinin ve Konstanz Konsili'nin (1414) bir sonucu olarak, kiliselerin birleşmesine ilişkin her karar papanın uyması gereken konsilin yetki alanına giriyordu. Bu da Bizanslıların iki kilise arasındaki doktriner, kilisevi ve litürjik farklılıkların, her zaman ısrar etmiş oldukları üzere bir konsilde eşit koşullar altında tartışılacağına ve papa tarafından dikte ettirilmeyeceğine dair umutlarını artırıyordu. Manuel'in birleşme konusunda ihtiyat gösterilmesi tavsiyesine rağmen[218] İoannes planını yürürlüğe koyarak 24 Kasım 1437'de büyük bir elçilik heyetiyle Batı dünyasını ziyarete çıktı. Uzatmalı tartışma ve sürtüşmelerden sonra kiliselerin birleşmesi 6 Temmuz 1439'da Floransa'da tebliğ edildi.[219] Birleşme, Osmanlılara karşı Batı'dan geleceğine dair o denli umut beslenen yardım yerine, II. Manuel'in öngörmüş olduğu gibi iç çekişmelere yol açtı; ilaveten Bizanslıları Ortodoks dünyasının kalan kısmına, özellikle Rusya'ya yabancılaştırdı.

II. Murad Sırbistan, Macaristan ve Karaman'la anlaşmalar yaptıktan sonra tahtı küçük oğlu II. Mehmed'e bırakarak hükümdarlıktan çekildi. Gelgelelim kardinal Giuliano Cesarini'nin kumandasında Osmanlılara karşı düzenlenen Hıristiyan kuvvetlerinin son toplu, ama yetersiz hazırlanmış ve eşgüdümlü olmayan girişimine karşı Osmanlı ordularına komuta

etmek üzere adeta gittiği gibi geri döndü. Söz konusu kuvvetler 10 Kasım 1444'te Varna'da yenilgiye uğratıldı. İki yıl sonra, bir kez daha tahta geri dönen Murad, Mora'ya saldırılar düzenledi. Osmanlı topçusu henüz birkaç yıl önce tekrar inşa edilen Hexamillion seddini tahrip etti ve 60.000 kişiyi esir alarak[220] despotluğu bir vasal devlete indirgedi; VIII. İoannes'in biraderi Konstantinos'un hükümdarlığı altında birleşik ve bağımsız bir Mora Yunan Despotluğu kurma fikrine de son verdi. İoannes'in ölümü üzerine XI. Konstantinos 6 Ocak 1449'da Mora'da imparator olarak taç giydi ve iki ay sonra Konstantinopolis'e ulaştı. Yetenekli, cesur ve azimli olmasına rağmen kenti kurtarması olanak dışıydı. Konstantinopolis, Osmanlı ummanının orta yerinde bir ada gibi yatıyordu. Yeni sultan II. Mehmed (1444-1446, 1451-1481) babasının başarı gösterememiş olduğu yerde başarılı olmakta kararlıydı. Keskin zekâlı ve üstün bir taktikçi olarak hazırlıklarına Boğaz'ın Asya kıyısında Rumeli Hisarı'nı inşa ederek başladı; bu yolla kentin etrafını çevirdi ve gemilerin seyrüseferi üzerinde denetim kurdu. Bu girişimden haberdar olan Konstantinopolis ahalisi ise kentin sonunun gelmiş olduğunu anladı.[221]

XI. Konstantinos'un Batı'ya başvuruları birtakım yardımların gelmesini sağladıysa da bu yardımlar Türklerin ilerlemesini durdurmaya yetmedi. Konstantinopolis meselesine her ülke kendi çıkarlarıyla hırsları açısından baktığından başarı sağlamak olanaksızdı. Son savunma mevziini oluşturmak bireylere, başlıca Venedikliler ile Cenevizlere kalıyordu.[222] Konstantinopolis'in tahkimatları geçmişte kenti korumuştu, ama burada topunu satmayı beceremeyince karşı tarafa geçerek Osmanlılara teklifte bulunan Macar Urban'ın yeni topuna dayanamazdı.[223] Kritovulos'un yazdığı gibi, bu "top her şeyi belirliyordu."[224] Kent 29 Mayıs 1453'te düştü; bunu üç günlük bir yağma ve tahribat izledi.[225] Bin yıldan uzun süren bir imparatorluğun tarihi böylelikle son buldu.

Anadolu dört yüz yıl sonra nihayet barışa kavuştu. Bu barış, Osmanlı Türklerinin otoritelerini kabul ettirme becerileri sayesinde gerçekleşmişti. Arada geçen yıllarda merkezi siyasi gücün yokluğunun bir sonucu olarak vuku bulan yıkımlar ve çekilen acılar olayların geçtiği dönemlerde yaşayan Bizanslı tarihçilerce belgelendi. Ne var ki, kaçınılmaz surette, bu an-

latılar Türki aşiretlerin meydana getirdiği siyasi, sosyal ve ekonomik hasar üstünde yoğunlaşır; dil, din ve âdetleriyle birbirinden ayrılan iki halk arasında gelişen güçlü ilişkilerin anlık görüntüleri belirir. Honiates, Pousgouse (Beyşehir) Gölü adacıklarında yaşayan Hıristiyanların daha II. İoannes Komnenos'un sırasında Konya Türkleriyle dost olduğunu, onlarla ittifak kurduklarını ve "Romalıları düşmanları olarak gördüklerini" belirtir. "Böylelikle," diye gözlemler Honiates, "zamanla pekişen âdetler ırk ve dinden daha güçlüdür."[226]

Başka bir toplumsal seviyede, bir birlikte yaşama ve ters yönde bir asimilasyon örneğini Komnenoslar döneminde imparatorluğun siyasi hayatında seçkin bir konumu olan Aksuhos'lar sunar. Bu ailenin ilk üyesi olan bir Türk oğlan, Nicaea'nın 1097 Haziranında barış içinde teslim olmasını ve imparator ile Türkler arasında hediyelerin takasını takiben I. Aleksios'a armağan olarak verilmişti. O sırada her ikisi de on yaşında olan genç Aksuhos ve II. İoannes sarayda birlikte büyüyor, içtikleri su ayrı gitmiyordu. Bilahare Aksuhos yüksek bir mevki olan "büyük domestikos"luğa [*Megas Domestikos*] yükseldi; "askeri bilimler alanında uzman, aklı kadar keskin dilli ve soylu görünüşlü" enerjik biri olan oğlu Aleksios da, I. Manuel döneminde *prostrator* olarak hizmet verdi.[227]

Bu, düşman olarak bile "birlikte yaşama" hali, Bizanslıları zaman zaman muhaliflerinin gücünü kestirme ve kabullenme çabalarına itmiş görünüyor. Buna bir örnek, II. Manuel Palaeologos'un Bizanslıların zayıflıkları karşısında Türklerin güçlü taraflarını teşhis etme çabasıyla Osmanlıların başarılarını değerlendirmesidir. II. Manuel kişisel deneyimine dayanarak Türklerin savaş alanındaki başarısının yalnızca Türk ordusunun sayıca üstün olması olgusundan kaynaklanmadığını düşünüyor, daha önemlisi, "başkaları bütün bu iyi şeyleri üreten dost bir ülkede bile kalmayacakken, onlar cesur, savaş sanatında pişmiş, giderek uzun bir süre zorluk ve acılara dayanacak denli iyi eğitilmişler" diyordu.[228]

Manuel'in *Muterrizle Diyaloglar*'ına[229] de yansıyan bu kendi kendini değerlendirme ve akılcı araştırma klasik dünyanın uzun geleneğinden kaynaklanır, ki Bizans burada yalnızca bilgi havuzu olarak değil, aynı zamanda onun paha biçilmez değerinin kadirşinas koruyucusu olarak davranıyordu

ve bu bilgi havuzu Konstantinopolis'in düşmesinden hemen önce ve sonra Batı'ya aktarılacaktı. Bu noktada, söz konusu uygarlığın Bizans İmparatorluğu olmuş olan şeyin üstünde yükselen yeni gücünün Osmanlıları ne ölçüde etkilediği sorusu gündeme gelir. Bu soruya cevaben, "yeni toplumun (Türki-Müslüman) Asya'nın bozkırları ve İslami Ortadoğu'dakilerden farklı olduğu, çünkü Bizans ortamında meydana çıktığı"[230] söylenebilir.

Notlar

1 Bizans Anadolu'sunun etnografisi için bkz. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Kaliforniya, 1971, s. 42-68.

2 R. Charanis, "Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century", *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959) 25-44.

3 P. Lemerle, "Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle", *Revue Historique* 211-12 (1954), 265-308.

4 P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway, 1979.

5 Genişlemenin yarattığı sosyal sorunlar için bkz. G. Dagron, "Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la frontière orientale de Byzance aux Xe-XI siècles et le Taktikon de l'escorial", *XIVe Congrés international des études byzantines: rapports*, II (Bükreş, 1974) s. 285-302; S. Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", *A History of the Crusades*, c. II, ed. K.M. Setton (Madison, 1969), s. 630-59.

6 P. Charanis, "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *The Journal of Economic History* 13 (1953), 412-24.

7 Constantine Porphyrogenitos, *De Administrando Imperio*, ed. ve çev. Gy Moravcsik ve R. H.J. Jenkins (Dumbarton Oaks, Washington, 1967), s. 50-3, satır 4-5.

8 John Skylitzes, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (Berlin ve New York, 1973), s. 373 § 2.

9 Michael Attaleiates, *Historia*, ed., İspanyolca çevirisiyle birlikte, I. Pérez Martin (Madrid, 2002.), s. 63.

10 Selçuklu Türklerinin yükselişine dair bkz. C. Cahen, 'La première pénétration turque en Asie Mineure', *Byzantion* 18 (1948), 15; P. Wittek, "Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum", *Byzantion* 11 (1936), 285-302.

11 Michael Psellos, *Chronographie*, c. II, ed. ve çev. E. Renauld. (Paris, 1926), s. 114; İngilizceye çev. E.R.A. Sewter, *Fourteen Byzantine Rulers* (Londra, 1966), s. 306.

12 Kekaumenos, Strategicon, ed. B. Wassiliewsky ve V. Jernstedt (St. Petersburg, 1896; tekr. bas. 1965), s. 18; Attaleiates, Historia, s. 34; Skylitzes, Synopsis Historiarum, s. 476 § 29; Michael Glykas, Annales, ed. I. Bekker (Bonn, 1836), s. 598; Joannes Zonaras, Epitome Historiarum, c. III, ed. T. Büttner-Wobst (Bonn, 1897), s. 647; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* (Paris, 1966), s. 146-7.

Charles Melville

MOĞOL YÖNETİMİ ALTINDA ANADOLU

Anadolu'daki Moğol yönetimi dönemi, yani kabaca 1243 Kösedağ Muharebesi ve İlhanlı rejiminin 1340'lardaki çöküşü arasındaki yüzyıl –şayet sözü edilecirse– genellikle sadece Osmanlıların yükselişinde kısa bir giriş bölümü olarak ele alınır. Böyleyken dahi, Rusya ve Çin'in milliyetçi tarihlerinde olduğu gibi, Moğol yönetimi ülkeyi enkaza çeviren ve hiçbir geliştirici iz bırakmayan nahoş bir ara dönem olarak görülür. Bunun tersine, geleneksel Osmanlı Türk tarihi, Bizanslılara karşı 1071'de Malazgirt'te (Manzikert) kazandıkları zaferden erken 14. yüzyıldaki az bilinen yıkılışlarına kadar Orta Anadolu'nun başlıca –son dönemlerinde yalnızca itibari– hâkimi olan Rum Selçuklularının tarihinden pürüzsüzce zuhur eder. 14. yüzyılın başına gelindiğinde, sayısız diğerleri arasında daha sonra Osmanlı Devleti'nin nüvesi olan beyliklerden biri zaten mevcuttu. Kafesoğlu'na göre, sözgelimi "Selçuk Devleti'nin (*aynen*) batı sınırındaki" bu beylik, "ahlaki dokusu ve örgütlenmesi bakımından Selçuklu Türklüğünün birçok değerini edinmiş" ve "Anadolu'yu Türk anayurdu olarak muhafaza etmiş"tir.[1] Bu düşünce tayfının öbür ucunda ise Anadolu'daki Moğollara hiçbir atıfta bulunulmadan Moğol ve Osmanlı imparatorlukları arasında şekillenme ve gelişme bakımından kıyaslamalar yapılır.[2]

Diğer kimi metinlerde İlhanlıların hâkim güç olduğu geç 13. yüzyıl ila 14. yüzyılın Anadolu toplumunu daha ayrıntılı incelemeye istekli davranılır. Özellikle nümizmatlar yakın geçmişte geleneksel görüşe yeniden el atıp İlhanlı uygulamalarının Osmanlılardaki sürekliliğini vurguladı.[3] Gelgelelim burada da, Moğollara duyulan ilgi sırf Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkış koşullarıyla bağlantı içinde belirir. Bugünkü bilgimizle Moğol dönemine daha sonraki Türk tarihini dikkate almadan bakmak zordur.

Tıpkı Türkiye'deki tarihçilerin Anadolu meselelerinde kendi vizyonlarını dayatması gibi, İlhanlı (esas olarak, en azından coğrafi anlamda bir İran rejimi) tarihçileri de "Ordu" olarak anılan Moğol sarayındaki olayları doğrudan etkilemedikçe Anadolu'daki durumu görmezlikten gelme eğilimindeydi. Rum demek Moğol "Vahşi Batı"sı demekti: Bir fırsatlar ülkesiydi

belki, merkezi denetimin gevşek olduğu ve hatta Moğol rejiminin "emsalsiz ılımlılığı"nın dikkati çektiği bir vilayetti.[4] Böyle görüşleri değerlendirmek için Anadolu meselelerini daha büyük İlhanlı Devleti'nin bir parçası olarak ele almalıyız. Anadolu çeşitli gelişme evrelerinden geçiyor, dahası Fars ve Horasan gibi diğer İlhanlı vilayetlerinde benzer sonuçlar görülüyordu.

İlhanlı rejiminin merkezinin Azerbaycan olduğunu, yüzünün Batı'dan çok Doğu'ya dönük durduğunu ve esasen Bizans'ın sınır bölgeleriyle ilgilenmediğini anımsamakta yarar var. Moğolların Hıristiyan Batı'yla ilişkileri genellikle dostçaydı; buna karşılık Güneydoğu Anadolu'yla, Memlûkların Suriye'siyle ve kuzeyde Altın Orda'yla olan ilişkiler çok daha kaygı vericiydi.

Anadolu'nun Moğol hâkimiyeti altındaki toprakları modern Türkiye'nin Anadolu'daki topraklarıyla bir değildi. Kuzeyde, Karadeniz'in doğu kıyısındaki Hıristiyan Trabzon krallığı Bizans'ın düşüşüne kadar bağımsızlığını korudu. Erzurum'un doğusunda, birkaç İlhanlı hükümdarının tahta çıkma töreninin düzenlendiği önemli bir alan olan Aladağ yaylasının da içinde bulunduğu Büyük Ermenistan vilayeti yer alıyordu. Küçük Ermenistan (Kilikya) bütün o dönem boyunca Toros Dağları'nın güneyinde kendi başına varlığını sürdürürken, daha doğuda ayrı bir vilayet oluşturan Diyar Bekr (Diyarbakır), Yukarı Mezopotamya'daki Arap ülkelerine kültürel ve siyasi bakımdan daha bağlı kaldı. Bu bölgeler İlhanlı Anadolu'sunun öyküsünde yalnızca kısa bir süre gündeme gelir. Yine de, Anadolu'nun güney ucunun Türkleştirilmesi Moğol istilalarının ve bu istilaların nüfusun etnik kompozisyonunda yarattığı değişiklikle yarı göçebe Türkmen çobanların zamanla bütün o bölgede siyasi gücün sahibi olmasının uzun vadeli sonuçlarından biriydi.[5]

Cengiz Han'ın ardılları

Cengiz Han, oğlu Ögeday'ın 1229'da usulüne uygun şekilde kendisinin yerine geçmesiyle, kayda değer zaferlerinin boşa gitmeyeceğini teminat altına alıyordu. Ögeday neredeyse anında, komutanı Çormakan'ı kaçak Harzemşah sultanı Celaleddin Mengüberti'yi boyunduruk altına almaya göndererek batıdaki Moğol fetihlerini pekiştirme ve yaygınlaştırma sürecini başlattı. Anadolu bu fetihlerden doğrudan etkilenmemişti. Celaleddin'in

Van Gölü çevresindeki bölgede giriştiği karmaşa çıkarıcı eylemler kuşkusuz Moğolları Selçuklu topraklarına doğru çekmeye yardımcı oldu: Sultan Alaeddin Keykubad (1220-1237) Celaleddin'in elçileriyle görüşmelerinde bu olasılığı endişeyle sezmişti.[6]

Çormakan'ın 1232'de Sivas yöresini yağmaladığı nakledilir, ama çok geçmeden Muğan düzlüğüne çekildi. Moğollar ise o sırada Gürcistan'a boyun eğdirmekle uğraşıyordu. Büyük Han [Ögeday] 1236'da Selçuklu sultanını itaate davet ederek daha diplomatik bir yaklaşım gösterdi. Keykubad bunu kabul etti, ama çok geçmeden öldü. Ardılı olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev de (1247-1253) Ögeday'a biat etti ama Han'ın gönderdiği bir askeri vali (*başkak*) ulaştığında Ögeday'ın vefat etmiş ve Moğol komutanı Baycu, Selçuklu ordusunu 26 Haziran 1243'te Kösedağ'da kılıçtan geçirmişti.[7] Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti artık salt diplomatik bir ayrıntı değil, askeri bir gerçeklikti.

Moğollar çarpıştıkları tüm topraklarda ya mevcut rejimin boyun eğmesini kabul etmiş ya da onu doğrudan kendi yönetimleri altına almışlardı. Ögeday'ın teslim ol çağrıları başka hükümdarlara, Moğol istilalarının ilk dalgasından etkilenmeyen ülkelerinkilere, özellikle yerel hanedanların –çoğu zaman Türk atabeyliklerin– denetimi elinde tuttuğu Fars, Yezd, Kirman gibi Güney İran şehirlerine gönderilmişti. Tam da bu hanedanların sayılarının fazlalığı, Moğollara miras düşen önceki Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanışını çok iyi gösterir.

Anadolu'daki durum, ilkesel olarak Moğollara boyun eğen Selçukluların artık askeri yenilgiye de uğramış olmasıyla iyice karmaşıklaşıyordu. Ögeday'ın 1241'deki ölümünden ve onun komutanı Çormakan'ın yetersizliğinden yararlanarak kendi adına ilave topraklar elde etmeye girişen Baycu, olasılıkla Cuçi'nin oğlu Batu Han'ın buyruklarıyla hareket ediyordu.[8] Bu suretle Anadolu başlangıçta, daha sonra yaygın olarak Altın Orda diye bilinen Deşti-Kıpçak Moğollarının himayesi altına ve daha gevşek bir biçimde Karakurum'un uzaklardaki otoritesi altına girdi.

Selçuklu Sultanlığı, ayakta kalmasını vezir Mühezzibeddin'in devlet adamlığına borçluydu. Mühezzibeddin teslim olma konusunu Moğol hükümranlığı altında en azından sultanlığın devamının teminat altına alınması şartıyla görüştü. Bunun bedeli Moğol elçilerine yıllık olarak yapılacak

nakdi ve büyük ölçüde hayvanlarla karşılanan ayni ödemeydi; kimi raporlarda bu haracın 400.000 dinar olduğu tahmin edilir. Çok geçmeden, Batu'ya gönderilen ikinci bir elçi aracılığıyla Sultan II. Keyhüsrev'in Nizamülmülk ve Salahülalem unvanlarıyla onun adına vali olduğu teyit edildi.[9]

Keyhüsrev'in saltanatı, Ögeday'ın oğlu Güyük'ün 1246'da Büyük Han olarak tahta çıkmasından önce hükümdarsız geçen uzun dönemle çakıştı. Sonraki on yılda kendi dertleriyle uğraşan Moğollar birbiri ardına gelen sözde sultanların, onların memurlarının statüsünü onaylamak ya da yeniden onaylamaktan öte pek bir şey yapmadı. Uzun zamandır Selçuklu Devleti'ne özgü olan, farklı etnik kimliklerin bir arada bulunduğu çokdinli yapının o dönemde yol açtığı bölünmeleri ustaca istismar ettiler.

Keyhüsrev 1246'daki ölümüyle geride üç oğul bıraktı. Fecaate bakınız ki hiçbiri reşit değildi ve üçü de çabucak saraydaki farklı hiziplerin etkisi altına girdi. Yeni vezir Şemseddin Muhammed-i Isfahani, en büyük oğul olan 11 yaşındaki II. İzzeddin Keykavus'u tahta geçirdi, küçük biraderlerini de iki yanına oturttu. Vezir aynı zamanda İzzeddin'in, bir Rum papazın kızı olan annesiyle evlendi.[10]

Keyhüsrev daha önce ortanca oğlu Rükneddin'i Büyük Han'a göndermeye niyetlenmişti ve birkaç davetin ardından Rükneddin sonunda 1246'da Güyük'ü seçecek kurultaya katılması için gönderildi. Karakurum'da Güyük, Elçigidey'i Anadolu, Gürcistan, Ermenistan, Halep ve Musul'dan sorumlu batıdaki naibi olarak atadı. Böylelikle yerel hükümdarların haraç konusunda doğrudan kendisine karşı yükümlü olmasını, yani Batu'nun aracılarının pas geçilmesini teminat altına alıyor, bu girişimiyle otoritesini imparatorluğun merkezden uzak kısmında da kabul ettirme çabasında olduğunu gösteriyordu.

Güyük, büyük biraderi İzzeddin'in yerine Rükneddin'i IV. Kılıç Arslan sıfatıyla Rum [Anadolu] sultanı olarak başa geçirdi; bunu yapmasının nedeni belki kısmen, Batu'nun onayıyla kurulan rejimin altını oymaktı. İlaveten Rükneddin'e komutan Elçigidey'in kızını ve ordusunun desteğini verdi. Elçigidey Horasan'dan[11] öteye gidememiş görünüyor, ama Rükneddin hâkimiyet iddialarını sürdürmek için 2000 kişilik bir Moğol kuvvetiyle geri döndü.

Yüzleri Bizanslılara dönük olanlar ile yönelimleri 646/1248'de[12] Sivas'ta kestirilen yeni bir sikkeyle ifade edilen Moğol yanlısı hizip arasındaki bölünmelere rağmen, Selçuklu görevlilerinin Güyük'ün fermanına ilk tepkisi sultanlığın bütünlüğünü koruma çabası oldu. Ne var ki, uygulamada, İzzeddin ile Rükneddin ve daha da önemlisi onların taraftarları arasındaki çekişme ancak kaba kuvvetle halledilebilirdi. Rükneddin 14 Haziran 1249'da Aksaray yakınındaki bir çarpışmada yenilip esir alındı. Şayet daha önce değilse bundan sonra sultanlığı her üç biraderin ortaklaşa yönetmesi konusunda bir uzlaşmaya varıldı. Bütün bu görüşmelere Han'ın elçileri de katıldı.[13]

Ortak yönetimi deneme kararının öncesinde, herhalde otoritenin değilse de toprakların resmen bölünmesi düşünülmüştü. Elçilik heyetinin Güyük'e dönüşünde Konya, Aksaray, Ankara, Antalya ve batı tarafı İzzeddin'e; Kayseri, Sivas, Malatya, Erzincan ve Erzurum Rükneddin'e tahsis edildi. En küçük birader Alaeddin'e ihtiyaçları için hassa emlakinden (*emlâkü'l-hassa*) yeterli sayıda malikâne tahsis edildi.[14] Bu, benzer bölünmelerin ilki ve Moğol hükümetinin diğer İlhanlı vilayetlerinde de yaptığı tipik bir düzenlemeydi; sonunda jeopolitik bir gerçeklik halinde pekişti ve Osmanlı'nın erken 16. yüzyılda Batı ve Doğu Anadolu topraklarını birleştirdiği genişleme dönemine kadar sürdü.

Biraderlerin ortak yönetimi, İzzeddin'in sağ kolu olan Karatay'ın 1254 Kasımındaki ölümüne kadar besbelli iyi yürüdü.[15] Bu tarihe gelindiğinde Güyük ölmüş ve Toluy'un oğlu Möngke, Batu Han'ın desteği sayesinde Temmuz 1251'de Büyük Han seçilmişti. Bu durum, Batu ile Möngke'nin naibi Argun Ağa arasında fiili otorite sınırının nereden geçtiği belli olmasa da, imparatorluğun batı toprakları üstünde Batu'nun denetimini yalnızca artırmaya yarayabilirdi.

Artık, bir dizi Moğol elçilik heyeti İzzeddin'e Möngke'nin sarayına şahsen gelmesi için celp çıkarırken aynı olay şeması tekrarlandı.[16] Sonunda Gürcü prenses Tamara'nın oğlu Alaeddin'in gönderilmesine karar verildi. Olayın zamanlamasına dair bilgiler farklılık göstermekle birlikte, bütün kaynaklar Alaeddin'in bu görev esnasında haince öldürüldüğünde hemfikirdir; her durumda, elçilik heyetine İzzeddin'in adına refakat eden bir grup emir müzakerelerde onun sultan olarak onaylanmasını kabul ettirdiğinde, İzzeddin'in

Baycu'ya direndiği haberi (aşağıya bkz.) gelmişti. Bunun üzerine karşı taraf Rükneddin'in taleplerinde ısrar etti. Möngke'nin bilahare Hülagû tarafından uygulanacak çözümü sultanlığın bir kez daha resmen bölünmesiydi.[17]

Bu arada, elçi olarak giden Alaeddin'in yokluğunda iki ağabeyinin arası çabucak açıldı. Daha ciddi bir ikinci çatışma vuku buldu ve Rükneddin tekrar yenik düştü. Bu sefer, yeni bir gösterişli uzlaşmaya rağmen Rükneddin ilkin Amasya'da hapse atıldı ve daha sonra, güya oradaki kötü iklimin sonucu olarak güneybatı sınır boyundaki Burğlu'ya (Uluborlu) nakledildi.[18]

Sultanlığın yönetim kadroları Moğol hâkimiyetinin bu ilk evresinde büyük ölçüde bozulmadan kaldıysa da, otoritenin Selçuklu prensleri ile danışmanları arasında bölünmesi ve hırslı görevlilerin yükselmek için doğrudan Moğol "Ordu"suna (sarayına) başvurmaya hevesli davranması yüzünden yönetim kaçınılmaz olarak yozlaştı. Bu başvuruların bir başka amacı daha vardı: Moğol taleplerinin yol açtığı ve gitgide artan yükten şikâyette bulunmak. Kadı İzzeddin Razi ikinci vezareti (1250-1256) döneminde Baycu ve diğer noyanların (komutan) arsızlıklarından yeterince telaşa kapılmış olmalı ki, emir-i dad (yüksek mahkeme reisi) Fahreddin Ali'yi bol hediyeler ve bir dilekçeyle Karakurum'a gönderdi. Möngke'ye elçi giden Alaeddin'in amaçlarından biri de Baycu'nun yol açtığı yıkımdan şikâyetçi olmaktı; Memlûk tarihçisi Baybars el-Mansuri, Baycu'yu 1243 ve 1256 istilalarından apayrı, son derece tahripkâr bir akınla özellikle ilişkilendiriyordu. Baycu'yla da görüşen Fahreddin Ali'ye birtakım teminatlar verildi ve bundan böyle elçiler taleplerini azaltmaya yatkın davrandı.[19]

Bu başarının ardından (bunu yansıtan, günümüze kalmış herhangi bir sikke bulunmuyor) İzzeddin'e komşu hükümdarların hem Hıristiyan, hem Müslüman olanlarından, özellikle de halifeden elçiler geldi. Baycu, Möngke Han'ın emriyle Muğan Ovası'nda Hülagû'nun askeri birliklerine yer açmak için beklenmedik şekilde bütün kuvvetleriyle bir kez daha Anadolu'ya girdiğinde bir toparlanma beklentisi doğmuş olabilir.

Hülagû'nun Yönetiminde İlhanlı Devleti'nin Ortaya Çıkışı

Möngke'nin batıdaki fetihlerini pekiştirmek üzere biraderi Hülagû'yu bu bölgelere göndermesi Moğol idaresinde yeni bir evreyi başlattı. İlk başta,

Cuçi ile Toluy taraftarları arasındaki uyum dikkate alındığında, Baycu'nun Anadolu'ya geçmesi Altın Orda'nın vilayetle ilişkilerini güçlendirmiş olabilirdi. Ne var ki, çok geçmeden bir dizi olay Anadolu'yu İlhanlı rejiminin yetki alanına soktu. Möngke'nin 1259'daki ölümünden sonra Hülagû böyle bir fırsatı kaçırmadı.

Başlangıçta Baycu yalnızca otlakları istiyordu, ama Sultan İzzeddin alelacele ona direnmeye karar verdi. Moğolların vilayete ilişkin taleplerinin şekli ve kapsamı dolayısıyla anlaşmayı ihlal ediyor görünmeleri, Sultan İzzeddin'e makul bir gerekçe sunuyordu. Vezir Kadı İzzeddin Moğollara karşı cihat ilan edilmesini savundu, Sultan İzzeddin ise belki Baycu'nun kuvvetlerinin aslında Hülagû'dan kaçtığı inancıyla onun kışlak talebini geri çevirdi. Nihayet iki taraf 15 Ekim 1256'da Aksaray yakınında karşılaştı ve Selçuk kuvvetleri, kısmen komutanları Arslan Doğmuş'un firar etmesinin bir sonucu olarak yenildi.[20] Sultan önce Konya'ya, ardından Antalya'ya ve başka yerlere, derken son olarak İznik'e (Nicaea) kaçtı.

Baycu, yüklü nakit ödemeler karşılığında ve Eflâki'ye göre ünlü sufi Celaleddin Rumi ve babasının türbesi tarafından korunduğu inancıyla kutsal sayılan Konya'yı yağmalama niyetinden caydı. Baycu'nun karısı da bu konuda araya girmiş olabilirdi. Bütün bunlara rağmen kentin istihkâm yapıları ortadan kaldırıldı. Çok yumuşak geçen kış sayesinde vilayet altından kalkamayacağı haraçlardan kurtuldu. Baycu, Aksaray yakınında kışladı ve kasabaya askeri valiler (şahnahan) atadı. İzzeddin'in kaçmasından sonra, Moğol otoritelerince her zaman sultan sayılan Rükneddin Kılıç Arslan, Uluborlu'daki mahpusluktan azat edildi ve 6 Mart 1257'de Konya'da resmen başa geçirildi.[21]

Bu, duruma yalnızca geçici bir çözüm bulunması anlamına geliyordu. Hülagû ilkbaharda Hamedan'da Baycu'yu kabul etti ve Çormakan'ın yerine geçtiğinden beri giriştiği eylemlerin hesabını vermeye davet etti. Bunun ardından Baycu yakında Bağdat'a yapılacak saldırı için kuvvetlerini hazırlamaya gönderildi.[22] İzzeddin, Baycu'nun vilayeti terk ettiğini duyduğunda geri döndü ve 2 Mayıs 1257 günü Bizans kuvvetleri eşliğinde Konya'ya girdi.[23] Bundan bir süre sonra Rükneddin sonbaharda yeniden Hamedan'a dönen Hülagû'ya da başvurdu ve sultanı nezaketle kabul eden Hülagû, bü-

tün ülkede sultanlığı ona ihsan eden bir yarlık (buyruk) çıkardı. Erzincan'da ise iki birader arasındaki rekabet devam ediyordu. Besbelli bu aşamada, 1257'nin sonunda, Möngke Han'a giden ve başlangıçta Alaeddin'in önderlik ettiği elçilik heyeti geri döndü. Bu durum Selçuklu topraklarının bölünmesine yol açtı, ama topraklar başında Baba Tuğray'ın bulunduğu tek bir vezaretin yönetiminde kaldı.[24] Sivas'ta Şevval ve Zilkade 655/Ekim-Kasım 1257'de sikke kestirmesi Rükneddin'in tekrar mevkiine iade edildiğini gösterir, ama zıtlık sürüp gitti, hatta keskinleşti. İzzeddin, Orta Anadolu'yu yeniden işgal etmekte bir hayli başarılı oldu ve Sultan Rükneddin'in baş destekçisi olan Muineddin Süleyman'ın (onun hakkında birazdan daha fazlasını duyacağız) memleketi Tokat'ı almayı becerdi. İlkin yenik düşen Muineddin takviye kuvvetler için Ordu'ya başvurdu. Alıncak Noyan'ın komutasındaki bu kuvvetler Rükneddin'i Niksar'da başa geçirdi. 656/1258'in ilk yarısında Sivas'ta bir ay bir tarafın, bir ay rakip tarafın sikkelerinin basılıyor olması –diğer bütün kaynaklar Alıncak'ın müdahalesini ancak Hülagû'nun Suriye seferinden sonraya tarihlendirse de– ibn Bibi'nin bu olaylara geniş yer ayırmasını doğrular görünüyor. Bu versiyon başka birçok bakımdan da tavsiyeye değerdir.[25]

Hülagû'nun Möngke tarafından gerçekleştirilen bölünmeyi uygulamayı gerekli sayması şaşırtıcı değil. Nitekim Bağdat'ın zaptından sonra iki biraderi 1258 Ağustosunda Tebriz yakınında bir resmi görüşmeye çağırdı; başkadını Dokuz Hatun'un araya girmesiyle, İzzeddin'i Baycu'nun Anadolu'da ilerlemesine direndiği için bağışladı ve Konya payitaht olmak üzere, Kayseri'den aşağıya Antalya'ya kadar olan bölgenin hükümdarı olarak onayladı. Rükneddin, payitahtın Tokat ya da Kayseri olduğu, Sivas'tan Sinop ve Samsun'a kadar uzanan eski Danişmend bölgesine hükmediyordu. İki prensin maiyetine görevlilerin atanması da aynı derecede önemliydi. Rükneddin için Ramazan 656/Eylül 1258'de Sivas'ta kesilen bir sikke bu yapılanmayı doğrular.[26]

İki sultan, Suriye'yi istila edişine kadar Hülagû'yla birlikte kaldı. Bunun nedeni kuşkusuz onun kanadındaki Anadolu'da sükûneti sağlamaktı. İzzeddin ile Rükneddin 1260 Şubatında Halep'in zaptından sonra kendi topraklarına döndü. Bununla birlikte, o anda bile, yönetimdeki bölünme ne nihaiydi ne de savsaklanıyordu. Yeni idare, merkezi hükümetin alacaklarıy-

la haraçları toplamaya çalıştı. Konya'daki İzzeddin buna direndi ve Alıncak Noyan onun peşinden yollandı. Yeniden batıya, bu sefer Bizans'a kaçan sultan sonunda Altın Orda hükümdarı Möngke Timur'un himayesi altında daimi sürgüne gitti.[27] Bu zaman aralığında Memlûk sultanı Baybars'la görüşmelere başladı. Nihayet, 13 Ağustos 1261'de Rükneddin Moğollar tarafından Konya'da tek sultan olarak başa geçirildi. Bu da bağımsız bir sultanlık olma heveslerinin sona erdiğine işaret ediyordu.[28]

Bu suretle, uzun zamandır süren Selçuklu halefiyet bunalımından daha fazlası çözüme kavuşmuş bulunuyordu. İlk ağızda Anadolu artık Kafkaslar'daki Altın Orda'dan ziyade İran'daki İlhanlıların denetimine tabiydi. Bu değişikliğe yeni bir mali bağımlılık eşlik ediyordu. İki sultan, Tebriz'deyken kendi kuvvetlerini Hülagû'nun Suriye seferi için donatmak amacıyla Moğol hazinesine ağır şekilde borçlanmak zorunda kalmıştı. Bu borçlar 20 *tuman* nakit para, 3000 külçe altın, 1000 atla katır ve 500 seccadeyle saten dokumadan meydana gelen yıllık bir toplam (mukataa) şeklinde geri ödenecekti. Vezir Baba Tuğray çok geçmeden ölünce malikânesinin karşılamasının mümkün olmadığı borçlar altında kalmıştı; bunlar da sultanın tediyelerine eklendi. Dahası Moğollar borçların ödenmesini sağlama bağlamak için bir memur atadı ve böylelikle vilayetin işlerine daha doğrudan karıştılar. Bu görevlilerin ilki, Ordu tarafından gönderilen elçilerin otoritesinden destek alan ve Celaleddin Harzemşah'ın Selçuklulara yolladığı eski bir elçinin oğlu olan Taceddin Mutes, Sultan İzzeddin'in borçlandığı meblağları toplama çabalarıyla Bizans'a kaçmasına yol açacak olaylar dizisini başlattı. Daha önce Baba Tuğray'ın elinde olan Kastamonu'yu şahsi mülkü olarak elde etti ve Aksaray ile Develi'nin iratları da Tuğray'ın tahsil edilememiş borçlarını karşılamasına yetecek kaynakları sağlamak için Kastamonu'nun vergi takdirlerine dahil edildi.[29] Taceddin Moğolların bir naibi olduğu halde çok geçmeden yerel seçkin zümreyle dikkat çekici bir şekilde bütünleşti.

Rükneddin adına çeşitli darphanelerde sikke basımına devam edilmesini sultanın herhangi bir bağımsızlık iddiasından ziyade İlhanlılar için haraç üretme ihtiyacıyla ilişkilendirmek gerekir.[30] Bununla birlikte 660/1262'den itibaren Antalya, Konya ve Lula'da (Lulon [Hısnü'l-Sakaliba kalesi]) sikke ke-

silmesi de bölünme yıllarının ardından sultanlığın birleşmesini vurguluyordu. Çok daha sonrasına kadar sikkeler, İlhanlı Devleti'nin başka dış vilayetlerinde olduğu gibi, hüküm süren İlhanlıların adına basılmadı.

Sultanlığın yeniden birleşmesiyle birlikte devletin başlıca makamları da toparlandı. Rükneddin'e bir önceki vezir Mühezzibeddin'in oğlu Muineddin Süleyman yardımcı oldu. Muineddin, Baycu'nun 1256'daki ikinci istilasından sonra Pervane (sultanın sağ kolu) oldu ve iyice güven kazandı. Pervane, İzzeddin'in Moğollardan bağımsızlık kazanmasına engel olmak istiyordu; bu amaçla İzzeddin'in önceki emir-i dad ve naibü's-saltanatı (sultan naibi) olan Fahreddin Ali'yi vezir olmaya davet etti, o da sadece bir kesinti dışında neredeyse otuz yıl bu görevde kaldı. Her iki görevli Moğol sarayına defalarca gittiler ve güven duyulan kişiler olarak karşılandılar; her ikisi de çıkarının nerede yattığını biliyordu. Fahreddin'in sahip olduğu mülkler Karahisar'ı da içeriyordu ve çocukları Kütahya, Sandıklı, Gorgorum (Ararırn) ve daha sonra Afyon (Karahisar) Emirliği'nin temelini oluşturan Akşehir'i ele geçirmişti. Pervane ise aslında özerk topraklar olan Tokat, Amasya, Niksar ve bilahare Sinop'u elde etti.[31] Fahreddin, o zamana kadar büyük ihtimalle esas olarak matematik bir notasyona sahip olduğu için Arapça tutulmuş olan mali hesapların Farisileştirilmesinden sorumluydu. Yine de bu, İlhanlılar döneminde vilayet idaresinin İranlı karakterini vurgular.

Moğolların Anadolu'da daha yoğun bir fiziki mevcudiyetleri olup olmadığını kestirmek güçtür. Baycu'nun 1256'daki gelişi büyük çaplı bir insan hareketiydi; askeri kuvvetleri arasında hayvanlar, kadınlar ve çocuklar vardı. Bunlardan kaçının bölgede kaldığı konusunda daha az bilgi sahibiyiz; kuşkusuz, birçoğu Bağdat seferinde ona eşlik etti. Olayın üstünden çok geçmeden Baycu tasfiye edildi, ama besbelli bundan önce Suriye'yi istila için toplanan kuvvetlerin sağ kanadının komutasına getirildi. Cuçi taraftarlarıyla birlikteliği dikkate alındığında Baycu'nun, Moğol ordusunun rakip unsurları arasında daha Bağdat'ın düşmesinden sonra gelişen ve Altın Orda birliklerinin 1262'de Memlûk topraklarına kitlesel göçüne yol açan husumetin bir kurbanı olduğu kesindir. Memlûk kaynakları Baycu'nun Müslüman olduğunu ve Hülagû onun Bağdat'a düzenlenen saldırıya katılma konusunda isteksizliğini fark ettiğinde görevden alındığını belirtir.[32]

Baycu'nun soyundan gelenler Anadolu'da bir rol oynamayı sürdürdü; içlerinde en ünlüsü olan torunu Sülemiş, Gazan'ın saltanatı sırasında biraderi Kutugtu'yla birlikte Memlûk topraklarına kaçtı.[33]

Daha genel olarak, Moğolların vilayette ne ölçüde askeri birlik tuttuğu açık değil. Alıncak, Sultan İzzeddin'le baş etmeye gönderildiğinde ordusunu Erzincan'dan getirdi ve 1260-1261 kışını Akşehir yakınında Karahöyük bölgesinde geçirdi. Sultan Rükneddin rejiminin toparlanmasının ardından başkomutan olarak atanan Nabşi yazlık ordugâhını Kırşehir yakınında kurdu. Nabşi'nin adı 1276 yazına kadar Diyar-ı Rum'da bir subay olarak geçer. Oğlu Baltu daha sonra Gazan Han (aşağıya bkz.) zamanında ayaklandı.[34]

En azından başlangıçta Moğol kuvvetleri belki sayıca azdı ve bir Karamanoğulları ayaklanmasının yalnızca Selçuklu ordusuyla bastırıldığı 1262 yazında olduğu gibi otlaklarına dağılmıştı.[35] Acay Noyan 1271 Ekiminde Kuzey Suriye'ye akın etmek için yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvet topladı. Bu topluluk, Baycu'nun oğlu İkbal'in –ya da Akbal'ın– ve başkalarının emrinde 1000'er kişilik birlikler ile Acay'ın yanında getirdiği 3000 kişiye ilaveten yerel olarak devşirdiği Nabşi'nin emrinde 3000 kişilik bir kuvvetten meydana geliyordu. Bu rakamlar o dönemde Diyar-ı Rum'daki en büyük birimlerin tümenden (on bin kişi) ziyade hazar (bin kişi) olduğunu düşündürür.[36] Sultanın ya da önde gelen başka subayların komutasındaki Selçuklu kuvvetleri, askeri harekâtlara girişmek için besbelli yıllarca yeterli olmuştu. Aksi takdirde Moğol takviyeleri daha doğudaki üslerden gelen taleplere göre gönderiliyordu. Bunların sayısının yalnızca vilayetle ilişkileri yoğunlaştıkça arttığını düşünmek yerinde olur.

Fethettikleri başka yerlerden farklı olarak Orta Anadolu, Moğolların kalıcı olarak hazır bulunmalarına açıktı. Vilayet, coğrafya ve iklim bakımından Azerbaycan ve Erran'la [Arran] bir süreklilik oluşturuyordu ve yaylacı hayat tarzına uygundu; bozkırın bitki örtüsü ve yüksek otlaklar, kışlaklar ile yazlık mekânlar arasında dönüşümlü yer değiştirme ihtiyacını karşılıyordu. Özellikle Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ, İlhanlı sarayının gözde yazlıklarından biriydi ve birkaç hükümdar orada taç giymişti.[37]

Arkasında hatırı sayılır bir güç olsun ya da olmasın Gürcistan, Fars ve Kirman'da hüküm sürmekte olan seçkin zümrelerin arasındaki anlaş-

mazlıklar Moğolların bölme ve yönetme faaliyetlerini, keza yerel meselelere arabulucu olarak karışmalarını kolaylaştırdı.[38] Böyle bir fırsat çok geçmeden Anadolu'da bir kez daha peyda oldu. Selçuklu Devleti, hükümeti elinde tutmasına rağmen ancak İlhanlıların izniyle iş görebiliyordu. Moğol tarafıyla daima yakın ilişki içinde olan Pervane'nin kariyeri bu eğilimin doğurduğu sonucu temsil eder. Pervane'nin başarısı, saltanatının sonunda Hülagû onu vali atadığında pas geçilen sultanlığın ölümüyle yakından ilintilidir. Zaten İzzeddin'in kaçışını planlamış olan Pervane artık, muhtemelen Hülagû'nun 1265'teki ölümünden kısa süre sonra Sultan Rükneddin'in idamını tertipledi. İbn Bibi'nin kroniğini sadeleştiren kişi, idam tarihini 9 Şubat 1266 olarak verir, ama yeni sultan adına daha 663/1265'te sikkelerin var olduğu biliniyor. Pervane, Moğol komutan Nabşi'nin de göz yummasıyla Rükneddin'in dört yaşındaki oğlu Gıyaseddin'i III. Keyhüsrev olarak başa geçirdi.[39]

Eflâki, sultanın rakip bir şeyhe gösterdiği teveccühü Celaleddin Rumi'nin kıskanmasının Rükneddin'in kaderini belirlediğini belirtir; daha da önemlisi, bunun Selçuklu Sultanlığı'nın sonu olduğunu kabul eder.[40] Pervane'nin o tarihte artık yirmili yaşlarda olan Rükneddin'i tasfiye etme hevesi, Selçuklu yönetiminin meşru sayılmasından sağladığı çıkara ve Moğollara hizmet konusundaki şahsi hırsının boyutuna belirli ölçüde ışık tutar. Bu sorun bir sonraki sultanın saltanatı sırasında, vilayetin giderek artan öneminin İlhanlı hükümetinin daha fazla dikkatini çektiği bir dönemde doruğa ulaştı.

Diyar-ı Rum'un Altın Orda'mn zararına İlhanlı Devleti'yle bütünleşmesi bölgesel güçler arasında bir dizi yeni ilişki yarattı. En önemlisi, Hülagû'nun Suriye'yi istilası sonraki elli yıl boyunca aktif kalan bir savaş mıntıkası meydana getirdi ve Memlûk topraklarını Anadolulu muhalifler için bir sığınma yeri kıldı. Sultan İzzeddin'in Memlûklarla kısa temasları bunun erken bir örneğidir. Paylaşılan ticari çıkarlar ve İlhanlılara karşı ortak bir husumet, Mısır ile Deşti-Kıpçak arasında ticari ve diplomatik bir eksenin gelişmesini teşvik etti. Bunun işlerliği için Boğaziçi'nden geçen deniz rotasına ve dolayısıyla Bizanslıların iyi niyetine güvenmek gerekiyordu. Bizanslılar da hem Kırım, hem Anadolu'da Moğollarla ilişkilerini düzenlemek zorunda olduğundan böyle bir ortak harekât her zaman istekle karşılanmıyordu. Sultan İzzeddin'in, eski yoldaşı VIII. Mihael Paleologos'a

sığındıktan sonra 1261'de hapsedilmesi, her ne kadar diplomatik açıdan zaten müşkül olan bir durumda ya onun ya da maiyetinin neden olduğu eylemlerle alevlenmişse de buna tipik bir örnektir.[41] Bütün olarak bakıldığında Moğolların Bizans'la ilişkileri, Selçuklularla onlar İslamiyeti kabul etmeden önce kurdukları ilişkiden daha dostçaydı; her iki durumda, istikrarsızlık yaratan ve askeri karşılaşmaları tahrik eden, araya girerek merkezi denetime direnç gösteren Türkmenlerdi. Bu hem batıdaki, hem de Suriye'yle aradaki sınırlar için geçerliydi.

Eğer Memlûklar Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti için en büyük dış tehdidi temsil ediyorduysa, Türkmenler de daimi bir iç karışıklık kaynağı oluşturuyordu. Bu, Baycu'nun ilk istilasının arifesinde, 1239-1240 Baba Resul ayaklanmasında görülmüştü ve Türkmenler, Selçuklu Sultanlığı dahilindeki anlaşmazlıklar ile Moğolların vilayet üstündeki denetiminin yetersizliğinden yararlanmayı sürdürdü. Başlangıçta Türkmenlerin huzursuzluğu Selçuklu Devleti'nin meşruiyetini sadıkça destekledikleri bahanesine bağlanabilirdi.[42] İlk başta Sultan İzzeddin'in bir destekçisi olan Denizli (Ladik) Türkmen başı Mehmed Bey, Hülagû'nun huzuruna çıkmayı reddedince 1262'de bertaraf edildi. Bunun sonucunda Moğol denetimi Bizans sınırlarının dibine kadar genişledi. Aşağı yukarı aynı zamanda Selçuklu kuvvetlerinin Konya'ya saldırmış olan Karamanoğullarınca işgal edilen bölgede güven ve huzuru sağlamada bazı başarılar elde etmesi çok sayıda Türkmenin Suriye'ye kaçmasına neden oldu.[43] Sonraki taht bunalımları ya da güçlü merkezi hükümetin yaşadığı sarsıntıyla bulanık suda balık avlamak için bir bahane bulmuş olan Türkmenler Orta Anadolu'nun dış sınırları çevresinde durmak bilmeksizin özerklik elde etmeye çalıştı.

Memlûk ve Türkmen güçlerinin birleşmesinin yarattığı tehdit, ilk defa Abaka'nın saltanatı sırasında gerçeğe dönüştü ve Pervane'nin iktidardan düşmesinin doğrudan sorumlusu olduğu gibi, Moğolların vilayeti giderek sımsıkı avuçları içine almasını sağladı.

Abaka Han ve Pervane'nin sonu, 1265-1282

Pervane'nin, Selçuklu rejiminin üslubunu ve hatta özünü korumaya çabaladığı sürece, yeni kukla sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'e hükme-

derken Selçukluları temsil etmeyi sürdürdüğü söylenebilir. Hükümetinin erken dönemleri barış içinde geçmiş görünüyor; şayet hiç haber olmaması iyi haber anlamına geliyorsa... Görünürde hiçbir şey değişmemişti, oysa Aksarayi, salınan yeni Diyar-ı Rum vergilerini dört kategoriye ayırır: yavit (?yunit, atlar), na'lbaha (ordu harcamaları [nal pahası]), mal-ı yam (posta hizmeti) ve mal-ı büzürk (merkezi hazine). Bu durum, vilayetin mali işlerinin giderek Moğol kuvvetlerinin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yeniden düzenlendiğini düşündürüyor. Çocuk sultanın idaresinin ilk on yılında devletin ana makamlarında büyük bir süreklilik gözlendi. Kuşkusuz, Pervane dizginleri elinde tuttu ve Fahreddin Ali vezaretini kordu. Taceddin Mutes ise "Ordu"nun çıkarlarını temsil etmeyi sürdürdü.[44]

Bir süre daha siyasi hayata hükmedecek olan bu adamların hepsi, Celaleddin Rumi'nin Konya'daki medresesinde kendilerine ustalıklı bir gösteri sunulurken bir minyatürde tasvir edilir. Gelgelelim, Rumi'nin takdirini kazanmaya can atan bu kişiler, yalnızca bizzat onun kontrol altında tutabileceği taraftarlarına o denli iyi gözle bakmıyorlardı.[45]

Selçuklu Sultanlığı dahilinde Pervane'nin himayesinde geç bir kültürel gelişme yaşanınası bu döneme rastladı. Bu görevlilerin birçoğu, sözgelimi Kadı İzzeddin ve Celaleddin Karatay, bir önceki kuşağınkiler gibi Konya'nın içinde ve çevresinde, keza başka yerlerde dini nitelikler taşıyan girişimlerde bulundu. Bunların arasında Arslan Doğmuş'un Atabekiyye'sinin; Pervane'nin Kayseri'deki medresesi, Tokat'taki hankâhı (derviş tekkesi) ve Sivas güzergâhı üstündeki hanının; yine Taceddin Mutes'in bütün Anadolu'daki hankâh, hastane ve ribatlarla (tahkim edilmiş karakollar, kervansaraylar) birlikte Aksaray'daki medresesinin inşa edilmesi vardı.[46] Selçukluların bu son gösterisi aynı zamanda Konya'nın seçkinliğinin son evresiydi. Konya hâlâ Selçuklu Devleti'nin merkezi ve sultan naibi Eminüddin Mikail'in makamı olduğu halde, ağırlık merkezi zaten daha doğuya, Kayseri ve bu iki kent arasındaki otlak arazilerine doğru kaydı. Pervane'nin Tokat'la ve Moğol sarayına daha yakın olan eski Danişmend topraklarıyla yakın bağı ister istemez Konya'yı da bir tür geri bölgeye indirgedi. Bu eğilim ilkin Sivas'ın gelişmesi ve bilahare Türkmenlerin tehdidiyle vurgulandı. Dini vakıfları kademe kademe doğuya doğru, İshaklı'daki hanından (1249),

Konya'daki camiye (1258), Akşehir (1259), Kayseri (1267) ve Sivas'taki medreselere kayan Fahreddin Ali'nin yapı işleri bu süreci düzgünce özetler. Bu neslin göçmesiyle birlikte mimari hamilik kurumu büyük ölçüde geriledi ve söz konusu kişilerin ardılları bu çapta işler ısmarlamak için ne gerekli nüfuza, ne de yeterli kaynaklara sahipti.[47]

Eflâki'nin menakıpnamesi ve Celaleddin'in eserinin kendisi, Hıristiyanlara, dervişler yelpazesine ve Moğolların İslamiyete ilişkin tutumlarına göndermeleriyle bu dönemin Anadolu'suna dair zengin değinmeler içerir. Bir Moğol askerinin öldürülmesine ilişkin olup Harput subaşısı Hüsameddin Bicar ile oğlu Bahadır'ın 1276 yazında kaçmasına yol açan bir olay, askerlik hizmetinin yokluklarına katlanan, nüfusun yoğunluk merkezlerinden uzakta kamp kuran Moğol askerleri arasında Müslümanlığın yavaş bir gelişme gösterdiğini akla getirir.[48]

İddialara göre Hüsameddin Bicar 1276'da Erzincan yakınında, görünürde Abaka'yı Müslümanlara karşı kışkırtan Ermeni piskoposu Mar Sarkis'in öldürülmesi olayına da karışmıştı. İlhanlı Devleti'nin Müslüman uyrukları, ister bizzat Moğolların düşmanlıklarından, ister yeni yeni güven kazanmakta olan Hıristiyanların entrikalarından olsun, hâlâ gerçek ya da hayali tehlikelere maruz kalıyordu. Pervane her iki cinayete de bulaştı ve olasılıkla Sultan Baybars'ın gelecekteki himayesini zaten önceden tahmin etmişti.[49]

Bicar ile Bahadır'ın sonraki kariyerleri Mısır'a gelen birçok göçmene özgüydü: İkisi de iyi kabul gördü ve 1281-1282'de birer yıl arayla ölmeden önce Memlûk'un hâkim zümresinin bir unsuru haline geldiler.[50] Hülagû'nun başlatmış olduğu çatışmanın hızla yayılması yüzünden bu dönemde İlhanlı topraklarından gelen sığınmacı akınının bir parçasıydılar.

Moğol idaresine içten içe beslenen düşmanlık Memlûk sultanı Baybars'ın etkileyici devlet kurma başarılarının çekiciliğiyle birleşince, Selçuklu'nun tozpembe görünen günbatımını karartan bir kriz yarattı. Moğolların Anadolu'da giderek artan müdahalesinin Baybars'ın istilalarının nedeni ya da sonucu olup olmadığı açık değil. Memlûk müdahalesi için genellikle Pervane suçlanır, ama Selçuklu hükümetinin geride kalan kısmında görevliler arasında Moğol düşmanlığı kesinlikle yaygındı ve Pervane'nin bu duygulara yön mü yoksa salt karşılık mı verdiği kesin değil,

kaldı ki bunları zaten denetleyemezdi. Başka bir görüş de, Pervane'yi iktidardan düşürmenin, aralarında başka türlü fazla ortak amaç bulunmayan çeşitli komplocuların hedeflerinden biri olması olabilir.

Baybars'ın da kendi tutkuları ve kuzey sınırlarında güvenliği sağlama arzusu vardı; onun dövüşkenliği de, pagan Moğollara karşı İslamın koruyucusu olduğuna dair imajını geliştirdi. Sonuçta Anadolu toprağında iki güç arasındaki tek önemli karşılaşma 16 Nisan 1277'deki Elbistan Muharebesi oldu.

Bu olay Diyar-ı Rum'un dahili meselelerinde bir çalkantıya ve İlhanlı idaresi için vilayette kalıcı bir genişlemeye yol açtı. Burada özellikle İlhanlının düşmanlarına karşı sadıkça direniş göstereceğine güvenilmesi mümkün olmayan bir rejim üzerinde denetim sağlama arzusu rol oynuyordu. Memlûkların güçlerini Anadolu'nun yüreğine kadar uzatması bir emsal ve uyarı oluşturdu; aynı zamanda, Memlûk Sultanlığı'nın Anadolu'daki muhaliflerin bir destek kaynağı olduğu görüşünü teşvik etti. Bölgedeki Memlûk çıkarları 16. yüzyıldaki Osmanlı fetihlerinin arifesine kadar devam etti, hatta çoğaldı. Bununla birlikte, Selçuklu Sultanlığı'nın kendisinin İlhanlı Devleti'nin himayesi altında ayakta kalması dikkat çekicidir. Belki de Moğollar bunun yerel bağlılık duygularını bir noktada toplamak gibi bir amaca hizmet ettiğini kavradı. Selçuklu sarayı dahilindeki ısrarlı bölünmeler göz önüne alındığında, hanedanın değişik mensuplarına destek verilmesi, böyle yerel bağlılıkların tekrar Moğol yönetimini tehdit edecek denli güçlenmemesini teminat altına almanın yararlı bir vasıtası olarak kaldı.

Baybars'ın istilasına götüren süreç Memlûk kroniklerinde çok ayrıntılı tasvir edilir;[51] bu kaynaklar Diyar-ı Rum'un iç meselelerine ışık tuttuğu için de değerlidir. En azından 1268'e gelindiğinde, Moğolların komutası, Abaka'nın biraderi ve Cengiz'in soyundan gelen birçok prensin arasında vilayetle yakın ilişki kuran ilk kişi olan Ecay'la (Acay) birlikte Samağar Noyan'a geçti. Daha önce belirtildiği gibi, Acay 1271'de Kuzey Suriye'ye yapılacak bir akın için 3000 kişilik bir kuvvet getirdi.[52]

Bu eylemden kısa süre sonra Samağar ve Pervane, Baybars'la diplomatik temas kurdu. Bu muhaberat hızla Pervane ile Memlûk sultanı arasında haince bir gizli anlaşma şeklinde gelişti. Söz konusu olay devam ederken

Pervane, Abaka'nın Ordu'sunu sıkça ziyaret etti ve orada, kendi hareket serbestisi için bir tehdit olarak gördüğü Acay'a karşı dolaplar çevirdi. Sonunda geri çağrılan Acay'ın destekçilerinden bazıları 1275 Eylülünde idam edildi,[53] kendisi ise Argun'un himayesine sığındı. Göreceğimiz üzere, Acay'ın soyundan gelenler Anadolu'nun meselelerinde yeniden karşımıza çıkacaktır.

Samağar Noyan'ın yerine de başka bir komutanın, Celayiri hanedanından İlge Noyan'ın oğlu Tuku'nun getirildiğine, 1274'te Nureddin b. Caca'nın vakıf belgesinin bir eki üstündeki imzası tanıklık eder; aynı belgeye 1272'de de Samağar imzasıyla kefil olmuş. Tuku'nun tayini Moğolların Pervane üstündeki taleplerinin baskısını kaldırmadı, çünkü Tuku vilayetteki vergileri gözden geçirmesi için talimat almıştı ve bölgede yaptığı bir turun sonucunda merkezi hazineye büyük meblağlar aktardı.[54] Pervane'nin saltanatı başladıktan sonra vezaretten uzaklaştırılan Fahreddin Ali'nin eski görevine iade edilmesinde de aracı rolü üstlendi. Fahreddin Ali'nin kusuru, Kırım'da zor koşullarda sürgünde bulunan eski efendisi Sultan İzzeddin'den gelen mektuplara anlayışla karşılık vermesiydi. Yazışmanın vatana ihanet türünden olduğuna delalet eden –en azından ibn Bibi'nin olaya sempatiyle bakan anlatımında– pek bir şey olmadığından, bu besbelli bir bahaneydi. İbn Hatır ailesi ona karşı manevra yapanlar içinde özellikle öne çıkıyordu, ama bunun basit dahili kıskançlıklardan ziyade Memlûk yanlısı ve karşıtı hiziplerin oluşumuna işaret edip etmediği açık değil. Fahreddin, görevine iadesini istemek için Ordu'ya gitmeden önce işlevlerinin bir bölümünü yavaş yavaş yeniden üstlendi. Göreve geri dönmesine izin verildi; oğulları da 2000 külçe gümüş ve 700 at dahil okkalı bir yıllık haraç karşılığında Ladik, Khunas [Honaz] ve Develikarahisar'daki komutanlık görevlerine döndü.[55]

Pervane ile Fahreddin 1276 Haziranında Sultan Gıyaseddin'in kız kardeşi Selçuk Hatun'u Abaka için gelin olarak Ordu'ya götürdü. Bu evliliğin gerçekleştiği kesin değil, ama adı Argun'un karılarından biri olarak geçtiğine göre, anlaşılan Selçuk Hatun, Argun'a babasından miras kalacaktı. Bu durum, Abaka'nın azmettirmesiyle olsun ya da olmasın, İlhanlı'nın İran'da bulunan topraklarındaki vilayet yöneticileriyle evlilik bağı oluşturma politikalarıyla tutarlılık içindeydi.[56]

Pervane iki ay sonra Ordu'dan Emir Çoban'ın dedesi ve daha sonra Anadolu'da önemli bir rol oynayan Todayun'un komutasında büyük bir kuvvetle geri döndü. Abaka tarafından gönderilen bu orduya en azından başlangıçta küçük biraderlerinden biri de refakat etmiş görünüyor. Bu kuvvetlerin ilk önce, Pervane saraydayken ya kendi inisiyatifiyle ya da Pervane'nin onayıyla Memlûklarla açıkça dolap çeviren beylerbeyi Şerefeddin Mesud Hatıroğlu'nun isyanıyla başa çıkması gerekiyordu. Genç sultanı Niğde'deki iktasına götürmüş olan Şerefeddin Mesud Hatıroğlu, biraderi Ziyaüddin Mahmud Hatıroğlu'nu Baybars'tan yardım almaya gönderdi, ileri gelen Selçuklu görevlilerinin çoğunun akrabalarını da biraderinin yanma kattı; bu suretle görevliler de onun arzu ettiği şekilde davranmaya mecbur kaldı. Bu "kaçak"lar 1276 Temmuzunda Suriye'ye vardı; ekimde Şerefeddin Mesud'un idam haberi geldiğinde Baybars tarafindan alıkonan rehineler onun ölümünden sonrasına kadar serbest bırakılmadı. Moğollar, Şerefeddin Mesud Hatıroğlu'nun yenilgi ve yargılanmasından sonra Delice ile Kırşehir'deki kışlaklarına geri çekildi.[57]

Ertesi ilkbaharda, 1277'de, Elbistan üstüne yürüyen Memlûkları karşılamaya gitmeden önce Kayseri'de toplandılar. Baycu'nun Niğde'de kışlayan torunu Kutu gelmemişti. Bu durum, Altın Orda'nın eski yanlıları arasında İlhanlı rejimine karşı sürüp giden bir hoşnutsuzluk olduğunu düşündürür. Bunu izleyen ve Selçuklu kuvvetlerinin yalnızca sınırlı bir rol oynadığı muharebe, Memlûk askeri eğitimi ile örgütlenmesinin bir zaferi olarak tarihe geçti ve Moğollar bozguna uğrayarak Kayseri yolunu Baybars'a açtı. Selçuklu tahtına oturan, sikkelerde ve 22 Nisan 1277'deki cuma hutbesinde sultanlığı onaylanan Baybars yurduna [Şam] dönmek üzere yola çıktı. Bu esnada, Pervane'nin vaatlerini yerine getirmemesinden dolayı hayal kırıklığına uğramış durumdaydı ve bizzat Abaka'nın emrindeki daha büyük bir Moğol kuvvetine yakalanmaktan kaygı duyuyordu, nitekim Abaka yenilgi haberini alır almaz yola koyulmuştu. Baybars, Anadolu Selçuklularından sayısız kaçağı yanma aldı; bu kaçaklar kendilerini zor günlerin beklediğinin kuşkusuz farkındaydı. Pek az sayıda Moğolun esir alındığı haberi geldi ve Tuku, Uruktu, Todayun gibi komutanlar dahil çoğu öldürüldü.[58]

Memlûklar tarafından yenilgiye uğratılmak ve İlhanlıların bunu ve başka aşağılamaların intikamını almakta başarısız kalması Moğolların Anadolu'daki otoritesini sarstı ve vilayetin yönetiminde olumsuz etkiler yarattı, sözgelimi yerel görevlilere güvensizlik ve askeri kayıpları mali zorbalıklarla telafi etme ihtiyacı duyuldu. Yine de, Moğol idaresinin istikrarı için en büyük tehdidi eski rejimin destekçileri değil, Türkmenler oluşturuyordu.

Şerefeddin Mesud Hatıroğlu, Memlûkların müdahalesinden önce bile Karamanoğullarını bağımsızlıklarını beyan etmeye teşvik etmişti; Moğollara boyun eğdirme girişimleri ise Baybars'ın tahttan çekilmesinden sonraya ertelenmeliydi. Konya'nın Memlûk tehdidine karşı koymak için ileri gelen görevliler tarafından adeta terk edildiğini gören Türkmenler ellerine geçen fırsatı kaçırmadı. Bir önceki sultan İzzeddin Keykavus'un oğlu (hangi oğul olduğuna dair çeşitli görüşler var) olduğunu iddia eden Cimri lakaplı bir delikanlı [Alaeddin Siyavuş] hakkında Karamanoğullarının başı Mehmed Bey'in dikkati çekildi. Uyduruk bir meşruiyetle silahlanıp Konya üstüne yürüyen Karamanoğulları kentin denetimini ele geçirerek Mayıs 1277'de sultan naibi Eminüddin Mikail'i öldürdü. Cimri, sultan olarak yemin etti ve hükümet kararnamelerinin yalnızca Türkçe olması gerektiğine dair ünlü buyruk çıkarıldı. Mehmed Bey vezir oldu, Türkmen beylerinin hepsine memuriyetler verildi. Direnmiş olan kale bir bağlılık yeminiyle ele geçirildi. Mehmed Bey, himayesindeki genç için Rükneddin'in kızına talip oldu.[59]

Elbistan'daki yenilginin ardından olay mahalline hızla ulaşması, Abaka'nm otoritesini yeniden kabul ettirmek için kararlı olduğunu açığa vuruyordu. Hem sultan, hem Fahreddin Ali, keza Pervane, Abaka'ya biat etmek için acele ediyordu. Ne var ki Pervane'nin eylemleri onu kaçınılmaz kaderine sürükledi; Rükneddin Kılıç Arslan'ın öldürülmesinde oynadığı rol de aleyhine kullanıldı. Yine de, 1277 Eylülünde Aladağ'da idam edilmesi Anadolu Selçukluları hükümetinde bir boşluk bıraktı ve vilayet üstünde daha sıkı bir Moğol gözetimini beraberinde getirdi.

Abaka geri dönerken genel komutayı biraderi Kongurtay'a verdi; ilk iş, "batı denizi kıyısına kadar" düzeni yeniden sağlamaktı. Kongurtay ilerledikçe Cimri batı uç'una [sancağına] kaçtı. Bunun üzerine Moğollar Larende (Karaman) ile Ermenek bölgesi çevresindeki Karamanoğullarını yağmaladı ve

sonunda, 1277 Ekiminde Mehmed Bey'i, biraderlerini ve kuzenini öldürdüler. Bundan sonra Tokat yakınında Kazova'da bulunan kışlaklarına çekildiler.

Ertesi yıl, 1278 ilkbaharında, mülklerine Moğol kuvvetlerinin yaratabileceği kaçınılmaz zarar olmaksızın tekrar kavuşma derdine düşen Fahreddin Ali, Kongurtay'dan kendi başına hareket etme izni aldı ve Selçuklu sultanıyla birlikte, üssü olan Karahisar yakınında Cimri'ye saldırdı. İbn Bibi, Selçuklu kuvvetlerinin su götürür sadakatinden söz eder ve Batı Anadolu'daki Germiyan Beyliği'ne bağlı Türklerin, Moğol rejimine yüzeysel bir bağlılık içinde görünseler de hiçbir zaman buna uygun davranmadıklarını gözlemler. Her şeye rağmen, bu olayda harekâtları desteklediler ve 10 Haziran 1278'de, ele geçirdikleri Cimri'nin canlı canlı derisini yüzdüler. Bunun bir sonucu olarak Türkmenler yatıştı.[60]

Olaylar bu bastırma çabasının ancak kısmen başarıya ulaştığını çok geçmeden gösterdi. Türkmenler o andan itibaren Moğollar için daimi bir tehdit oluşturdu ve merkezi denetim altındaki topraklara el uzattı.[61] Elbistan Muharebesi'nde öldürülen Tuku ile Todayun'un yerine, Kuhurgay ve Moğolların Anadolu'daki askeri mevcudiyetine bir süreklilik unsuru sağlayan eski komutan Samağar Noyan getirildi. Samağar, Argun'un saltanatına kadar rejimin temsilcisi (naip) ve bir tümen komutanı olarak zikredilir; başka benzer durumlarda olduğu gibi, onun soyundan gelenler vilayetle devamlı bir ilişkiyi korudu. Bununla birlikte, yeni düzenlemelerde daha faal olan Kuhurgay'dı.[62]

Abaka düzeni yeniden sağlamak için alınan askeri önlemlerin yanı sıra başbakanı olan sahib-i divan Şemseddin Cüveyni'yi mevcut meseleleri yoluna koymak üzere Anadolu'ya gönderdi. Türkmenlere karşı eylemler devam ederken, Cüveyni 1277-1278'de Kazova'daki kışlağından Kastamonu, Sinop ve uç gibi karışık bölgelere raporlar gönderdi, düzensizlikleri ortadan kaldırdı, mantıklı vergi matrahları belirledi ve rejime yeniden güven duyulmasını sağladı. Baba Tuğray'dan doğan borçların geri ödemeleri, ilaveten Moğol "ortak"lar tarafından Divan temsilcilerinden talep edilen sermaye miktarları aşırı ve ödenemez seviyeye çıktığında Cüveyni, Selçuklu Sultanlığı maliyesinin üstünden bu yükü kaldırdı ve bunun yerine Erzincan ile diğer *injü* ([enchü] miri) toprakları yasal (şer'i) bir aktarımla doğrudan Moğol

idaresine bağlı kıldı. Aynı zamanda vilayette karakteristik bir Moğol ticari vergisi olan tamgayı yürürlüğe koydu.[63]

Bu girişimler hep birlikte ele alındığında, yerel Selçuklu idarenin sorumluluklarının ve etkinlik alanının daraltılmasının yanı sıra Anadolu'nun İlhanlı mali rejimiyle daha büyük ölçüde kaynaşmasının arzulandığını gösterir.

Cüveyni daha 1272'de Anadolu'yla bütünleştiğini göstererek Sivas'ta Çifte Minareli Medrese'yi kurdu. Medresenin ne Abaka ne de Selçuklu sultanını zikreden kitabeleri, Cüveyni'nin bölgesel ticaret ağı içinde bu önemli düğüm noktasını geliştirme ihtiyacı konusundaki özel inisiyatifini ve olasılıkla özel ilgisini açığa vurur.[64]

Artık tüm karar gücü, keza görevlileri atama yetkisi Ordu'nun elinde bulunuyordu. 1280'de Mücireddin Muhammed saraydan merkezi Divan adına Moğol miri topraklarını (*injü*) ve vilayetin mukataa çiftliklerini (mukataat-ı emval-i memalik) yönetmeye geldi. Bu görevi 1274'te eski yönetici takımdan birçok başka kimseyle birlikte ölen babası Taceddin Mutes'ten devralmıştı.[65] Yeni bir çağ başlıyordu ve Anadolu'nun meselelerinin çok geçmeden İlhanlı Devleti'nin tam göbeğindeki bir kargaşanın ortasında kalacağı bir çağdı bu. Selçuklu Sultanlığı bu bölünmelerden tekrar etkilendi. Cimri'nin "isyan"ı, ne denli fırsatçı olursa olsun, Selçuklu adının hâlâ bir taraftar kitlesi cezbedebileceğini gösteriyordu. Moğollar, keza Türkmenler bu duyguyu dizginlemeye çalışabilirdi.

Tahtta hak iddia eden Cimri'nin nispi başarısı gerçek bir hak sahibinin, ibn Bibi'nin "veliaht" (vali 'ahd) diye andığı birinin girişimini cesaretlendirdi. Batu Han'ın torunu Möngke Timur, 1261'de Bizans'a kaçmış olan Sultan İzzeddin'i hapsedilmekten kurtardı, dostça karşıladı ve Berke Han'ın kızlarından Urbay Hatun'la evlendirdi. İzzeddin bundan sonra Kırım'da kasvetli bir sürgün hayatı yaşadı. Bu durum, Altın Orda'nın Anadolu meselelerine duyduğu ilginin bütünüyle ortadan kalkmadığını akla getiriyor. İzzeddin 1280'de, ölüm döşeğinde, en büyük oğlu Mesud'u mirasını devralması için yüreklendirdi, ama o, babasının dul eşi Urbay Hatun'un sorumluluğunu üstlenmeye pek hevesli değildi. Mesud'un bu sorumluluktan kaçma arzusu açıkça Sinop'a gitme motiflerinden biri olarak verilir, bununla birlikte Urbay Hatun bilahare ona yetişmiş görünüyor.

Mesud'un kendisinden önce Anadolu'ya kaçmış ve daha sonra birçok karışıklığa neden olacak olan ortanca biraderi Rükneddin Keyumers –ya da Melik Siyavuş– doğrudan Samağar Noyan'ın huzuruna çıktı, o da onu İlhanlılara gönderdi. Abaka tarafından iyi karşılanan Rükneddin'e Amid (Diyarbakır), Harput, Malatya ve Sivas'tan toplanan bir gelir bağlandı, ama anlaşılan Rükneddin Erzincan'da kaldı. Ekim 1281'de Moğolların Homs'ta Memlûklara yenildiği haberini takiben Mesud'un yeğeni ve Feramurz'un oğlu olan Alaeddin, Karamanoğulları topraklarına vardı, burada Türkmenler tarafından Larende'ye götürülüp hükümdar ilan edildi. Gelgelelim, Niğde'nin rejime sadık kuvvetlerinin etkisiyle Kilikya'ya kaçtı ve bir süre ortalıkta görünmedi (aşağıya bkz.).[66]

Bu arada, Konya ile Akşehir dolayında Karamanoğulları ve Eşrefoğlu beyliklerinin yeni şiddet eylemleri haberi geldiğinde Erzurum'da bulunan Sultan Gıyaseddin isyancıların üstüne yürüdü ve Kongurtay'ın komutasındaki Moğol kuvvetlerince takviye edildi. Karamanoğulları alt edilerek Ermenek ile Mut yöresine kadar kovalandı; burada çevreleri kuşatıldı, ancak Kongurtay Kayseri'ye çağrıldı, Türkmenleri boyunduruk altına alma işi de bir kez daha yarım kaldı.[67] Kongurtay'ın acımasız hareketleri Memlûklar için bir endişe kaynağıydı. Bu durum Sultan Kalavun'un, Sivas kadısı Kudbeddin-i Şirazi ve başka Selçuklu görevlilerinin başkanlık ettiği Moğol elçilik heyetine 1282 Eylülünde verdiği karşılıkta açıkça görülür.[68]

Kongurtay herhalde biraderi Abaka'nın 31 Mart 1282'deki ölüm haberini aldığında daha önce vilayeti terk etmiş durumdaydı. Bir diğer kardeş olan Ahmed Tegüder'in (1282-1284) tartışmalı şekilde tahta oturması, İlhanlı Devleti'nin merkezinde uzatmalı bir taht bunalımları ve rekabeti dönemini başlattı. Bu olaylar vilayetlere, özellikle de Anadolu'ya yansıdı; Suriye Kahire için ne idiyse Anadolu da Tebriz için o oldu: Bağımsızlık beyanı için kusursuz bir üs.

İlhanlı Devleti İçinde Uyuşmazlık, 1282-1294

İzzeddin'in oğlu Mesud, Ahmed'in Hülagû'nun zamanında olduğu gibi sultanlığın yeni bir bölünmeye tabi tutulması konusunda karar almasına kadar bir süre Ordu'da vakit geçirdi. Anadolu hüküm süren Sultan III.

Gıyaseddin Keyhüsrev'e, kıyı bölge de (vilayet-i kamerü'd-din, yani güneydeki Karamanoğulları bölgesi) yeni gelen Mesud'a tahsis edildi.[69] Mesud, Erzincan'da, bu vilayette yalnızca babasının eski görevi olan Moğol naipliğinin onayını almakla kalmayıp aynı zamanda kendisine sultan naibi olarak atanan Mücireddin Tahir tarafından karşılandı. Mücireddin Tahir ile vezaret makamını koruyan emektar Fahreddin Ali onun tek başına sultanlığa gelmesi için uğraştı ve Mesud ilk kez 20 Haziran 1283'te tahta çıkma törenine katıldı.[70] Artık gerek Anadolu'da gerekse başka yerlerde, bir kesimin Ahmed'in yeğeni Argun'un tarafını tutacağı korkusuyla vilayetlerde bölünmeden ziyade birliği teşvik etme arzusu ağır basmaya başladı.

Anadolu'da tam da bu olay vuku buldu. Gıyaseddin belki azalan nüfuzunu yeniden artırmak için, belki de bu meselede fazla bir seçme şansı olmadığı için, Kongurtay'ın Ahmed'e meydan okuma sürecine bulaştı. Kongurtay, Samağar'ın oğlu Arap'la birlikte, onun biraderinin Marağa'da seçilmesini desteklemişti ve kısa bir süre sonra, 1282 Temmuzunda büyük bir orduyla Anadolu'ya gönderildi. Söz konusu ordu Karamanoğullarına karşı yukarıda belirtilen acımasız harekâtı yürüttü. Ama Kongurtay ertesi yaz ya kendi hırsının kurbanı olarak ya da Argun'un davasını destekleyerek, Selçuklu sultanı olarak iktidara gelmek için çaba harcadı. Eylemleri hakkında anlaşılan Memlûkların şikâyetlerine karşılık olarak Ahmed Tegüder tarafından çağrılıp doğuya giderken de Gıyaseddin'i Erzurum'da bıraktı. Ne var ki, Ordu'ya vardığında ihanete uğradı ve Moğolların yeni yılı olan 18 Ocak 1284'te öldürüldü. Bir ay sonra Gıyaseddin de öldü ya da Erzincan'da tasfiye edildi.[71]

Anadolu'daki ayaklanmalar İlhanlı Devleti'nin başka vilayetlerinde de benzer şekilde ifadesini buldu. Argun Ağustos 1284'te amcasının üstesinden gelince, Kirman'da olduğu gibi böl ve yönet siyasetine geri dönüldü.[72] İlhanlıların vilayet hükümdarlarıyla evlilik ilişkileri, yerel çıkarların ve hiziplerin oluşumunu içinden çıkılmaz kılan bir unsurdu.

Kadınlar Anadolu'da da siyasi entrikalarda rol oynadı. Argun'un döneminde, ölü Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi iki küçük oğlunun haklarına sahip çıktı ve sultanlığın bir daha bölünmesi kabul edildi: İki çocuk 17 Kasım 1284'te Konya'da, ayrıca Karamanoğulları ve Eşrefoğlu beylikleri Türkmenlerinin desteğiyle 4 Mayıs 1285'te tekrar tahta çıkarıldı.[73] Bölünmeyle birlikte

eski ilişkiler de tersine döndü: Artık İzzeddin'in Mesud tarafından temsil edilen vârisleri doğudayken Rükneddin'in soyundan gelenler batıdaydı.

Bununla birlikte, destekçileri –ki onlar da annesinden destek görüyordu– Mesud'un tek sultan olması konusunda Argun'un onayını almayı becerdiğinden bölünme ancak birkaç ay sürdü. Konya'da bir haraç rejimi sürdüren genç rakipleri tasfiye edilip 2 Haziran 1268'de ikinci kez tahta çıkarılan Mesud yalnızca ismen sultandı: Bütün güç Moğol askeri valilerin (şihna) elinde kaldı.[74]

Argun tahta çıktığında biraderi Geyhatu ve amcası Hülagû'yu Anadolu valileri olarak Erzincan'a gönderdi. Bu iki valinin iaşesinin (*taghar/* dağar) sorumluluğu verilen Fahreddin Ali, ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında bir eksiklik gündeme gelirse bundan da şahsen mesul olacaktı. Moğolların ortalığı haraca kesmesi elli yıl boyunca edindiği servetin tümünü tüketmiş ve Fahreddin'i hayattan bıktırmıştı; nitekim uzun süre yaşamadı, Akşehir'de öldü ve cesedi gömülmek üzere 22 Kasım 1288'de Konya'ya götürüldü.[75] Bu arada Ordu'da bulunan Mücireddin burada kendisi için Rum [Anadolu] emirliğini ve Emir Buka'nın yeni merkezi hükümetinde kısa süre vezir olan Fahreddin Kazvini'nin de vezaretini garantiledi. Aksarayi, Kazvini'nin yeteneksizliği ve açgözlülüğüne dair şoke edici bir tablo çizer: Söylendiğine göre cizyenin (gayrimüslimler üzerindeki kelle vergisi) ne olduğunu bile bilmiyordu. Ona yöneltilen suçlamalar arasında, vilayete kafileler dolusu yabancı getirdiği söylentisi bitmek bilmez bir nakarata dönüşmüştü.[76]

Yeni vezirin itimatnamesi Rum vilayetini kabala [götürü, toptan], yani bir mukataa çiftliği olarak elinde tuttuğuna işaret ediyordu, bu da daha önce İran'da uygulanan türden bir aşırı sömürü için çok uygundu. Mücireddin, Moğol emirlerin onayıyla Anadolu'nun idari olarak bölünmesini önerdi; böylelikle her biri ortaya çıkacak kazanç ya da zarardan mesul tutulabilecekti. Bu doğrultuda eski Danişmend topraklarını, yani Sivas ve Tokat'tan Kastamonu'ya kadar olan kesimi, bir de Samsun'la Sinop'a kadar kıyı bölgesini seçti; Kazvini ise Sultan İzzeddin'in başlangıçta sahip olduğu, artık Kayseri'den uç boyuna kadar giden bölge olarak tanımlanan toprakları aldı. Her ikisine Moğol emirler, sırasıyla yargıç Duladay ve tutkavul (yol muhafı-

zı) Acay eşlik ediyordu. En erken dönemin fetihlerinden beri Moğolların çift başlı idaresine has bir ortaklıktı bu.[77]

İki idare arasındaki karşıtlığın çabucak su yüzüne çıkması şaşırtıcı değildi. Kazvini çalkantılı güneybatı bölgelerinde hatırı sayılır güçlüklerle karşılaştı, çünkü Karamanoğularının ve Eşrefoğlu Beyliği'nin –daha önce belirtildiği gibi– Sultan Gıyaseddin'in annesinin tutkularını paylaşması, buralarda Argun'un saltanatının başından beri denetimde çöküş yarattı. Bu durum Konya'daki yerel memurların rüşvetçiliğiyle daha da ağırlaştı. Mesud, neredeyse aynı anda, o zamana kadar az çok uslu durmuş olan Germiyanoğullarının bir isyanıyla uğraşmak zorunda kaldı. 1286-1287'de düzenlenen bir dizi uzatılmış harekât sırasında hükümet birkaç terslik yaşadı. Moğol kuvvetlerine başta Nabşi'nin oğlu Baltu ve birleşik bir Selçuklu-Moğol ordusuna bilahare ömrünün son yılında yaşlıca Fahreddin Ali komuta ediyordu. Germiyanoğullarına karşı sonuçsuz kalan misillemeleri takiben, Argun tarafından Mesud ve vezire Karamanoğullarına saldırmaları talimatı verildi, Eşrefoğlu Beyliği ise Germiyanoğullarının anlık sıkıntısından faydalanmaya çalıştı. Sonunda, 1288 Temmuzunda her üç grupla barış yeniden sağlandı.

Türkmen ayaklanmaları devam ettiğinden, Kazvini yönetiminin ister beceriksizlikten ister başka nedenlerle, zar zor askeri denetim altında tutulan bir bölgeyi düzene sokmaya çabalaması şaşırtıcı değildi. Sonunda Karamanoğulları 16 Mayıs 1290'da Konya'da Sultan Mesud'a ve vezire bir kez daha biat etti; ama Kazvini'yi askeri kuvvetlerinin büyüklüğüyle etkilemeyi de ihmal etmediler. Önceki yıl beylerbeyi Azizeddin, Germiyanoğullarını Denizli (Ladik) yakınlarında alt etmiş ve önderleri Bedreddin Murad'ı öldürmüştü.[78]

Amcası Hülagû'nun geri çağrılmasından sonra Anadolu'da kalmış olan Geyhatu, ahaliye korku salarak Sivas'la Kayseri'den geçip Aksaray'a doğru ilerledi. Bununla birlikte, 20.000 kişilik ordusu bu defa iyi davrandı ve askerlerin erzak ikmali yerel ekonomi –ve vergi ödemeleri– açısından bir kazanç kaynağı haline geldi. Tahminen bu tarihlerde karısı Padişah Hatun'un, kesin olmamakla beraber, Erzurum'daki Çifte Minare Medresesi'yle ilgili birtakım işler yaptığı belirtilir.[79]

Geyhatu'nun mevcudiyeti Moğol vergi memurlarının Konya'nın iratlarını yeniden yükseltme çabalarına destek oldu. Gelgelelim Kazvini'nin

günleri sayılıydı ve çeşitli alametler, özellikle Celaleddin Rumi'nin oğlu Sultan Veled'le uğursuz bir karşılaşması, düşüşünü haber veriyordu. Çok geçmeden Geyhatu'nun maiyetindeki en kıdemli Moğol emir olan Samağar'a, soruşturma için onu Sivas'a getirmesi emredildi. Suçlu bulunan Kazvini, Mücireddin'le birlikte Aladağ'daki Ordu'ya gönderildi. Konyalı Şeyh Kutbüddin'in müdahalesiyle Mücireddin'in hayatı bağışlandı, ne var ki Fahreddin Kazvini 2 Eylül 1290'da idam edildi. Bunda Konyalı Şemseddin diye birinin onun bütün "icatlar"ını sayıp dökmesinin payı az değildi. Bunların arasında tuz ve koyun fiyatlarını hileyle yönlendirme girişimi de vardı.[80] Mücireddin'in Moğol mesai arkadaşı yargıç Duladay, Celayiri emiri Akbuğa'yla beraber bir ay sonra Ordu'ya ulaştı, Akbuğa daha sonra Anadolu'ya geri gönderildi.

Kazvini'nin ölümü 1289 Haziranında Moğol Buka'nın yerine geçmiş olan Yahudi vezir Saddüldevle'nin[81] iktidara gelişine rastlıyordu. Saddüldevle, Kazvini ile Mücireddin'in yerini almaları için Ahmed Lakuşi'yi ve Kılavuz'un oğullarını gönderdi. Samağar, halkı Kılavuz'un oğullarının daha da kötü tahribatından korumak için endişe etmiş görünüyor. Artık "yargıç" unvanına sahip olan Samağar'ın adil ve insaniyetli rejimi en azından Konya'da son derece popülerdi; Argun ona ve Sultan Mesud'a kısa bir süreliğine Anadolu'da velayet verdi, ki bu sultanlığın statüsünün büyük ölçüde indirgenmiş olduğunun kanıtıydı. Argun ayrıca becerikli Urbay Hatun'u Mesud için eş olarak Konya'ya gönderdi ve Mesud 2 Ekim 1290'da üçüncü defa tahta çıkarıldı.[82] Muhtemelen Lakuşi'nin vezaretini ve Kılavuz rejimini onaylayan yeni bir rejim ilan edildi.

Geyhatu'ya Samağar'ı Ordu'ya geri göndermesi ve vilayetin denetimini de bizzat ele alması alelacele emredildi; artık Celayiri kökenli Akbuğa'nın ve Yavlak Arslan'ın oğlu Nasireddin Hoca'nın müstevfi [maliye işlerini yürütmekten sorumlu devlet görevlisi] olarak değerli hizmetlerinden de istifade edebilecekti. Fahreddin Kazvini'nin daha önce o denli korku salan, Konya'da besbelli vergilendirme amacıyla özel mülkü, bahçeleri, su kaynaklarını ve ticari işletmeleri kayıt altına alma girişimi, bu kez Nasireddin Hoca'nın güven verici gözetiminde gerçekleştirildi. 29 Kasım 1290'da Konya'ya muzafferane bir giriş yapan Geyhatu özellikle sonraki eylemle-

riyle tezat içinde şaşırtıcı derecede müşfik bir rejim sergilemiş görünüyor; kuşkusuz Nasireddin Hoca'nın himayesinin bir sonucu olarak, İslam âdetlerine saygısı ve adalet kaygısı anonim bir yazar tarafından ideal bir portre içinde tasvir edilir.[83] Geyhatu'nun vilayetle kendini yakından özdeşleştirmesi ve orada kalmayı tercih etmesi, İlhanlı tahtına oturduğunda saltanatının kısa ve istikrarsız olmasının başlıca sebebiydi.

Argun 9 Mart 1291'de öldü ve Geyhatu'yu kışlağından çağırmak için bir elçi hızla Anadolu'ya gönderildi. Bununla birlikte birkaç emir, kıdemli Samağar ve yıldızı parlayan Tagahar'la birlikte farklı düşünceler içindeydiler ve taht için Argun'la Geyhatu'nun kuzeni Baydu'yu uygun görüyorlardı. Gelgelelim önceden uyarılan Geyhatu hızla doğuya hareket etti. Gönülsüz Baydu desteğini kaybetti ve Geyhatu 22 Temmuzda Ahlat yakınında tahta çıkarıldı.[84]

Geyhatu'nun han olarak seçilmesiyle, Tagahar'ın Anadolu valiliği sırasında ilişki içinde bulunmuş olduğu kimi Anadoluluları kayıracağına dair korkuları çok geçmeden doğru çıktı. Tagahar disiplin altına alındı ve tümeni, Fahreddin Kazvini'nin eski mesai arkadaşı Tutkavul Acay'a verildi.[85] İlge Noyan'ın Celayiri ailesi de kayırıldı: Geyhatu'nun başkadını, 1277'de Elbistan Muharebesi'nde öldürülen Tuku'nun kızı Ayşe Hatun, ikinci karısı da Tuku'nun küçük biraderi Akbuğa'nın kızı Döndü Hatun'du. Tuku'nun iki oğlu çok geçmeden Anadolu'da önemli pozisyonlara getirilecekti.

Ağustosun sonuna gelindiğinde Geyhatu Anadolu'ya dönmeye hazırdı, çünkü Türkmen ayaklanmalarına dair haberler alınmış ve onun yokluğunda durum hızla bozulmuştu. Geyhatu Fahreddin Mesud adında birini her kasabada farklı bir valiyle birlikte genel sorumlu olarak bırakmıştı. Sultan Kayseri'deydi; biraderi Melik Siyavuş, maiyeti tarafından Konya'nın denetimini ele geçirmeye ikna edildi. Bu, Türkmenlerin kendi çekişmelerinin ve bağımsızlıklarının peşine düşmeleri için ideal bir fırsattı. Sultan Mesud başka bir yerde meşgul olduğundan Türkmen başı Halil Bahadır'ın Konya'yı yağmalamasını engelleyemedi.[86] Bir dizi çatışmadan sonra, Melik ile Fahreddin Ali'nin torununun komuta ettiği kuvvetler Karamanoğullarını Larende'ye kadar kovalamak gibi ölümcül bir hataya düştü ve burada mağlup oldu. Sultan, Geyhatu'ya başvurdu; onun Kayseri'ye vardığı haberi 1291 Ekiminde Konya'ya ulaştığında da bayram sevinci yaşandı.[87] Gelgele-

lim Geyhatu'nun daha önceki ılımlı valiliği artık korkunç bir vahşete dönüşmüştü.

Geyhatu orduyu ikiye bölerek yarısını Akşehir'e gönderdi, Karamanoğullarının topraklarına saldırdı, Ereğli ile Larende'yi yerle bir etti ve Eşrefoğullarının üstüne yürümeden önce yoluna çıkan herkesi öldürdü. Ardından Denizli'ye (Ladik) taarruz edip Menteşe'ye doğru ilerledi. Yılın sonuna gelindiğinde, Aralık 1291'de Konya'ya kafile kafile savaş esiri getirildi ve terör hüküm sürmeye başladı; Moğolların kentin dışında kamp kurduğu on sekiz gün on sekiz yıldan uzun geldi. Bununla birlikte Geyhatu, Konya'yı esirgedi; belki rüyasında Celaleddin Rumi'yi görmesinin bir sonucuydu bu. Bu kısa dönemde Geyhatu, Kayseri'ye gitmeden önce Karamanoğullarına karşı iki saldırı daha düzenlendi.[88]

Geyhatu'nun Anadolu'daki yokluğu Ordu'da tedirginliğe neden oldu, zira başbuğlar onun saraydan iki aylık yolda otururken nasıl olup da etkili bir denetim sağlayabileceğine şaşıyordu. Möngke Timur'un oğlu Prens Anbarcı'yı tahta çıkarmak gibi bir seçeneği göz önünde bulunduran Tagahar ve Sadreddin Zencani tarafından Geyhatu'nun yenilip Karamanoğullarının elinde can verdiğine dair söylentiler çıkarıldı, ama söz konusu prens işin içine karıştırılmadan önce Geyhatu'nun başarılarına ve iyi olduğuna ilişkin gerçekler doğrulandı. Ülkesine geri dönmekte olan İlhanlı hükümdarı 1292 baharında sadık subaylarınca Erzurum'da karşılandı. 29 Haziran 1292'de, Moğol göreneğiyle uyum içinde ve Büyük Han Kubilay'ın onayıyla Aladağ'da ikinci bir taç giyme töreni düzenlendi. Kısa bir süre sonra, Memlûkların Rumkale'ye karşı bir harekâta giriştiği haberi geldi; kaleyi kurtarmaya gönderilen Moğol kuvvetleri çok geç kaldı ve kale Memlûkların eline geçti. Geyhatu yazı Aladağ'da geçirdi ve ciddi bir hastalıktan kalktıktan sonra kış için Erran'a gitti. Sadreddin Zencani affedilerek, Celayirilerden yeni emir Akbuğa'nın desteğiyle 18 Kasım 1292'de vezir atandı.[89]

Bu makam için ona rakip olanlar arasında, olasılıkla Samağar'ın Ordu'ya geri çağrıldığı dönemde besbelli Anadolu'daki çabaları yüzünden azledilen Şemseddin Lakuşi vardı. Onun politikalarının ana dayanağı, malikânelerin özel ellerde daha iyi işletileceği ve devletin kötü yönetiminde olduğu zamandan daha fazla vergi geliri getireceği inancıyla divani (devlet)

toprakların bunların idarecilerine satılmasıydı. Bu, toprağın uzun vadede özel mülkiyete aktarılma sürecinin bir parçasından ibaretti.[90]

Geyhatu'nun Anadolu'da uyguladığı şiddetin anlamsızlığı çabucak meydana çıktı ve o vilayetten ayrılır ayrılmaz Türkmen akınları yeniden başladı. Eşrefoğlu Beyliği "Anadolu'nun anahtarı" Kavala'yı (Gevele, Konya'nın kuzeybatısında) kısa bir süre elinde tuttu; Karamanoğulları da Alanya'yı (Alaiyye) zapt ederek burada Memlûk sultanı el-Eşref Halil adına cuma hutbesi okuttu.[91]

Sultan Mesud'un çeşitli yerlerde Melik, Siyavuş ve Rükneddin olarak atıfta bulunulan biraderinin bir hayli çapraşık etkinlikleri, sonunda Safranbolu merkezli açık bir isyan şeklini aldı. Kastamonu emirlerinin kendisinden yana çıkmasının bir sonucu olarak Geyhatu, ayaklanmayı bastırmak üzere İran ve Moğol birliklerinden oluşan ortak bir kuvvet gönderdi. Sultan Mesud ve diğer üst düzey hükümet görevlilerinin komuta ettiği Selçuklu birlikleri, zafer kazanmış halde payitahta dönmeden önce Osmancık'a kadar ilerledi.[92]

Geyhatu, Anadolu'yu kasıp kavurduğu seferin ardından vilayeti terk ederken, itibarı iade edilmiş olan Mücireddin Tahir'i naip, Sahib Necmeddin'i vezir ve Taştimur Hatayi'yi vali (iyâlet-i vilâyât) olarak atadı. Bu üç görevlinin otoritesi Erzurum'dan Antalya kıyısına kadar geçerli olmakla birlikte, devlet görevlileri her yerde kendi adlarına vergi toplamaya ve kendi meselelerini yoluna koymaya başladı; bu arada Ordu'ya da sayısız dilekçe gönderdiler. Kendisinden önceki Fahreddin Kazvini gibi Taştimur da Diyar-ı Rum'u bir mukataa çiftliği (kabala) olarak görüyordu. Horasanlı birlikler eşliğinde gelişi, Konya'nın uzun süredir eziyet çeken nüfusunu daha da fırtınalı günlere sürükledi. Halk adı kötüye çıkmış kelle vergisine (kupçur) ve haraca bağlanmaya tahammül etti, ta ki artık dayanma gücü kalmayıncaya kadar. Bu arada Taştimur tutuklandı,[93] ancak Sülemiş'in 1298-9'daki isyanı sırasında hâlâ Rum valisi (hâkim) olarak tanınıyordu.

1293'teki yeni atamalar vilayetin kaotik yönetimini düzeltmemiş görünüyor, nitekim bu, Geyhatu hükümetinin genellikle karakteristik özelliğiydi. Akbuğa'nın yeğenlerinden ikisi –Tuku'nun oğulları– Anadolu'da önemli makamlara getirildi: Hasan Bey *dalay* (devlet) iratlarından, Taycu da *injü* (miri) iratlardan sorumluydu ve anlaşılan Mücireddin'in sürekli genel dene-

timi altındaydılar, nitekim iratlar da aslında ona ödeniyordu. Mücireddin yalnızca Selçuklu sultanı Mesud'un değil, İlhanlı Devleti'nin de temsilcisi (naip) oluyordu. Bu yeni örgütlenme Anadolu'ya tam takım dalkavukları ve bunları desteklemek üzere gereğinden fazla memurlarıyla birlikte geldi.[94] Merkezde olduğu gibi burada da memurların sayılarıyla birlikte ehliyetsizliklerine dair iddiaların da artışı hiziplerin oluşmasına ve özel çıkarların peşine düşülmesine yol açtı, makamın güvensizliği bunları daha da teşvik etti.

Sadreddin Zencani sarayda büyük ölçüde canının istediğini yapabiliyordu ve eyaletlerdeki valiliklere müdahalede tam yetkiliydi; aldığı önlemler arasında Hasan ve Taycu'yu miri malikânelerin gözetiminden uzaklaştırmak vardı. Fars'ta olduğu gibi herhalde bu miri iratları devlet geliriyle birleştirerek aralarındaki ayrımı ortadan kaldırdı. 1293 Ekiminde Hasan ve Taycu tarafından devletin mali fonlarını kötüye kullanmakla suçladığında, Geyhatu, Sadreddin'e tam destek verdi.[95]

Merkezde işlerin bu doğrultuda yürümesinin Anadolu'daki etkilerini ancak tahayyül edebiliriz. Sultan Mesud'un biraderi Siyavuş'un sürüp giden itaatsizliği, istikrarlı bir idarenin kurulmasına hiç yardımcı olmadı ve Moğol kuvvetlerini bir kez daha sultanı desteklemeleri için vilayete [Anadolu] çekti. Nabşi'nin oğlu Baltu'nun yaklaştığı haberi üstüne Siyavuş Demirlihisar'a kaçtı, ancak Baltu burada kızını, genç görünüşüne kandığı Siyavuş'la evlendirdi. Bundan hemen sonra, 1295 Martında, Geyhatu'nun Baydu'nun çetecileri eliyle öldürüldüğü haberi geldi. Tuku'nun oğlu Hasan, Baydu'nun tarafına geçti ve bunun sonucu olarak daha sonra hayatı bağışlandı, Akbuğa ile Taycu ise öldürüldü.[96] Anadolu'nun önemi eksilmezken, vilayetin işleri bundan böyle merkezi hükümetle farklı bir ilişkiye bürünecekti.

Doğrudan yönetim, 1295-1335

Baydu'nun saltanat süresi Anadolu'da bir idare kurması için fazla kısaydı. Yerel kaynaklarda bu yıllar, Gazan Han'ın izleyen saltanatıyla aykırılığını pekiştirmek için, sırf bir kargaşa ve Müslüman karşıtı baskı dönemi olarak betimlenir.[97]

Gazan'ın 1295'te Baydu karşısında kazandığı zafer normal olarak İlhanlı hükümetinde bir idari reform dönemini başlatan, İslami normla-

rın yeniden dirildiği ve merkezi denetimin tüm imparatorluğa yayıldığı bir dönüm noktası şeklinde sunulur. Oysa Anadolu'da kaydedilen olaylar genellikle merkezi otoriteye başkaldırılar şeklindedir ve yalnızca Türkmenler değil, vilayeti servet yapacağı ya da servetini artıracağı bir yer olarak gören kıdemli Moğol komutanlar da bunlara katılmıştır. Sümer'in doğru gözlemlediği gibi, Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti Gazan Han'ın döneminde en zayıf evresindeydi.[98]

Baydu, daha önce Geyhatu'ya ihanet etmiş olan Tagahar'la önceki vezir Sadreddin Zencani'yi etkisiz hale getirmek amacıyla Anadolu'ya gönderdi; oysa onlar oraya gider gibi yapıp Gazan'ın tarafına geçti. Gazan Han bir defa tahta çıkınca Tagahar'ı Anadolu valisi olarak onayladı, yani onu saraydan uzak tutmanın en iyi yol olduğunu düşündü. 1295 Kasımında Tagahar, göründüğü kadarıyla yanında bir destek kuvveti olmaksızın görevine gönderildi. Bu atamalar, Anadolu'ya bakışın değiştiğini ve bu toprakların İlhanlı ailesinin üst düzey mensupları için prestijli bir atama yeri olmaktan ziyade uzak bir vilayet, hatta bir sürgün yeri olarak algılandığını açığa vurur. Ne var ki bölge güvenli bir şekilde denetlenemediğinden bu mesafe bir dezavantaja dönüştü ve Tagahar, Anadolu'yu kendi bağımsızlığı için üs olarak kullanmayı seçen birçok Moğol komutanın ilki oldu. Başkaları, sözgelimi Acay'ın oğlu İldar da 1296 Ocağında 300 adamıyla birlikte Anadolu'ya kaçtı ve sonunda, yakalanıp idam edilmeden önce Erzurum bölgesinde saklandı.[99]

Bu arada Tagahar'ın, Şehzade Süge'nin Batı İran'daki ayaklanmasına bulaştığı sanılıyordu; o da bir kez Anadolu'ya varınca kendi hesabına dert yaratmaya başladı, Tokat'a yerleşti ve burada Samağar'ın ordu komutanı olan oğlu Arap'la arası çabucak açıldı. Aşağı yukarı aynı dönemde adı Sivas valisi olarak geçen Arap kendi yaylağında inzivaya çekildi. Tagahar gittiği Delice'de Nabşi'nin oğlu Baltu tarafından kuşatıldı ve sonunda yakalanıp Gazan'ın naiplerine teslim edildi.[100]

Tagahar ortadan kalkar kalkmaz Baltu da başkaldırmaya heveslendi. Uzun süredir vilayetle ilişkili olması onu, özellikle hâlâ genç olan Arap'ın babası eski muharip Samağar'm ölümünden sonra en kıdemli komutan kılmıştı. Görünüşe bakılırsa Baltu'nun, Gazan'ın müteaddit çağrılarına aldırış etmemesini cesaretlendiren Kongurtay'ın oğlu İldey'di, ancak bu durum

açığa çıktı ve İldey 1296 Eylülünde idam edildi: Gazan'ın saltanatının başında yok olan, Cengiz'in soyundan gelme prenslerden biri daha.[101]

İki ay sonra Gazan, Baltu'yla başa çıkması için yeni büyük emir Kutluşah'ı üç tümenle birlikte gönderdi. Kırşehir yakınında Malya Ovası'nda Arap'ın komutasındaki yerel kuvvetlerle kanlı bir çarpışmayı takiben Baltu kaçtı ve Abışga'nın kumanda ettiği takipçilerine bir pusu kurdu. (Abışga, Gazan'ın saltanatı boyunca Anadolu'da kalacaktı.) Ertesi gün ordunun ana kısmı, Arap'ın ve Sülemiş'in torunu Baycu'nun kuvvetleri dahil gelip Baycu'yu alt etti. Baycu uç boylarına kaçtı, birçok destekçisi Karamanoğullarından yardım geleceğine güvenerek Kilikya'ya geçti, ama orada kılıçtan geçirildi. Keza Baltu da Türkmenlerden beklediği yardımı göremedi. Sülemiş'le sonuçsuz kalan çeşitli çatışmalardan sonra o da Kilikya'ya kaçtı, ancak Moğollara teslim edildi ve sonunda 14 Eylül 1297'de Tebriz'de idam edildi.[102] Baltu bağımsızlık girişimine yetecek bir desteğe hiçbir zaman sahip olmamıştı.

Daha önce Gıyaseddin ve Kongurtay'ın durumunda olduğu gibi, Selçuklu sultanları bir kere daha bu olaylara bulaştı. Görünüşe göre Mesud, belki Ordu'ya bağımlılığını gevşetmek umuduyla, kendini Baltu'nun davasına isteyerek adadı. Aslında Argun tarafından atandığından bu yana epey faal davranmıştı ve Selçuklu kuvvetlerinin denetimini en azından şeklen elinde tutuyordu; bununla birlikte bu kuvvetler iç güvenliği korumakta sık sık yetersiz kalıyordu. Mesud, Baltu'nun kaçması üzerine Kutluşah'a teslim oldu ve bağışlanarak Ordu'ya götürüldü, orada Gazan tarafından muhtemelen Mayıs-Haziran 1297'de Hamedan'da hapsedilmesi emredildi.[103]

Bu arada vilayetin idaresi karmaşa içindeydi. Aksarayi, Anadolu'yu daha da yıkıma sürükleyen bir dizi düzenlemenin sorumluluğunu yeni sahib-i divan Cemaleddin Dastgirdani'ye yükler, oysa Dastgirdani 1296 Ekiminde yalnızca bir ay makamda kaldığına ve yerine eski hasmı Sadreddin Zencani getirildiğine göre, Batu'nun isyanı sırasında ve sonrasında hükümetin denetimi aslında Sadreddin'in elindeydi.[104] Her biri hükümetin önde gelen görevlilerinden birinin sorumluğu altında olan dörtlü bir idari bölünme vücuda getirildi. Moğol idaresinin genel bir karakteristik özelliği olduğu üzere memuriyetler daha da çoğaldı: Divan'a dört müstevfi, *dalay* (devlet) arazilerinin ve *injü* (miri) arazilerin yönetimi için de ikişer kişi tayin

edildi. Melik Pehlivan Guri, Moğolların naibi Mücireddin'e verilmiş altmış *tuman*'lık ağır vergilerin toplanmasını garantilemesi için atandı ve nüfuzunu yeniden sultan naibi seçilmek için kullandı. Gazan'ın saltanatının başlangıcında muhtemelen benzer bir dörtlü bölünme, vergi geliri fazlasını merkezi divana gönderme girişimiyle birlikte Diyarbakır'da uygulandı.[105]

Başka bir önemli kişi, yargıç Kur Timur, Lakuşi'nin uyguladığı özel mülklerin devri işlemlerini iptal etmek ve bunların merkezi divana iadesini istemek için gönderildi. Daha önce, hatta İlhanlı tebası olmadan önce Gazan tarafından Fars'taki miri arazilerden para toplamak üzere gönderilmiş, ama yerel mukataa çiftçilerinin direnişiyle karşılaşmıştı. Anadolu'da da yaygın bir huzursuzluk ve taleplerle karşı karşıya kaldı, talimatlarının iptalinden az sonra Ordu'ya döndü. Toprak sahiplerinin mülkiyetleri, ama aynı zamanda altmış *tuman*'lık vergiyi vilayetler arasında paylaştırılacak olan yükümlülükleri onaylandı. Gelirlerin bir kısmı hazineye ödeniyor, ama bir kısmı da bir lütuf olarak Anadolu'nun vergi tahsildarlarına veriliyordu. İdarenin karşılaştığı bir sorun vergi kayıtlarının kaybıydı; bunların bazısı Tagahar'ın ayaklanması sırasında yağmalanmış, bazısı da daha sonra Konya yakınındaki büyük bir fırtınada kaybolmak suretiyle tarihçi Aksarayi'yi sıkıntılı bir araştırmadan kurtarmıştı.[106]

Baltu'nun yenilgisinden ve Sultan Mesud'un boyun eğmesinden sonra sultanlık, Mesud'un yeğeni ve uzun süredir rakibi olan, en son 1281'de Karamanlı topraklarında görülen Alaeddin b. Feramurz'un (yukarıya bkz.) eline teslim edildi. Ona sultanlık payesinin verilmesinin nedeni belki Türkmenlerin Baltu'ya fazla destek olmamasını ödüllendirmekti. Bununla birlikte Celaleddin Rumi'nin müritleri bunun atabey Meceddin'in müdahalesi sayesinde gerçekleştiğini iddia ediyordu. Alaeddin Anadolu'ya döndü, 20 Ekim 1297'de Konya'ya ulaştı ve iki gün sonra resmen tahta çıktı.[107] Artık başkomutan olan Sülemiş, Baltu'nun başarısızlığından besbelli hiç ders almaksızın, ama Baycu'nun bir torunu olarak belki İlhanlılardan bağımsız olma konusunda ısrarlı bir arzuyu dışavurarak bizzat ayaklandı; Ordu'daki olaylara dair sahte söylentiler yayarak astlarını öldürdü, uç boylarıyla Suriye sınırlarından takviye topladı ve Kazova düzlüğünde görevlendirilmiş birliklerin komutasını üstlendi.

Ayaklanma haberini 1298 Kasımında, bir Suriye istilasına hazırlık olarak Irak'ta kışlarken alan Gazan, ertesi bahar Çoban'ın komutasındaki bir öncü kuvvetin hemen ardından Diyarbakır üstünden Kutluşah ile Meceddin'i gönderdi. Bu ana gelindiğinde Sülemiş, Suriye'den 20.000 asker ve büyük bir taraftar güruhu ile önemli bir kuvvet toplamış olarak Sivas'ı kuşattı. İki ordu 27 Nisan 1299'da Erzincan yakınındaki Akşehir'de karşılaştı; Sülemiş yenik düşüp, biraderi Kutugtu'nun kaldığı Memlûk topraklarına kaçtı. Suç ortakları, Celayirilerden Uruktu Noyan'ın oğlu Akbal ve Taştimur Hatayi esir alındı. Taştimur, Diyar-ı Rum'un valisi (hâkim) ve Moğol olmasına rağmen "akıllı bir ayartıcı" diye tasvir ediliyordu. Gazan Han, Ucan'da büyük bir kurultay topladı ve Akbal 31 Mayıs'ta idam edildi. Nihayet Sülemiş'in kendisi de Memlûk desteğiyle Kilikya üstünden geri döndü, ama uç boylarında isyanlara neden olurken yeniden destek toplamayı beceremedi. Bunun üzerine Ankara'ya kaçtı, orada tutsak edildi ve Ordu'ya gönderildi. O sırada Gazan, Sülemiş'in 27 Eylül 1299'da korkunç bir şekilde idam edilip yakıldığı Tebriz'de bulunuyordu.[108]

Birçoğu Anadolu'yla uzun süre bağlantı içinde olan bu Moğol komutanlar şayet İlhanlı hükümetinin yeni merkezileşme eğilimlerine direnmeyi umuyordularsa, yenilgilerinin yarattığı etki bunun tam tersi oldu. Bununla birlikte, onları gelirlerinden yoksun bırakan karmakarışık mali yönetimi protesto ediyor olmaları da mümkündür. Gazan zaferlerini, özellikle h. 696 ve 699'da, Baltu ile Sülemiş'in yenilgilerinin ardından yoğun bir şekilde sikke basarak kutladı. Daha önceki sikkeler hâlâ doğu bölgeleriyle sınırlıydı, ama h. 699'dan itibaren ise İlhanlı sikkeleri tüm Anadolu'da, özellikle merkezi otoritenin kendini kanıtlama ve İlhanlı rejimine bölgesel bağlılığı mali açıdan avantajlı kılma yolu olarak sayısız yerde basıldı. Ama yeni emisyonlar imparatorluğun idaresini düzene koyma ve birleştirmeyi amaçlayan bir reform kampanyasının da parçasıydı. Bu olgu, Selçuklu modellerinin kullanımı devam ettiği ve Alaeddin adına da sikkeler basıldığı halde açıkça bir dönüm noktasına işaret eder.[109]

Yine de sultanlığın muhafaza edilmesi giderek anlamsız görünür. 1300 Mayısında Alaeddin, ilk Suriye seferinden dönen Gazan'ın huzuruna çıkmak için Diyar-ı Rabia'ya geldi. Bu bağlılık jestinden etkilenen Gazan,

Erzurum'dan Antalya kıyısına ve Diyarbakır'dan Sinop'a kadar onun tüm Moğol Anadolu'sunun sultanı olduğunu yeniden doğruladı. Sultan aynı zamanda Hülagû Han'ın oğlu şehzade Hülagû'nun kızıyla evlendirildi; bu birleşme daha sonra onun hayatını kurtaracaktı.[110]

Diyar-ı Rum'a geri dönen Alaeddin, kendini içinde bulduğu topluluğun baştan çıkarmasıyla utanç verici eylemlere girişerek Diyarbakır-Harput üstünden geçip Malatya'ya ve keza Sivas'la Tokat'a başarısız saldırılarda bulundu, protestolar çoğalınca da 1301 yazında artık vilayetin Moğol komutanı olan Abışga'nın yaylağına çağrıldı. Bunun üzerine çabucak kaçmaya karar verdi ve –muhtemelen hâlâ sultanlığın bir kalesi olarak görülen– Konya'ya yerleşmeye çalıştı, ama ele geçirildi. Abışga tarafından gönderildiği Ordu'da karısı araya girdi. Bir kötekle paçayı kurtardı, emekli edilip Isfahan'a gönderildi, ancak bu defa da bir toplantıda hakaret ettiği bir rakibince bıçaklandı.[111]

Gıyaseddin Mesud'un 702/1302-1303'te yeniden tahta çıkarılması, her şeye rağmen bir tür göstermelik yerel yöneticiye ihtiyaç duyulduğunu akla getiriyor. Mesud, Abışga'nın denetimi altında Musul üstünden geldi ve hastalıktan zayıf düşerek 1307'de Kayseri'de öldü. Onun adına 702/1302-1303'e kadar sikke kesildi, ama göründüğü kadarıyla bu tarihten itibaren bu iş devam etmedi. Gıyaseddin Mesud, Selçukluların sonuncusuydu; bununla birlikte uç boylarında ve kıyı dolayında, sözgelimi Sinop'taki Gazi Çelebi'de çeşitli aile mensupları varlığını sürdürdü.[112]

Bu dönemde Güney İran'da, Yezd ile Kirman'da yerel hanedanların ortadan kalktığı ve tüm imparatorlukta yalnızca İlhanlılar adına ilk kez sikke kesildiği görüldü. Gazan ve ardılı Olcaytu'nun (1304-1316) saltanatları sırasında sultanın yerel hükümetin yalnızca unvandan ibaret başkanlığından uzaklaştırılmasının Anadolu'nun idaresinde herhangi bir hissedilir etki bırakmış olması akla yakın gelmiyor, çünkü bütün önemli atamalar zaten çoktandır İlhanlı sarayında belirlenmekteydi. Ne var ki, Moğol rejiminin merkezileştirilmesi girişimi başka yerde olduğu gibi Anadolu'da da istikrarlı bir idare sağlamakta çok başarısız kaldı.

Sülemiş'in 1299 baharında daha başlangıçta yenilip kaçmasından sonra kendini çabuk toparlayan Mücireddin Tahir, idareyi yeniden faal kılma ve ordunun ihtiyaçlarının hakkından gelme görevini üstlenmiş olarak

Sutay'la birlikte Kayseri'de kaldı. 1280'de Ordu'nun baş naibi olarak babası Taceddin'in yerine geçtiğinden beri art arda gelen İlhanlı hükümdarlarının güvenini kazanmış, ama Gazan'ın saltanatının başında kısa süreliğine yerini sultan naibi olarak Kemaleddin Tiflisi almıştı. Baltu'nun ayaklanmasından uzak duran Mücireddin, Sülemiş'in isyan haberi geldiğinde Ordu'da hesapları gözden geçirmekteydi.[113]

Baltu'nun ayaklanması sırasında makam sahibi diğer görevliler, Sultan Alaeddin'le birlikte gelen, aralarında ikinci bir dönem için vezirliğe getirilen Şemseddin Lakuşi'nin de bulunduğu kişiler karşısında pozisyonlarını korumaya çalışmıştı. Sülemiş'in isyanı sırasında birbiriyle çatışan yetki alanlarının ve mali baskı için hareket serbestliğinin bulunması, özellikle Pervane'nin oğlu Mehmed Bey'in eliyle Kastamonu ve Konya'da birçok insanın zayiatına yol açtı. Lakuşi istemeyerek Sülemiş'in isyanına karıştı; ancak vezir olarak yerini alan Sahib Cemaleddin de 1298-1299'un büyük bölümünde Irak'ta kaldı. Artık Saddüldevle Savacı ve Reşideddin'in başında bulunduğu merkezi Divan, 1300'de Sülemiş'in idamını takiben vergi gelirlerinin merkezi hükümete akışını yeniden yoluna koymak için nüfuz sahibi bir Horasanlı bürokratlar ailesinin mensuplarından Nizameddin Yahya Faryumadi'yi Anadolu'daki bu karışıklıkların içine gönderdi. Nizameddin harcamaları için, köylülere ait öküzler tarafından sürülen her birim işlenebilir toprağa karşılık bir tek gümüş dinar vergi toplayacaktı, daha fazla değil.[114]

Nizameddin yanı sıra Nişabur ve Horasanlı büyük bir kâtip kafilesi, keza Kuhistanlı vergi tahsildarları ve İlhanlı Devleti'nin dört bir köşesinden başka görevliler getirdi. Erzincan'a vardığında ilk baskı eylemlerinden biri, Selçuklu sultanı Alaeddin'in Diyarbakır'daki Gazan'a götürdüğü hediyelere el koymak oldu. Yukarıda belirtildiği gibi, Alaeddin ve onun yeni memur takımı Erzincan'dan Sivas, Amasya, Tokat'a kadar yayılan ve Nizameddin ile adamlarının gittiği her yerde onun rejiminin bir alameti farikası haline gelen keşmekeşi yalnızca artırdı. Eskiden Tebriz valisi olan ve 1298-1299 kışında atanan müstevfî Şerefeddin Abdurrahman ilk başta Nizameddin'le işbirliği yaptı. Ancak onun baskıcı eylemleriyle karşılaşınca, bu dönemde hükümette tek istikrar kaynağı olarak sunulan Mücireddin'in yanına kaçtı. O sırada Mücireddin, Pervane'nin oğlu Mühezzibeddin Mesud tarafından

sistemli şekilde yağma edilmiş olan Samsun'u diriltmek için az çok başarıyla uğraşıyordu.[115]

Nizameddin Faryumadi müstevfiden şiddetle nefret ediyordu ve İsmailiye mezhebinden bir Kuhistanlıyı ona saldırmaya teşvik etti: Adam aldığı yaralar yüzünden 11 Haziran 1300'de öldü. Sonunda Mücireddin, Nizameddin'in ortalığı haraca kesmesine çözüm aramak için Ordu'ya gitmek zorunda kaldı, ama 8 Mart 1302'de Erran'daki Karabağ'da öldü. Nizameddin geri çağrıldı ve Ucan'da bir duruşmadan sonra müstevfi Şerefeddin'in akrabalarının şikâyetleri üzerine 4 Eylül 1302'de Hamedan'a giderken idam edildi.[116]

Ertesi yıl, İznik çevresindeki Türkmenlere karşı mücadelesinde Moğolların desteğini almaya çalışan Bizans imparatoru Andronikos, bunun için Gazan'a kendi kızlarından birini gelin olarak sundu. Gazan bunu kabul etti, ama yardım gönderemeden ya da evlenemeden öldü. Andronikos 1305 baharında Gazan'ın biraderi ve ardılı Olcaytu'ya başka bir elçi gönderdi. Göründüğü kadarıyla Olcaytu prensesle evlendi ve askeri birlikler sevk etmeye söz verdi.[117] İlhanlı hükümdarının amcası İrencin'in komutasında büyük bir askeri kuvvetin 1305 Haziranında sınırı korumak için gönderilmesindeki bağlam belki budur. Olcaytu besbelli Gazan'ın politikalarını devraldı. Gazan gibi o da Türkmenlerin, özellikle Moğolların batıda genişlemesine karşı baş engel olarak gördüğü Karamanoğullarının yıkıcı potansiyelinin farkındaydı.[118]

Düşmanca tutumlu bir kaynak olan Aksarayi, İrencin'in eylemlerine dair çok olumsuz bir bakış sunar, ama İrencin 1306 Temmuzunda hediyeler ve hızlı atlarla saraya döndü, bilahare aynı yıl içinde hakkıyla yeniden valiliğe atandı. Ardından güçlü bir orduyla Anadolu'ya geri döndü ve kışlamak için Niksar'ı seçti. Bizanslıların Osman'a ve batıdaki beyliklere karşı –besbelli boş yere– eyleme girişeceğini umdukları belki bu kuvvetti.[119]

Artık Moğol hükümetinin sürekliliği, 1300'de atanan Alaedddin Savi'nin vezareti ve Abışga'nın çoktandır devam eden komutanlığıyla sınırlıydı; her ikisi de Gazan'ın 1304'teki ölümüne kadar görevde kalacaktı. Abışga doğruluğu ve saf inancından dolayı övülüyordu, ayrıca Celaleddin Rumi'nin oğlu Sultan Veled'in müridi haline geldiği sanılıyor.[120]

Gazan'ın ölümü Diyarbakır'da, insanları haraca kesen mali rejim uygulamasından dolayı ferahlama yarattı; Gazan'ın ardılı Olcaytu'ya elçiler

gönderildi, o da Moğol askeri valilerini (*şihna*) görevden aldı ve yerel beyler üstündeki sabit vergi payları uygulamasını yeniden yürürlüğe koydu. Bu suretle beyler herhangi bir fazla geliri elde tutabildi. Sözgelimi Fars'ta olduğu gibi Anadolu'nun başka yerlerinde de vergi politikalarının benzer şekilde uygulanması yoluna gidilip gidilmediği belirgin değil. Resmi politika ne olursa olsun, İrencin'in baskıcı rejimi diğer hükümet temsilcilerini iktidarsız kılıyordu. İlk ağızda, sahib-i divan Saddüldevle Savacı'nın yeğeni Şerefeddin Müsafir, merkezi divan adına vergi toplama görevini Mücireddin'den devraldı, ama vilayetten ayrıldığında, uygulamaya koyduğu önlemler altları tarafından alt üst edildi. Başkomutan sıfatıyla Abışga'nın yerine geçmiş olan emir Ağaçeri, İrencin tarafından yok sayılıyor ve Ordu'nun duruma müdahalesini sağlamakta aciz kalıyordu. Anadolu'ya geri döndüğünde İrencin'in, görevde edindiği ganimetleri, bir kez daha vezir olan –anlaşılan Alaeddin Savi'nin yerine geçen– Lakuşi'yle paylaştığını gördü ve umutsuzluk içinde vilayeti terk etti. Ögeday'ın Aksaray'daki miri toprakları yönetmeye gönderilen oğlu Şiktur Noyan da benzer tecrübeler yaşayıp görevden ayrılmak zorunda kaldı. İremcin, Sultan Veled'in müridi olmasına rağmen sapına kadar eski kafalı bir Moğoldu.[121]

İrencin'in kötü idaresi Türkmenlere bir kere daha kendi çıkarlarını geliştirme fırsatı sağladı. Ordu'ya, Suriye ile Anadolu'nun uç boylarındaki isyanları ve en endişe vericisi de Konya'nın –Kâşani tarafından Selçuki Türkmenleri diye betimlenen– Karamanoğullarınca zaptını bildiren ulaklar geldi. Olcaytu bozulan duruma 1314 yazında büyük emir Çoban Suldus'u [Süldüz] göndererek karşılık verdi; kısa süre sonra İrencin saraya geri döndü. Çoban, Erzurum ile Sivas arasındaki Karanbük'te kışlağına yerleşti ve Türkmen önderlerinin çoğu ona saygılarını sunmaya koştu. Tek tek sayılanların arasında Uluborlu'dan Hamidoğlu Feleküddin Dündar, Gorgorum'dan (Ararım) Eşrefoğlu, Karahisar'dan Sahib Fahreddin'in soyundan gelen kimseler, Germiyan emirleri, Kütahya ve komşu kalelerden Alişiroğulları, Kastamonu'dan Süleyman Paşa ve Kilikya'nın Ermeni hükümdarı vardı. Bu isimler cömertçe ağırlanıp kendi bölgelerine döndü, ama Karamanoğulları temsilcileri huzura çıkmadıkları için dikkati çekti. Çoban 1315 baharında Konya'ya doğru ilerledi. Kentin dışındaki birtakım ön görüş-

melerden sonra Karamanoğulları bir mühlet istedi; bunun ardından geceleyin gizlice Larende'ye kaçtılar. Ne var ki Çoban peşlerini bırakmadı ve geçiş izni sözü alan Karamanoğulları baş eğdi. Bunun üzerine Çoban bir melik, bir şihna, vergi tahsildarları ve kâtipler atayarak Konya'da merkezi denetimi yeniden tesis etti.[122]

Memlûk kuvvetleri 1315 Nisanında Malatya kasabasını çapulladı, ama o esnada Anadolu'da bulunan Çoban, Suriyeli birlikler çekilinceye kadar karşılık verecek durumda değildi; Ekimde Erran'daki Ordu'ya geri döndü, ama besbelli çabucak gerisin geri Anadolu'ya geçti: Ertesi yıl, 16 Aralık 1316'da Olcaytu'nun ölüm haberi geldiğinde hâlâ oradaydı.[123] Derhal doğuya hareket etti ve sorumlu olarak oğlu Demirtaş'ı Kayseri'de bıraktı.

Bu eylemler Moğolların vilayetin batı kesiminde sürüp giden nazik durumuna işaret ederken, Olcaytu'nun döneminde Erzurum'da, hükümdarın kendisinden kaynaklanmasa bile, mimari hamiliğin en azından mütevazı bir şekilde yeniden canlandığı görüldü. Moğolların Konya'daki Karamanoğullarına karşı eylemleri besbelli Mevlevi dervişlerinden ve olasılıkla başka kentsel dini gruplardan destek buldu; bu gruplar Türkmenlerin yıkıcı kuvvetlerine karşı yerleşik rejime arka çıkmaya yatkındı.[124]

Anadolu'daki Moğol idaresine dair, Olcaytu'nun oğlu ve ardılı Ebu Said'in (1317-1335) saltanatı sırasındaki ayrıntılar kıttır ve büyük ölçüde personelin sonu gelmeyen rotasyonuyla ilgilidir. Vezir Ahmed Lakuşi'ye güvensizlik besleyen Çoban, Demirtaş'ın başdanışmanı olarak Sinaneddin Ariz adlı birini atadı. Her şeye rağmen Demirtaş, vilayetin vergi gelirlerinin toplanmasına nezaret etmek için vezir Reşideddin'in oğlu Celaleddin Hoca Anadolu'ya geldiğinde Lakuşi'nin yolsuzluklarının soruşturulmasına engel oldu. Keza saraydaki çekişmeler Reşideddin'in düşüşüne ve 1318 Haziranında idamına yol açtığında, onun oğlunu himaye eden de Demirtaş oldu. Gelgelelim sonunda Ahmed Lakuşi o denli talihli çıkmadı ve Demirtaş, Moğol emirlerinin temsilcilerinin şikâyetlerine karşılık olarak saraydan gönderilen elçilerin elinden onu kurtaramadı.[125]

Çoban, Karamanoğullarını tam anlamıyla sindirememişti ve Demirtaş, Maden'i onların tacizlerine karşı korumak için Niğde yolunda bulunuyordu. O sırada İrencin'in Çoban'a başkaldırdığı haberi geldi (1319). İkisi

arasında rekabet kuşkusuz Anadolu'da başlamış, İrencin'in ilkin bu valilikten ve ardından Diyarbakır'dan uzaklaştırılmasıyla şiddetlenmişti. Çoban'a karşı yürütülen eylem bizzat Ebu Said tarafından kışkırtılmış olsa da İlhanlı hükümdarı büyük emirini desteklemek zorundaydı ve İrencin'in yenilgisini takip eden misillemelerin seyri içinde, Anadolu'yla uzun süredir bağlantıları olan birçok Moğol emiri töhmet altında kalıp ortadan kaldırıldı. Bunların arasında Samağar'ın oğulları Ecil ile Arap, Baltu'nun oğulları Sultanşah ile Meliktaş ve Abışga vardı. Veziri Celaleddin tarafından uyarılan Demirtaş, Çoban'ın zafer haberi gelmeden önce Danişmend topraklarına kaçtı; bundan sonra Ebu Said'e tebriklerini gönderdi ve onun kudretli babası [Olcaytu] tarafından valiliği onaylandı.[126]

Anadolu'da saldırgan bir askeri politika sürdüren Demirtaş önce Kilikya'da Ayas'a hücum etti. Bunun kazancını ise Memlûklar devşirdi ve ertesi yıl kasabayı ilhak etti.[127] Bu harekât ister istemez Karamanlı topraklarından geçmeyi gerektiriyordu. Demirtaş en azından başlangıçta onlarla barışçıl ilişkiler geliştirmiş görünüyorsa da 1323'te Konya'yı geri aldı ve Karamanlı Musa Bey ile Hamidoğlu Dündar Bey'i ele geçirdi. O tarihe gelindiğinde –şayet önceki yıl değilse– "Sahib-i Zaman" ve "Şah-ı İslam" olarak Anadolu'da bağımsız güç olduğunu göstermeye başladı. "Mehdi" unvanıyla kendi adına sikke kestirdi. Aksarayi'ye göre, topraklarının tamamında alkollü içkileri yasaklamasından dolayı bu sıfatı hak ediyordu, oysa böyle önlemler için emirler muhtemelen Ordu tarafından 1320'de çıkarılmıştı.[128]

Demirtaş'ın asiliği –ki besbelli dini sınıfların, belki de Safevi şeyhleri Haydar, Cüneyd ve İsmail tarafından 15. yüzyılın sonunda daha başarılı bir şekilde işlenmiş olan Türkmenlerin ya da dervişlerin desteğini kazanma üstüne kuruluydu– saraydaki babası Çoban'ın otoritesini de tehdit ediyordu. Çoban 1323-1324 kışında oğlunu yakalayıp Ebu Said'in huzuruna getirmek için şahsen gitti, ama sultanın önünde onu bağışlamaktan başka seçenek pek yoktu.

Demirtaş yeniden göreve getirildiğinde Türkmen emirlerine karşı harekâtlara devam etti; otoritesini Gümüş'te önemli gümüş madenlerine sahip Agrilu bölgesini içine alacak şekilde genişletti ve Trabzon'un batısındaki Tugancuk ile Kırşehir'i de topraklarına kattı. 9 Ekim 1326'da Eşrefo-

ğullarının payitahtı Beyşehir'i aldı, bahtıkara Şehzade Süleyman Şah'ı[129] ele geçirip öldürdü ve Akdeniz kıyısına doğru ilerledi. 1327 Ağustosunda ordunun ana yükünü Eğridir'de bırakıp mülazımı Eretna'yı Karahisar'a karşı gönderdi, kendisi de Hamidoğullarının payitahtı Uluborlu'yu kuşattı. O sırada, 24 Ağustos günü biraderi Dımışk Hoca'nın öldüğü haberi geldi. Ekimde Eğridir'e döndü, ardından yeni gelecek haberleri beklemek üzere Kayseri'ye geçti. Babası Çoban'ın ölüm haberini alınca Ebu Said'le barışmaya niyetlendi, ama aynı zamanda Memlûk sultanı El-Nasır Muhammed'i yokladı ve yüreklendirici bir karşılık aldı. Sonunda Larende'ye gitmek için 22 Aralıkta Kayseri'den ayrıldı, gide gide Mısır'a vardı ve orada Ebu Said'in isteği üzerine, kısmen de kendini beğenmiş ve buyurgan davranışlarının bir sonucu olarak idam edildi.[130]

Demirtaş'ın Memlûklarla ilişkileri Pervane'nin 1270'lerde geliştirdiğinden ve bilahare Sülemiş gibi Anadolulu komutanlarınkinden farklı değildi; tek fark, sonrakilerin dönemine gelindiğinde İlhanlılar ile Memlûklar arasındaki açık düşmanlığın 1323'teki antlaşmayla bir kenara kaldırılmış olmasaydı. Demirtaş daha 1321'de Kahire'ye elçiler göndermişti, ama bazıları Mısır'la güçlü bağlantılara sahip olan yeni doğmuş emirliklere karşı saldırganlık göstermesi çeşitli emirlerin –sözgelimi Antalya emirinin– oraya sığınmasına neden oldu. Dahası, ülkesindeki tacirlere yönelik haşin muameleleri, Memlûk sultanı El-Nasır Muhammed'i 1325'te babası Çoban'a Demirtaş'ın barış antlaşmasını tehlikeye attığını yazmaya itti.[131]

Çobanoğulları Beyliği'nin çöküşünden sonra sırayla Ali Padişah'ın biraderi Mehmed Bey, Esen Kutluğ'un oğlu Mahmud ve son olarak Akbuğa'nın torunu, "Büyük" olarak bilinen Celayiri emiri Şeyh Hasan vali olarak atandı. Ebu Said'in saltanatının son yılları sırasında, 1344'te, Demirtaş'ın önde gelen komutanlarından Eretna saraydaki bir komploya karışmış, bağışlanmış ve Şeyh Hasan'a emanet edilmek üzere Anadolu'ya geri gönderilmişti. Göründüğü kadarıyla burada –şayet ibn Battuta'nın 1331'e ait bulgusu yanlış tarihlendirilmiş değilse– hatırı sayılır bir otorite de kazanmıştı.[132]

El-Umari'nin (y. 1340) kronolojik ve coğrafi bakımdan karışıkça bir Cenevizli raporundan yaptığı alıntıya göre İlhanlı ülkesi istikrarlı bir durumdaydı; Moğol valileri ve geride kalan birkaç Selçuklu tarafından yöneti-

liyordu ve Demirtaş'ın genişlemesi Moğollara –ya da Selçuklulara– denetlemiş oldukları en geniş alanı sununcaya kadar da böyle devam etmişti. Her şeye rağmen, ibn Battuta'nın Türkmen emirlerine dair değerli betimlemesi, Anadolu'daki Moğol mevcudiyetinin güneyde Aksaray ile Niğde arasındaki bir yay ile ve kuzeyde Amasya'nın doğusunda kalan bir bölgeyle sınırlı olduğunu düşündürüyor. Moğolların denetlediği en büyük kent Sivas'tı, başlıca garnizonları da Kayseri civarındaydı. Keza Hamdullah Müstevfî-i Kazvini, İran'ın hükümranlık alanını batıda Konya'dan Belh ve Amuderya'ya kadar uzanan bir bölgeyle tanımlıyor, ama batı sınırlarını Niksar ile Sis (Kilikya) vilayetlerinde ve Suriye'yle karşı karşıya diye tayin ediyordu. Sultaniye'den Konya'ya giden anayolun Sivas'tan itibaren son güzergâh kesimini atlayarak yapılmış bu tasvir, belki de Olcaytu'nun mesafe taşları yerleştirdiği ve Müstevfî'nin yazdığı (yani y. 1340) döneme gelindiğinde bu yolda denetimin artık epeyce belirsiz olduğunun bir işaretidir. Kâşani zaten Sivas'ı y. 1317'de Rum'un sınırı (serhat) olarak tanımlıyordu.[133]

Bu, Demirtaş'ın Mısır'daki ölümünün ardından Hamidoğlu İshak Bey'in geri dönüp 1328 Eylülünde toprakları geri aldığı, Paşa Musa Bey'in 1329 Şubatında Gevele'yi ele geçirdiği ve Karamanoğullarının aynı yıl Beyşehir'i zapt ettiği bilgisiyle tutarlıdır.[134] Demirtaş'ın kazanımlarının çoğu, daha önce Moğolların Türkmenlere saldırıları denli geçiciydi. Moğollar esas olarak merkezi platonun [Orta Anadolu] doğu kısımlarıyla sınırlı bir bölgeyi denetim altında tutuyor ve buralarda birçok kışlağı ve yaylayı muhafaza ediyordu. Eretna'nın Moğolların yerini alan bir devlet olarak vücuda getirdiği beylik bu bölgedeydi.

Son evre: İlhanlılar sonrası çözülme, 1335-1352

İlhanlı Devleti, Ebu Said'in 1335 Kasımındaki ölümünden sonra dağıldı. Anadolu'nun merkezdeki boşluğu doldurma mücadelesine karışmaması pek söz konusu olamazdı. Moğolların Kuzeybatı İran'daki hayati bölgesinde iktidar için çekişen Celayiriler ve Çobanoğulları Doğu Anadolu'dan harekete geçti, ama böyle yapınca bölgeyi kendi ülkelerine dahil etmeye güçleri yetmedi. Bu suretle Anadolu sonunda gerçekten bağımsız hale geldi. Bu süreçte Memlûk Sultanlığı'yla daha önce kurulmuş bağlantılar da

muradına erdi, zira İran'daki arta kalan kukla İlhanlı hükümdarlarının iktidarından ziyade, ismen de olsa da Memlûk sultanının hâkimiyeti tanınıyordu. Bölgenin iç meseleleri çok az belgelenmiştir; görünüşe göre Moğol kuvvetleri vilayette kaldı, bunlar genellikle eski İlhanlı Devleti'nin başka yerlerinde olduğu gibi, daha yüksek herhangi bir otoriteye bağlanmayan yerel savaş ağalarının denetimi altında hareket ediyorlardı.

Celayirilerden Şeyh Hasan, Ebu Said öldüğünde Anadolu'da valiydi ve ardılı Arpa Han'ın (Kasım 1335-Mayıs 1336) kısa saltanatı boyunca büyük emirdi. Oyrat önderi Ali Padişah tahtta hak iddiasında bulunduğunda tahtı bırakıp ona muhalefet etmeye ikna edilen Şeyh Hasan geride vekili olarak Eretna'yı bıraktı. Ali Padişah'a karşı başarıyı, Moğolların Horasan'da ortaya sürdüğü Cengiz'in soyundan gelme şehzade Togay-Timur'a karşı bir zafer takip etti, bunun akabinde Şeyh Hasan, Eretna'yı Anadolu valisi olarak atadı.[135]

Şeyh Hasan'ın zaferi başka bir rakibi, Demirtaş'ın oğlu olan, Küçük lakaplı, Çobanoğullarından adaşı Şeyh Hasan'ı mücadele alanına itti. Demirtaş Mısır'a kaçtığında ailesi arkada kalmıştı; babasının aslında ölmemiş olduğunu bahane eden Şeyh Hasan, Eretna'nın gelip huzura çıkması talebine aldırış etmedi ve "sahte" Demirtaş'ın adına Karahisar'da isyan bayrağını açtı. 1338 Temmuzunda Aladağ'da Celayiri rakibini yenilgiye uğratıp onun kuklası olan İlhanlı hükümdarı Muhammed'i de ortadan kaldırdı. Bunu tedirgin bir beraberlik durumu izledi. O sırada Küçük Hasan, Erzincan yöresinde büyük tahribata neden oldu, ama kenti ele geçiremedi.[136]

Anadolu'da Eretna, doğudaki ayaklanmalardan sadece kârlı çıkabilirdi ve çeşitli rakipler arasında nazik bir dönüşümlü sadakat oyunu oynuyordu. 739/1338-1339'da tüm topraklarında Togay-Timur adına sikke kestirdi, ki bu bir ihtimal Şeyh Hasan Celayir'in Horasanlı adayı geçici olarak desteklemesini yansıtıyordu, bir ihtimal de hem Çobanoğulları hem de Celayiriler karşısında kendi bağımsızlığını beyan etmenin bir vasıtasıydı.[137] İkincisi daha akla yakın görünüyor; çünkü bir önceki yıl Şeyh Hasan Celayir'in Eretna'ya boyun eğdirmek için Anadolu'ya yürüdüğü nakilediliyordu. Eretna çok geçmeden Memlûk sultanı El-Nasır Muhammed'in şahsında daha kudretli bir koruyucu buldu. Elçisi, onun Anadolu'nun Memlûk valisi olduğunu doğrulayarak Kahire'den geri döndü.[138] Bu olgu Memlûkla-

rın bölgeye dönük olarak uzun süredir var olan iştiyaklarının giderildiğini, ayrıca Yakındoğu'da rakip Memlûk ve Moğol devletlerinin bir yüzyıl öncesine giden paralel yükselişine dayanan bir diplomatik birlikteliğin doruğa çıktığını ifade ediyordu.

Kuşkusuz, Eretna bir Memlûk yönetimi kurmak için kılını kıpırdatmıyordu; tam tersine, 739'un sonlarında (1339'un ortaları) yeni kukla hükümdar Çobanoğullarından Süleyman Han adına sikke bastırdı.[139] Eretna'nın Memlûklarla ilişkileri, Suriye'nin sınır bölgelerinde onun zararına kuzeye doğru genişleyen yükselen bir güce, Dulkadir Türkmenlerine destek vermeleriyle karmaşıklaştı. Dulkadiroğlulları 1337-1338'de Elbistan'ı ve ertesi yıl Eretna'nın bir büyük servetini depoladığı Darende kalesini ele geçirdi. Eretna, bu gelişmeler üzerine şikâyette bulunduğu Memlûk sultanı kendisini yörede Memlûk hâkimiyetini desteklememekle suçlaması üzerine 740/1339-1340'ta Memlûklar için yeniden sikke kestirdi. Bununla birlikte, bu aksiliklere rağmen Sivas'ı zapt ederek ya da geri alarak ve bilinmeyen bir tarihte Konya'yı da –başlangıçta iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı– Karamanoğullarından alarak toprak bütünlüğünü pekiştirmeyi becerdi.[140]

Eretna'nın Anadolu'nun en doğu kısmı için Diyarbakır valileriyle ihtilaf halindeki Çobanoğullarıyla flörtü aynı ölçüde kısa ömürlü oldu. Şeyh Hasan 1340 yılında Erzurum'u işgal etti ve Avnik kasabasını kuşatma altına aldı.[141] 1341'e gelindiğinde kendi başına sikke basmaya muktedir olduğunu düşünen Eretna yine de en ünlü başarısına, Süleyman Han'ı 1343 Ekiminde Sivas yakınındaki Karanbük'te yenmesine kadar ona tabi olduğu masalını sürdürdü.[142] Ganimetlerden bazılarını Halep valisine gönderdi. İşine geldiğinde Memlûkların hâkimiyetini kabul ettiğini de inatla belirtiyordu.[143]

Eretna 1352 Ağustosunda öldü;[144] bu tarihe gelindiğinde geniş topraklara hükmeder, Ankara'dan Erzincan'a ve Samsun'dan Niğde'ye kadar uzanan bir alanda kendi adına sikke kestirir durumdaydı. Kaynaklar karakterini ve adilliğini övme konusunda tutarlıdır, yalnızca bir düşman kaynağında beyliğinin çökmesine göz yumduğu suçlaması getirilir.[145] Şeriatı güçlendirme ve teşvik etme çabasından, ulemaya, seyitler ile şeyhlere saygı gösterip değer vermesinden dolayı takdir edilir, bu suretle "Köse peygamber" lakabına layık görülür.[146]

Eretna'nın ölümünü takiben, tahtın vârisleri I. Mehmed (1352-1366) ve Ali (1366-1380), güneyde Karamanoğulları ile Dulkadiroğullarının ve kuzeyde İsfendiyaroğullarının rekabeti karşısında, ayrıca kendi iç çekişmeleri yüzünden topraklarının giderek daraldığına tanıklık ettiler. Mehmed, Memlûklarla diplomatik bağlantıları korudu ve saltanatının başlangıcında, mülteci Dulkadir beyi Karaca'yı Memlûk sultanına teslim etmenin verdiği tatmini yaşadı. Kayseri'yi ele geçirip talan eden Babuk adlı bir komutanın emri altındaki Moğol kuvvetleri karşısında bir dizi yenilgiden sonra da Memlûkların desteğini istemek zorunda kaldı. Eretna Beyliği Halep valisinin yardımıyla geçici olarak yeniden canlansa da, Memlûklar ülkelerine döner dönmez Moğollar kenti tekrar ele geçirdi. Ertesi yıl, 1365 Ekiminde Mehmed bir grup emir tarafından öldürüldü.[147]

Mehmed'in küçük oğlu Alaeddin Ali, Konya, Niğde ve Aksaray'ı çabucak Karamanoğullarına kaptırdı.[148] Ancak 1368'de Sivas'ı kuşatan Babuk, sultanın tarafına geçen Moğol birlikleri tarafından terk edildi.[149] Alaeddin 1375-1376'da Kayseri'yi kısa bir süre Moğol ve Karamanoğulları kuvvetlerine teslim etti, daha sonra Samağar'ın soyundan gelen Hızır Bey kenti almak için başarısız bir girişimde bulundu.[150] Bunun üstünden çok geçmeden, Mayıs 1378'de, 1365'ten beri başkadı olan Burhaneddin vezirliğe atandı. Beyliğin geleceği, Moğol ve Karaman kuvvetlerinin sürüp giden saldırıları ve hükümdarın mutlak yetersizliği karşısında Burhaneddin'in enerjisine ve yeteneklerine gittikçe daha bağlı hale geldi.[151] Alaeddin Ali 1380 Ağustosunda vebadan öldüğünde, başlangıçta Ali'nin küçük oğlu II. Mehmed adına iktidarı üstlenmiş olan Kadı Burhaneddin çok geçmeden kendini sultan ilan etti ve 1398'de Sivas'ta Akkoyunlu beyi Kara Osman tarafından öldürülünceye kadar topraklarını şiddetle savundu. İki yıl sonra Sivas, Timur tarafından yağmalandı. Timur'un 1402'deki seferinden geri çekilmesiyle doğan boşluğu doldurmayı becerenler Akkoyunlular oldu; Eretna Beyliği'nin batı topraklarını ta Amasya'ya kadar daima hırpalamış olan Osmanlılar ise geriye atıldı.[152]

Eretna Beyliği'ni İlhanlı Devleti'nin çökmesiyle ortaya çıkan herhangi bir Türkmen beyliği gibi değerlendirmek doğru olmaz. Toprak bakımından Anadolu'daki Moğol mevcudiyetinin merkeziyle çakışan Eretna Beyliği'ne önemli bir Moğol mirası kalmıştı. Bu miras, hem Moğol birliklerinin –söz-

gelimi Baltu'yla Samağar Noyan'ın soyundan gelenlerin–[153] devam eden ve kargaşaya yol açan varlığında, hem Eretna'nın Karamanoğulları ve Dulkadir Türkmenleriyle rekabetinde, hem de Memlûk Sultanlığı'yla –Eretna'nın önceki efendisi Demirtaş'ın zamanında da sürmüş olan– muğlak ilişkilerde görülüyordu. Eretna sikkeleri İlhanlı modelleriyle daha somut bir süreklilik gösterir; buna karşılık İslam kültürüne sempatiyle yaklaşılması, beyliğin başlıca kentleri olan Sivas ve Kayseri'de geç Selçuklu döneminin kentsel karakterinin korunduğunu akla getirir. 1360'larda ve 1370'lerde, özellikle Mevlevi tarikatıyla ilişkili olarak en azından elyazması üretimi sahasında hayli incelikli bir kültürel hamiliğin kanıtlarına rastlarız.[154] Burhaneddin'in bu mirası muhafaza etme çabaları Doğu-Orta Anadolu'nun daha uzun bir süre bağımsız kalmasını sağladı ve bu, batıdaki Osmanlı gücünden ziyade daha doğudaki olaylarla ilgiliydi.

Bugünden geçmişe bakıldığında o dönem

Birçok bilim insanı, Akkoyunluları ya Osmanlı'nın doğuya doğru genişlemesinde bir engel ya da Safevilerin bir İran "milli devlet"i kurma girişiminin peşrevi olarak görme eğilimindedir.[155] Tıpkısı, aynı sürecin çok daha önceki bir evresinde, Türk milli devletinin Anadolu Selçuklu Sultanlığı'ndaki köklerinden gelişmesi sırasında bir fasıla olarak sık sık göz ardı edilen İlhanlı dönemi Anadolu'su hakkında söylenebilir. "Selçuklu dönemini Osmanlı dönemine bir başlangıç saymak gülünçtür" diyen Cahen'in görüşünü hatırlatırken, Anadolu'daki Osmanlı hükümeti ve toplumuna müdahalede bulunan Moğol modelleri ile uygulamalarını değerlendirmeyi Osmanlı tarihi uzmanlarına bırakmalıyız. Yönetmek için halifenin onayını şart koşan İslami kuralın yerini emperyal meşruiyete ilişkin Moğol formlarının alması, şeriatın yanı sıra din dışı devlet hukukunun gelişmesi ve toprak sahipliğinde değişen genel kavramlar, bozkırların geleneklerine dayalı Moğol düzeninin bıraktığı miraslar arasındadır.[156] Daha da önemlisi, İlhanlının Orta ve Doğu Anadolu'da –keza İlhanlı Devleti'nin başka yerlerinde– Selçuklu yönetim modelini ne ölçüde takip ettiğini ve hangi farklı ve karakteristik Moğol unsurlarını getirdiğini değerlendirmeye çalışmak yararlı olacaktır.

Moğolların mali ve iktisadi rejiminin kesinlikle çok güçlüydü; hatta Müstevfi'nin *Divan*'a aktarılan ve "Selçuklu döneminde" 15 milyon dinar olan gelirlerin halihazırda –yani İlhanlı Devleti'nin çökmesinden sonra– 3,3 milyon dinarın altına düşmesine ilişkin ünlü beyanı olsa olsa son derece izlenimci bir tarzda yorumlanabilir. Böyle bir düşüş, siyasi güvensizlik ya da kimi yerlerde tarımdan hayvancılığın ağır bastığı bir ekonomiye geçilmesi yüzünden zirai veya başka üretim alanlarında bir azalmaya işaret ediyor olabilir. Daha büyük bir ihtimalle, gelirin eskiye göre daha büyük bir kısmı vilayette kalıyordu ve merkezi divan gerek ehliyetsizliği, gerekse masrafı nedeniyle irat toplamakta yetersizdi.[157]

Anadolu'dan elden geldiğince çok "haraç" kesmeye hazır olan Moğollar, Taceddin Mutes ile oğlu Mücireddin'den başlayarak bu amaçla vilayete bir dizi naip gönderdi. Söz konusu isimlerin çabaları pek düzgün yürümüş görünmüyor, zira onlar ve ister yerel kökenli ister Ordu'dan gönderilen başka yüksek görevliler merkezi hükümetin ihtiyaçlarına hizmet etmekten ziyade kendi yerel servetleriyle çıkarlarını geliştirmekle ilgilendi; buna karşılık Fahreddin Kazvini, Ahmed Lakuşi Tebrizi ve Nizameddin Faryumadi gibi bir dizi kudretli vezir zalimane davrandı ve arkasında geldiği zamana kıyasla daha kötü bir ortam bıraktı. Moğol mali idaresinin bu şekilde algılanması, kısmen, kendisi de bir bürokrat olan ve durmak bilmeksizin yabancıların göreve çağrılmasından, makamların çokluğundan ve çift olmasından, memurların ehliyetsizliğinden ve yiyiciliğinden yakınan Aksarayi'nin olumsuz görüşlerine dayanır. Bununla birlikte İlhanlı Devleti'nin başka kısımlarından, her ne kadar aynı yerel bürokratik sınıf ortamından olsa da aynı şikâyetler yükselir ve ihtilaf yaratan, ayrıca hantal bir ikili sistemin Moğol hükümetinin karakteristik özelliği olduğu kuşku götürmez. Moğol rejiminin vilayet üstündeki derin etkisinin, başka yerlerdeki –sözgelimi Fars'taki– gelişmelere ne denli koşutluk gösterdiği ve ne ölçüde mevcut Selçuklu sisteminin yerini aldığı ya da onun üzerine yerleştiği konusunda kesin sonuçlara varmadan önce, Moğol dönemi Anadolu'sunun idari tarihine –ve özellikle mali idaresine– dair ayrıntılı incelemeler gereklidir.[158]

Otoritenin parçalanması ve örtüşmesi, Sultan Olcaytu'nun zamanında İrencin'in durumunda olduğu gibi sivil görevlilerle askeri komutan-

ların çatışan rollerinde de ortaya çıktı. Samağar ve Abışga gibi Moğol noyanları kaynaklarda sık sık sivil emsallerinden çok daha olumlu bir şekilde görünür ve onlarla anlaşmazlık içindedir. Burada, yine İlhanlı Devleti'nin başka yerlerinde görüldüğü üzere, Moğolların kendi tutumları ile hükümetin ve bürokratik sınıflarınki arasında bir gerilim vardı. Söz konusu durum Moğolların resmen Müslümanlığa döndüklerini ilan etmelerinden sonra da ısrarla devam etti. Ama bu gruplaşmalar arasında doğrudan bir ikilik yoktu; daha ziyade, sivillerin noyanlarla işbirliği yapıp onların hizipçi ittifaklarına katıldığını ve vergi mükelleflerine karşı çoğu kez efendilerinden daha zalim davrandıklarını görürüz. Kısaca, Moğol yönetimi iktidarın üstlenmesi gereken sorumluluklara dair kavramları zayıflattı ve hükümetin ahlak anlayışının yozlaşmasını teşvik etti.[159]

Yönetim organlarındaki parçalanma, Moğol idaresi altındaki topraklara kadar yayıldı. Bu en net şekilde, makamın artık hiçbir yararlı amaca hizmet etmediği bir duruma düşmesine kadar bizzat kukla Selçuklu Sultanlığı'nda görülür. II. İzzeddin Keykavus ile IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın ve ardıllarının ortak sultanlıkları Anadolu'nun toprak bütünlüğünün kaybına yol açtı ve iki parçanın siyasi tarihinin birbirinden uzaklaşıp sonunda ayrılmasına imkân tanıdı. Moğol iktidarının açıkça tanımlanmış hiçbir merkezi yoktu: Daha ziyade bir dizi payitaht, özellikle doğuda Erzurum, merkezde Kayseri ve batıda Selçuklu Sultanlığı'nın müstahkem mevkii, ama giderek Karamanoğullarının tehdidi altında olan Konya söz konusuydu. Ama 1270'lerin sonundaki bunalımdan sonra fiili otoriteyi elinde tutanlar, kasabalara karşı geleneksel kayıtsızlıklarını koruyan ve kentsel hayatı yönlendirme ve denetlemeyi ahi teşkilatlarına bırakan, mevsimlik kamp alanlarındaki Moğol noyanlardı.[160]

Böyle merkezkaç kuvvetler aynı ölçüde Selçuklularda da mevcuttu; kaldı ki Türk bozkır geleneklerinin etkisiyle sultanlığı alt bölümlere ayırma eğilimi daha da belirgindi. Selçuklular, Anadolu düzlüğünün dış sınırlarını işgal eden Türkmen gruplarına bağımsızlıklarını iddia etmeleri için geniş bir oyun alanı sağladı. Türkmenlerle mücadeleleri içinde Moğollar daha önce Selçukluların karşı karşıya kaldığı bir durumu miras aldı; bununla birlikte bu sorun Baba Resul ayaklanması sırasındaki Kösedağ Muharebesi'nin

arifesine kadar açığa çıkmadı. 11. yüzyılın Selçuklu istilalarına eşlik eden ilk Oğuzlara göre daha az İslamlaşmış olan ve Moğol istilalarından hem önce, hem de sonra Anadolu'ya ulaşan Orta Asya göçebelerinin yeni dalgaları, kentsel temele dayalı ve merkezileştirici bir rejimin yerleşmesine karşı daha da büyük bir meydan okumaydı. Her durumda İlhanlılar bu soruna öncelik tanıyıncaya kadar neredeyse iş işten geçiyordu. Kongurtay, Geyhatu ve hatta Demirtaş'ın özellikle Karamanoğullarına karşı sürdürdüğü korkunç cezalandırıcı akınlar sonuna kadar götürülmese de, Moğollar söz konusu toprakları İlhanlı yönetim rejimine daha sıkı bağlamak için herhangi bir vasıtaya başvurmamış görünüyor. Bununla birlikte darphane kurulan kasaba sayısında Gazan'ın saltanatının ilk yıllarında görülen –ve ardıllarınca da kısmen sahip çıkılan– patlama böyle bir gelişmeye işaret ediyor olabilir.

Son olarak, bu yüzyılın seyri içinde Orta ve Doğu Anadolu'da dini peyzajın dönüşüme uğradığını belirtmek gerekir. Anadolu, Moğolların erken döneminde daha doğudaki âlimler ile sufiler için bir sığınak oldu; bu insanlar Selçuklu sarayında sultanın ve Pervane Muineddin'in himayesine girdi. Ama ister Sünni hâkim çevreler isterse büyük mutasavvıflar suretinde olsun, kentsel toplum ve ortodoks dini hayat Moğollara ve onların ağırlıklı olarak Türk taraftarlarına İslami siyasi ahlak anlayışı kadar yabancıydı. Bilakis, Moğollar ortodoks Sünniliğin otoritesini ve kendi dinsel geniş görüşlülüklerini baltalayarak derviş akımlarının yayılmasına büyük bir itici güç kazandırdı. Söz konusu akımlar yarı göçebe Türkmen aşiretleri ve yaşadıkları kırsal artbölge arasında kolaylıkla sepilebilecekleri verimli bir alan buldu. Bu eğilim zaten geç Selçuklu döneminde de fark edilebiliyordu. Hz. Ali'nin düşüncelerinden ağırlıklı olarak etkilenen bu popüler hareketlerin gelişimi 15. yüzyılda önemli siyasi sonuçlar doğurdu.[161]

Böylelikle Moğolların Anadolu istilaları, beraberinde Kuzeydoğu İran'ın bazı kısımlarında ve Maveraünnehir'de görülen fiziki tahribatı getirmemekle birlikte önemli bir değişiklik, hatta zorunlu olmasa da bir ekonomik çöküntü dönemi başlattı. Yeni hükümet normları, bir hayli tutarsız reform çabalarından geriye kalan istismarcı bir vergi tahsilatı tutumu ve kısmen emperyal yönetime karşı Türkmenlerin siyasi bir tepkisi, kısmen de devletten bireysel sahipliğe keyfi toprak aktarımının bir sonucu olarak

bağımsız beyliklerin ortaya çıkması, bütün bunlar Moğol idaresinin devam eden miraslarıydı. Demek ki İlhanlı dönemi Doğu Anadolu'yu Kuzeybatı İran'ın siyasi kaderine daha yakından bağlıyordu, nitekim bu yönelim zaten önceki Selçuklu İmparatorluğu tarafından yaratılmıştı. Bu durum İran yüksek kültürünün üstünlüğünü pekiştirdi, ama aynı zamanda bir yandan özellikle Memlûk Suriye'sinin sınır bölgelerinde, bir yandan da artık Moğol ve İlhanlı sonrası bölünmenin parçası olan Kuzey Irak'ta Arapçanın aleyhine Türkçenin yayılmasını destekledi. Bu sürece, popüler dini akımlar içinde baş gösteren uzun bir ayaklanma eşlik etti. Moğollar siyasi ve dini hayatın mevcut kalıplarını parçalayarak, muazzam dinamik enerjisi olan yeni alaşımların şekillendirilmesi için verimli koşullar yarattı. Bunun etkisi, sonraki yüz elli yılın tarihini belirleyecek olan yeni Türkmen beyliklerinin oluşumunda görülecekti.

NOTLAR

1 İ. Kafesoğlu, *A History of the Seljuks*, ed. ve çev. G. Leiser *A History of the Seljuks: İbrahim Kafesoglu's Interpretation and the Resulting Controversy* başlığıyla (Carbondale ve Edwardsville, 1988), s. 78; krş. O. Turan, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the *Beyliks*", *The Cambridge History of Islam* içinde, c. I, ed. P.M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Cambridge, 1970), s. 248-51; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 c. (Cambridge, 1976), 1, s. 9; yine yakın dönemde, Henir Stierlin, *Turkey: From Seljuks to the Ottomans* (Köln ve Londra, 2002), örnek olarak s. 1, 23, 79.

2 İ. Togan, "Ottoman History by Inner Asian Norms", *The Journal of Peasant Studies* 18, 3-4 (1991), 185-210.

3 M.F. Köprülü, *The Origins of the Ottoman Empire*, ed. ve çev. G. Leiser (Albany, 1992), öz. 2. böl.; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 2 cilt (İstanbul, 1970), s. 332-3, alıntılandığı yer: C. Kafadar, *Between Two Worlds: the Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1995), s. 44-5; Cl. Cahen, *La Turquie pre-ottomane* (İstanbul ve Paris, 1988), göz. geç. bas., *Pre-Ottoman Turkey*, çev. J. Jones-Williams (Londra, 1968); F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1969), 1-147. Bkz. ayrıca Rudi P. Lindner, "How Mongol were the Early Ottomans?", *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. R. Amitai-Preiss ve D. O. Morgan (Leyden, 1999), s. 282-3; Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 2000), özellikle s. 28-34.

4 S. Blair, "The Coins of the Later Ilkhānids: Mint Organization, Regionalization, and Urbanism", *American Numismatic Society Museum Notes* 27 (1982), s. 219; J.M. Rogers, F. Sümer'in "Anadolu'da Moğollar"ı hakkında eleştiri yazısı, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1969), 1-47, *Kunst des Orients* 7, 1 (1970-1), 167.

RUDI PAUL LINDNER

ANADOLU, 1300-1451

Bu bölümde, 14. yüzyılın başı ile II. Mehmed'in ikinci kez tahta çıkışı arasında Anadolu'daki bazı ana gelişme çizgilerini nakledecek ve tartışacağız. Burada vurgulanan, incelediğimiz yüz elli yılın sonunda yarımadada başlıca güç haline gelen erken dönem Osmanlı devletidir. Kapsama alanımızın son noktası tümüyle akılcıdır, çünkü Fatih Sultan Mehmed'in saltanatının bir emperyal hükümet şekli yaratılmasında ve Bizans'ın enkaza dönüşmesinde dönüm noktası olduğuna dair genel bir anlaşma söz konusudur.

1300 yılı dolayında kimsenin böyle bir sonucu beklemesi olası değildi, çünkü o dönemde Moğollar Osmanlıların anayurdu diye tanımladığımız yörenin hâkim gücü görünüyordu.[1] Aslına bakılırsa, 1299 ve 1300'de, bu dönemi Anadolu'nun tarihinde bir fasıla olarak görenlerin sayısı azdı; neredeyse tamamı erkek olan birkaç yüz kişi belki. Henüz bu insanlardan hiçbirinin adını bilmiyoruz, ama yarımadanın Müslüman topraklarında faaliyet gösteren sikkezenler oldukları hakkında bilgimiz var. 1280'lerden 1299'a kadar Selçuklular ile İlhanlılar için gümüş dirhem basan on kadar darphane vardı. 1300'den hemen sonraki yıllar için artık tümüyle İlhanlılara çalışanların sayısı yine aynı civardaydı, ama 699/1299-1300'de bu sayı kırk altıya fırladı.[2] Böyle bir hadise Anadolu'nun kayıtlı tarihinde daha önce ya da sonra görülmedi. Moğol valisi Sülemiş, İlhanlı hükümdarı Mahmud Hazan'a karşı bu dönemde ayaklandı. Bu arada darphanelerin sayısındaki dikkat çekici ani artış da pekâlâ sarsıcı bir geçiş anını yansıtıyor olabilir.

Ayaklanmanın hemen ardından gelen on yılda Moğollar Anadolu üstünde yeniden bir ölçüde denetim kurmaya çabalarken (fiili iktidarları platonun doğusunda daha güçlüydü, batısına doğru azalıyordu), Bizans iktidarı batıda çökmüş, Trabzon'daki Bizans artığı varlığını sürdürmüş ve Anadolu'nun Moğollar ile Bizans'a ait bölgeleri arasında bir dizi Türk emirliği serpilmişti. Bunları, birçoğu Selçuklular ya da Moğollar adına, yüksek makamlarda bulunmayan Türk beyleri tarafından kurulduklarını vurgulamak için beylik diye adlandırıyoruz.[3] Bununla birlikte, Osmanlıların büyük

üstünlüğü ve günümüze kalan kaynakların niteliği dikkate alındığında Osmanlı deneyimine odaklanmak âdettendir.

Anadolu tarihinin ve özellikle erken Osmanlı tarihinin bu çağına ilişkin kaynaklara, derinlemesine bilginin tarihine dönmeden, önce genel manzarayı görmek iyi olabilir. Önceki birkaç kuşağın eserini değerlendirmenin bir dizi yolu var, ama okur için iki görüş noktasını ayırt etmek uygun olabilir; bunlardan biri tümdengelimli, diğeri tümevarımlı diye adlandırılabilir. Bu iki perspektif birbirinden keskin çizgilerle ayrılmaz. Tümdengelimli bir yaklaşım, belirli bir kanıt parçası ya da kümesi üstünde tefekkürden ve belki onu sahiplenmekten doğar, görünüşe bakılırsa bunu da daha genel bir bakış açısı takip eder. Tümevarımlı yaklaşım ne kanıtların arasında tesadüfi bir geziye dayanır, ne de –boş dememek için– dağınıklıktan arındırılmış bir zihnin sınırları dahilinde çerçeve oluşturacak soruların seçimidir. Gelgelelim bu çağa dair birçok inceleme yıllar boyunca sınanmayan belirli bir çerçeveye yaslanıyor ve çalışmalar bu çerçeve üstüne bina edilen temel bir anlayıştan kaynaklanıyordu. Bilim insanları ancak son birkaç yıl içinde ve hatırı sayılır bir isteksizlikle başka modeller aramaya başladı ya da hatta kayıp paradigmalarla yola koyuldular.

Kaybettiğimiz çerçeve, birçoklarının izlediği ve geçen yıllarda daha geniş bir kanıt temeline karşılık vermek ve artık eskimiş görünen belli iddialardan kaçınmak için hafifçe düzeltilen, Profesör Paul Wittek'in çerçevesidir.[4] Wittek fikirlerini I. Dünya Savaşı'ndaki askerlik hizmetinden başlayıp çarpıcı Atatürk diktatörlüğü döneminde Türkiye'de geçirdiği yılları da kapsayan bir dönem içinde geliştirdi ve erken döneme ait iki edebi metin ile 1337 tarihli bir yazmaya dayanarak, Osmanlıların erken başarısında "gaza" ya da kutsal savaşa adanmışlık gibi bir temel itici etkenin söz konusu olduğunu, başarısında bu dini şevkin merkezi bir rol oynadığını ve başarısızlığının da bu temel inancı terk etmesinden kaynaklandığını ileri sürdü.[5] Ayak izlerini takip eden bilim insanları bu katı formülasyondan uzaklaştı, ama Wittek'in perspektifinden yola koyulup bunu büyük ölçüde de korudular.[6] Şu anda bilim insanlarının çoğunu bir araya toplayan ortak bir referans noktasının bulunmadığını ve bilimsel gelenekten çok kaynaklara dayanan daha eklektik bir yaklaşımın üstünlüğünün söz konusu olduğunu önermek herhalde yanlış olmaz.

Bu çağın tarihine ilişkin kaynakların herkese sunacağı bir şey vardır. Bizans kaynaklarına ya da Rum Selçuklularının Farsça kroniklerine alışkın bilim insanlarının önünde memnuniyet verici beklentiler içeren geniş bir manzara açılır.[7] Bizans kronikleri özellikle kronoloji konusunda yardımcı olmayı sürdürür: Burada kısa kronikler diye anılanlar zaman zaman hayati derecede yararlı olmuştur. Ayrıca, özellikle manastırlardan günümüze kalan bir dizi "resmi" belge mevcut ve bunların yeni baskıları da büyük ölçüde tamamlandı. Menakıpnameler, dini doktrinler ve ilahiyat alanındaki dini karakterli metinler de destek sağlar. İlaveten, yayınlanmamış bir dizi metin var ve bunların örneğin emperyal methiyeler gibi belli konulara daha fazla ışık tutması beklenebilir. Bundan başka, birçoğu İtalyan kökenli olup Paleologoslar devrinin iktisadi tarihinin ana hatlarını çizmeye yardımcı olan malzemeler zaman zaman Anadolu'yla da derinlemesine ilişkilidir.[8] Bu tür kaynaklar –ki bunlarla ilgili olarak günümüze ulaşan çok az kronik var– beyliklerin ekonomik tarihini geliştirmeye yardımcı oldular.[9]

Anadolu beyliklerinin büyük bölümünden geriye fazla kamusal ve özel belge kalmadı, bu beyliklerden bazıları, eserleri varlığını koruyabilen kronik yazarlarına. Orta ve Batı Anadolu'daki beylikler için esas olarak kayda değer iki edebi kronik mevcut: Enveri'nin Aydınlı Umur Bey'i [Paşa] öven *Düsturname*'si ile Şikâri'nin titizlikle kullanılması gereken Karamanoğulları kroniği.[10] Bununla birlikte Osmanlı arşivlerinde epey büyük sayıda belge, sicil ve benzeri malzeme var; bunların çoğu yayınlanmadı, çoğu incelenmeden duruyor, bazıları da hâlâ tasnif edilmedi. Ve 15. yüzyıl süresince üretilen az sayıda Osmanlı kroniği bulunuyor. Ne yazık ki kronikler son derece tarafgir olabilir, içerikte ilginç boşluklara ve ara sıra düzeltmelere rastlanır; şans eseri bu değişikliklerin hepsi ustalıkla yapılmamıştır.[11] Erken dönem Osmanlı kroniklerinin, Bizanslı mukabillerinden daha az ayrıntılı ve daha kısa tutulduğu görülüyor, ama bu kaynaklar 15. yüzyılın entelektüel akımlarının değerli anıtlarıdır. Aksi gibi, tüm yazmalara dayanan tatmin edici bir edisyon için tek bir kapsamlı tarih mevcut değildir. Sözgelimi mevcut Anonim Tarihler'in [Tevârîh-i Âl-i Osman] baskısı geç döneme ait bir gözden geçirilmiş metne dayanır ve Âşıkpaşazade'nin yaygın kullanılan

kroniğinin, temeli soruşturulmamış eski bir baskısı bulunabiliyor; boş yere bir "asıl metin" bulma çabası içinde "standart" bir edisyon ile yakın döneme ait iki metin mevcut ve bunlardan biri mümkün en uzun versiyonu bir araya getirirken diğeri kendini iki yazmayla sınırlandırıyor. Erken Osmanlı kronikleri arasında başka metinsel incelemeler için hâlâ çok boş alan var.[12]

Selçuklu sonrası beyliklere dair bilgimiz Osmanlı fetihleri yüzünden çok sınırlıdır. 14. ve erken 15. yüzyıllarda beyliklerin tarihlerinde iniş çıkışlara sebep olan süreçlerden çok daha fazla mimari kalıntıları hakkında bilgi sahibiyiz.[13] Yine de beyliklerin "tümüyle yeni, içlerinden bazılarının şekillendirmeye başladığı hareket halindeki Türkiye'nin ayrılmaz birer parçasını oluşturduğu" doğrudur.[14] Beyliklerin Anadolu İslam sanatı ve mimari tarihindeki yerlerinin sentez yoluyla elde edildiği anlatılar var olduğu halde, siyasi tarihlerini kıyaslayan ve farklarını karşılaştıran hiçbir genel anlatı yok. Bununla birlikte, 1330'lardan kalma iki anlatı mevcut; biri seyyah ibn Battuta'ya ait, diğeri ise el-Umari'nin coğrafi risalelerinde yer verilen dönemin anlatılarından derlenmiş.[15] El-Umari hem büyük hem küçük beylikleri konu alan iki dizi anlatıyı sıralarken, İbn Battuta Anadolu'daki seyahatleri sırasında beyliklerin çoğunu ziyaret ediyordu. İbn Battuta'nın anlatısı kasabalarda fütüvvet hareketlerinin, yani kendilerini ortak dini deneyimlere ve belirli bir ahlaki norma adayan zanaatkâr gruplarının yaygınlaşmasına dair bilgiler içerir: Bu grupların taraftarları ahi olarak biliniyordu ve sonraki kroniklerde ahi unvanı, başka düzeylerde uyumsuzluğun hüküm sürdüğü bir zamanda topluluklar arasında bağlantılar sağlayan bu grupların anısına ait bir kanıt olarak ara sıra ortaya çıkar.

Beylikler

Beylikler niçin varlığını sürdürmedi? Ne de olsa bazısı siyasi olarak yarımadanın batı kıyısında Yunan antikçağının birçok kent devletinin coğrafi ve ekonomik avantajlarını aynen türetmiş görünüyor. Bu soruya şu anda kesin bir cevap vermeye kalkışmak gözü karalık olurdu, özellikle bu aslında henüz kesin bir cevabı bulunmayan başka bir sorunun yeniden ifade edilmiş şekliyse: Bütün o beyliklerin içinde nihai başarı neden Osmanlıların oldu? Ama çerçeveyi beyliklerle sınırlı tutarsak, aklımıza gelen fikirler arasında

biri daha yakından incelenmeyi hak edebilir. Belki beyliklerin çoğu güçlerini yansıtacak kaynaklara sahip değildi ya da bir komşusunun algılanan tehdidini bertaraf etmeyi gerekli görmüyordu. Kimi durumlarda, ellerindeki kuvvetlerin dayandığı askeri teknoloji ara sıra akınlar düzenlemekten ötesine imkân tanımaya yeterli değildi. Burada aklımızdan geçen, askeri kuvvetleri göçebe olan, ama yeterli sayıda göçebeye sahip bulunmayan Karaman Beyliği'nin düzlüğü ve güney kıyısıdır. Benzer şekilde Osmanlıların, yanı başındaki zayıf düşmanı Bizans'la belirli avantajları olmuş olurdu, erken bir dönemde –1329'dan sonra– göçebe savaşından yerleşik savaşa doğru geçiş ve 1370'lerde Avrupa'da kaynak geliştirme yeteneği. Ama bunlar bu devletçikler hakkında derinlikli bir tarihyazımının gelişmesinde henüz ilk günlerdir.

Buradaki mesele Timurlular devrinden sonraki İç Asya politikalarının tarihiyle ilgilidir. Moğolların 13. ve Timur kuvvetlerinin 14. yüzyılda yapmış olduğu gibi fırtına koparmak için uygun askeri ve iktisadi kaynaklara sahip olmak, yani büyük ölçüde göçebelere bağımlı bir askeri kuvvet için bu durumu yeterli sayıda yedek ata sahip yeterli sayıda göçebeye dönüştürmek gerekiyordu. Timurlular sonrasında kasabalar, bozkırlar ve tarım alanlarında yerel bir taban yaratacak denli güçlü bir girişimi oluşturma çabaları vardı, ama bunlar benzer konum ve donanıma sahip rakiplerinin muhalefetiyle başa çıkmaya yetecek gücü bir araya getiremedi. Sonunda bu politikalar yerleşik kaynak temellerine dayalı devletlerin genişlemesinin kurbanı oldu.

Anadolu beylikleri daha küçüktü, daha az kaynaklara sahipti ve büyük bozkır ya da vaha şeklinde artbölgeleri yoktu. El-Umari'nin bilgi kaynaklarının sunduğu büyüleyici, ama henüz tümüyle sınanmamış malzemeler arasında her beyliğin askeriyesine ilişkin rakamlar da var. Bu sayıların ne anlama geldiği tam olarak bilinmiyor ve hepsi aynı temel üstüne bina edilerek toplanmış da görünmüyor. Sözgelimi Eşrefoğullarının 60.000'den fazla süvariye, yani altı tümene eşit askere sahip olduğu söylenmiştir, oysa coğrafyanın kısıtlamaları göz önüne alındığında bu pek de mümkün değildir. Gelgelelim bir bütün olarak bu rakamlar beyliklerin gücünün sınırlarını temsil eder görünüyor ve bu varsayıma dayanarak, sınırlarda kolay lokma bulmadıkları takdirde bu beyliklerden hiçbirinin diğerlerine üstünlük sağlayamayacağı izlenimi doğuyor. Belki Ege kıyısındaki beyliklerden

biri deniz gücünü kullanarak elzem kaynakları bir araya getirmeyi becerebilirdi, ama sonuçta, belki artbölgenin kaynakları uygun filoların yapımını kısıtladığından, belki de hiçbiri Venedik ile Cenova gibi sağlam ve bağımsız bir denizcilik geleneği geliştirecek denli uzun ömürlü olmadığından birinin bile buna gücü yetmiyordu. Bu konuda tek istisna Osmanlılardı; zayıf düşmekte olan bir düşmana en yakın olan ve Balkanlar'daki fırsatlardan en kolay yarar sağlayan onlardı.

Bu bölgede tarih yazmanın geleneği, beyliklerin bir dizi tarihini sunmaktan ziyade Osmanlıların yükselişine odaklanmaktır ve bu bölümde söz konusu gelenekten fazla uzaklaşmayacağız. Bununla birlikte, bu arada büyükçe beyliklere dair birkaç söz etmek ve onların tarihlerini bir bütün olarak ele almaya yardımı dokunabilecek bazı yorumlar sunmak yararlı olacaktır. Burada yine, hepsi tam anlamıyla tahlil edilmeyen kaynaklarımızın ocağına düşmüş durumdayız.

Aslında kaynak sorunlarından biri, belirli 14. yüzyıl beyliklerinin genişleme ve büyümesini engelleyen süreçler hakkında bir ipucu verebilir. Osmanlı kronikleri hâkim hanedanda erkek kardeşler ve nesiller arasındaki güçlükleri saklamaya meyillidir, oysa erken dönemde hâkim önderin kimi oğullarının idari birimlerin ve bilahare vilayetlerin yönetiminde rol oynadığı anlaşılıyor. Gelgelelim biraderler arasında bütün ülkenin bölüşüldüğü yönetim örnekleri görmüyoruz. Bunun erkenden âdet haline gelip gelmediği belli değil; kazara bir durumun tesadüfi tekrarlar yoluyla alışkanlığa dönüşmesinin sonucu da olabilir. Burada tahta geçme sırasından değil, aynı neslin mensupları arasında yönetimin potansiyel paylaşımından söz ediyoruz. Yine, bu sonucun tasarımın mı yoksa tesadüfi olayların mı ürünü olduğu açık değil.

Aynı zamanda, beyliklerden bazısının doğru kronolojilerini tesis etme çabası gösteren kimseler isimleri birbirini tutmayan farklı hükümdarların tek ve aynı kişi olduğunu teşhis etme kararıyla karşı karşıya kalıyor. Bu, ortaçağ yazarları cephesinde bir hafıza kaybının mı sonucudur? Yoksa söz konusu yazarların kısmi adlara ya da hatta lakaplara güvenmesinin mi ürünüdür? Ne var ki, çoğu kez, aynı neslin mensuplarının aynı beyliğin farklı, ayrı ayrı kısımlarını yönettiğine dair kanıtlar mevcut.

Sözgelimi Pisidya ve Pamfilya'daki Hamidoğulları Beyliği'nin denetimi biri Eğridir'de, diğeri Antalya'da olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. İki birader 1330'da Karesi Beyliği'ni Balıkesir ile Bergama arasında paylaştırdı ve benzer bir bölünme bir sonraki nesilde de devam etti. Üç birader 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Menteşe Beyliği'nin farklı idari birimlerini yönetiyordu. Erken 14. yüzyılda keza Teke Beyliği'nde bir bölünme olmuş görünüyor. Fırsat düştükçe tek bir hükümdarın bir nesil boyunca yönetimi elinde tuttuğu oluyor, bunu bir sonrakinde devlet yönetiminin bölünmesi takip ediyordu. Zaman zaman, insan sanki küçük çapta Merovenjler dönemi Galya'sının hanedanlık tarihine bakıyor gibi bir izlenim ediniyor.

Bu akıl yürütme çizgisini doğrular görünen bir olgu, Timur'un 1402'de I. Bayezid'i yenilgiye uğratmasından sonra izlenen politikadır. Bayezid 1390'larda beyliklerin çoğunun denetimini ele geçirmişti, ama Timur onları yeniden kurucu hanedanlarına iade etti. Bununla birlikte bazıları yine ortaklaşa yönetiliyor, bu da onları eninde sonunda bölünmeye götürüyor ve Osmanlılar tarafından on ya da yirmi yıl sonra yeniden fethedilmelerini kolaylaştırıyordu. Bozkır halklarını birleştiren ve Çağatay ulusunun tohumlarını atan başbuğ, anlaşıldığı kadarıyla Anadolu'da güçlü hükümdarlar istemiyordu. Timur'un bazı beylikleri yeniden kurmasından sonra, bunların 1402'nin ilk nesli içinde Osmanlıları savuşturacak bir kurumsal yapı kurmaktan aciz olduğunun görülmesi dikkat çekicidir. Söz konusu beylikler daha önceki uygulamaları temelinde yola devam etmiş görünüyor; bunun da tıpkı 1390'larda olduğu denli yetersiz kaldığı anlaşıldı.

Bu olgu, bölünmüş yönetimin doğası gereği kaynakları, iktidarı ve fethetme becerisini pekiştirmeyi engellemede bir rol oynadığını akla getiriyor. Bu yapı içinde anlaşmazlık yaşamak mümkün, genişlemek ise imkânsızdı. Bunun yarımada dahilinde ticaret üzerinde derin bir etkisi oldu mu? Selçuklu modelinde kervansaray inşasının devam ettiğine ilişkin az kanıt bulunması ille de büyük bir anlam taşımak zorunda değil. Tacirlere, kervanlara ve artan emtia hacmine yer sağlamak ya da eşkıyalığın artmasına karşı koymak için yeni kervansarayların inşası gerekli olabilirdi, ama her ikisine de dair pek bir kayıt yok. Mevcut kervansaray ağı o güne kadar yeterli olmuş görünüyor. Ayrıca, 1330'ların başında herhangi

bir engel olmaksızın seyahat etmiş görünen ibn Battuta da az miktarda kanıt sunuyor.

Beyliklerin başarılarıyla ilgili başka bir ölçü arayacak olursak, modern Türkiye'de sanat tarihi disiplinindeki dikkat çekici gelişmeler sayesinde bir ölçüde talihliyiz. Söz konusu gelişme önümüze kimisi eskimiş, kimisi son derece sofistike bir dizi yerel inceleme getirdi; hepsi günümüze ulaşabilen ortaçağ anıtlarını ortaya çıkarmak açısından yararlı oldu.[16] Günümüze ulaşabilen mimari eserler bilen birinin gözünde birbirinden farklıdır, ama çoğu çok büyük ya da süslü değildir. Duvar halısı, ahşap ve seramik gibi daha küçük eserler de vardır, ama büyük bir servet birikiminin varlığını açığa vurmazlar. Beylik sikkeleri hacim, ağırlık standartları ya da tasarım bakımından Selçuklu darphanelerinin emisyonlarıyla kıyaslanamaz, ama belki de büyük miktarda yeni sikke gerekli değildi.

Beyliklerin kronolojisi, hükümdar listeleri ve dahili tarihleriyle ilişkili pek çok zorluk mevcut ve şu anda bunları daha ziyade farklı bakımlardan ele almak en iyi yol gibi görünüyor. Osmanlıların hemen güneybatısındaki beylik, tarihi ciddi anlamda 14. yüzyıl başındaki Katalan seferinden sonra başlayan Misya'daki [Balıkesir yöresi] Karesi'ydi. Marmara, Çanakkale Boğazı ve Ege'yle sınır komşusu olan Karesi beyliği denizcilikte iddialıydı. Dobruca'dan göç eden Türklerden yararlanmış olması da ihtimal dahilindeyse de gücü Midilli'yi Hıristiyanların elinden koparmak için yeterli değildi. Osmanlı gönüllülerinin yanı sıra bu beyliğin askerleri, Türklerin Çanakkale'nin karşı tarafına kesin olarak yerleşmesinden önceki Trakya maceralarında bir rol oynadı. Karesi'den geriye çok az sikke kaldı ve Orhan'ın saltanatının sonundaki parçalanmaların ardından kesinlikle Osmanlıların eline geçen beyliğin, deniz rotalarını denetlemekte aciz kalmasından ve doğuda Germiyanoğulları gibi daha güçlü bir komşudan dolayı köstekle ndiğini önermek makul görünüyor.[17]

Lidya'nın merkezinde yer alan Saruhan Beyliği erken 14. yüzyıldan, Osmanlıların eline geçtiği 1410'a kadar ayakta kaldı. Beyliğin payitahtı Manisa'daydı, ama Saruhanoğulları ailesinin mensuplarının başka bir yerde ikinci ve belki kısmen özerk bir ikametgâhı vardı. Saruhan beyleri erken bir tarihten itibaren deniz seferlerine girişti ve Aydınoğulları'nın kuvvetleriyle

ilişkilendirildi. Ayrıca Sakız ve Foça'daki Cenevizlerin katıldığı siyasi ve askeri çatışmalara da bulaştılar. Bir yanda Manisa zenginleşiyordu: 1360'lar ve 1370'lerde kentte bir köle pazarı ile bazı önemli yapılar mevcuttu. Diğer yanda emirliğin askeri kuvvetleri 1360'tan sonra Osmanlıların, 1340'lardan sonra Bizans'ın ve ayrıca Aydın'ın daha güçlü beylerinin körüklediği savaş ve diplomasi rüzgârlarından tamamen dışında kalamamış görünüyor.

Görünüşe bakılırsa Aydın kıyı beyliklerinin en etkilisiydi ve Osmanlılar hariç, Umur Paşa'nın *Destan*'ıyla belirli hacimde bir tarihi kaynağa sahip yegâne batı beyliğiydi. Daha önce Frigya'daki Germiyan emirleriyle ittifak kuran hanedan 1308 dolayında beyliği ihdas etti ve bundan kısa süre sonra Birgi'den yönetilmeye başlandı. Bununla birlikte Smyrna (İzmir) idari bölgesi ve kenti beyliğin parçası haline geldi. Bir kez daha, aile reisinin en üst otoriteye sahip olduğunu iddia edilirken, ailenin diğer mensupları az çok özerkti ve kendi ayrı ikametgâhlarına sahipti.

İzmir o zamanlar da bugün olduğu gibi Ege havzasının ekonomik merkeziydi. Hanedan Cenevizlerle savaşa tutuştu, Bizanslılarla ticari düzenlemeler ve diplomatik ilişkiler içinde oldu, hatta İtalyan sikkelerinin taklitlerini bastı. *Destan*'ın kahramanı Umur Bey (1334-1348), Bizans tahtında hak iddia eden İoannes Kantakuzenos'la ittifak kurdu ve Aydın kuvvetleri 1340'ların başındaki Bizans iç savaşlarına katıldı. Gelgelelim hem Balkanlar'daki olanaklarla, hem de papanın çağrıda bulunduğu ve bir dizi Avrupa deniz gücünün katıldığı Haçlıların denizden yarattığı tehditlerle uğraşmanın imkânsız olduğu ortaya çıktı. Sonunda Umur Bey, İzmir'de bir muharebede öldü. Ardıllarının 1348'de Avrupalı güçlerle bir anlaşmaya varması sonucunda beyliğin deniz gücü zayıfladı ve ticari gelirlerinin önemli ölçüde düşmesi gibi bir tehlike belirdi. Beylik etkili olmayı sürdürdüyse de deniz gücünün tehdit imkânlarını önceki gibi kullanamadı. Zenginliğinin, sonraki birkaç nesil boyunca Umur Bey yönetiminin fırsatçı akınlarından ziyade ticarete ve dahili büyümeye bağımlı kaldığı ihtimal dahilindedir.

Bu çağdan kalma önemli mimari anıtlar olan cami, medrese ve türbeler içinde belki en kayda değer olanı Efes'teki İsa Bey Camii'dir (1374). Ayrıca Aydınoğulları döneminde Farsçadan Türkçeye çevrilen, Türkçenin bir yüksek kültür yazılı dili olarak gelişmesini gösteren dikkat çekici eserler de mevcut.

Aydın'ın güney ve güneydoğusunda Karya merkezli Menteşe Beyliği hüküm sürüyordu. Bu beyliğin kurucuları bir zamanlar, en azından ilke olarak, Selçuklulara haraç ödemekle yükümlüydü; 1291'de Milas'ta Sultan II. Mesud adına basılmış olup günümüze ulaşan sikkeler bunun göstergesi. 13. yüzyılın son on yıllarında hem İlhanlılar hem Bizanslılar bölgeye seferler düzenledi, ama artbölgeden göçebelerin ve deniz tarafında Antalya'dan Türklerin sızmasına karşı uzun vadeli bir direniş olmadı. 1308'den sonra denizde başlıca rakip, 14. yüzyıl boyunca ısrarla bağımsız kalan Rodos'tu. Beylikte bir kere daha aile yönetimi ağır bastı ve bir kere daha zenginliğin büyük bölümü ticaret yoluyla elde edildi. Ticari faaliyetlerin bir kısmı yarımadanın iç tarafından gelen ürünlerin beylik limanlarından Ege'ye ihraç edilmesini kapsıyordu. Hanedan eserlerin Farsçadan Türkçeye çevrilmesini teşvik etti ve hüküm sürdüğü merkezlerde mimari eserler miras bıraktı; Milas'taki Hacı İlyas Camii (1330) bu yapıların önemli örneklerinden biridir. Menteşeoğulları yine I. Bayezid'in eline geçen beyliklerden biriydi, Timur tarafından yeniden yapılandırılmış, ama yeniden güçlenmesinden sonra Osmanlılılara direnmeyi becerememişti.

Teke Beyliği, Antalya'nın güney limanını merkez alıyor ve Likya ile Pamfilya'nın bazı parçalarını içeriyordu. Antalya 1207'den beri Selçukluların elindeydi. Artbölge 13. yüzyılın ortasından itibaren bir kervansaray ağı vasıtasıyla bu önemli limana bağlanmıştı. Selçuklu yönetiminin 1307 dolayında yarımadanın güneybatı kesiminde yavaş yavaş yok olmasından sonra Pisidya'daki Hamidoğulları ailesinin bir kısmı kendisini Teke Beyliği olarak ihdas etti; keza ailenin mensupları değişik kasabalarda hüküm sürüyordu. Antalya, Kıbrıs'ın karşısında müreffeh bir ticaret merkezi olmuştu ve 14. yüzyılın ortasındaki yıllarda iki beylik arasında hem savaş, hem ticaret vardı. Yörede Selçuklulardan hatırı sayılır miktarda yapı geriye kallmışken, Tekeoğullarından günümüze ulaşanlarını sayısı azdır; bu örneklerden biri, Antalya'da Selçuklu mimarisini hatırlatan 1377 tarihli bir türbedir.[18]

Osmanlıların batısında, Marmara havzası ve Ege dolayında – Kıbrıs'ın karşısındaki topraklara kadar– kavis çizen kıyı beyliklerin durumunu yeniden gözden geçirdiğimizde, bunların birbirinden ayrı ve birçok bakımdan hâlâ kafa karıştırıcı olan yıl yıl işlenmiş tarihlerinin küçük ayrın-

tılarını bir yana bırakırsak birkaç ilginç noktayla karşılaşırız. Birincisi, görünüşe göre dikkatleri artbölgeden çok denize dönüktü. İkincisi, deniz gücü olarak fetihlerden ziyade ticaret ve akınlara ağırlık veriyorlardı. Üçüncüsü, Balkanlar'da hizmet edecek askeri birlikleri birkaçı temin edebiliyordu, ama denizdeki girişimleri için sürekli bir mevcudiyet sağlamak ve bunu korumaktan acizlerdi. Balkanlar'daki eylemlere destek verebiliyorlardı, ama bu girişimleri yönlendirecek ya da kalıcı bir üs kuracak güce sahip değillerdi. Sonunda Osmanlı Devleti, I. Murad'ın saltanatı sırasında kıyı beyliklerinin Balkanlar'daki maceraperestlerini tecrit edecekti. Dördüncüsü, beylikler iç taraflardaki tacirleri Avrupalı aracılara bağlayan transit ticaretten adamakıllı kazançlı çıkmış görünüyor. Bu ticaretin hem köleler dahil hammaddeler, hem de kısmen mamul mallardan ibaret olduğunu söylemek mümkün. Son olarak, beyliklerin hepsi sikke bastığı halde, göründüğü kadarıyla emisyon Selçuklu ya da İlhanlılarınkinden çok daha az ve çok daha düşük kaliteliydi; eldeki kıt kanıtlardan anlaşıldığına göre bakır sikke emisyonu gümüşünkinden fazlaydı, bu da, şayet bu bilgi doğruysa, artbölgeden –ve muhtemelen Venedik ile Cenova'dan– günümüze kalan paraların uzun mesafe ticaretine hizmet ederken, beylik sikkelerinin küçük işlemlere tahsis edildiğini ima eder. Bilim insanları el-Umari'nin fiyat seviyeleri ve ölçülerle ilgili malzemelerini tam olarak değerlendirdiğinde çok daha fazla bilgi kesinlik kazanacaktır; ancak bunu yaparken yazarın aklında Memlûk modellerinin olduğunu hesaba katmayı unutmamak gerekir.

Bir sonraki adımda artbölgedeki daha büyük beylikler olan Germiyan, Hamid ve Karaman'a yönelebiliriz. Görünüşe göre adına kaynaklarda ilk kez rastlanan beylik Germiyanoğullarıydı. Bizim ele aldığımız dönemde, hanedan başlangıçta Güneydoğu Anadolu'daki ve bilahare batıdaki Selçuklularla ilişkilendirilmiş olduğu halde beylik Frigya merkezliydi.[19] 13. yüzyılın son çeyreğinde bazen görünüşte Selçuklulara sadakat gösteriyor, bazen de bağımsız hareket ediyordu. Bir dönem İlhanlılara boyun eğmişti, ancak bunun uygulamada ne anlama geldiği açık değil. 13. yüzyılın sonunda nüfuzu Kütahya'daki merkezinden başlayıp en azından kısa süreliğine Ankara'ya kadar ulaşmış görünüyor. Yakub b. Alişir, mülazımlarından bazılarının kıyıda beylikler kurmuş olduğu, El-Umari'nin hakkında yazdığı

etkileyici bir yöneticiydi. Âşıkpaşazade'nin Osmanlı kroniğinde, Germiyan kuvvetlerinin 14. yüzyılın ilk on-yirmi yılında Osmanlının güney kanatlarını tehdit ettiği ileri sürülür. Beyliğin iktisadi kaynakları iyi gelişmiş görünüyor. Kaynaklarda yüksek kaliteli dokuma imalatı ve pazarlaması, şap gibi hammaddelerin ticareti ve hem yoğun tarıma uygun topraklara, hem bozkır hayvanları besiciliği için ideal alanlara sahip olmanın getirisi durumundaki at ticareti ele alınır. Germiyan Beyliği 14. yüzyılın ikinci yarısında artık limanlara serbest erişimden yoksundu ve Karaman Beyliği'ne karşı Osmanlıların desteğine bağımlı hale gelmişti. 1390'da I. Bayezid tarafından ilhak edildi ve Timur'un aileye itibarını iade etmesine ve Osmanlıların erken 15. yüzyılda aileyi kaba kuvvetle yok etmek için bir girişimde bulunmamasına rağmen 1429'da komşu devletin parçası haline geldi. Germiyanoğulları bir dizi cami ile imaret dikiyor, bir dizi de vakıf kuruyor, ayrıca edebiyatı ve Farsçadan Türkçeye eserlerin çevrilmesini himaye ediyordu. 15. yüzyılda hanedanın son döneminde, Türkçe yazan bir dizi şair sarayda çalışıyordu. 14. yüzyıl Germiyan sikkelerinin niteliği de başka birçok beyliğinkinden kayda değer ölçüde üstündür.

Hamid Beyliği Pisidya'yı üs edinmişti ve iktidarı, dağlık arazi ve göllerden başlayıp güneye, Teke Beyliği'nde ele alınan bölgeye uzanıyordu. Yönetim ailenin iki kolu arasında bölünüyor, ama yöre Akdeniz'den yukarıya, otlaklarla göllere doğru ilerleyen bir ana ticaret güzergâhı içeriyordu. Bu beylik hakkında az bilgi var. Bununla birlikte diğer beyliklerin geliştiği bir zamanda, yani İran'daki merkezi Moğol gücünün azaldığı sırada ve Osmanlı'nın taleplerinin yaygınlaşmasından önce Moğol valisi Timurtaş yöreyi kasıp kavurdu ve Hamid hükümetini felce uğrattı, ilaveten ikinci dereceden bir beylik olan Eşrefoğullarını sona erdirdi. (Bu beyliğin geçici serveti ve nüfuzu 14. yüzyılın sonunda Beyşehir'deki yapı programına yansımış olarak ortaya çıkar.) Hamidoğulları bir tarafta Moğollarla denge kurmaya, diğer tarafta Antalya limanından ticareti genişletmeye çalışan bir beyliğe örnektir.

Karaman Beyliği büyük istisnadır veya daha doğrusu, Moğolların Selçuklu Devleti'ni lağvetmesinden sonra bir bakıma işleri en iyi düzeni sokacak beylik gibi görünüyordu. Daha 1277'de Konya'da yönetimi ele almayı hedeflediklerinde ailenin beyan ettiği politika saray dili olarak Farsçanın ye-

rine Türkçeyi geçirmekti. Ne var ki hanedan birçok açıdan geçmişe bakıyor ve uzun vadede başarılı olmayan teknolojilere, en başta göçebe bir askeri kuvvete güveniyordu.

Karamanoğulları ilk defa, güneydoğu ve Kilikya'ya giden, ilaveten Toroslar'ı aşan güzergâhları ve Konya'nın doğusuyla kuzeyindeki büyük merkezi ovaları barındıran Ermenek dolayındaki yörede dikkati çekti. Destekçilerinin büyük bölümü göçebe çobanlardı, ancak bu destekçiler 1277'den itibaren vuku bulan çarpışmalarda Moğol okçu süvarilere askeri bakımdan denk görünmüyor. Beylik akın ettiği kasabaları işgal edebiliyor, ama Moğolları yenemiyordu. Timurtaş'ın 1327'de ayrılmasına kadar da Konya'yı nihai şekilde işgal etmekten acizdiler; o zaman bile bir sonraki nesil boyunca, başlangıçta Moğollara mülazım olarak hizmet eden Eretnalıların tehditlerine karşılık vermek zorunda kaldılar. 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonuna gelindiğinde hanedan Lykaonia Ovası'nın büyük kısmını, ilaveten Ermenek'in güneyinden kıyıya kadar uzanan toprakları denetimi altında bulunduruyordu.

Karaman beyleri ile Osmanlılar arasında evlilik ittifaklarıyla son bulan erken temaslar diplomatikti, ama Hamid Beyliği'nin kime miras kaldığı konusunda kopan savaşı engellemedi. I. Bayezid beyliği topraklarına kattı ve Osmanlılar, Karamanoğullarıyla zaman zaman ittifaka giren Memlûklarla gelecekte çatışma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Karaman Beyliği'nin Timur tarafından yeniden yapılandırılmasının ardından gerçekleşen nihai fethi bu bölümün sınırlarını aşıyor, ama hanedan mensuplarının destekçilerinin, göçebe çobanların ilk başta yola koyuldukları dağlık otlaklarda daima sığınma imkânı bulduklarını belirtmekte yarar var. Karamanoğulları taraftarlarının son başkaldırısı 1500-1501'de vuku buldu.

Karaman beyleri bir kez beyliği Konya'dan güven duygusu içinde yönetmeye başlayınca, belli ölçüde Selçukluların 1220'ler ve 1230'larda sahip olmuş olduğu avantajları devraldı. Yarımadanın kuzeyini denetlemiyorlardı, ama Akdeniz'e erişimleri vardı; Konya'da da birbirine kavuşan ve birbirinden uzaklaşan bir ticari güzergâh ağına sahiplerdi. Toros geçitlerinin denetimini Ermeni beyleriyle paylaştılar ve bir dizi güney kıyısı limanında İtalyan tacirlerinden gümrük resmi almayı becerdiler. Lykaonia Ovası at ve koyun bakımından zengindi, bu da "At Çeken" olarak bilinen bazı aşiret-

lerce yetiştirilen hayvanların ve kaliteli Aksaray dokumalarının ihracatını mümkün kıldı. Bu şekilde elde edilen servet kısmen Selçuklu sanatı ve mimarlık geleneklerinin sürdürülmesine yönelik faaliyetlere aktarıldı.[20]

İç kısımlardaki büyükçe beylikler kıyı komşularından bir dizi yönden farklılık gösteriyordu. Her birine Bizans'tan ziyade Selçuklular ve Moğollar damgasını vurmuştu. Karaman Beyliği uzun bir kıyı şeridine sahip olduğu halde, Ege'ye bakan beyliklerin yaptığı gibi akın amaçlı tekneler inşa etmedi. Bu beyliklerin ekonomileri ve nüfusları büyükçe bir kırsal kesime sahipti. Bununla birlikte hepsinde kentlilerin bağlı oldukları bir ahi kardeşliği kurumu bulunuyordu ve eğer İbn Battuta'yı doğru anlıyorsak, beylikler arasındaki sınırları aşarak belirli sosyal ve de iktisadi bağlantıları sağlayan bu kardeşliklerdi. Dahası konumlarında –sözgelimi başarılı bir akının ya da bir Avrupa gücüyle ittifakın getirebileceği gibi– ani bir gelişmeyi sağlayacak fırsatlar gerçekte mevcut değildi. Bir komşuya saldırmanın dışında, bir beyliğin gücünü artırması için fırsat yalnızca Eretnalıların Moğol sonrası dönemdeki girişimlerinin önemini yitirmesiyle ortaya çıktı. Burada en kazançlı çıkan Karaman'dı. Gelgelelim, iç kısımlardaki beyliklerin hiçbiri Osmanlıların büyümesine direnecek güce sahip değildi ve bunun neden böyle olduğu düşünüp taşınmaya değer. Bu durum kısmen beyliklerin askeri kuvvetlerinin muhafazakâr yapısından veya pragmatik bir idari yapının eksikliğinden –ki beyliklerin Selçuklu geleneklerini sürdürdüğünü düşünmek bilimsel literatürde tipik bir durumdur– yahut belki halen habersiz olduğumuz tesadüfi olaylardan kaynaklanıyor olabilir.

Osmanlıların doğusu ile kuzeyindeki Candaroğulları veya diğer adıyla İsfendiyaroğulları yarımadanın kuzey kıyısındaki iki ilginç beylikten biridir. Hanedan 13. yüzyılın son on yılında, Selçuklular ile İlhanlıların dahil olduğu belirsiz şartlar altında kuruldu. Hanedan 14. yüzyılın başında İlhanlı hükümranlığı altında sikke bastı. Beyliğin iki merkezi Kastamonu ile Sinop limanıydı. 13. yüzyılın sonunda yörede büyük bir göçebe nüfus olduğuna dair anlatılar ve 1238'de Selçuklulara yönelik isyanlardan sorumlu gruplardan bazılarının buraya yeniden yerleştirildiğine ilişkin kimi kanıtlar var, ama kaynaklar göçebelerin etkinliği hakkında nispeten az bilgi veriyor. Yönetim genellikle Kastamonu ve Sinop'ta hüküm süren aile mensupla-

rı arasında paylaşılıyordu. Sinop büyük bir ticaret merkezi olduğuna göre, bu ailelerin iktidarları herhalde birbirinden farklı temellere dayanıyordu. Beylik bir kez daha, I. Bayezid tarafından boyunduruk altına alındı, Timur tarafından yeniden kuruldu ve 1461'e kadar varlığını devam ettirdi; ticaret, Pontus Dağları'ndan bakır, demir gibi hammaddelerin ihracatı ve işinin ehli bir bahriye sayesinde bir süre ayakta kaldı. Bu beylik kimi bakımlardan, Kaçkar Dağları vadilerinde müreffeh tarım yapan, İran'a giden ana güzergâhın kıyı ucunun denetimini Fatih Sultan Mehmed'in saltanatına kadar elinde tutan doğudaki komşusu Bizanslı Trabzon "beyliği"ne benzer. Kuzeydeki bu iki siyasi birim bir yanda Moğollardan, bir yanda da Avrupa ticaret kentlerinden etkilendi. Kastamonu'nun sikkeleri Moğol etkisini ifşa eder, Trabzon'unkiler ise Venedik emisyonlarıyla ilişki içindedir.[21]

Beylikler Anadolu Selçuklu Sultanlığı'ndan ne ölçüde farklıydı? Şurası aşikâr ki daha küçük ve daha derli topluydular. Daha az kaynakları vardı, buna karşılık yükümlülükleri de daha azdı. Bir dizi beylik daha önce Müslüman yönetimi altında yaşamamış topraklarda yer alıyordu ve hem bir Bizans geçmişiyle, hem de bir denizcilik mirasıyla karşı karşıyaydı. Bazıları Selçukluların istinsah geleneklerine aşina önceki resmi görevliler tarafından kurulmuşken, diğerleri Türk göçebe aşiretleri kökenliydi. Hepsi de şu ya da bu ölçüde Moğol etkisini yansıtıyor, bu bazen yalnızca dilin kullanımında, zaman zaman kurumsal uygulamada, çoğu kez askeri yönelimde ve kesinlikle belli ölçüde nüfuslarının kaynağında görülüyordu, çünkü Anadolu'ya 1250'lerde giren Moğol tümenlerinin tamamı doğuya geri dönmemişti. Yeni göçmenler 14. yüzyılda kıyı kentlerine yerleştiklerinde yeni mıntıkalar inşa ettiler: Yeni camiler çoğu zaman daha eski Bizans yerleşiminin dışındadır. Kentler ve saraylarda tercih edilen dil giderek Türkçe oldu; şiir ile düzyazıda yeni edebi üretimin yanı sıra hatırı sayılır miktarda çeviri de vardı. Bazı beylikler edebiyatın mütevazı himaye merkezleriydi ve büyük bölümü bir cuma camii tasarımıyla deneyler yapıyordu, yer yer Selçuklu modellerinden uzaklaşıyorlardı.[22] Ticaret yarımada ötesinde muhtemelen daha sınırlıydı, Anadolu platosundan Ege kıyısına doğru ise daha yoğun bir ticari faaliyet vardı. İlaveten Türklerin yeni yerleştiği ovalarda hayvancılık ve dokumacılığa dayalı kırsal üretim gelişiyordu.

Beyliklerin başarılı olanı, 14. ile 15. yüzyılların seyri içinde Anadolu'yu birleştiren ve Tuna'ya kadar ilerleyen Osmanlılardı. Ne yazık ki beyliğin başlangıç dönemi, kanıtların mevcut durumundan ve erken dönem Osmanlı kronik yazarlarının bu iktidara geliş hikâyesini homojenleştirmeye nispi bir özen göstermesinden dolayı bulanıklaşmıştır. Bilim insanları kaynakları derinlemesine araştırdıkça ve ihmal edilmiş ya da yeni kaynakları arayıp buldukça, bir bakıma bugün bir nesil önce olduğundan daha az emin görünüyorlar. Bundan sonra anlatılanların kısmen doğru oldukları kesindir ama gerçeğin tamamı oldukları kuvvetli ihtimal değildir.[23]

Osmanlının en erken yıllarını ele alan tarihçilerin yüz yüze geldiği sorunlardan biri, Bizans kaynakları ile Osmanlı kroniklerinin mutabakatının sağlanmasıdır. Kroniklerdeki bazı malzemeler 1422'den öncesine gidebildiği halde, erken 14. yüzyıla tarihlendirilen olaylara dair anlatıların doğruluğunu sınamak çok zordur. Âşıkpaşazade kısmen, Orhan'la aynı dönemde yaşamış bir yazarın kaynağına dayandığını iddia eder, ama bu kaynaktan başka hiçbir örnek gün ışığına çıkmadı ve görünüşe bakılırsa sunulan malzeme bir miktar hayali unsur içeriyor. Bizans kaynakları daha çağdaştır ve bir yazar için önemli olanın başka birince de böyle kabul edileceği konusunda mutabakat sağlamaya çabalamak uygundur, ama bunun doğru olması gerekmez. Bizans ile Osmanlı kroniklerinin anlatılarını birbirine uydurma yönündeki girişimlerin bir kısmı daha dikkatli bir incelemede başarısızlığa uğradı; dolayısıyla zaman zaman birbirinden bir hayli uzak iki tarih anlatısını dengeleme gibi ilginç bir meydan okumayla karşı karşıyayız.

İkinci bir sorun erken Osmanlı kroniklerinin içeriğinden kaynaklanır ve artık açıkça bilindiği gibi bu kaynaklar epeyce sözlü gelenek unsuru barındırır. Eğer bu doğruysa, o zaman bu kronikleri hangi tarihten itibaren ciddiye almaya başlayabiliriz?[24] Muhafazakâr bir bakış açısı bu zamanlamayı Orhan'ın saltanatının ortasına yerleştirirdi; ancak, aşağıda söz konusu edilen yeniden yapılanmada, alçakgönüllülükle dengelenmiş daha liberal bir tutum hüküm sürecek.

Bu tarih nasıl düzenlenmeli? Bu bölümde uzun süredir kabul gören bir geleneği takip edecek ve olaylar ile süreçleri her hükümdarlık dönemi

için ayrı ayrı ele alacağız. Halen erken dönem Osmanlı hükümdarlarının kişiliklerini tarihin derinliklerinden çıkaracak vasıtalara sahip değiliz, ama aynı zamanda olayların kontrolü, amirlerinin –bilahare sultanın– arzularından bağımsız kararlar verebilen kişilerin elindeymiş gibi görünmüyor. Yeni sultanın karakterinden dolayı bazı değişiklikler olduğuna dair kimi kanıtlar var, ama bu bilgiden yola çıkarak toplu bir iddiada bulunmak basiretsizlik olurdu. Şu an için, sağlam bir kurumsal temelin geliştiğini ya da dengeleyici güçlerin girişimin merkezinden uzak olduğunu görünceye kadar, tarihi hükümdarların saltanatına göre düzenlemenin güvenli bir yol olduğunu düşünebiliriz.

Görünüşe bakılırsa Osmanlıların ataları Anadolu'ya 1240'lar ve 1250'lerin Moğol istilalarından hemen önce ya da hemen sonra girdi. Osmanlı anlatısına göre Osman'ın babası Ertuğrul, daha sonraki birçok beyliğin kurucusu gibi, zayıf düşmüş Selçuklu Devleti ile zayıflamakta olan Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır bölgesine gelmişti. Özellikle, göçebeler ve aşiret şeklinde örgütlenmiş bir grup olabilecek başka takipçiler Eskişehir (Dorylaion) ile bugün Bilecik'in Söğüt ilçesi (yörede bulunmuş kalıntılar dikkate alındığında muhtemelen antik bir yerleşim, ama antik adı doğrulanmadı) arasındaki otlakların ve işlenebilir toprakların sefasını sürüyordu. Ertuğrul'un hayatı hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz; mevcudiyetini onaylayan tek bağımsız gösterge oğlu Osman'ın bir sikkesi.

Osmanlı tarihi, hakkında kronik yazarlarının iştah kabartan bir masal ağı ördüğü Osman'la başlar. Daha baştan belirtmek gerekir ki, dönemin Bizans kronik yazarı Pahimeris, Osman'a Atman diye atıfta bulunur. Colin Heywood mantıklı bir yaklaşımla bu sultanın Bizanslıların kuzey-kuzeybatısındaki Moğollarla bir ilişkisi bulunduğunu ve Pahimeris'in aklından geçenin "Ataman" olduğunu ileri sürdü. Osman kariyerini bir fetih kariyeri olarak şekillendirdi; Germiyan beylerine karşı arka cephesini güvenceye almaya girişiyor, güneydoğusundaki Moğollara karşı kendini savunuyor ve yavaş yavaş Sakarya (Sangarios) Irmağı'ndan aşağı, batı ve kuzeybatıya, "Bitinya Sahilleri"ne doğru ilerliyordu.

Erken dönem Osmanlı kroniklerinde Osman'ın 1299 dolayında Selçuklulardan bağımsız davranmaya başladığına işaret edilir. Selçukluların

otoritesinin Frigya ve Bitinya sınırına kadar kuzeybatıya çıktığına dair kesin bir bilgi yoktur, ama İlhanlıların otoritesinin en azından belirli aralıklarla bu bölgenin bir hayli yakınına geldiği açıktır. Tübingen'de, h. 699 tarihli [1299/1300], İlhanlı hükümdarı Gazan Han adına Söğüd (modern adı Söğüt) darphanesinde basılmış gümüş bir dirhem mevcut. Sözü edilen yıl aşağı yukarı Anadolu'da kırk altı darphane gümüş dirhem basıyordu; daha önce değinildiği gibi bu bir rekordu. Bu *annus mirabilis* [mucizeler yılı] ile İlhanlı valisi Sülemiş'in isyanı arasında bir ilişki olması mümkün, ama her durumda zımnen ifade edilen, h. 699'da Söğüt'te otoriteyi elinde bulunduran kişinin İlhanlı Devleti'ne minnettar olduğudur. O halde Osman'ın kamusal rolünün başlarındayken İlhanlı etki alanı içinde olmasını beklemek garip kaçmaz.

Tartışmamız, ilk kanıtımız olan Bizanslı kronik yazarı Pahimeris'ten başlar. Yazar 1302 Temmuzunda Nikomedia'nın (İzmit) bir hayli yakınında vuku bulan Bapheus [Koyunhisar] Muharebesi'nin hikâyesini anlatır. Söz konusu çatışmada Osman ve göçebe okçulardan meydana gelen bir kuvvet, Alan kökenli destek kuvvetlerinin eşlik ettiği bir Bizans gücünü mağlup ediyordu. Sakarya Irmağı'nın yukarısında havanın kötü olmasının, aşağısında da seyrek görülen bir taşkının gerçekleşmesinin Osman'a ve diğer Türk beylerine sürülerinin zararını ovalarda telafi etmek açısından cazip gelmiş olması mümkündür. Bu sırada Osman, Sakarya havzasının güney ve doğusundaki bir dizi sıradan beyden daha kudretli değildi.

Gelgelelim bunu izleyen on yılda Osman, Bursa Ovası'nın içlerine kadar Sakarya'nın batısındaki toprakların denetimini elde etti. Buradaki kentlerden herhangi birini alamadı, ama Konstantinopolis'ten fazla bir muhalefet görmeksizin küçük topluluklar üstünde nüfuzunu genişletti. Muhtemelen 1324'te öldüğünde, İznik (Nicaea) ve Bursa (Prusa) dışındaki düzlük alanların büyük bölümünün efendisi haline geldiği halde henüz bir kentin denetimini ele geçirememişti. Şunu belirtmek gerekir ki 1290'larda Bizanslılar tarafından fark edilmesi için fazla bir sebep yoktu ve göçebe başbuğlar topluluğuna mensubiyet başarılarına bağlı olarak hâlâ istikrarsızdı. Osman'ın Bitinya ovalarındaki başarılarının büyük bir bölümü, Bizanslıların savunmalarını gevşetmiş ve Anadolu'da hizmet edecek çok küçük bir orduya sahip olmuş olmalarına dayanır. Osman'ın kendi başarısına gelince,

vakıf belgeleri ve sicillerden edindiğimiz bazı kanıtlar vakıflarının çoğunun, topraklarının iktisadi bakımdan daha az üretken olan güneyinde yer aldığını açıkça gösterir: Nitekim şayet vakıflar bir ölçü olacaksa, elindeki kaynaklar sınırlıydı ve komşu beylerinkine kesinlikle eşit değildi.[25]

Osman'ın döneminde Osmanlılar bölgenin iktisadına nasıl uyum sağlamışlardı? Görünüşe bakılırsa eldeki askeri kuvvet göçebelerden meydana gelen bir okçu sipahiler zümresiydi. İznik ya da Bursa için kuşatma makinelerine sahip olunduğuna dair hiçbir kanıt yok. Keza aynısını güney ve kuzeydoğudaki diğer beylikler için söylemek mümkün olmakla birlikte, bağımsız bir sikke sistemine ihtiyaç duyulduğuna ilişkin kanıtlardan da pek söz edilemez. Âşıkpaşazade, Osman'ın Bursa yakınlarındaki ovada bulunan Yenişehir kasabasının büyümesini teşvik ettiğini yazar, ama bu kasaba aynı zamanda antik bir yerleşimdir ve bu uğraşının yerleşik bir hayat tarzını toptan benimseme anlamına gelip gelmediği açık değil. Anlaşılan Osman 1300'lerin başında tarım açısından servet sahibi bir bölgede zenginleşmeye çalışan bir göçebe reisiydi. Görünüşe göre, Osmanlıların yıllarca sürecek olan erken dönem atılımları genişlemenin ödüllerinin yapılan harcamaları adamakıllı geride bıraktığı gibi bir keşfe dayanıyordu. Osman kırların hâkimiydi ama henüz kentsel davranış tarzlarına uyum sağlamak durumundaydı.

Osmanlı Beyliği'nin dini yönelimi en başında neydi? Erken Osmanlı kroniklerinde ara sıra üstüne heterodoksluk kokusu sinmiş parça parça hikâyeler dile getirilse de, bu masalların amacı, en azından kısmen, kuşkulu bir ortodoksluk [Sünni doktrin anlamında] önermekten ziyade Osmanlıları belirli bir yerle ilişkilendirmektir. Osman'ın yerleşik uyruklarının birçoğu Hıristiyandı. Çoğunluğu Müslüman olan göçebeler ise muhtemelen kendilerini dini bakımdan artbölgedeki kentsel Müslümanlarınkinden daha farklı tanımlıyordu. Yönetici ailenin kendisine gelince, Söğüt yakınlarında vakıfların kurulması ortodoks Sünni âlimlerin, ilaveten sufilerin ve belki karşılaştırmalı din konusuna vâkıf gezgin uzmanların mevcut olduğunu ima eder.[26]

Bu erken evrede kesinlikle Osmanlı sanatı diye teşhis edilecek hiçbir şey yok. Hâlâ inceleyebileceğimiz ilk Osmanlı yapısı olarak 1333'te İznik'te inşa edilen bir camiden en az bir nesil önce başka birçok beylikten günümüze gelen mimari kalıntılar var.

Yönetim konusunda da fazla bir şey söylenemez. Orhan için 1324'te düzenlenen ve Aşağı Sakarya havzasındaki Mekece'de bir derviş imareti kurulmasıyla ilgili olan vakıf belgesi, el altında Farsça belgeler kaleme alabilen âlimlerin bulunduğunu gösterir.[27] En erken kitabeler Arapçaya hâkim âlimlerin mevcudiyetine işaret eder. İbn Battuta da 1331'de yöreden geçerken bu bölgeye güney ve doğudan gelmiş olan birkaç âlime atıfta bulunuyordu. Orhan'ın döneminden önce bize yardımcı olacak başka pek bir veri yok.

Osman'ın oğlu Orhan'ın (hd. y. 1324-1362) kariyerine ilişkin kaynaklar kısmen daha iyi sayılır. Daha önce belirtildiği gibi, Âşıkpaşazade'nin kroniğinde boşluklar mevcut, ama Bizans kaynakları daha tehdit edici hale gelen bu komşu hakkında daha kapsamlı bilgi sağlıyor ve Avrupa kaynakları Osmanlı Beyliği'nin farkına varmaya başladı. Ayrıca Orhan'ın uzunca saltanatı sırasında bir dizi süreci ayırt etmek mümkün. Bu dönemde birincisi, bir yönetimin kök salmaya başladığına ilişkin elimizde incelikli bir tasarıma sahip bağımsız bir sikke sistemine dair fiziki kanıtlar var. İkincisi, beyliğin askeri kuvveti bir piyade kanadıyla birlikte yerleşik savaş tarzlarına yönelmeye başladı. Üçüncüsü, Balkanlar'da askeri ilerleme var. Dördüncüsü, dini kurumlar ve bunlara uygun bir mimari gelenek kökleşiyor. Beşincisi, askeri ilerlemeye eşlik eden iktisadi bir gelişme gözleniyor ve bu durum Orhan'ın saltanatının aşağı yukarı ilk on iki yılı sırasında başlıca Bitinya kentlerinin fethini takip ediyor. Bu süreçlerin tümü ya da hatta çoğu önceden planlanmamıştı, ama nüfuz sahibi birçok kişinin paylaştığı tuhaf bir fırsatçı karakteri yansıtıyorlar.

Orhan iktidara geldiğinde Bursa zaten en azından on beş yıldır haraç ödemekteydi ve abluka altında canlılığını yitirmişti. Kentin 1326 Nisanında teslim olmasının ardından Orhan bir yıl içinde bir darphane kurdu ve dirhem bastı. Bir yıl sonraki bir deprem Ulubat'ın ele geçirilmesini mümkün kıldı. 1329'a gelindiğinde, göçebe çobanlar sürülerini İzmit Körfezi'nin kuzey sahilindeki kıyı topluluklarının üstündeki tepelerde otlatıyordu.

Bizans imparatoru III. Andronikos, İzmit'in kuşatılmasını önleyebilecek her şeyi yapmaya karar verdi ve 1329 Haziranında, Osmanlılara üstün gelme umuduyla kıyı yolu boyunca ordusuyla ilerlemeye başladı. Askerler Gebze'nin güneybatısındaki Pelekanon'a geldiğinde, Osmanlı süva-

risini hâkim mevkide onları beklerken buldu. Osmanlılar neredeyse bütün gün bozkır savaşı tarzında atlarını aşağı sürüp Bizanslıları ok yağmuruyla yıpratmaya çalıştı, ama sonuç başarısızdı. Osmanlı kuvvetleri ancak imparatorun şans eseri yaralanmasından sonra, bu Bizans askerlerinin kıyılardaki iç kalelere doğru çılgınca geri çekilmesine yol açınca başarılı olabildi. Kantakuzenos'un kroniğinde ayrıntılı olarak yer alan bu muharebe Osmanlı zaferinden ziyade Bizans yenilgisi olarak hikâye edilir. Osmanlıların hâkim mevkide bulunmalarına rağmen Bizans savunma hattını yerinden oynatmayı beceremedikleri nakledilir; bu da yeterli sayıda göçebeye sahip olmadıkları anlamına gelir. Bitinya ovalarının meradan ziyade ekim için kullanıldığı ve Sakarya havzasının doğusu ile üst tarafındaki meraların henüz Osmanlıların elinde olmadığı dikkate alındığında, göçebe gücün sayıca yetersizliği anlaşılabilir bir durumdur, keza bunun sonucunda bir Osmanlı piyade kanadının gelişmesi de. Osman'ın başlattığı ve Orhan'ın devam ettirdiği kentsel ve kırsal hayatın yeni koşulları, vakti geldiğinde Osmanlı askeri düşüncesi ile pratiğinin yerleşik bir hal almasına sebep oldu.

Bizans tarafında ise 1329 seferi Andronikos'un Osmanlıları Bitinya'dan çıkarma konusundaki sonuncu girişimiydi. Sırası gelince geride kalan kentler de teslim oldu. İznik 1311'de Osmanlı toprağı haline geldi. İbn Battuta birkaç ay sonra vardığı bu kentin yıkık dökük durumunu dile getiriyordu: İznik, müreffeh ve cazip bir kent olarak bulduğu Bursa'yla öğretici bir tezat içinde olmalıydı. 1337'ye gelindiğinde, Bizans'ın kenti korumak için haraç ödemesine rağmen İzmit de Osmanlıların eline geçti.

Bundan bir süre sonra Osmanlılar Karesi Beyliği'ni ilhak etti, ama bu anlaşılması güç bir hikâyedir. Bağımsız devletin en geç 1346'ya tarihlendirilebilecek olan yıkımını aile çatışmalarının hızlandırmış olması mümkündür. Ayrıca beylikte bazı söz sahibi kişilerin, belki Trakya'daki fırsatlarını artırmak için, Osmanlıların efendiliğini benimsemekten yana olduğuna ilişkin emareler var.[28] Bunun ötesinde Orhan bir noktada dikkatini doğuya yöneltti, çünkü ibn Battuta 1330'larda Göynük'ü ve komşu kasabaları Osmanlı denetimi altında buldu, Belki yirmi yıl sonra Ankara da bunlara eklendi. Ayrıntılarına şu anda vâkıf olmadığımız bu genişleme hem İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in son yıllarında Galatya'da Moğol otoritesinin çöktüğünü, hem de bir zamanlar

Eskişehir'i tehdit etmiş olan Germiyan Beyliği'nin Frigya'nın doğusundaki toprakları denetlemeyi beceremediğini gösterir.

Osmanlı'nın Balkan tarihine girmeye başlaması Orhan'ın saltanatına denk düşer. Bir Türkiye tarihinde Balkanlar'ın iç tarihine ne kadar ağırlık tanınacağı belirsizdir, ama Anadolu'da Boğazlar'ın diğer yanındaki gelişmelerle yakın ilişki içinde o denli çok olay vuku bulmuştur ki bu konu görmezlikten gelinemez. Dolayısıyla belki en iyisi, daha eski diplomatik tarihlerin geleneğine dayanmak ve "Avrupa'daki Türkiye"nin tarihinin bir kısmını hikâye etmektir.

Geçmişe bakıldığında bir Bizans önderinin Balkan seferlerinde destek olacak birlikler için neden bir Türk önderine başvurduğunu anlamak güçtür. Bizanslılar İzmit Körfezi'nin kuzey kıyısını ve İzmit kentini korumak için 1330'larda Orhan'a haraç ödemiş olduğu halde, Osmanlılar 1337'de kenti ele geçirdi. Bizans'taki öldürücü taht kavgalarının kırsal kesimde denetimlerini korumaktan daha önemli sayıldığı ve taht için çekişenlerin basiretsiz olduğu sonucuna varmak insana cazip gelebilir. Belki bunun yerine, Türk destek kuvvetlerini hizmete almaya ilişkin talepkârlığının Bizans kroniklerinde yüzyıllarca geriye giden bir uygulamanın yalnızca bir devamını temsil ettiğini ve bu kuvvetleri getirenlerin, ülkede kalma, birleşme ve Bizans topraklarına el koyma ihtimalini telafi etmekten öte bir yararları dokunduğunu düşündüklerini bilmekte yarar var. Türklerin askeri düzenlerinden bir bölümünün oymak karakterli ve değişken olduğu, bir amir gücünü kaybettiğinde başkasına bağlanmaya hazır oldukları ve böyle bir ihtimalin Bizans hükümdarlarının stratejik planlamasında öncelikli yer aldığı ileri sürülebilir.

İoannes Kantakuzenos 1329'da Pelekanon'da Orhan ve ordusuna karşı savaştı. İki hükümdar 1346'da müttefik ve hısım haline geldi. Bundan önceki beş yılda Trakya'daki Kantakuzenos, Konstantinopolis'teki genç V. İoannes Palaeologos'un takımıyla sürtüşmüştü. Her iki taraf Orhan'dan askeri birlik almış ve Kantakuzenos galip gelmişti. 1346'da Orhan, Kantakuzenos'un bir kızıyla evlendi. Bir yıl sonra başkente girmeyi beceren Kantakuzenos başka üç vesileyle Osmanlı desteğini istedi, Orhan da bunlara karşılık verdi. Planlı ilerleyişe belli miktarda yağmanın eşlik ettiği bu seferlerde Orhan'ın

kuvvetleri, düşman kuvvetlerin arazisini ve kaynakları ile kapasitelerini tanıma fırsatı buldu. Balkanlar'daki seferlere başka beyliklerden, özellikle Aydınoğulları'ndan kuvvetlerin katıldığını akılda tutmalıyız. Bu kuvvetlerin bazısı bilahare Osmanlı denetimi altına girdi. Daha önceki bağımsız niteliklerini anlamak için ise Osmanlı kronikleri tek başına yeterli değildir.

Bu noktada doğa işe karıştı. 1354 Martında bir deprem Gallipoli (Gelibolu) surlarının bir kısmını ve başka komşu toplulukları yerle bir etti. Orhan'ın daha önce Trakya'da bir süre bir savunma tesisini işgal etmiş olan oğlu Süleyman Paşa, Anadolu'dan geri dönüp işgal altına aldığı Gallipoli'yi ve başka yerleri tahkim etti.[29] Gallipoli'nin, akıncıların Trakya topraklarını aralıksız saldırılarla taciz edip işgal etmesine uygun bir mevki olduğu böylece kanıtlanıyordu. Süleyman Paşa 1357'de öldü, ama bundan önce Osmanlı vakayinamelerine bir kahraman olarak girdi.[30]

Osmanlı'nın Trakya'da ilerlemesine dair kayıtlar bulanıktır ve görünüşe bakılırsa Orhan'ın oğullarından Halil'in esir alınıp Phokaea'da (Foça) hapsedildiği 1357'den sonraki birkaç yılda kesintiye uğramıştır. Bizanslılar sonunda fidye talep edip, bu defa imparatorun kızı ile arasında başka bir evlilik ittifakı düzenledikten sonra barışı satın almak umuduyla Halil'i iade ettiler. Halil'in esareti sırasında Orhan'ın Avrupa'dan müdahale ettiğine ilişkin fazla bir kanıt bulunmadığı halde bu durum uzun sürmedi. Ne var ki Orhan 1362'de öldüğünde Trakya'daki Didymoteichon (Dimetoka) kenti kısa süre önce Türk kuvvetlerinin eline geçmişti.

Orhan'ın saltanatının sonraki döneminde, 1352 yılında, Osmanlılar Venedik'e karşı en azından geçici olarak Cenova'nın müttefiki haline geldi. Bu olay Aydın ve Menteşe'nin yanı sıra Osmanlı Beyliği'nin daha büyük bir rol üstlendiğini ve –bu döneme gelindiğinde Osmanlılar Karesi bahriyesini miras almış olsa da– korkutucu bir deniz kuvveti bulunmamasına rağmen yalnızca Konstantinopolis için bir tehdit olmakla kalmadığını, aynı zamanda Akdeniz'de varlık gösterdiğini düşündürür. Ve şayet Orhan döneminin mimarisine ve dini vakıfların kayıtlarına bakarsak, daha incelikli ve daha büyük kaynaklar doğrultusunda, platodan uzak ve zengin Bitinya ovalarına daha sağlam bir şekilde yerleşmiş bir yapı görürüz. Eğer Orhan bağımsız kariyerine bir aşiret reisi olarak başlamış idiyse, bu kariyeri yerleşik düzene

geçmiş bir devlet adamı, Bizanslı önderlerle aynı düzeyde ve dikkatle hesaba katılması gereken potansiyel bir müttefik olarak sonlandırdı.

Osmanlı'nın Trakya'da kesin ilerlemesinin tarihi olan 1354 yılında teolog Gregorios Palamas da birkaç hafta Osmanlı esaretinde kalmıştı. Palamas'ın anlatısı Anadolu'nun en azından bir parçasında kozmopolitliğin egemen olduğuna dair değerli bir kayıttır. Buradan, Orhan'ın güvenini kazanmış grekofon [Yunanca konuşan] görevlilerin –Bizans teolojisine dair öğretilerinin gösterdiği gibi Palamas'ın da usta olduğu– inançlar arası konulardaki ağırbaşlı tartışmaları ve belki tam bir din değiştirme yolundaki ortakyaşam süreci hakkında bilgiler ediniyoruz.[31]

Orhan'ın beyliğinin iktisadi tabanı Osman'ın zamanında olduğundan daha geniş ve muhtemelen daha sağlıklıydı. Osman'a atfedebileceğimiz sikkeler arızi ve nadirdir. Orhan'ın en azından üç tip sikkesi mevcut. Görünüşe bakılırsa bunlardan biri çokça doğrulanmış ve sıkça bulunan bir Anadolu Selçuklu emisyonuna dayanıyor; seyrek olmakla birlikte Orhan'ın sikke sürümleri büyük koleksiyonların çoğunda bulunabiliyor.

Orhan'ın döneminde yalnızca camileri değil medreseleri de içeren bir hayli inşa faaliyeti söz konusuydu; medreselerin varlığı hükümdarın dini danışmanlarının dışarıdan uzman ithal etmeksizin ihtiyacı karşılamanın vasıtalarını yarattıklarının bir göstergesi. İznik Osmanlıların eline geçtiğinde, daha eski Bizans yapılarına çok geçmeden camiler ile medreseler de (1331'de kurulan ilk Osmanlı medresesi –İbn Battuta bu tarihte yeni fethedilen kenti daha çok beğendiği Bursa'yla karşılaştırmıştı– ve Hacı Özbek Camii) katılıyordu. Bursa'da 1339 tarihli Orhan Bey Camii, Bizans yapısının özelliklerini gösterir, öyle ki Clive Foss'un türettiği ifadeyle "Bizlami" diye adlandırılabilir.

Bu noktada, uzmanların epey uzun zamandır başını ağrıtan bir konuyu, yeniçeri ocağının kökenlerini ve ya orduda ya da hükümette kariyer yapmaları için eğitilen devşirmelerden oluşan Hıristiyan çocuklarının köleleştirilmesinin başlangıcını ele almak yararlı olacaktır. Bu kurumların kökenleri aynı zamanda Osmanlı piyade sınıfının kökenleri ve gelişmesi sorusuyla iç içedir. Bunlar Orhan'ın saltanatı sırasında mı yoksa I. Murad'ınkinde mi ortaya çıktı? Yakın dönemde yapılan araştırmalar mevcut

kroniklerde piyade sınıfının doğuşuna ilişkin anlatıların tartışmalı zeminlere dayandığına işaret ediyor; bu da yeniçeriler ile devşirmeyi I. Murad'ın saltanatından öncesine yerleştirmeyi daha da güçleştiriyor. Şayet şu anda daha akla yakın göründüğü gibi bunları Murad'ın hükümdarlığının geç dönemine yerleştirirsek, her ikisinin başlangıcı için kesin bir tarih belirlemek hâlâ zordur. I. Bayezid'in altın çağına gelindiğinde kesinlikle mevcutlardı, ama ihtimaller listesini özellikle 1370'li ve 1380'li yıllara kadar daraltmak, ilaveten bu yapıların hangi sırayla vücuda geldiğine kesin karar vermek için arşivlerde başka araştırmalar yapmak gerekli olacaktır.[32]

Genel olarak, Osmanlılar artık Balkanlar'daki komşularının daha fazla ilgisini çektiğinden I. Murad'ın (1362-1389) saltanatına ilişkin kaynaklarda gelişme görülür, ama Osmanlı malzemeleri açısından bakıldığında kronik yazarları hamilerine ve zafer dolu bir perspektife uygun düştüğünde olayları çarpıtmaya devam eder. Ve elbette, Avrupa materyalleri Balkanlar'a odaklandığından Anadolu meselelerine dair bilgilerimiz zafiyete uğrar ve dolayısıyla onları daha kısa ele alırız. Yine, Türk arşivlerinde bu dönemle ilgili mevcut malzemeleri değerlendirmenin başlangıcındayız. Sözgelimi tahta geçme sırası gibi dikenli bir konuyu bilahare tartışmamızı gerektirecek sebepler olacak. Bu konu özellikle 1402'deki Ankara Muharebesi'nin sonuçlarının en temel gerçeklerini ortaya sererken Müslüman toplulukların tüm tarihçilerini ilgilendiriyor. Bununla birlikte, Osmanlı memalikinde önceleri bile iktidarın hükümdardan hükümdara geçişi kroniklerin önerdiği denli rahat değildi ve bu, Orhan'ın çocukları arasındaki ilişkilere dair kesin bilgimiz olmasa da tahtın I. Murad'a intikali için de geçerlidir.[33]

Murad, Osmanlı yönetimi üstündeki denetimini pekiştirdiğinde Orta ve Doğu Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti sonuna yaklaşmaktaydı. Ankara 1354'ten sonraki bir tarihte Eretna Beyliği'nin hâkimiyetine geçmiş olabilir, ama Murad öldüğü sırada Osmanlı'nın elindeydi. Belki Karaman dışında beyliklerin hiçbiri Osmanlı baskısına dayanacak askeri kaynaklara sahip değildi. Osmanlıların güneydoğuya doğru genişlemesi bu güç dengesini yansıtır. Güneybatı kıyısının daha kalabalık nüfuslu, tarımı daha fazla çeşitlenmiş ve ticaret yapan beylikleri bir nesil daha bağımsız kaldı. Gelgelelim, ucu Ankara'ya bakan ve batıda Simav'a, güneyde ise Antalya ile Manavgat arasın-

daki kıyı şeridine kadar genişleyen kenarlara sahip bir ok başı şeklindeki yüksek araziler bu dönemde Osmanlı'ya ait oldu. Bu bölge bir dizi küçük kasaba, Sivrihisar yakınında otlaklar, Akşehir ile Beyşehir arasında plato gölleri ve platonun güneyinden kıyıya inen eski kervan güzergâhını içeriyordu.

Çekişen beylikler Germiyan, Hamid, Karaman'ın küçük bir kısmı ve Teke'ydi. Germiyan Beyliği'nin başkenti Kütahya ile birlikte kuzey kesiminin bir evlilik ittifakıyla, Hamid Beyliği'nin ise satın alma yoluyla ele geçtiği söyleniyordu. Okurlar bu anlatıları belki sağlıklı bir şüphe payıyla kabul edebilir. Sözü edilen olaylar 1370'lerin ikinci yarısında vuku bulmuş olabilir. 1380'lerin ortasına gelindiğinde Karaman beyi Osmanlı'nın kısa süre önce aldığı topraklara bir akın düzenledi; bunun üzerine Murad, Balkanlar'dan geri gelerek Beyşehir'i ele geçirdi, hemen ardından da Antalya dahil Teke Beyliğini de ilhak etti.

Bu son Anadolu seferleri güç dengesinin değiştiğini açığa vuran bir veçhe taşır. 14. yüzyılın ilk yarısında Bizans ve Balkan hükümdarları Anadolu beyliklerinden gelen paralı askerlerden yararlandı. 1380'lerin sonuna gelindiğinde, Anadolu'daki seferlerine insan gücü sağlamaları için Balkanlar'da kendilerine tabi Hıristiyanlara başvuruda bulunacak olanlar Osmanlılardı. Söz konusu asker deposu Osmanlı iktidarının tam gücüne hiçbir Anadolu kuvvetinin karşı duramayacağının başka bir kanıtıydı. Bu, bir yandan da Osmanlıların genişlemekte olan devletlerinin hem doğu hem batı kara sınırlarında aynı anda savaş yürütmeye güçlerinin yetmeyebileceğini belli ediyordu.

Murad ömrünün sonuna geldiğinde Balkanlar'da genişlik ve ekonomik kapasite bakımından muhtemelen Anadolu'da denetlediğinden daha küçük olmayan bir alan üstünde hâkimiyet sahibiydi. Avrupa'daki bu fetihlerin hepsinin sultan (Murad'ın sikkelerinde hükümdara sultan olarak atıfta bulunulmaya başlanıyor) tarafından yönetilmediğinin farkında olmamız önemlidir. Bazısı kariyerine çapulculukla başlamış olabilecek bir dizi uç beyi Türk iktidarını yaygınlaştırdı. Bunlar, Bizans 1366'dan sonra kısa süreliğine Gelibolu'nun denetimini ele geçirdiğinde belirli ölçüde bağımsız kaldılar; büyük ihtimalle 1369'da Edirne'nin zaptından da sorumluydular. Devşirme diye bildiğimiz uygulamayı başlatan da bunlardan biri olabilir.[34] Bu uç beyleri akınların düzenlenmesinde ve [düşman topraklarında] ilerle-

mek için gözetim noktaları oluşturulmasında önemli bir rol oynadı. İçlerinden bazıları bunlara ilaveten bir dizi imar programından da sorumludur.[35] Sonunda, bağımsızlık projeleri güttüğü görünen Hacı İlbeği idam edildi; diğerleri Osmanlı hizmetine girdi ve fütuhat boyunca ilerlerken büyük malikâneler yarattı. Evrenos, Edirne'den Komotini'ye [Gümülcine], oradan Serres'e [Serez] ve nihayet Vardar [Irmağı] üstündeki Yenice'ye kadar gitti.

Savoylu Amadeo'nun Haçlı seferiyle Gelibolu'nun tekrar Bizanslıların eline geçmiş olduğu dönem de dahil, Murad'ın saltanatının ilk yıllarında Türk kuvvetleri batı ve kuzeye ilerledi, Maritsa (Meriç) boyundaki Filibe'ye (Philippopolis, modern adı Plovdiv) ulaştı. 1371 yılında Çirmen yakınında yapılan Meriç Muharebesi'nde Türkler, iktidarlarını Edirne'nin batı ve kuzeyine yayılacak şekilde pekiştirmeyi becerdi. Murad 1370'li yılların başlarında Rodop Dağları'nı aşarak Struma'ya kadar ilerledi. Nihayet, 1380'lerin sonuna gelindiğinde Osmanlı gücünün bir ucu batıda Manastır ile Ohri'ye, bir diğeri Niş'e varmış ve bu iki alan arasında ilerleyen 1389 seferi de Kosova'ya ulaşmıştı. Bu fetihler Osmanlı'nın Anadolu'da güney ve doğuya dönük adımlarından daha hızlı gelişti. İlerlemenin hızı birçok Balkan kurumunun neden ayakta kaldığını açıklayabilir.[36] Osmanlı'nın bu ilerlemesinin kısmen Balkan çekişmeleri içinde şu ya da bu tarafın Türkleri desteklemeye istekli olmasından kaynaklandığını düşünmekte yarar var.[37]

Murad'ın hükümdarlığı sırasında Osmanlıların Balkanlar'daki ilerlemesinin kronoloji ve düzeni hakkında hâlâ bir miktar kafa karışıklığı söz konusu.[38] Sırp hükümdarları arasındaki bir ittifak Edirne'nin düşmesinden sonra 1371'de Meriç yakınındaki muharebeye yol açtı. Türklerin galip gelmesiyle şehir kuzey ve batıya doğru ilerlemek için bir üs haline geldi. Murad, Bizans meselelerine başarılı bir müdahale sayesinde 1376'dan geç olmayan bir tarihte Gelibolu'nun denetimini yeniden tümüyle ele geçirdi. 1380'e gelindiğinde Balkan Dağları'nın güneyindeki Bulgar topraklarını doğrudan denetliyordu; Tuna'ya kadar uzanan kuzey kısım ise bir evlilik ittifakı sayesinde Osmanlılara şükran borçluydu. 1388'deki bir sefer Bulgaristan'ın Osmanlı'ya boyun eğdiğini netleştirdi.

Okur, Osmanlıların Gelibolu yoluyla tekrar Avrupa'ya geçişinin kesin tarihine dair bir belirsizliğin söz konusu olduğunun farkına varacaktır.

Dolayısıyla, erken dönemdeki bir ilerlemenin "Türk"ün aksine "Osmanlı" karakterli olduğunu veya başıboş bir uç beyinin inisiyatifiyle gerçekleştiğini iddia etmek zordur. O sırada Murad'ın, vakayiname kayıtlarında da adı geçen Lala Şahin'i Rumeli beylerbeyliğine, Çandarlı Halil'i de vezirliğe atamış olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte, Evrenos Bey 1360'ların sonunda Trakya'da ilerledi. Thessalonike'ye (Selanik) karşı daha 1372'lerde başlayan Türk tehditleri yeni bir Avrupa diplomasisine yol açtı. Söz konusu ilerleme neredeyse on yıl süren bir iç savaşın patlak verdiği Bizans'ta saray çekişmelerini artırmış olabilir. İç savaş son bulduğunda Bizans, Osmanlılara hizmet etmek zorunda kaldığını gördü. Bizans artık bir başka beylikten ibaretti.

Bizans hanedan ailesi içindeki geçimsizlik ve Balkan prenslerinin rekabeti, batı ve güneyde 1380'lerin başlarına kadar devam eden akınlarda avantaj sağladı. Bazen bir dizi akın ile bir fetih seferini, keza Edirne'de sultan sarayında planlanıp yönetilen askeri atılımlar ile savaş alanındaki adamların fırsatçı serüvenlerini birbirinden ayırt etmek zordur. 1386'ya gelindiğinde Arnavutluk elverişli bir hedefe dönüşmüş, Makedonya'nın kimi bölümleri Osmanlı hükümranlığına girmiş ve Osmanlı ülkesine daha yakın olan Sofya bu topraklara katılmıştı. Yıllarca süren bir savunmaya rağmen 1387'de bir Osmanlı kuşatmasıyla Thessalonike kenti düştü. 1388'e gelindiğinde ise Cenova ile Venedik'in ticaret merkezleri genişleyen Osmanlı topraklarında haklar elde etmişti. Uç beyi Evrenos, batıya doğru yaptığı akınların ardından bir Bizans yöneticisi adına güneye yöneldi ve birliklerini Latin topraklarına karşı mevzilendirdi.

Bu sırada Türk akınlarıyla ve batı ile kuzeybatıda yer alan kentlerin Osmanlılarca işgaliyle, Sırp hükümdarlarının doğusu ile güneyinde kalan toprakların yanlardan kuşatılması tamamlanmak üzereydi. Prens Lazar'ın kuvvetleri 1387'de bir Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Bunun nasıl ve niçin olduğu açık değil; Anadolu'da Karamanoğullarına karşı yürütülen bir seferden bir yıl sonra Osmanlı kuvvetlerinin formunda olmaması mümkündür. Ama aynısı, Türk kuvvetlerinin Bosna kralına karşı savaştığı 1388'de de vuku buluyordu.

Bütün bunlar Murad ve Lazareviç'in kuvvetlerinin Kosova'da karşılaşacağı 1389 seferinin peşreviydi. Her iki hükümdar uzun ve kanlı bir mu-

harebeden sonra hayatını kaybetti; bu olayın gerçek ve hayali anısı yüzyıllar boyunca Balkan hissiyatını etkiledi. Burada akılda tutulması gereken kilit nokta şu: Sırp ve Arnavut kuvvetlerinin fedakârlıkları Türk dalgasına bir an için set çekmiş olabilirdi, ama Osmanlıların kaynakları, örgütlenmeleri, "resmi" ve gayri resmi" kuvvetleri aynı anda birden çok savaş alanına sürme becerileri güç dengesini sımsıkı ellerinde tutmalarını sağladı.

Murad'ın dönemine bu genel bakışta, askeri olaylar her zamanki gibi baş köşede yer aldı; bu durum büyük ölçüde edebi kaynakların böyle eylemleri vurgulamasından kaynaklanıyor. Ve elbette önemli askeri gelişmeler oldu: Yeniçeri ocağı, Balkan seferlerinde defalarca kullanılan kuşatma savaşı tekniklerinin benimsenip yaygınlaşması ve göçerlerden daha güvenilir olan sipahilerden meydana gelen bir orduyu finanse etmek için bir irat tahsis sistemi olan tımarın kurulması. (İrat tahsislerinin varlığı irat kaynakları için sicil kayıtlarının düzenlendiğini ima eder.) Dolayısıyla, Murad'ın saltanatı sırasında Selçuklu geleneğine, Moğol uygulamasına, Bizans etkisine ya da göçebe alışkanlığına daha az yaslanan bir idari üslubun gelişmeye başladığına pek şüphe yoktur. Sanatsal himaye bakımından Anadolu, en azından Murad'ın Bursa'da tesis ettiği camiler gibi (sözgelimi Hüdavendigâr Camii, 1385) varlığını sürdüren büyükçe yapılar açısından hâlâ merkez konumundadır. Dini gelişmelere bakarsak, Murad'ın saltanatının sonuna gelindiğinde, ilk kez Orhan'ın zamanında peyda olan medreseler neredeyse iki nesil boyunca mezun vermiş ve görünüşe göre göçmen din âlimlerinin sayısı azalmıştı. Osmanlı 1389'da iki kıtada sözü geçen bir güçtü; hiçbir yakın komşusu eşit kuvvetler ya da kaynaklarla ona karşı duramazdı. Murad bir beyliğin önderliğini üstlenmiş, arkasında bir imparatorluk bırakmıştı.

Murad'ın ardılı I. Bayezid (1389-1402) Kosova muharebe alanında padişah oldu ve sorunları çabuk çözmesiyle ünlenerek "Yıldırım" unvanıyla tanındı. Germiyan ve Karaman beylerinin yanı sıra Doğu Anadolu'nun Sivas'taki Moğol sonrası hükümdarı Kadı Burhaneddin'in daha fazla bağımsızlığa yönelik girişimlerine karşılık vermek amacıyla Kosova'daki savaş alanından hemen ayrıldı. Sırp ve Bizanslı destek birliklerini beraberinde götürdü, ama kuvvetlerinin bir bölümü orada kalarak 1391'de Üsküp'ü ele geçirdi. Anadolu beyliklerinin Osmanlı'nın Balkanlar'da kaydettiği gelişme

hakkında nasıl bilgi aldığını ve böyle bir bilgiyi stratejilerine nasıl taşıdığını bilmek ilginç olurdu.

Bayezid'in Batı Anadolu seferinin arkasında yatan stratejik düşüncesini bilmiyoruz, ama tasarısını Ege'ye çıkış yerlerinin denetimini tümden ele geçirme girişiminin bir parçası, ilaveten sağ kanadını korumaya dönük bir proje olarak görmek mümkün. Bayezid'in kuvvetleri yarımadadaki son Bizans ileri karakolu olan Philadelphia'yı (Alaşehir), ardından kıyı beyliklerini aldı ve Germiyan Beyliği'ni tümüyle dize getirdi.[39] Kadı Burhaneddin'in ve kuzeydeki müttefiklerinin akınlarını geri püskürtürken, düzlükte Karamanoğullarına karşı savaşmanın zor olduğu ortaya çıktı. Bayezid, Konya kuşatmasını başarılı bir sona ulaştıramadı ve Amasya'nın ötesine geçmeyi beceremedi.

Bayezid'in bir askeri kuvvet olarak Bizans'tan korkmasını gerektirecek az şey vardı, ama özellikle Venedik olmak üzere Avrupalı güçlerle diplomatik peşrevler onu 1394'te Konstantinopolis'i birinci kuşatmasına yöneltti. Nihayet onun baskıları sayesinde kuvvetlerinin bir bölümünü orada bırakarak kentte oturan Müslümanlar kuvvetlerinin bir bölümünü orada bırakarak kendi kadılarına kavuştu. Bayezid, Balkanlar'da savaşan uç beylerinin gayretlerinin kimi başarılar getirmesinin ardından 1394 başında bölgedeki kendisine tabi Hıristiyan soylularını Serez'de bir araya toplayıp daha fazla Osmanlı hegemonyası altına sokmaya çalıştı. Söz konusu soylulardan bazılarının Venedik'in yardımını istemesi Osmanlı kuvvetlerinin güneye, Mora'ya kadar Yunanistan'a girmesine neden oldu. Bayezid 1395'te Macaristan'a ve Romanya'nın bazı kısımlarına doğru sefere çıktıktan sonra Bulgaristan üstünden geri döndü.

Avrupa ve Doğu Avrupa şövalyelerinden meydana gelen bir kuvvet 1396'da Bayezid'e karşı Haçlı seferi başlattı. Bayezid'in ordusuyla Nikopolis'te karşılaşan Haçlılar ezici bir yenilgiye uğradı.[40] Bu, süvarili ve savaş atını ön plana çıkaran bir Avrupa geleneği ile feodal çağın teknikleriyle yerinden atılması zor, iyi mevzilenmiş bir piyade ordusunun oluşturduğu iki farklı savaş kavramı arasındaki bir muharebeydi. Esirlerin fidyeyle serbest bırakılması, Fransa Krallığı ile Osmanlıların ilk kez diplomatik ilişkiye girmesine neden oldu.[41]

1396'daki Avrupa desteğinin başarısız olması, yardım için Batı'nın şaşırtma hareketlerine bel bağlayamayacağını gören düşmanları karşısında Bayezid'in elini güçlendirdi. Bayezid ertesi yıl nihayet Konya'yı ve Karamanlı memaliğini, 1398'de de Kadı Burhaneddin'in topraklarını zapt etmeyi becerdi. Bu da, eski beyliklerin liderleri adına konuştuğunu öne süren Timur'un karşı hamlesini getirdi; Bayezid ise Orta Asyalı liderin önderlik iddialarına karşı çıktı. Timur'un elinde Moğolların dünya üzerindeki hegemonyasına ilişkin o eski tez vardı; ayrıca Bayezid'in saldırgan isteklerine karşı Müslüman beylikleri koruduğunu iddia edebilirdi. İki hükümdarın orduları arasında 1402'de Ankara'da vuku bulan muharebe Niğbolu'dakinden çok farklıydı ve bir bakıma, Memlûk askeri eğitimine karşı Moğolların sayıca üstünlüğünden söz eden o eski tezi tazeliyordu. Bayezid'in elinin altında yeniçerilerden oluşan bir çekirdek ordu vardı, ama askerlerin sayısı görev için yeterli değildi. Ne var ki sonuç, Bayezid'in kuvvetleri Timur'un ordusuna galebe çalamadığından, Osmanlılara geçici olarak felaket getirdi ve padişah esir alındı. Geçen on yılda Bayezid'in tesis ettiği, ama tam yerleşmemiş olan Osmanlı projesi yıkıma uğradı.[42]

Bununla Bayezid olayının bir "kendini beğenmişin hak ettiğini bulması" hikâyesi, sınırı aştığı takdirde kendi imparatorluğunun yıkılacağını keşfeden bir Türk Kroisos'u hikâyesi olduğunu söylemek istemiyoruz. Belki de bu padişahın saltanatının askeri veçhesine fazlasıyla önem veriliyor. Bayezid'in saltanat dönemine ait en büyük mimari anıt, bugün Anadolu Hisarı diye anılan, Boğaziçi'nin daraldığı yerde inşa edilen ve Konstantinopolis kuşatmasına yardımcı olması tasarlanan yapı kompleksidir. Öte yandan hisarı inşa edenler Bursa'da da bir külliye kurdu. Bu döneme atfedilen yapıların çoğu Anadolu'dadır; Balkanlar'daki bir dizi yapı da uç beyleriyle ilişkilendirilmektedir. Belki Timur'la rekabetinin bir parçası olarak, Bayezid'in "Sultan-ı Rum" unvanına rağbet ettiğini de öğreniyoruz. Keza Niğbolu'nun sonrasında Osmanlı hanedanının yapıp ettiklerini nakleden en azından bir metnin şekillenme sürecinde olduğuna dair küçük bir ipucu var. Söz konusu metin bir nesil sonra sonuç verecek olan bir tarihsel özbilinçliliğin başlangıç anının tanığıydı. Bayezid'in sanat hamiliği hakkında açık bir fikre sahip değiliz, çünkü saltanatı fazlasıyla kısa ve fazlasıyla tek bir yerde sürdü.

Sonraki yirmi yıl Osmanlı iktidarının pekişmesi tarihinde en karışık dönemlerden biridir. Sorun yalnızca kaynakların değerlendirilmesinden ve uyumsuz anlatıların uyuşmasından ibaret değildir. Sorun aynı zamanda başlıca siyasi oyuncuların eylemlerinin ardındaki motivasyonları anlamaktır. Bu uzaklıktan bakıldığında Bayezid'in oğullarının eylemlerinin tez hesaplara, basiretsiz motiflere ve akılcı seçimleri haklı çıkarmaya yetecek kanıtların eksikliğine dayandığı yargısında bulunmak adil görünüyor. (Elbette bir "akılcı seçim" modelinin olayların seyrini yansıtmaya şu ya da bu ölçüde yakın olduğu hiç de açık değil.) Tarihçi kaostan düzen yaratma arzusuyla baş başa kaldı; önceki sayfalar tam ayrıntılı bir sunumdan ziyade ana hatları çizmeye yönelik bir kararı yansıtıyordu, ama bu çağı ele alırken Bayezid'in o denli hızla genişlettiği siyasi birimin yeniden tasarımında rastlantının önemini okura aktarmak daha dürüstçe olabilir. Biraz sakınmadan söylenmiş olsa da durumu kavramaya zorlamanın anahtarlarından biri, bir önderin geçici olarak üstün bir konum elde etmişse artık durmak bilmediğini belirtmektir. Bu tür önderler yeniden güç toplamak ve talihlerini zorlamamak yerine, sonunda zararlı çıkacak şekilde yola devam etmeyi tercih ediyordu.

Ayrıca bu dönemde düzensiz bir surette olsa da kuruluşların kurumsal yapısının devam ettiğini akılda tutmak önemlidir. Elbette Timur'un seferi ve Ankara Muharebesi'nden sonraki akınları Anadolu'da birleşik bir idari uygulamanın gerçekleşmesini yirmi yıl durdurdu; bu akınların üstüne elbette bir de Bayezid'in aldığı toprakların parçalanmasını ve beyliklerin yeniden kurulmasını koymalıyız.[43] Bununla birlikte Osmanlı uygulamaları akıllarda yer etti ve bilahare Osmanlı yönetiminin yeni baştan kurulmasına gerek kalmadı.

Bayezid geride dört oğul bıraktı: Süleyman, Mehmed, İsa ve Musa. Süleyman, Ceneviz desteğiyle Timurlu birliklerinden kaçıp Balkanlar'a geçmeyi becerdi. Timur yarımadadan ayrılmadan önce Süleyman'ın Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının, İsa'nın Bursa'nın ve Mehmed'in doğuda Amasya ile Tokat'ın hükümdarı olduğunu doğruladı. Musa'yı bir süre kendi yanında alıkoydu, geçmiş beylikleri döneminde kendisine boyun eğen kaçak beylerin beyliğini de onayladı. Geri alınmış topraklar bakımından en kazançlı çıkan Karaman oldu.

Süleyman, Balkanlar'daki konumunu korumak için Hıristiyan komşularıyla 1403'te Gelibolu'da bir anlaşmayla sonuçlanan görüşmeler yürüttü. Deniz gücü olan devletler çeşitli vergilerden muaf tutuldu, Cenevizlere imtiyazlar tanındı, Bizanslılar Thessalonike'yi geri alıp bir hayli hareket serbestliği elde etti ve Türklerin beşinci kolunu Konstantinopolis'ten atmayı becerdiler. Süleyman o anda Bayezid'in mirasının başta gelen vârisi görünüyordu, nitekim bir Osmanlı kroniğini içeren ilk metin Ahmedi'nin ona adanmış olan *İskendername*'sidir.

İsa Bursa'da yerleşmişti, ancak elinde fazla kaynak yoktu: Süleyman Avrupa'ya giderken hazinenin kalanını da yanında götürmüştü. Mehmed tarafından mağlup edilen İsa, Konstantinopolis'e sığındı ve sonunda biraderine karşı duran beylerin ittifakına katıldı; ancak Mehmed çoğu kıyı beyliklerinden olan bu yeni düşmanlar grubunu yenmeyi becerdi ve bunun ardından İsa gözden kayboldu. Etrafına adam toplamaktan aciz olduğunu gördüğünden o anda var olan koalisyonu desteklemek zorunda kaldı.

Bu durumda Mehmed, Kuzeydoğu ve Batı Anadolu'da Osmanlı iktidarını yeniden tesis etmeyi başarmış görünüyordu. Bununla birlikte, İsa artık resme dahil olmadığından, Süleyman gücünü Anadolu'da sınamaya karar verdi, Çanakkale Boğazı'nı geçti ve görünüşe bakılırsa güç kazanmaya başladı; özellikle Mehmed'in güçlenmesinden korkanların ve çıkarları başka bir kıtada yatan bir hükümdarı tercih edenlerin desteğini aldı. Mehmed doğuya çekildi, ama hâlâ oynayacak bir kartı vardı.

Musa'yı en son Timur'un tutsağı olarak görmüştük. Bayezid'in 1402'deki ölümünün ardından Musa'nın Bursa'ya geri dönmesine izin verilmesi onu Mehmed'in etki alanına soktu. Musa 1409'da gönderildiği Eflak'ta Süleyman'ın Hıristiyan muhaliflerinden bir ordu topladı ve askeri harekâta başladı. Yönetim merkezini koruma derdine düşen Süleyman, Avrupa'ya dönüp Bizans imparatoru II. Manuel'le ittifak kurdu; bu, Osmanlı zayıflığının bir işaretiydi. Musa şaşırtmayı becerdiği Süleyman'ı 1411'de öldürttü. Daha önce rüzgâra kapılmış giden Musa artık kendini üstünlük potansiyeli taşıyan bir konumun vârisi olarak buluyordu.

Bu noktada, Musa'nın eski müttefikleri bağlılık yeminlerini gözden geçirmek için iyi bir neden buldu. Musa, Thessalonike'yi ve Konstantinopolis'in

varoşlarını kuşattı. Başarıya erişemeyince taraftarlarından bazılarının biraderiyle daha vaatkâr bir anlaşma peşinde olduğunu gördü. Mehmed, Çanakkale Boğazı'nı iki kez geçti ve yerel müttefiklerle takviye edilen ordusuyla 1413'te Musa'yı alt etti: Artık tek başına hükümdardı (1413-1421). Musa'nın mali kaynak ihtiyacı yüzünden kendi destekçilerinden bazılarını öfkelendirdiği söylenir. Eğer bu doğruysa potansiyel hükümdarla yerel bey arasındaki bağın bu değişken dönemde ne denli zayıf olduğunu görebiliriz.

Çin'e bir sefer planlayan Timur çoktan ölmüştü ve artık hesaba katılması gereken en önemli güç Osmanlı padişahıydı. Ona kendi başına direnebilecek hiçbir Balkan gücü yoktu. Mehmed, Anadolu'yu üs edinmişti ve bu bölgenin güvenliğini garanti altına almak her şeyden önce geliyordu. Musa'yı yendikten bir yıl sonra Anadolu'da sefere çıktı, batıdaki beyliklerin sadakatini güvenceye aldı ve Cüneyd adlı birinin Ephesus'da kurduğu beyliğe son verdi. Geride, Bursa'yı kuşatmış ve kentin çoğunu yerle bir etmiş Karaman Beyliği kalmıştı. 1415'in sonuna gelindiğinde Karaman, Osmanlı'ya büyük ölçüde boyun eğmişti ve Bayezid'in vasiyeti yeniden düzenleniyordu.

Bu sırada Mehmed'in ağabeyi Mustafa olduğunu iddia eden, Timur'un Semerkant'a götürmüş olduğu bir adam peyda olup Cüneyd'e katıldı. Cüneyd, İzmir'de teslim olmasının karşılığında kendisine bahşedilen Nikopolis valiliğini sürdürüyordu. Sonunda ikisi 1416'da Thessalonike'de hapsedildi. II. Manuel onları hapiste tutmakta kararlıydı. Bunun ardından Osmanlılar 1417'de Karaman Beyliği'yle ilgilenecek duruma geldi ve beyliğe diz çöktürdü. Osmanlı kuvvetleri çok geçmeden Eflak ve Macar hükümdarlarının ülkelerine akınlar düzenleyerek Eflak'tan haraç aldı. Mehmed'in saltanatının son birkaç yılı hastalıkla ve seçtiği ardılı olan oğlu Murad'ın tahta çıkmasına Mustafa'nın itiraz etmesini engellemeye yönelik çabalarla geçmiş gibi görünüyor.

II. Murad'ın uzun saltanat dönemiyle ilgilenmeden önce geriye gitmemiz ve belki 1402 Ankara Muharebesi'nden sonraki on yılda yıkım, savaş, belirsizlik ve güvensizliğe ilişkin bir tepkiyi temsil eden farklı türde olayları göz önüne almamız gerekir. Bu olaylar Şeyh Bedreddin'in[44] kariyeriyle ilgiliydi. Bedreddin'in babası Edirne yakınındaki bir kasabada kadı, annesi ise Bizanslı memur ailelerinden birinin Müslümanlığa dönmüş bir mensubuy-

du; baba tarafından bir Anadolu Selçuklu vezirinin soyundan gelmiş olması mümkündür. İlahiyat öğrencisi oldu ve hukuk ile ilahiyatta ehliyet kazanınca Kahire'ye giderek tasavvuf konusunda uzmanlaştı. Anlaşıldığı kadarıyla hem hükmedenlerin, hem de sıradan insanların ilgisini çekti. İlahiyatla ilgili bir dizi eseri makbul olanın sınırları içinde kalsa da, karşılaştığı daha bağdaştırmacı [senkretik] ve esrimeci dervişlerden etkilenmiş görünüyor. Ayrıca İslama cezbettiği Hıristiyan rahipler ile keşişlerden etkilenmiş olduğu söylenir. Her durumda, 1413'te Musa onu memalikinin başkadısı yaptı; Musa'nın yerine 1413'te Mehmed geçtiğinde de Bedreddin Osmanlı teolojik düşüncesinin erken dönem merkezi olan İznik'e gönderildi.

Bedreddin 1416'da Eflak'a gitmek üzere İznik'ten ayrıldı ve Börklüce Mustafa diye tanınan, belki Bedreddin'le temas halinde olan bir derviş Güneybatı Anadolu'da isyan bayrağını kaldırdı. İki dervişin birbiriyle özdeş olması gerekmeyen öğretilerini düşmanlarının ağzından biliyoruz, dolayısıyla nakledilenlerin bir bölümü iftira olabilir. Bununla birlikte, her iki önder de kendini bir yandan Timur'un istilasının ardından savaşın kasıp kavurduğu ve mahrumiyet içinde kalmış, diğer yandan Mehmed'in Musa'nın taraftarlarını cezalandırmasını izleyen on yıllık savaşı yaşamış bölgelerde buldu. Öğretileri ütopyacı binyılcılıktan [Mesih'in son yargı gününden önce yeryüzüne inip bin yıl hüküm süreceğini savunan öğretiden] bir hayli etkilenmişti; ikisi de mülksüzlere ve yeni rejim altında gelişme beklentileri az olanlara vaaz ediyordu. Bu akımların bizim daha sonraki akımlarla ilişkilendirdiğimiz türden sosyal hoşnutsuzluk ve ekonomik yoksunluğa dayandığını göstermek zor olur, keza kanıtları dikkate aldığımızda bu vaazların niteliğini tam olarak tanımlayamayız. Görünüşe bakılırsa bağdaştırmacı bir çağrı, ilaveten Mehmed'in yönetiminin ne adil, ne de Tanrı'nın gözünde uygun olduğuna dair bir öneri vardı. Mehmed'in sarayında, Bedreddin ile Börklüce birleştiği takdirde bir hayli büyük bir yangını başlatabilecek bir tehlikenin belireceğinin düşünüldüğü kuşku götürmez; nitekim peşlerine düşüldü ve ikisi de tutuklanıp öldürüldü. Yüzyıllar sonra, ulusalcı ve Marksist bilim insanları bu ikiliye ve yandaşlarına büyük değer biçiyordu.

II. Murad'la (1421-1451) birlikte ufkumuz genişler: Elimize, aralarında ünlü bir Arnavutluk vergi sicili de bulunan arşiv dokümanları şeklinde

çok daha fazla veri geçer ve bir tarihsel özbilinçliliğin ortaya çıktığını da görebiliriz. II. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında bir Selçuklu kroniği, metne Osmanlı hanedanının lehine unsurlar katan ve Osmanlıları geçmişin büyük Türki önderlerinin tevarüs sırası içinde gösteren Yazıcıoğlu Ali tarafından Osmanlıcaya çevrildi. Bu editörlük eserinin ötesinde 1421'de *Anonim Tarihler*'in daha sonraki düzeltilmiş nüshalarına temel alınan bir metin zuhur edip kendisinden sonraki birçok esere temel oluşturdu. Söz konusu metin bir dizi katmandan meydana gelir; bunlardan biri bol miktarda folklor öğesi içerir, bir diğeri daha sıradan Osmanlı taraftarlarının görüşlerini yansıtır, ama hepsi de Osmanlıların başarılarını hak edilmiş bir Tanrı armağanı olarak ele alır. İlaveten, bu sırada Osmanlı sarayı Osmanlıları şu ya da bu büyük geleneğin, özellikle Oğuz boyunun vârisleri olarak göstermek niyetiyle şeceresinin çeşitli versiyonlarıyla oynamaya başladı. 16. yüzyılda üstünlüğünü koruyan büyük emperyal kroniklere henüz sahip değiliz, ama Osmanlı'nın büyüklüğünün açıklanma ve doğrulanmasına yönelik bir dizi metin görüyoruz.

Mehmed, oğlu Murad'ın kendisinin yerine geçmesini ayarlamıştı, ama Murad sınanmamıştı ve Şeyh Bedreddin'in isyanı sırasında yüze çıkan hoşnutsuzluğun hâlâ kalıntıları vardı. Dahası, ailelerinin geçmişte keyfini çıkardığı daha fazla bağımsızlık arzusuna ket vurabilecek bir merkezileştirici hükümet uç beylerinin hepsini memnun etmiyordu. Uç beylerinin piri Evrenos'un ancak 1417'de öldüğü rivayet edilir ve çapulcu geçmişiyle ilgili anıları pekâlâ birçoklarına ilham vermiş olabilir. Bu durumda Bizans imparatoru II. Manuel iki tehlikeli karaktere, Bayezid'in oğlu olduğunu ileri süren Mustafa ve daha önce Aydın merkezli bir Batı Anadolu emirliğinin beyi olarak gördüğümüz Cüneyd'e arka çıktı. Mustafa başlangıçta Balkanlar'da bazı uç beylerinin desteğini kazanarak bir hayli başarılı oldu. Gelgelelim Anadolu'ya geçtiğinde Murad'ın kuvvetleri tarafından kurnazlıkla alt edildi. Uç beyleri önceki bağlılıklarını anımsadı ve tahtta hak iddia eden kişi kaçtı. Mustafa'nın yakalanıp 1422'de öldürüldüğü söylenir. Cüneyd ise o denli tehlikeli çıkmadı. 1420'lerin ortasına gelindiğinde Murad'ı Anadolu'da tehdit eden tek beylik, iyi savunulması mümkün olan, ama fetihten ziyade akın vasıtalarına sahip Karaman'dı. Karaman beyi, Osmanlılar Balkanlar'da meşgul olduğu sırada durumdan yararlanmıştı, ama sonunda ne beylik

sürekli olarak genişleyebildi, ne de Osmanlılar bir kırk yıl daha düzlükteki kasabayı [Konya] işgal edip elinde tutabildi. Osmanlı kuvvetleri güneyde Toroslar'dan gelen göçer saldırılarına ve beylerinin rüyalarına 1501'den önce son vermeyi beceremedi. Nihayet başka bir Mustafa, bu defa Murad'ın küçük biraderi Karaman beyini Anadolu'dan atmayı denedi. Mustafa'nın arkasındaki desteği tam olarak ne zaman kaybettiği açık değil. Ne var ki bu desteğin gelip geçici olduğu görüldü, Mustafa ele geçirilip öldürüldü.

Artık Bizans önderliğinin Osmanlıları engellemek için yapabileceği pek bir şey yoktu ve aslında Konstantinopolis büyük ölçüde Osmanlı'nın müsamahası sayesinde Bizanslıların elinde kalıyordu. İmparatorluğun cephaneliğinde kalan silahlar diplomasi ve daha az önemli olsa da haraçtı. Kısa vadede Murad, nihayet 1430'da Osmanlı kuşatmasıyla düşen Thessalonike'yle yetindi; kent önceki yıllarda Venedik'in elindeydi. Thessalonike'de başlatılan değişim, bir bakıma Konstantinopolis'in bir nesil sonra II. Mehmed tarafından buyrulan yeniden kuruluşunun habercisiydi. Söz konusu yeniden yapılanma, mevcut ticari düzenlemelerin muhafazası hesaba katılarak hatırı sayılır bir dikkatle yürütüldü.

Deniz üstünde ise Venedik tam anlamıyla direnç gösteriyor, sahip olduğu insan gücünü kat kat aşan bir tehdit haline geliyordu. Venedik-Osmanlı ilişkilerinin hikâyesi birinin gücü karaya, diğerininki denize dayalı iki imparatorluk arasındaki farkların dikkat çekici bir görünümünü sunar. Venedikliler stratejik ve ekonomik bakımdan vaatkâr limanlara, ilaveten malları kârlı bir şekilde deniz yoluyla nakletme ve satma fırsatına ihtiyaç duyuyordu. Diğer yanda Osmanlı, Cenevizlerle olduğu gibi böyle bir gücün varlığından yararlanabilirdi, ama bu Adriyatik gücüyle üzerinde mutabık kalınmış uygun düzenlemeleri yapmayı bir türlü beceremedi.

Osmanlılar Balkanlar'da, içlerinde en güçlüsü Macar Krallığı olan bir dizi kara gücüyle karşı karşıyaydı. Murad'ın iktidara gelmesinden yıllar önce Sırp soyluları nispeten güvenilir müttefiklerdi, ama onun ölümünden sonra bütün kuzeybatı sınırı tekrar gündeme geldi. Arnavutluk'un dağlık arazilerini denetlemenin zor olduğu da ortaya çıktı. Bununla birlikte bir Arnavutluk kadastrosunun varlığı Osmanlıların topraklara ve oralardaki kaynaklarla ilgili bilgilere sımsıkı hâkim olmaya başladığını gösteriyordu.

Ferrara-Floransa Konsili 1439'da Rum ve Latin kiliselerinin birleşmesiyle son buldu ya da en azından öyle görünüyordu, çünkü Rum Ortodoks Hıristiyanların çoğunluğu imparatorlarının müzakere etmiş olduğu anlaşmayı tanımıyordu. Konsilin Osmanlı tarihi açısından en önemli sonucu, Avrupa'da Türklere karşı Haçlı seferine yeniden ilgi uyanmasıydı. II. Murad'ın oğlu II. Mehmed lehine tahttan feragat etme kararı Avrupalıların iştahını kabartan garip ve beklenmedik bir olay olarak gündeme geldi. O zamana kadar Osmanlı hanedanın tarihinde makul bir süreklilik kaydedilmişti ve belki II. Murad ile II. Mehmed arasında gördüğümüz değişiklikler büyük bir dönüşümden ziyade nesiller arasındaki doğal bir farklılığı yansıtır.

Yine de bazı şeyleri akılda tutmamız gerekir. Orhan'dan bu yana girişimin birçok kıdemli hizmetkârı ailelerinin nüfuz ve gücünün arttığını görmüştü. II. Murad'ın veziri, I. Murad'ın vezirinin ailesinden geliyordu. Uç beyleri 1350'lerin sonlarından beri Osmanlı'nın genişlemesine önemli bir destek vermişti. Öte yandan, devşirme usulü belki artık iki nesilden bu yana yürürlükteydi ve yeniçeri ocağının yararlılığı adamakıllı kanıtlanmıştı. Acemioğlanlığın bir dizi mezunu daha yüksek iktidar kademelerine çıkmak için bastırıyor ve II. Mehmed onların geleceğini temsil ediyordu. Ne yazık ki hepsi de başlangıçta kendine fazla güveniyordu. Esas olarak Macaristan ve Transilvanya [Erdel] kuvvetlerinin birleşiminden oluşan Haçlı ordusu ilerleyince Murad yeniden tahta çağrıldı. Muharebe 1444'ün sonunda Varna'da –Haçlı kuvvetlerinin tümü hazır bulunmadığından vaktinden önce– başladı ve Osmanlılar çatışmadan zaferle çıktı. Keza benzer kompozisyona sahip daha küçük bir orduyu da 1448'de Kosova'da alt ettiler.

Murad bir kere daha ama yalnızca kısa bir süre geri çekildi, çünkü gümüş akçenin ayarının düşürülmesinin planlanması, muhtemel kayıplarından endişelenen yeniçerilerle Mehmed'in arasını açmıştı. Bu, Mehmed'in saltanatı sırasında da kaygı konusu haline gelecek olan politikaların bir işaretiydi.

1451'de II. Murad'ın ölmesiyle Osmanlı'nın "eski" diye anabileceğimiz girişim evresi son buluyor ve Osmanlı İmparatorluğu olarak bildiğimiz olgu doğmaya hazır bir şekilde bekliyordu. 1444'teki Varna Muharebesi birçok bakımdan, savaşın kargaşası ve baltaların çatışması içinde geçen bir ortaçağ muharebesiydi. Osmanlı sahra muharebesi henüz barut çağına gir-

memişti; 1514'teki Çaldıran'a gelindiğinde barutlu silahlar tayin edici bir rol oynuyordu. Murad kesinlikle Güneydoğu Avrupa'nın ve Anadolu'nun en güçlü önderiydi, ama kimi bakımlardan âdetler, diplomasi ve içlerinden bazılarının sultanı hâlâ *eşitler arasında birinci* olarak gören adamlar tarafından kısıtlanıyordu. Osmanlı yönetimi olgunlaşmış olmakla birlikte, hukukun tam anlamıyla merkezileşmesi ve aktif bir para politikası hâlâ gerçekleşmemişti. Osmanlı tarihyazımını oluşturma yolunda adımlar atılmıştı, ama tam teleolojik gelişme aşamasına henüz ulaşılması gerekiyordu. Bütün bunlar meydana gelmek üzereydi.

NOTLAR

1 Bkz. Rudi Paul Lindner, "How Mongol were the Early Ottomans?", *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. R. Amitai-Preiss ve D. O. Morgan (Leyden, 1999), s. 282-9.

2 Rudi Paul Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory* (Ann Arbor, 2007), 2. 91-1 res. 1-3.

3 Beylikler hakkında Osmanlılar hariç standart kaynak şudur: İsmail Hakkı Uzuncarşılı, *Anadolu Beylikleri*, göz. geç. bas. (Ankara, 1969; tekr. bas. 1988). O zamandan bu yana beylikler üstüne pek çok çalışma yapılmış, bunların çoğu belirli bir beyliğin mimari tarihine ya da beylikler içinde mimari tiplerin ve özelliklerin kıyaslanmasına adanmıştır.

4 Çerçevenin en yaygın okunan anlatımı şu eserlerdedir: Paul Wittek, "Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum", *Byzantion* II (1936), 285-319 ve *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938). Wittek'in formülasyonundan doğan bazı konuların bir tartışması için bkz. Rudi Paul Lindner, "Stimulus and Justification in Early Ottoman History", *Greek Orthodox Theological Review* 27 (1982), 207-24. Söz konusu formülasyonun en son kisvesi içinde, yakın döneme ait ve keskin bir reddi şu eserdedir: Colin Imber, "What Does 'Ghazi' Actually Mean?", *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, ed. Çiğdem Balım-Harding ve Colin Imber (İstanbul, 2000), s. 165-78. Colin Heywood, Wittek üstüne bir dizi önemli araştırma yayınladı: "The Frontier in Ottoman History: Old Ideas and New Myths", *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands*, 700-1700, ed. Daniel Power ve Naomi Standen (Londra, 1998), s. 228-50; "Wittek and the Austrian Tradition", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1988), 7-25; "A Subterranean History: Paul Wittek (1894-1978) and the Ottoman State", *Die Welt des Islams* 38 (1998), 386-405; "'Boundless Dreams of the Levant': Paul Wittek, the George-*Kreis*, and the Writing of Ottoman History", Journal *of the Royal Asiatic Society* (1989), 30-50.

5 Daha önce alıntılanan eserlere ilaveten kitabeye ilişkin önemli bir tartışma şu kitapta yer alıyor: Colin Heywood, "The 1337 Bursa Inscription and its Interpreters", *Turcica* 36 (2004), 215-32.

6 Bunların arasında Halil İnalcık, Stanford Shaw, Elizabeth Zachariadou ve Cemal Kafadar var.

7 Kaynaklar ile edisyonların iyi bir listesi şu eserde yer alıyor: Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481* (İstanbul, 1990), s. 257-64.

MACHIEL KIEL

BALKANLAR'IN OSMANLI İMPARATORLUĞU'YLA BÜTÜNLEŞMESİ 1353-1453

Balkanlar'ın mevcut tarihyazımında Türkler genellikle en son gelenler ve bu nedenle ulus devletler kurulduğunda ilk gitmesi gerekenler olarak temsil edilir. Bundan dolayı çeşitli Türki halklar ile Balkanlar arasındaki temasların en azından Slavların bölgeye yerleştiği 6-7. yüzyıla ya da daha geriye gittiğini anlamak önemlidir. İzleyen sayfalarda, bu topluluklarla ilgili olarak elimizin altındaki bölük pörçük bilgileri bir araya getireceğiz

Transilvanya'nın doğu kısmında yaşayan beş yüz milyonu aşkın insandan oluşan Szeklerler kökenlerini doğrudan Attila ve Hunlara dayandırır.[1] Kutrigurlar ve Macaristan'a Ungarn adını veren Onogurlar da besbelli Türk veya daha doğrusu Türki kökenlidir. Slavlar 6. yüzyılda Türk-Moğol asıllı Avarların önderliği altında istila ettikleri Orta ve Güney Balkanlar'a yerleşip Mora'nın güney ucuna kadar ilerledi. Avarlar sonunda Charlemagne'a boyun eğmek durumunda kaldı, orada kalanlar ise asimile edildi. Slavlar yerlerinden ayrılmadı. Avrasya bozkırlarından gelip hanlarının önderliğinde güçlü bir pagan imparatorluk (681) kurmuş göçebe bir Türki halk olan Bulgarlar da bir hayli benzer bir kaderle karşılaştı. Hanın sarayının kalıntıları, pagan tapınağı, "Yasak Kent"in taş surları, ama her şeyden önce, tehlike anında bütün "ulus"u korumak üzere Kuzeydoğu Bulgaristan düzlüklerindeki Pliska'da yapılmış neredeyse 20 kilometre uzunluğundaki toprak istihkâm ve hendek, hâlâ Balkanlar'daki bu ilk dönem Türki yerleşimin büyüklüğüne ve gücüne tanıklık eder.[2] Bulgarlar 865'te, Han/Çar Boris-Mihail'in hükümdarlığı sırasında Hıristiyan Ortodoksluğa geçerek yavaş yavaş Slav çiftçilerle kaynaştı. Bu yeni millet kendini baskın etnisitenin adıyla, yani Bulgarlar ve Bulgaristan'la özdeşleştirdi.[3] 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Uzlar, Peçenekler, Kıpçaklar ya da Kumanlar gibi başka Türki topluluklar Avrasya'dan gelip Aşağı Tuna havzasının iki tarafında yerleşti; arkalarında da Orhun-Yenisey tipi runik yazıyla yazılmış birçok kitabe ve duvar yazısı

bıraktılar.[4] Bizans 960'tan sonra Bulgaristan'ın büyük bölümünü tekrar denetimi altına almıştı. Askeri alanda yenilgiye uğradıktan sonra birçok Peçenek grubu Yunanistan ve eski Yugoslav Makedonya'sı sınırındaki dağlık Moglena kantonunda ve Bulgaristan'ın dağlık güneybatı köşesinde yerleşti. Bu bölgede Šok adıyla hâlâ varlığını sürdüren ayrı bir etnik grup, Hıristiyanlığa döndü ve giderek Slav-Bulgar dilini benimsedi. 12. yüzyılda Anna Komnena, Güneydoğu Rodop'ta, daha sonra Osmanlı'nın Ortaköy kazası olacak olan –ve 1934'ten bu yana İvaylovgrad adıyla anılan– topraklara yerleşmiş başka Peçenek gruplarına değinir. 1452/1425 tarihli, muhafaza edilmiş en eski Osmanlı nüfus sayımı ve vergi tahririnde, bu bölgede besbelli Osmanlı öncesine giden, Başkilise ve Kara Kilise gibi Hıristiyan yan anlamlı tanımlayıcı yer adlarının da bulunduğu adamakıllı büyük sayıda Türkçe yer adı belirtilir. III. Haçlı Seferi'nin tarihçisi Ansbert, 1190'da önemli kasabalardan, –bugün Stara Zagora olarak anılan– Béroè'nin "Konstantinopolis imparatorunun hizmetindeki putperestler ve Türkler" tarafından savunulduğunu zikreder. Aynı yıl "Historia Peregrinorum"da Yunanlılar, Alanlar ve Kumanların yanı sıra Türklerin dirençli Trakya kasabası Didymoteichon'u [Dimetoka] savunduğundan söz edilir.[5] Daha da önemlisi, Didymoteichon'a "bir taş atımı uzaklıkta" diye tanımlanan Ortaköy/İvaylovgrad köylerinde Hıristiyanlar yaşıyordu ve bu insanların büyük bölümü yüz yılı aşkın bir süre önce Jireček'in önermiş olduğu gibi büyük ihtimalle Peçenek sürgünlerin soyundan geliyordu.[6] Belki Balkanlar'daki en önemli Türki halk dalgasını, Doğu Balkanlar'da büyük sayıda yerleşmiş olmaları gereken Kıpçak ya da Kumanlar oluşturuyordu. Bu grup da çok geçmeden Hıristiyan oldu; hatta bazı siyasi birimler, sözgelimi Tuna boyunca prenslikler meydana getirdiler. Kuzey Bulgaristan'daki Vidin Prensliği, Kuman kökenli Stratsimir hanedanının idaresi altındaydı. Şimdiki Sırbistan sınırları içinde kalan Braniçevo Prensliği 13. yüzyılın son çeyreğinde Kuman asilzadeleri Kudelin ve Derman tarafından yönetildi. Terterid hanedanı 1279'dan 1323'e kadar aralıklı olarak Bulgaristan'a hükmetti. Şişman soyunun idaresi Kuman kökenli bir hanedanın elindeydi. 13. yüzyılın son ve 14. yüzyılın ilk on yılında Balkan Dağları'nın güneyinde, modern Sliven, Kazanlık ve Karlovo kentlerinin bölgelerini içeren yarı bağımsız bir prenslik vardı ve Çar Georgi Terter'in bi-

raderi olan Kuman prensi Eltemir'in idaresi altındaydı. Kumanlar sonunda Slav çoğunluk tarafından asimile edildi. Makedonya'daki Kumanovo kasabası, Kumanite ve Kumanov Brod köyleri gibi yerleşim birimlerinin adları, keza kişi adı olarak Kumanov, bize artık ortadan kaybolmuş bu Türki halkı hatırlatmaya devam eder. Eltemir hâlâ Bulgaristan'da büyük bir köyün adıdır. Kuzeydoğu Bulgaristan'da Varna, Provadiya, Balçık ve Silistire idari bölgelerine ait, 17. yüzyıldan 18. yüzyılın ortasına kadar köy köy tutulmuş Osmanlı avarız defterleri (vergi kayıtları) hâlâ Türki kökenli olduğu açıkça görülen sayısız Hıristiyan ismini içerir, bu da asimilasyon sürecinin ne denli yavaş işlediğinin bir işaretidir.[7]

Anadolu'dan gelen Türkler ile Balkanlar arasındaki temaslar 13. yüzyılın ortasına tarihlendirilir. Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus 1261'de tahtını kaybetti ve büyük bir taraftar grubuyla Bizans imparatoruna sığındı; imparator da onları 1262-1263'te Karadeniz bölgesinde Varna'dan Tuna'nın ağzına kadar bir alanı kaplayan, daha sonra Dobruca olarak tanınan çorak bozkıra yerleştirdi. Bunun tam hikâyesini Yazıcıoğlu Ali 1424'te, ibn Bibi'nin 13. yüzyıla ait *Selçukname*'sinden yaptığı uyarlamada nakleder. Sultan İzzeddin çok geçmeden Kırım'a kaçtı ve epey zaman sonra orada öldü. Taraftarları, Sarı Saltık Dede'nin liderliği altında toplandı. Sarı Saltık'ın eylemleri, 1331'de gömülmüş olduğu Kuzey Dobruca'daki Babadağ kasabasını ziyaret eden Arap seyyah İbn Battuta tarafından hatırlatılır. Büyük önderlerinin ölümünden sonra (çağdaşı Saraç'a göre 1297-1298) bazı Türkler Anadolu'ya geri dönüp tam o sırada Karesi Emirliği'ne dönüşen bölgede yerleşti. Geride kalan bir diğer grup ise Hıristiyan Ortodoksluğa geçerek Bizans'ın hizmetine girdi ve Despot Balık, Çulpan, Balık'ın oğlu Dobrotiç ve torunu İvanko'nun liderliğinde, 1330'lardan 1417'ye, I. Mehmed zamanında Osmanlılar tarafından nihai ilhakına kadar var olan Dobruca Prensliği sıfatıyla Bulgaristan'dan siyasi olarak bağımsızlıklarını korudular. Bizanslılar daha 1260'larda, Yazıcıoğlu'na göre sayıları "on-yirmi bin kişi arasında"[8] olan bu Türklerin gücünden ürkmeye başladı. İmparator VIII. Mihael Palaeologos, Kırım'a kaçan İzzeddin'in küçük oğullarını tutsak aldı. Oğullardan biri Hıristiyanlığa dönüp, taraftarlarıyla birlikte imparator tarafından Makedonya'nın Verria (bilahare Karaferiye, Verroia) kasabasına

yerleştirildi. Verria Osmanlıların eline geçtiğinde (1387) Selçukluların bu temsilcileri vasal haline geldi ve Osmanlı ordusunda hizmet etti. Yıldırım Bayezid tarafından Makedonya'da Zihne (Zichné) dolayında iskân ettirildiler, 12. yüzyılın içlerine kadar da Türkçe konuşan büyükçe bir Hıristiyan grup olarak orada kaldılar.

Yazıcıoğlu bu topluluğun önderleriyle 1422 dolayında, II. Murad'ın tahta çıkması vesilesiyle belgelerini yenilemek için geldiklerinde karşılaştı ve hikâyelerini nakletti. Elizabeth Zachariadou yıllar once, Aynoroz'a bağlı Vatopedi Manastırı'nın arşivinden beş belge yayınladı; bu belgelerde büyük toprak sahibi haline gelmiş ve Kutsal Dağ'ın koruyucuları olmuş Verria'daki Selçuklu prensleri ele alınır. Nitekim bu insanlar Yazıcıoğlu'nun önerdiğinden çok önce Hıristiyanlığa dönmüştü.[9] Makedonya'daki dönme Selçuklu Türkleri günümüze kadar kimliklerini korudu ve Hıristiyanlar olarak büyük ölçüde Nea Zihni kasabasının çevresinde yaşıyor, hâlâ eski Türkçe dillerini kullanıyorlar. Bugün ağırlıklı olarak Moldova Cumhuriyeti'nde yaşayan birkaç yüz bin kişinin oluşturduğu Gagavuzlar, Anadolu Selçuklu-Türk kökenleri Bulgar tarihyazımında hâlâ kıyasıya tartışılarak, Hıristiyan inançlarını korumuş ama Bulgar dillerini yitirmiş Bulgarlar olarak sunuluyor. Gelgelelim kaynaklardaki kanıtlar son derece kuvvetli ve bu topluluğun köken sorunu aslında yarım yüzyılı aşkın bir süre önce çözüldü. Tadeusz Kowalski tarafından 1930'larda yörede yapılan lengüistik araştırma, Kuzeydoğu Bulgaristan'da konuşulan Türkçenin en az üç katmanlı olduğuna işaret eder. Bunların en eskisi Rusya bozkırları üstünden gelen yerleşimcilerden türeyen Kuzey Türkçesiydi; ikincisi Anadolu Türkçesiyle ilişkiliydi, ama Osmanlı öncesine aitti. En genç katman Osmanlıydı ve o da güneyden geliyordu.[10] Nihayet Bizanslılar Mora'da bir üs edindikten sonra (1261) geniş çapta Türk paralı askerlerini kullandı. İçlerinde bazı gruplar yarımadada kalarak yavaş yavaş yerli halkın içinde asimile oldu. Osmanlı öncesi Türklerin her üç grubu da, değişen ölçülerde, Balkanlar'ın kaynaşmasına ve Müslümanlığın yayılmasına katkıda bulundu. Bu, 16. yüzyıl başı tahrir defterlerine[11] göre nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu ve yer isimleriyle şahıs adlarına dayanarak hükme varıldığında Türkçe konuşulduğu anlaşılan Kuzeydoğu Bulgaristan'la Doğu Romanya, Deliorman'la Dobruca'nın engin alanlarında

her yerdekinden daha açık görülür. 1290/1873 Tuna vilayeti salnamesinde yer alan geç 19. yüzyıla ait Osmanlı nüfus tahriri, bu bölgede nüfusun üçte ikisinin Müslüman olduğunu gösterir.[12] Rodop Dağları'nda ve eteğindeki Kuzey Ege ovalarında Müslüman nüfus oranı daha bile yüksekti. Edirne vilayetine ait 1310/1892-1893 tarihli salnamede, 273 yerleşimin bulunduğu –bugün Yunan Trakya'sında Komotini olarak anılan– büyük Gümülcine sancağında nüfusun yüzde 84'ünün Müslüman olduğuna değinilir. 100 yerleşimin bulunduğu Sultanyeri (Koşukavak civarında: 1933'ten itibaren Krumovgrad) kazası gibi daha küçük idari birimlerde Müslümanların oranı yüzde 97'ye ulaşıyordu.[13] Böyle rakamlar Osmanlı öncesi Türklerin ya da Türki nüfusun varlığı olmaksızın anlaşılamaz. Bu insanlar Osmanlı'nın yönetimi devralmasından sonra Balkanlar'ın dönüşümünün temelini vücuda getirdi, bununla birlikte eldeki Balkan tarihyazımında bu nokta –kimi istisnalar dışında– aşikâr nedenlerle karanlıkta bırakılmıştır.

İlk Dönem Osmanlı Fütuhat ve İskânları

14. yüzyılın ilk yarısı, Batı Anadolu ve Doğu Balkanlar'daki çeşitli Türk grupları arasında askeri temaslarla dolu geçti ve bu ilişkiler iktidarın 1354'ten sonra nihai olarak devralmmasının yolunu hazırladı. Bizans Trakya'sının zemini yarım yüzyıl boyunca Osmanlı fütuhatı ve ardı sıra gelen yeniden iskân için dikkatle hazırlandı. Bizans, ilerleyen Türkmenleri durdurmak amacıyla 1303-1304'te Batı Anadolu'da kendi adına savaşması için işsiz Katalan paralı askerlerinden oluşan, 7500 kişilik büyük bir orduyu davet etti. Katalanlar Gallipoli'deki (Gelibolu) üslerinden hareketle, ta ki önderlerini öldürmüş olan imparatorla 1305'te bozuşana kadar bu görevi başarıyla yürüttü. Nikeforos Gregoras'a göre, Katalanlar aynı yıl Anadolu'daki Türkleri 800 süvari ve 2000 piyadeyle kendilerine katılmaya davet etti. Dönemin diğer Bizanslı tarihçisi Georgios Pahimeris'e göre de Katalanlar Aydın'dan gelmişti ve aralarında birçok Anadolulu Rum vardı.[14] 1307'de bir grup Tourkopouli, yani vaftiz edilmiş Türkler tarafından takviye edildiler. Bunlar büyük ihtimalle İzzeddin Keykavus'un Dobruca'daki bazı eski taraftarlarından olup Bizans'ın hizmetine girmişlerdi. Gallipoli'de çokuluslu orduya katılan grubun 1000 süvari ve 500 piyadeden meydana geldiği

söylenir. Katalanların kronik yazarı, şeflerinden biri ve olayların tanığı olan Ramon Muntaner, o zaman ve yer için büyük olan bu ordunun Trakya'nın verimli ve düz topraklarında nasıl bir etki yarattığı konusunda bize canlı bir izlenim sunar:

> Şurası gerçek ki Ceasar'ın ölümünden beri Gallipoli yarımadasına ve yöreye geleli yedi yıl olmuş. Beş yıl bu topraklarda yaşadık ve geriye hiçbir şey kalmadı. Benzer şekilde bütün yöreyi her yöne on gün yolculuk mesafesinde nüfustan arındırdık: İnsanların hepsini yok ettik; öyle ki orada artık hiçbir ürün devşirilemezdi. Bu yüzden bu toprakları terk etmek zorunda kaldık. Ve bu En Rocafort'la yanındakilerin kararıydı...[15]

II. Andronikos ile III. Andronikos (1321-1328) arasında vuku bulan ve bir kısmına Bizans hizmetindeki Türk paralı askerlerin de katıldığı Bizans iç savaşı daha da fazla yıkım getirdi. Türk kuvvetleri –büyük ihtimalle Osmanlılar– 1329, 1331, 1332 ve 1334'te Trakya ile Makedonya'ya akınlar düzenledi, ama buna rağmen Bizanslılar onların hizmetlerinden yararlanmaya devam etti. 1337'de Aydınoğlu Umur Bey, isyancı Arnavutlara karşı açtığı sefer için imparatora 2000 asker sağladı, 1341'de de imparator, Tuna üstünden Bulgaristan'a saldırması için Umur Bey'in filosunun Boğaziçi'nden geçmesine izin verdi. III. Andronikos'un 1341 Haziranında ölmesi Sırplar, Arnavutlar ve Türk korsanları için Makedonya'yı yağmalama işareti oldu ve V. İoannes Paleologos ile VI. İoannes Kantakuzenos arasında kesintili olarak 1341'den 1347'ye kadar süren ve Trakya ile Makedonya'ya yıkım ve acı getiren başka bir iç savaşa yol açtı.[16] Her iki taraf da önce Aydın'dan, Umur Bey'in 1348'deki ölümünden sonra da Osmanlılar arasından Türk paralı askerleri kullandı. Bu arada Sırplar bütün Bizans Makedonya'sını, Epir ve Tesalya'yı fethederek Korinthos Körfezi'ne kadar ilerledi. Çar Duşan 1346'da Skopje'de (Üsküp) "Yunanlıların ve Sırpların İmparatoru" oalarak büyük bir törenle taç giymişti. Bizans bir tür kent devleti olarak 1453'e kadar varlığını sürdürse de, bu uzun iç savaş sırasında bir büyük güç olarak kendi varlığına son vermişti.

Kantakuzenos Balkanlar'ı Osmanlılara açmamış olsaydı da onlar nasıl olsa kendi başlarına bölgeye gelecekti. Çar Duşan'ın 1355'teki ölümü, kısa ömürlü imparatorluğunun birbiriyle savaşan yarım düzineden fazla prenslik halinde parçalanmasına yol açtı. Bulgaristan üç parçaya bölündü; zaten 1330'dan sonra herhangi bir ağırlığa sahip bir güç olmaktan çıkmıştı. Yunanistan birbiriyle savaşan mini devletlerden oluşan bir mozaikti. Balkanlar'da Osmanlıları durduracak hiçbir güç kalmamıştı: Osmanlı Devleti siyasi bir boşluğu dolduruyordu; çok geçmeden, yerleşecek bol alan bulunan Trakya'nın ovaları ile Makedonya'nın düzlükleri ve inişli yokuşlu arazilerindeki muazzam nüfus açığını da kapatacaktı. Gerçekten, Bizans'ın uzun iç savaşları 1348'den itibaren –yerel halka hareket halindeki Türklerden daha çok zarar veren– vebanın korkunç etkileriyle birleşince Osmanlı'nın iktidarı devralması için uygun ortam sağlanmıştı.

Şehzade Süleyman'ın emrindeki Osmanlı kuvvetleri 1352'de imparatorun oğlu Matteos'a hizmet ettikleri sırada fethettikleri, Gallipoli yarımadasında bulunan Tzympe'deki [Cinbi Kalesi] üslerinden hareketle önemli bir limanı ve kalesi olan Gallipoli kasabasını işgal edip yeniden iskân etti. Gallipoli'nin surları 1353 Martında şiddetli bir depremle yıkılmış ve bölge sakinleri kaçmıştı. Bu tarih bir Kısa Bizans Kroniği vasıtasıyla kuşaktan kuşağa devredilmiş ve 1346 ila 1362 arasında yazan Floransalı tarihçi Matteo Villani tarafından da doğrulanmıştır.[17] Âşıkpaşazade'nin kroniğine dahil edilmiş olan bir ilk dönem Osmanlı anlatısında Cinbi'deki yerel nüfusla yöre halkının Osmanlı kuvvetlerinin eylemlerini desteklediği ve onlara dokunulmadığı vurgulanır. Şurası kayda değerdir ki 15. ve 16. yüzyıllara ait Osmanlı vergi ve nüfus kayıtlarında Gallipoli yarımadasında sayısız Rum Hıristiyan köyü görülür. Bu köyler bir harita üstünde işaretlendiğinde Trakya'nın 1353'ten önceki tahribatına dair bir izlenim verir ve yerel nüfusun hayatta kaldığı yerleri gösterir. Âşıkpaşazade'nin kroniğinde korunan aynı ilk devir tasvirinde de Türk fütuhatı zamanındaki bu ıssızlık durumuna dair izler yer alır. Burada Süleyman Paşa'nın babası Orhan'a bir haber salarak, "Şayet şu anda fethedilen kaleler ve topraklar iyileştirilirse birçok Müslüman ahaliye ihtiyaç olacaktır" dediğini belirten yazar, birkaç satır sonra şöyle ekler: "Ardı arkası kesilmeksizin Karesi'den (Boğazlar'ın karşısındaki topraklar) insanlar geldi.

Geldikleri yerlerdeki evlere yerleştiler ve kendilerini gazaya adadılar. Bu suretle İslami güçler sağlam bir temel edindi ve her nereye doğru yol aldılarsa kâfirler onları artık durduramadı."[18]

Dimitrios Kidones 1366'daki söylevlerinden birinde, Türklerin artık Trakya'da Bizanslılardan daha büyük bir güvenlik içinde yaşadığından ve vilayetin artık bir Türk ülkesine dönüşmüş olduğundan yakınır.[19] Korunmuş en eski Osmanlı tahrir defteri, belirli sabit mıntıkalar için sağlıklı rakamlar vermemize imkân tanır. Muallim Cevdet koleksiyonundaki o.89 numaralı tahririn bir parçasını oluşturan 1452-1425 tarihli bir belge, tahkim edilmiş Bizans kasabaları Gümülcine, Makri ve Maroneia ile 49 köy ihtiva eden Gümülcine (Komotini) nahiyesinin eksiksiz bir tanımını içerir. Bu köylerden adları Türkçe olmayan dört Rum köyü ile Ostroviç, Veternik ve Stoyan adlı üç Bulgar köyü tümüyle Hıristiyandı. Diğer dördünde Müslüman ve Hıristiyan nüfus karışıktı. Gümülcine ve Makri de aynı şekildeydi ve 162 hanesiyle Maroneia en büyük ve tamamen Hıristiyan bir yerleşimdi. Türkçe adlar taşıyan 42 köyün hepsi, 25 hanesi Hıristiyan olan Saslu hariç, toplamı 927 kişi olmak üzere Müslüman sakinlere sahipti. Bu da Hıristiyan yerleşimlerinin, Müslüman köylerinin büyüklüğünü iki kattan fazla aştığını ve söz konusu köylerin besbelli daha yeni yerleşimler olduğunu gösterir. Hıristiyan yerleşimlerinin büyüklüğü, fetihten önceki ve sonraki tedirgin dönemlerde nüfus yoğunlaşmalarını yansıtır. 1452-1455 tarihli tahrir defteri yerel Müslüman nüfusun –kasabaları saymaksızın– yüzde 30'unun yörük (göçebe) olduğunu gösterir. Bu durumda kolonizatör Türklerin çoğunluğu, fetih ile 1452-1455 tahriri arasındaki 78 yıl içinde yerleşmiş ve tarıma yönelmiş olmalıdır. Gümülcine kasabası, 422'si Müslüman olan 511 haneyle o idari bölgenin açık farkla en büyük yerleşimiydi. Gümülcine'nin Müslümanları arasında kentsel unsurun yerleşik olmayan yörükler üstündeki hâkimiyetini görmek de ilginçtir: Oranlar yüzde 34 kentsel, yüzde 46 kırsal yerleşik nüfus ve yüzde 20 yörük şeklindeydi. Bir bütün olarak, 1396 Müslüman ve 531 Hıristiyan hane sayısıyla, Müslüman nüfus toplam nüfusun yüzde 72'sini içeriyordu.[20]

Gümülcine kasabasının fethi geleneksel olarak 1361'e tarihlendirilir ve ikametgâhını orada kuran Gazi Evrenos'un eseridir. 115'e 125 metre

ölçülerinde bir dikdörtgen meydana getiren Bizans kasaba surlarının büyük bölümünün hâlâ ayakta duruyor, büyükçe bir Hıristiyan nüfusu barındırıyor ve piskoposluk kilisesini muhafaza ediyor oluşu, Gazi Evrenos'un yeni Müslüman yerleşiminin çekirdeği olarak surların dışında kubbeli bir cami, anıtsal bir zaviye ve bir hamamdan oluşan bir dizi önemli yapı inşa etmiş oluşuyla birleştirildiğinde, kasabanın şiddet yoluyla değil antlaşmayla alındığına dair kuvvetli bir izlenim doğar. Ne var ki yazılı kaynaklar bu noktada suskun kalıyor.

1452-1455 tahririnde hakkında biraz bilgi bulunan diğer eski Bizans yerleşimlerinin akıbeti farklıydı. Trakya'da Maritsa'nın (Meriç) Yunan tarafında kalan ve artık Pherrai adıyla bilinen Ferecik, tüm Osmanlı dönemi boyunca elli altı köyden oluşan bir kazanın idari merkeziydi.[21] Kasabanın başlangıcı, imparator II. İoannes Komnenos'un biraderi İsakios Komnenos tarafından 1152'de tahkim edilen büyük bir Bizans manastırına dayanıyordu. Kuruluş talimatnamesinde, manastırın vücut bulduğu yer "insandan ve yaşam ortamından yoksun"[22] olarak tasvir edilir. IV. Haçlı Seferi'nin kronikçisi Villehardouin bu yerleşimi "batak", "bataklık" anlamında Slavca "Abbeie de Vera" adıyla anar. Bulgar çarı Mihail Şişman 1323'te istila ettiği Trakya'dan fazla ganimet alamadı, çünkü köylüler sığırlarıyla birlikte manastırın sağlam surlarının içindeki geniş alana kaçmıştı. İoannes Kantakuzenos 1342, 1347 ve 1352'de bir naip olarak ziyaret ettiği bu manastırda keşişlerin yanı sıra köylülerin de yaşadığını açıkça belirtir ve yapıyı "hisar" ya da "çok güçlü bir hisar"[23] olarak adlandırır. Aydınoğlu Umur Bey 1342-1343'te kaleyi almayı boş yere denedi. Garnizon 1355'te Kantakuzenos'un düşmanı ve ardılına teslim olduğunda, Osmanlılar "birkaç yabani köylü"nün[24] yaşadığı bu kaleyi Süleyman Paşa'nın ölümünden hemen önce 1357'de aldı. Ferecik Müslümanlarının koruduğu yerel bellekte, Süleyman Paşa kasabanın fatihi ve büyük Kosmosoteira Kilisesi'ni bilahare adını taşıyacak camiye çeviren kişi olarak sunulur. Bu hikâye, Ferecik'in evlatlarından şair-tarihçi Hadidi'nin *Tevarih-i Âl-i Osman*'ında kayıtlıdır. 906/1500-1501'de kilise/caminin yeni minaresinin kitabesini kaleme alan Hadidi'nin 1516'da da Süleyman Paşa'nın Ferecik'teki vakfının denetçisi olduğu biliniyor.[25] Osmanlı kronik yazarları Ferecik'in fethine dair karışık bir görüntü sunar. Yalnızca

Hadidi doğru tarihi (759/1357) verir, kronik yazarları Nişancı Mehmed Paşa ve Gelibolulu Ali de 759/1358 tarihiyle buna çok yaklaşır.[26] Fetihten hemen sonra büyükçe bir Müslüman grubu, hayatta kalan Hıristiyanların yanı sıra bu küçük kasabaya yerleşmiş olmalıdır. Bölgeden geçen Burgonyalı şövalye Bertrandon de la Broquière de kasabayı aşağıdaki gibi resmediyordu:

> Ve oradan Vira diye anılan bir kasabaya geldim. Bu kasabada artık kısmen yıkılmış güzel bir kale vardı. Genç bir Rum orada bir zamanlar 300 keşişin olduğunu söyledi. Kilisenin koro yeri hâlâ duruyor ve Türkler orayı cami yaptı. Bu kalenin etrafında Rumlar ile Türklerin yaşadığı büyük bir kasaba inşa ettiler. Ve bu kasaba Maritsa yakınında bir tepenin üstündedir.[27]

1452-1455 tahririnde, kasabada toplamda belki 1200 sakin içeren 215 Müslüman ve 58 Hıristiyan hane olduğu belirtilerek ilk kez sağlıklı rakamlar verilir. Yer ve zaman dikkate alındığında Ferecik'in büyükçe bir kasaba olduğu anlaşılır. Eski manastırın surla kuşatılmış arazisi bir hektardan daha küçüktür. Ortaçağ kasabalarında bir hektara 150 ve yapılaşmanın yoğun olduğu yerde de 250-300 sakin düştüğü şeklindeki alışılagelmiş formülü kullanarak, geç Bizans dönemi Vira'smda (Vera, Ferecik) 1453'tekinden çok daha fazla Hıristiyan yaşamadığı sonucunu çıkarabiliriz.[28] Osmanlılar başlıca surların dışında yerleşmiş olmalıdır. Diktikleri kamu binaları arasında zaviye, hamam, Hacı Turhan Kervansarayı ve bir dizi dükkân vardı.[29] Geç 14. yüzyıl özellikleri taşıyan hamamın kalıntısı 2006 itibariyle hâlâ ayakta duruyordu. Tüm tarihi boyunca küçük bir kasaba olarak kalan Ferecik 1319/1901-1902'de 3500 Müslümana ilaveten 300 Bulgar ve 300 Yunanlı sakine sahipti.[30] Türk yerleşimcilerin nereden geldiğine dair hiçbir kayıt yok, ama Gümülcine'de olduğu gibi Çanakkale Boğazı'nın güneyindeki Karesi toprakları en akla yakın yerdir.

Kimi durumlarda, Balkanlar'daki bazı çok erken dönem vakıflarının korunmuş vakıf senetleri yeni kentsel seçkin zümrenin bir bölümünün nereden geldiğini bize gösterir. Bunun iyi bir örneği, Makedonya kenti Serez'de bulunan Bahauddin Paşa b. Hızır zaviyesinin 790/1388 ve

792/1390 tarihli, yani Serez'in alınmasından beş yıl sonraki iki vakfiyesidir. Zaviye, Tokatlı Şeyh Hızır için inşa edilmişti ve Ali b. Ömer Karahisari'nin sorumluluğu altındaydı. Belgeler biri (İznik) dışında hepsi Orta Anadolu kenti olan Amasya, Ankara, İznik, Kayseri, Kırşehir ve Niksar'dan gelen insanlar tarafından imzalanmıştı.[31]

Osmanlı kayıtlarının çoğu eksik bir durumda, kısım kısım ya da parçalar halinde korunmuştur. Sistemli bir surette yayınlanmamış ya da incelenmemişlerdir. Yalnızca Muhteşem Süleyman'ın 1528-1530'da ilk nüfus tahriri temelinde derlenen kayıtlar dizisi bütün yerleşimleri ve toplumun tüm ayrı gruplarını kapsayan eksiksiz bir görüntü sunar.[32] Normal zamanlardaki yerleşme kalıpları bir gecede değişmez ve geç 14. yüzyıldan sonra Balkan silsilesinin güneyindeki toprakların tarihinde hiçbir büyük ayaklanma bilinmediğinden, bu sağlıklı belgesel temel birtakım genel sonuçlar çıkarmak için geriye dönük olarak kullanılabilir. Bir kere, Osmanlı'nın iktidarı devralmasının ardından Trakya'da vuku bulan büyük değişiklikleri gösterir. Tahrire ve 1528 vergi siciline göre Gümülcine ile Yenice-i Karasu kazalarında[33] Müslüman hane sayısı 6298, Hıristiyanlarınki 3828'di, toplam hane sayısı ise 10.126'ydı. Nüfusun yüzde 62'si Müslümandı; 565 Müslüman hane ya da nüfusun yüzde 9'u kasabalarda otururken, 1231 Hıristiyan hane ya da nüfusun yüzde 32'si Ksanthi, Enos ve Makri kasabalarında yaşıyordu. Kırsaldaki Müslüman hanelerden, tüm Müslümanların yüzde 28'ine denk düşen 1773'ü yörüktü. Toplam nüfusun dörtte birini oluşturan 2569 hane, belirli görevler karşılığında vergi indirimlerinden yararlanıyordu: Dörtte üçü Hıristiyan olan 412 hane tuzcuları ya da tuz işçilerini barındırıyordu; 141'i, neredeyse hepsi Hıristiyan olan madencilerdi; 124'ü, aşağı yukarı tamamı Müslüman olan pirinç yetiştiricileriydi (çeltikçi). İmtiyazlılar arasında en büyük grubu 1773 haneden meydana gelen yörükler oluşturuyordu.[34]

Gerek Bizans, gerek Osmanlı ilk döneminin anlatısal kaynaklarında Balkanlar'ın Osmanlılarca iskân edilmesi, özellikle de bunun bir veçhesi olan hükümetemriylesürgünhakkındabirtakımdağınıkbilgiler verilir. Halkokondiles, Türklerin esas olarak üç bölgede yerleştiğine değinir: Trakya'da Philippolis (Filibe, modern Plovdiv), Ege Makedonya'sında Serres [Serez] civarı ve Kuzey Makedonya'da Skopje (Üsküp) civarı. Âşıkpaşazade, Filibe

ovalarına yapılan iki sürgünden söz eder. Bunlardan biri Batı Anadolu'daki Saruhan yörüklerinin 798/1394-1395'te I. Bayezid'in oğlu Ertuğrul'un komutası altındaki sürgünüdür. Söz konusu yörükler daha sonra Tatar Pazarcık kasabasının kurulacağı yerin güneybatısına yerleştirildi. Merkezleri olan Saruhanbeyli 1949'a kadar Saran Bej ismi altında varlığını sürdürdükten sonra, bu tarihte Septemvri olarak yeniden adlandırıldı. Bir dizede kronik yazarı, bir hükümdar "boş toprakların yeniden iskân edilmesi"ni buyurursa, ilgili kişilerin bunu alınyazısı sayması gerektiğini belirtir. Aynı hikâyeyi daha kısa bir versiyonla sunan Neşri de "Filibe toprakları artık tümüyle onların oldu" diye ekler.[35]

Sürgüne dair ikinci bir not, Kuzey Anadolu'da İskilip dolayındaki topraklarda dolanan Minnet Bey'in önderlik ettiği bir grup Tatarın sürgünüyle ilişkilidir. Samsun'dan geri dönmekte olan Sultan I. Mehmed burada çok sayıda Tatar çadırı gördü ve askeri seferlerine katılmadıkları için Tatarların Rumeli'ye nakledilmesini emretti:

> [Sultan] Minnet Bey'i huzuruna getirtti ve ülkeyi terk etmesini buyurdu. Ve bu insanları külliyen Filibe kazasına nakletti ve Konuş Kalesi civarındaki toprakları onlara yurt olarak tahsis etti. Minnet'in oğlu Mehmed Bey, Konuş'ta bir imaret ve bir de kervansaray inşa etti ve onlar orada yerleşip bu ovayı kendilerine mekân eylediler.[36]

Minnet Bey'in oğlu Minnetoğlu Mehmed Bey, 1463'te Bosna'nın ilk Osmanlı valisi olarak atandı. Mevlana Neşri'nin eserinde[37] ve Giese'nin anonim kroniğinde yukarıdaki hikâyenin neredeyse aynısı yer alır. Konuş yerleşimi ve kervansarayları çok sayıda Batılı 16. yüzyıl seyyahı tarafından zikredilir. Giese, Rumeli insanlarına dair ilginç bir açıklamada bulunur:

> Timur Han bu ülkeye [Anadolu] girdiğinde öyle korku saldı ki hiç kimse ona karşı koymayı göze alamadı ve oralardaki insanların çoğunluğu kaçıp denizi geçerek Rumeli'ye dağıldı. Evet, birçok Arap, Kürt, Türkmen ve Anadolulu kaçtı ve Rumeli'ye geçti. O dönemlerde yaşayan insanlar dedi ki, "Biz Rumeli'de şöyle diyen bir sürü in-

san gördük: 'Biz Arabız, Türkmen ya da Kürt yahut Anadolu kökenli başkaları da var. Bazıları Çağatay'dan geldiğini söylüyor.'" Hepsi de kaçmış ve Rumeli'ye gelmişti. Ve Rumeli'nin büyük bölümünün şenlenmesinin gerçek nedeni onlardır.[38]

Bu anlatı izlenimlere dayalı olup kesinlikle abartılıdır. Ancak, muğlak "Romalıların ülkesi" [Rumeli] ifadesinin en geniş anlamda Trakya'yla büyük ölçüde özdeş olduğunu kabul edersek, yapılan açıklama bir hayli doğrudur ve 1521 tarihli tahririn gösterdiği tablodan da güçlü bir destek alır.

Bizanslı tarihçi Laonikos Halkokondiles de Anadolu'dan Balkanlar'a yapılan bir dizi sürgüne değinir ve Trakya'da –Filibe'nin dışında– Zagora'da, modern Stara Zagora ile Nova Zagora kentleri dolayındaki topraklarda Türk yerleşimleri olduğunu ekler. Bu veriler Osmanlı kaynaklarında eksiktir. Halkokondiles ayrıca Serez ve Üsküp kazalarına yönelik sürgünleri zikreder. Doğu Makedonya'da kilit durumunda olan Serez, Çandarlı Hayreddin komutasındaki Osmanlılar tarafından alınmıştı. Verria'nın (Karaferye) 1387 Mayısında[39] fethinin ardından Serez o ana kadar Gümülcine'de oturan Gazi Evrenos Bey'e idari merkez olarak verildi. Âşıkpaşazade, Giese'nin anonim kroniği ve Neşri, Makedonya'nın bu kesimindeki önemli Kavala, Drama, Zihne ve Serez kentlerinin antlaşmayla alındığını belirtir. Bu olaylardan sonra Gümülcine'yi sınırda bir ileri üs (uç) olarak tutmak yararsız hale gelmişti, zira artık sınırdan 200 kilometreden fazla içeride kalıyordu. Âşıkpaşazade ve Halkokondiles'te sözü edildiği gibi, Batı Anadolu'daki yörüklerin Saruhan'dan sürgününün Gazi Evrenos tarafından 1385'te düzenlendiğini ve Üsküp bölgesine 1390'da ya da bundan kısa süre sonra, Saruhan ve Aydın beylikleri I. Bayezid tarafından ilhak edildiğinde geldiklerini anlamamız gerekir.[40] Hatta Halkokondiles bazı ayrıntılar verir: "Bundan sonra o işlerini hal yoluna koydu. Önce o [padişah] Yunanlıları dost ve müttefik edindi. Makedonya prensleriyle barış yaptı ve çok sayıda gerçek Türkü [aralarında dönme yoktu] aileleriyle birlikte yaşamak üzere hem Asya [Anadolu], hem Avrupa'dan [Trakya] Üsküplülerin kentine gönderdi."[41] Üsküp ve ovası, en azından altı önemli yolun kesiştiği bir yer olarak Güney Balkanlar'ın odak noktalarından biridir. Öncelikle, zanaatkâr Türkler tahkim edilmiş sıkışık

Bizans-Slav kasabasının dışına, yerel Hıristiyan nüfusun önemli bir kesiminin yaşamayı sürdürdüğü yere yerleştirildi. Üsküp ve kazasını içeren korunmuş en eski Osmanlı tahriri 1452 tarihli TT 12'dir [12 numaralı Tapu Tahrir defter].[42] Burada 444 haneden ve 72 Müslüman erkek bireyden ("nefer") meydana gelen 23 Müslüman mahalle, ilaveten 286 Hıristiyan hane ve dulların aile reisi olduğu 26 başka hane tanımlanır. Üsküp, 3500-3700 sakiniyle Orta Balkanlar'ın en büyük kent merkezlerinden biri haline gelmişti. Kasabanın toplam nüfusunun üçte ikisini oluşturan Müslümanların sayısı değişikliğin boyutunu gösterir. Müslüman mahallelerinden birinin adının Ali Menteşelü olduğunu görmek ilginçtir; bu durum Osmanlıların 1390 dolayında ilhak ettiği o Güneybatı Anadolu kazasından gelen yerleşimcilere işaret eder. Üsküp'ün 1392 Ocağında başlayan fethi, eski bir Sırp kilise kitabında[43] bir kenar notu olarak zikredilir. Hemen hemen tüm Osmanlı kaynakları yalnızca I. Bayezid'in tahta çıktığı Haziran 1389'dan bir süre sonra Paşa Yiğit Bey'in Üsküp üstüne gönderildiğini belirtir. Fethi sadece Kemalpaşazade biraz ayrıntılı tasvir eder, ama yazdığı kroniğin bundan söz eden kısmı yayınlanmış haliyle ancak yakınlarda erişilebilir oldu.[44] Üsküp'teki Türklerin iskânı büyük ölçüde kasabanın kendisiyle sınırlıydı. 1454 tahririnde, Üsküp'ün üçgen şeklindeki büyük ovasında adları Türkçe olan on küçük köy ve 123 Müslüman hane listelenir.[45] Kazanın toplam Müslüman nüfusunun beşte dördü kasabada yaşıyordu. Ancak daha sonraki zamanlarda, özellikle 16. yüzyılda ovada bir düzine ya da daha fazla Türk köyü vücuda geldi ve eski köylerin nüfusu üç katına çıktı. Yine de kasabanın başlıca Türk merkezi olarak üstünlüğü devam etti.

Sözlü kaynaklara dayalı metinlerde Balkanlar'daki başka bir Türk iskânı kaydedilmiştir. Codex Hanivaldanus olarak bilinen, Leunclavius'un *Historiae Musulmanae Turcorum*'unda korunmuş olan kayıp Osmanlı kroniğinde, Türk kolonizatörler 15. yüzyılın ortasında Kuzeydoğu Bulgaristan'da Şumnu ile Silistire arasındaki topraklarda yerleşip küçük arazi parçalarını işlediğinden ve aynı zamanda orduda akıncı olarak hizmet ettiğinden söz edilir. İmparatorluğun I. Sultan Selim zamanına denk düşen 1528-1530'dan kalma "ön istatistik"indeki bir notta, görünüşe bakılırsa bu yerleşimci grubuna atıfta bulunulur.[46] 1516-1517'den önce 1280 hanenin ya da belki 6000-

6500 insanın, "geçmiş çağların padişahları zamanında sürgün sonucu Anadolu'dan Dobruca'ya" gelmiş olduğu ve belirli vergi avantajlarından yararlandığı kaydedilir. Bu yerleşimci dalgası Kuzeydoğu Bulgaristan ovalarının Haçlıların elinde ağır yıkıma maruz kaldığı 1444 Varna Haçlı seferinden az sonra gelmiş olsa gerekir. Bunun bir alameti Varna yakınındaki eski Petriç Kalesi'nin Osmanlıca adıdır. Yöredeki Galata, Mağliş, Madara, Kavarna, Kalliakra kaleleri gibi bu kale de Haçlılarca tahrip edilmiş ve bir daha inşa edilmemiştir. Osmanlılar 1444'ten sonra Devnya Gölü'nün güneyindeki bütün boş ovayı yirmi Türk köyüyle yeniden iskân etti. Bunlardan biri, Kuzeydoğu Bulgaristan'a özgü yumuşak beyazımtırak kireçtaşıyla inşa edilmiş olan Petriç Kalesi'nin harabesinden dolayı bu isimle anılan Ak Viran'dı. Gelen yerleşimciler bu yeni adı veriyor, ama 1516-1517 tahririne hâlâ "Petriç olarak da bilinir" diye ilave ediliyordu. Ak Viran daha sonra Avren şeklinde bozuldu ve tüm platonun ismi haline geldi, 1935'te de Momino diye değiştirildi.

Doğu Balkanlar'daki Türk iskân tarihinin yeniden tasarımında iyi bir rehber, tarihin o sadık aynası toponomi [yer adları bilimi] olabilirdi. Ne var ki milliyetçi Bulgar hükümetinin emirleriyle 1934-1935'te acımasızca yok edilen tam da o idi ve bu uygulama Yunanistan'da daha bölük pörçük yapıldı.[47] Bulgaristan'daki Türkçe yer adlarının önemine dair bir gösterge Minçef ve Koledarof tarafından sunuldu: Ülkedeki tüm yer adlarının yüzde 43'ünü Türkçe olanlar tutuyordu. Balkanlar'ın 1:200.000 ölçekli Avusturya, Alman ve Rus askeri haritalarında hâlâ görülen Doğu Bulgaristan köy isimleri de bunun göstergesidir. Söz konusu isimler yerleşimcilerin kökeninin yattığı Anadolu'daki kazalara işaret eder; sözgelimi Aydos'ta, Karnobat'ta ve Yambol yakınında Germiyanlı, Yenice Kızılağaç/Elhovo yakınında ve Makedonya'daki Doyran'da Menteşeli veya Silistire ve Rusokastro yakınında Saruhanlı ya da daha etkileyici adlar, mesela Rusokastro, Karnobat, Hirsovo ve Yambol yakınında Anadolulu yahut Şumen'in doğusunda Anadolu Hüseyin. Diğer bazıları daha doğrudan, kökenin bulunduğu kasabaya işaret eder, örneğin Kızılağaç/Elhovo ve Aydos yakınında Geredelü, Karnobat yakınında Ahlatlu, Kastamonlular (Veliko Tirnovo), Hasköy/Haskovo yakınında Karahisarlu ya da Yambol yakınında Tokatlu. Yerleşimcilerin Balkanlar'da yeniden iskânına ilişkin de emareler vardır ve Halkokondiles'in Üsküp'e dair notu da buna işa-

ret eder; bunun örnekleri Razgrad ve Varna yakınlarındaki Büyük ve Küçük Filebelüler ya da Eski Cuma/Targovişte yakınında Zağralı'dır.

Osmanlı'nın, merkezi Yenişehir Larissa olmak üzere Tesalya'nın büyük doğu ovasını iskâna açması kronik yazarları tarafından kayda geçmemiştir. Urquhard ve Fallmerayer'in 19. yüzyılın başında kaydettiği kimi efsanevi hikâyeler bir yana, en iyi rehberimiz 1455 tahriri, yani 10 no'lu Maliyeden Müdevver Defter olup Yunanistan'ın o bölümü için korunmuş en eski tahrirdir.[48] 1388-1389'da Osmanlılar geldiğinde Doğu Tesalya neredeyse terk edilmiş durumdaydı; önceki başkenti Larissa 1330'lardan beri bir harabe yığınıydı ve Başpiskopos Larissalı Antonius'un 1360'da bizi temin ettiğine göre piskoposluk kilisesi bir eşkıya sığınağıydı. Bu yüzden Antonius makamını Trikkala'da [Tırhala], iyi durumda ve nispeten iyi iskân edilmiş olan batı ovasında ihdas etmişti. Evrenos Bey ile oğlu Barak Bey'in emrindeki Osmanlılar, Yenişehir'lerini birkaç Hıristiyanın hayatta kalmış olduğu eski Larissa'nın kalıntıları dışında kurmuştu. Doğu Tesalya 14. yüzyılın ilk otuz yılı içinde bitmek bilmeyen yerel savaşlarla, Katalan istilasıyla ve özellikle Arnavutlar tarafından tahrip edilmişti. 1455 tahririne göre Yenişehir 355 Müslüman ve 66 Hıristiyan haneye sahipti; yeniden iskân bakımından, sakinlerinin büyük çoğunluğunun dokumacı, sepici, terzi ve bakırcı gibi zanaatkârlar olması örnekleyicidir. Kasabanın doğusundaki köylerin adları bir coğrafya ders kitabı gibi okunur: Aydınlı, Germiyanlı, Menteşeli, Saruhanlı. Batı Anadolu'nun başlıca vilayetlerinin hepsi temsil edilir, dahası, bazı köy isimleri Batı Anadolu'daki aşiret gruplarına, sözgelimi Aydın idari bölgesinde bilinen Çullular ya da Kocaeli'den Sarucalara işaret eder.[49]

Sonraki Yugoslav Makedonya'sının çeşitli kısımlarında bulunan çok sayıdaki Türk nüfus, hâlâ küçük gruplar halinde olmakla birlikte çok erken bir tarihte de mevcuttu. Söz konusu idari bölge, buranın Hıristiyan yöneticileri olan "Kral" Marko ve Velbužd'lu (Köstendil) Konstantin Deyanoviç'in, vasalları oldukları Sultan Bayezid için savaştıkları Rovine Muharebesi'nde (1395) can vermelerinden sonra Osmanlılar tarafından fazla karışıklık olmaksızın ilhak edilmişti. Korunmuş en eski Osmanlı tahriri olan TT 237, II. Mehmed'in 1445 tarihli kısa ilk saltanatından kalma bir parçadır.[50] Bu tahrire göre aynı yıl Köprülü (Veles) kazasında Vardar Irmağı boyunca Müs-

lüman nüfusa sahip altı yerleşim varmış. Bizzat Köprülü kasabasında ise –kadı ve yirmi Müslüman askerden ibaret garnizonu saymazsak– yalnızca dokuzu Müslüman olan 190 hane mevcutmuş. Yavaş yavaş, zaman içinde, daha fazla iskân ve yavaş bir İslama dönme süreci yoluyla Köprülü'deki Müslümanların sayısı toplam nüfusun üçte birine kadar çıktı. Kănčov'un [Kançof] bildirdiğine göre bu sayı 1900 yılında 19.700'dü. 1445'te Türkçe adlı ve sakinleri Müslüman olan beş köy vardı: Çeltükciler, Hisar Beyli, Karasılar, Koçi ve Suyakları. Buralarda yaşayanların çoğu yörüktü, içlerinden bir grup besbelli Karesi topraklarından gelmişti. Zamanla bu köyler de büyüdü ve erken 16. yüzyılda daha çok köy kuruldu. Vardar'ın doğusundaki yöre halk arasında hâlâ "Yörüklük" diye biliniyor.[51]

Türklerin bir başka yerleşim çekirdeği, Prilep ile Manastır (Monastir, Bitola) arasında kalan ve bugünkü Kuzey Yunanistan'ın daha da güneyine doğru inen Büyük Pelagonya Ovası'ydı. Ursinus'un ikna edici bir şekilde 1454-1455'e tarihlendirdiği bir dizinin parçası olan TT 4 no'lu tahrirde Dedebalı, Timur, Şeleverci ve Ali Obası köyleri, sakinlerinin yörük olduğu, vergilerin çoğundan muaf olup buna karşılık orduda eşkinci (düzensiz süvari) göreviyle hizmet etmeleri gerektiği açıkça belirtilerek zikredilir.[52] Üçü hâlâ ayakta olan söz konusu dört köyün çok yakınında, Manastır kazasında Kanatlar Köyü vardı. Gelgelelim Türk iskâncılarının büyük bölümü Pelagonya Ovası'nın güney kısmına, Kayalar ve Cuma Pazarı dolayına besbelli henüz ulaşmamıştı; 16. yüzyılın ikinci çeyreğinde, kargaşa ve heterodoksluk başkaldırıyı teşvik edip Kalenderoğlu isyanına yol açtığında ve birçok aşiret grubunu Güney Balkanlar'ın huzurlu ovalarında yerleşmeye ittiğinde geleceklerdi. Aynısı Vardar'ın doğusunda, Štip [Osmanlıca İştip] yöresindeki üç düzine yörük köyünde bulunan Ofçebolu Yörükleri için de kısmen geçerlidir. Bu gruplardan bazıları 1519 nüfus tahriri yapılmadan önce yerleşmişti; başka birçoğu bilahare, 1520'ler ve 1530'larda geldi.

Burada değindiğimiz kaynaklar Osmanlı'nın Balkanlar'ı iskânı ve kolonileştirmesine dair alacalı bir imge sunar. Görünüşe bakılırsa, en başta, birçok Türkmen göçerin olduğu Batı Anadolu'dan büyük ölçüde nüfustan yoksun topraklara, yani Trakya'nın büyük bölümüne göçebe yerleşimciler kendiliğinden akın etmiş, bunun ardından Timur'un saldırısından kaçan

mültecilerin yol açtığı ikinci dalga ve üçüncü olarak hükümetçe emredilen sürgünler gelmişti. Bu üç kategori kaynaklarda yansımasını bulur. Dördüncü kategori, insanların Anadolu'dan Doğu Balkanlar'a ve oradan da daha iç bölgelere, Makedonya'ya doğru yavaş ve örgütlü olmayan hareketi tüm 15. yüzyıl boyunca ve 16. yüzyılın ilk yarısında da sürdü, ama kroniklerde kayda geçirilmeden kaldı. Bunları yalnızca Osmanlı tahrir defterlerinde buluruz ve verilen bilgiler birçok idari bölgede Türk kolonileştirmesinin yoğunluğunu görmemize imkân tanır. Keza bundan hangi yörelerin etkilenmediğini, yani yerel Slav, Yunan ya da Arnavut nüfusun çoğunluğunun daima bulunmuş olduğu yerde kaldığı bölgeleri görebiliriz.

Türk kolonileştirmesi Bulgar tarihyazımında yıllarca şiddetle inkâr edildi. Bunun arkasında yatan neden bilimsel değil, siyasidir. Dahası, Sofya Milli Kütüphanesi'ndeki birbiriyle bağlantısız az sayıda belgeyle çalışmak zorunda kalan Bulgar tarihçiler ve Osmanlı uzmanları, Türk arşivlerinde korunan zengin malzemeden yararlanamamışlardı. Vurgu, İslamiyeti kabul ettirme veçhesineydi ki bu olgu kaynaklarda açıkça görülür, ama bu ancak 17. yüzyılda ivme kazanmıştır. Tüm Balkanlar'da kuşkusuz en parlak durumdaki Yugoslav tarihyazımı ağırlıklı olarak Osmanlı tahrirlerine dayanıyordu; söz konusu kaynakların eksiksiz mikrofilm serileri 1950'lerin başından beri elde vardı. Bu durum uzun kaynak dizilerinin yayınlanmasına, ilaveten bunlara dayanan incelemelere yol açtı. Burada kolonileştirme ve din değiştirme veçhelerinin her ikisi vurgulanır. Türkler ile Bulgarlar ancak 1994'te, Doğu Avrupa'daki büyük siyasi değişikliklerden sonra Osmanlı kaynaklarının mikrofilmlerini karşılıklı takas etme konusunda bir anlaşmaya vardı. Halen devam etmekte olan bu süreç, sonunda bütün Bulgar tarihyazımını değiştirecektir. Arnavutluk'un ilk, tüm Balkanlar'ın 1432 tarihli en eski tahrir defteri 1954'te Halil İnalcık tarafından yayınlandı.[53] Bazı tahrirler Arnavutlar tarafından tam ve kusursuz bir şekilde yayınlandı, ama Arnavutluk'un tarihyazımında Türk kolonileştirmesi ele alınmadı, çünkü hiçbir zaman vuku bulmadı. Arnavutluk nüfusunun neredeyse dörtte üçü Müslüman olmakla birlikte, bu süreç tam dört yüzyıla yayıldı.[54]

Yunanistan'daki Türk kolonileştirmesi ve iskânı popüler bir konu değildir. Dahası, ihmal edilmiş olan bu konu, iki üç nadir istisna dışında

Yunanistan'da Osmanlı idaresine ait elyazısı metinleri okuyabilecek hiçbir bilim insanı yetişmemesinden olumsuz etkileniyor ve çoğu tarihçi el altında nasıl bir kaynak hazinesi olduğunun pek farkında değil. Hal böyleyken, Yunanistan'daki tüm Türk dönemine ilişkin umut verici yeni bir yaklaşımın var olduğu fark edilebiliyor. Bu, çoğunlukla Batı üniversitelerinde eğitim gören genç bilim insanlarının eseridir. Nihayet bu konuda bazı iyi çalışmalar Türk akademisyenler tarafından yapıldı, ama burada vurgu ağırlıkla kolonileştirme üstünde olup Balkanlar'ın yerel nüfusunun Müslümanlaştırılmasım karanlıkta bırakıyordu. Özetlersek, Balkanlar'ın ne kadarının gerçekten Türk olduğuna ilişkin kapsamlı eserin yazılması uzun zaman alacak. Yine de şimdilik en azından şu sonucu çıkarabiliriz: Tuna üstündeki Nikopol (Nikopolis, Niğbolu) ile Ege'deki Kavala hattının doğusunda kalan topraklar ve Makedonya'nın güney yarısının epey bir kısmı 1912'ye dek, en azından Anadolu'nun büyük bölümü kadar "Türk"tü.

Balkanlar'da erken dönem Osmanlı mimarisi

Balkanlar'daki Osmanlı mimarisi büyük ölçüde Türklerin yukarıda ana hatları çizilen yerleşim modelini izledi. Güney Balkanlar, Trakya ve Makedonya'nın Osmanlı Devleti'ne katılması genç devletin hâlâ şekillenme aşamasında olduğu bir zamanda vuku bulduğundan bu vilayetler yeni İslami sanatın oluşumuna tam olarak katıldı. Güney Balkanlar'da bugün hâlâ Osmanlı yönetiminin en baştaki yıllarından, yani 1400 öncesinden kalma en az bir düzine yapı bulunduğu genellikle bilinmez. Bunlar dönüştürülmüş Bizans-Slav yapıları değil, cami, zaviye, hamam ve hanlar (kervansaray) içeren özgün Osmanlı yapılarıdır ve çok az bilindiklerinden, burada kısaca tanıtılacaklardır. Gelişme çizgileri 14. yüzyılın ötesinde de tasvir edilecek, hikâye 1453'e kadar izlenecektir.

Konservasyon sorunları

Güneydoğu Avrupa'daki Osmanlı mimari mirasının değeri ve güzelliği, imparatorluğun yerine geçen ulus devletlerde uzun süre takdir edilmedi. 1878'den ve özellikle 1912'den sonra Osmanlı anıtları, ardıl devletlerin milliyetçi ideoloji ve eğitiminde yeri olmayan bir geçmişin anıları olarak toplu imha-

ların kurbanları haline geldi. "Tarihin yanlışını (Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşunu ve varlığını) düzeltme" eğilimi yüzünden, doğrudan o dönemi hatırlatan objelerin ortadan kaldırılması gerekmişti. Nitekim bu süreç 1967'de Arnavutluk'ta kültür devrimi; Bulgaristan'da Jivkov rejiminin Türk ve İslam karşıtı kampanyası (1984-1985); Bosna-Hersek'te yüzyıllar öncesinden kalma pek çok Osmanlı yapısının hem milliyetçi Sırplar, hem Hırvatlar tarafından dinamit yardımıyla toplu imhası ve en son 1998-1999 Kosova bunalımı sırasında Yakova, Vıçıtırın, İpek gibi kentlerin eski merkezlerinin Sırp kundakçı mangaları tarafından tümüyle yok edilmesiyle 1990'lara kadar devam etti. 2001 yazında Makedonya Cumhuriyeti'nde birçok caminin Makedonyalı radikaller tarafından kasten yok edilmesine yol açan olaylar da durumun hassasiyetinin devam ettiğinin bir göstergesiydi.

Diğer tarafta, en azından 20. yüzyılın başından bu yana, Balkan toplumunun daha aydınlanmış kesimi bu tahrip eylemlerine karşı sesini yükseltti ve köşede bucakta münferit yapıların kurtarılmasını başardı. Bunun örneklerden biri, II. Dünya Savaşı'nda Bulgar işgali altında kalan Yunan Makedonya'sındaki Serez'in kasaba merkezinde bulunan geç 15. yüzyıla ait anıtsal bedestendir. Yıkılma sürecinde olan bedesten, faşist Bulgar hükümetinin başbakanı olan sanat tarihçisi Bogdan Filov'un doğrudan müdahalesiyle kurtuldu ve daha sonra Yunan Eski Anıtlar Kurulu'nca titizlikle restore edildi. Bugün de kentin Arkeoloji Müzesi olarak hizmet veriyor.[55] Farklı bir olay, Bulgaristan'ın Trakya kesiminde bulunan, geç 15. yüzyıldan kalma Yanbolu bedestenidir. Yanbolu'nun kasaba merkezi 1960'larda yeniden tasarlanırken, belediye meclisi yapının herkesçe çirkin olduğu kabul edilen kalıntısını yıkmak istiyordu. Başkaları ise onu çelik ve camdan bir "akvaryum" içinde bir kutsal emanet olarak korumaktan yanaydı ve yetenekli mimar Nikola Muşanov yapının tümünün rekonstrüksiyonunu gösteren bir model yaptı. Meclis bir çözüm için bastırıyordu. Sonunda, bir şair olan parti sekreteri, Muşanov planını seçti ve gerek duyulan muazzam miktarda parayı sağladı. Yanbolu kasabasında ve bütün idari birimde başka tarihi binalar bulunmadığından, daha sonra yakındaki çirkin görünüşlü Eski Cami'nin de restore edilmesi kararlaştırıldı. 1980'lerden bu yana her iki yapı, ama özellikle bedesten yerel olarak çok beğenilen güzellik noktaları haline geldi. 20 Haziran 1978'deki

yıkıcı Selanik depreminin ardından restorasyon için çok miktarda para sağlanınca, kentteki bazı Osmanlı yapıları Yunan Tarihi Anıtlar Kurulu mimarları ile uzmanlarının büyük özen ve ilgisiyle restore edildi. Çok büyük, zengin bezemeli ve anıtsal 15. yüzyıl hamamları olan Bey Hamamı ve Pazar Hamamı, gelmiş geçmiş emsallerinin en iyi örneklerindendir.

Balkanlar'daki Osmanlı mirası karşısında iki karşıt kampa bölünme olgusu, eski Yugoslav Makedonya'sının başkenti Üsküp'ün durumunda açıkça görülür. 1963'teki feci depremden sonra aşağı yukarı hepsi 15. yüzyıldan kalma en büyük Osmanlı yapılarının onu kusursuz bir restorasyona tabi tutuldu ya da hatta yeniden tasarlandı. Söz konusu yapıların tamamı çarşı yöresinde duruyor. Bu alan bir mimari koruma alanına, korunmuş bir kent peyzajına dönüşecekti, ne var ki bir düzine tarihi cami, bir dizi 15. yüzyıl hamam, türbe ve tekkesi dahil diğer bütün yapılar Makedonya Slav devletinin modern sosyalist başkentinin inşa edilebilmesi için acımasızca yok edildi.[56] Üsküp bugün göründüğü haliyle bu iki zıt kuvvet arasındaki uzun mücadelenin ürünüdür.

Osmanlı mimari mirasının tüm tarihi kamusal ve dini yapıların yüzde 98'ine varan toplu imhası, bu sanatın bir zamanlar bir bütün olarak Osmanlı sanatının oluşumunda ve serpilmesinde işgal ettiği yeri değerlendirirken sürekli akılda tutulmalıdır.

14. yüzyıl

Başlangıçta ilk dönemin fatihleri ile yerleşimcilerinin ibadet yeri ihtiyaçları, aynı zamanda İslamın zaferinin simgeleri haline gelen Hıristiyan kiliselerine el koymakla tatmin edilmiş olsa gerekir. Bunun ilk örnekleri Ferecik'te (Ferai) Süleyman Paşa Camii ve Vize'de Fatih Camii'dir; her ikisi de Trakya'da olup orta Bizans dönemine ait büyükçe yapılardır. Osmanlı Balkanlar'ının 1369 dolayında fethedilen payitahtı Edirne'de en azından iki kilise camiye çevrildi: Kilise Cami ve Fatih Camii. Bu yapılar, artık Eski Cami olarak bilinen ilk Ulu Cami'nin 1403'ten kısa süre sonra Emir Süleyman tarafından inşasına başlanmasına kadar kentin ana camileri olarak hizmet etti. Edirne'nin iki kilise/camisi uzun zaman önce deprem ve yangın sonucu ortadan kayboldu. Komotini gibi şiddet kullanmaksızın alınan

kasabalarda ya da büyük Serez kentinde ve yeni kurulan kasabalarda Osmanlılar kendi yapılarını kendileri inşa etmek zorunda kaldı.

Balkanlar'da hâlâ ayakta duran en eski Osmanlı yapıları büyük ihtimalle, Yunan Trakya'sında Gümülcine'de bulunan Gazi Evrenos İmareti ve yakınındaki Eski Cami'dir. Arap harfli bir kitabesi bulunan ve 1960'ların başında havaya uçurulan hamam aynı vakfın bir parçasıydı. Ayakta kalan yapılardan Eski Cami korunmuş bir kitabeye sahip değil, ama tarihi kanıtlar sayesinde tarihlendirilebilir. Tahkim edilmiş çok küçük bir Bizans kasabası olan Gümülcine, büyük ihtimalle 1361'de Gazi Evrenos tarafından alınmıştı ve Sırp denetimi altındaki Ege Makedonya'sıyla karşı karşıya bir uç merkezi haline geldi. İlk dönemin Osmanlı uç beylerinin 1371'deki Meriç Muharebesi'yle Sırp tehdidinin ortadan kalkmasından önce yapı faaliyetine girişmiş olması pek inandırıcı değildir. 1383'te, Ege Makedonya'sında kilit konumunda olan Serez fethedildiğinde,[57] Evrenos, uç'unun merkezini 130 kilometre batıdaki bu önemli ve askeri harekâtların ana sahasına daha yakın olan bir yere taşıdı. Serez'de başka bir imaret/zaviye daha inşa etmiş olduğu biliniyor. Vakfiyesi 818 (13 Mart 1415-Şubat 1416 sonu)[58] tarihli olsa da yapı besbelli daha eskidir. (Evrenos Bey 1416'da öldü ve öldüğünde çok yaşlıydı.) Vakfiyede, Serez kurumunu yöneten kişinin açıkça "Ahi" diye anılması ilginçtir. Evrenos Bey 1390'ların başında yeniden batıya, bu kez Selanik'in 1387'de Osmanlılarca alınmasından sonra kentin 50 kilometre batısındaki yeni Yenice-i Vardar kasabasına yöneldi. Yenice-i Vardar, yaratıcısı Gazi Evrenos'un bir dizi İslami bina diktiği ve ölüp gömüldüğü yerdir. Bu eserlerden bazıları Yenice'de hâlâ ayakta durur.[59] Dolayısıyla Gümülcine'deki yapılar için 1371 ila 1383 yılları arası, Serez'dekiler için 1383 ila 1390 arası ve Yenice-i Vardar'daki eserler için 14. yüzyılın son on yılları en akla yakın tarihlerdir.

Gümülcine'deki Evrenos İmareti, T planlı zaviyeli camilerin iyi bir örneğidir ve hankâh ya da zaviye olarak adlandırılması daha doğru olur. Yapı kıbleye dönük değildir ve Türk üçgenlerinden bir şebekenin üstünde bir kubbeyle ve kalan kısımda da beşiktonozla örtülü büyükçe bir dikdörtgen mekândan meydana gelir. Bu mekân yumuşak sarı-yeşil kireçtaşından muazzam bir kemerle doğuya doğru açılarak girişi vurgular. Eserin kalan bölümü tuğla ve kırık taştan yapılma, *cloisonné* diye anılan bir örgüdür.

Merkezi mekânın her iki yanını kuşatan enine yerleştirilmiş dikdörtgen şeklindeki yan odalara yalnızca merkezi mekândan açılan, zarif portallerle çerçevelenmiş bir kapı vasıtasıyla erişilebilir. Sol tarafta, güneydekinin Arap harfli büyük kitabesi esas girişin yukarısındaki kemerli alınlık tablasına kaligrafik tarzda oyulmuştur ve bunların tamamı özgün yapının bir parçası olup yakın dönemdeki bir restorasyona ait değildir. Kitabe besbelli Gazi Evrenos zamanının *Bauinschrift*'idir [yapı kitabesi], ama okunaksızdır, çünkü 1912'nin yapıyı hakiki bir eski Bulgar kilisesi olarak tanımlayan, yeniden kiliseye "döndüren" ve Kutsal çar Boris-Mihail'e adayan Bulgar fatihleri tarafından tahrip edilmişti. Gazi Evrenos'un kitabesinin harfleri, yerine Kiril alfabesiyle yazılmış bir kitabe yerleştirmek için kazınmıştır. Modern Yunan restoratörler özgün kitabenin artıklarını titizce temizledi, ama ne yazık ki özgün kitabe büyük ölçüde okunaksız kaldı. Kitabe, Osmanlı epigrafisinin Güneydoğu Avrupa'daki en eski anıtıdır. Daha önce savunulan kuramlara aykırı olarak yapının hiçbir zaman kubbeli ya da kemerli bir kilise revakı olmadı. Restorasyondan önce bu bina kasabanın elektrik santrali olarak hizmet etmişti; restorasyon sırasında çirkin beton makine atölyeleri kaldırıldığında ve arkeolojik bir araştırma düzenlendiğinde herhangi tipte bir revak izine rastlanmadı. Özgün yapının şekli, onu artık yeniden, Orhan Gazi'nin Bursa'daki (1355) en erken döneme ait Osmanlı zaviyeli camileriyle ilişkilendirmekten ziyade Tokat'taki gibi erken 14. yüzyıl Osmanlı öncesi zaviyeleriyle aynı gruba sokuyor. Gümülcine'deki yapının planı da bir bakıma, özellikle dikdörtgen, kısmen kubbeli kısmen kemerli yan kanat konuk odalarından dolayı İznik'teki Nilüfer İmareti'yle (1388) ilişkilidir. Gümülcine'de olduğu gibi İznik'teki yapı da kıbleye dönük değildir. Tokat'taki ilk dönem zaviyeleri ile Gümülcine'deki arasındaki bağlantı dolaylıdır. Doğrudan bağlantı eksiktir, ama artık ortadan kaybolmuş yapılar vasıtasıyla kurulmuş olmalıdır.[60] Bu grup dahilindeki bu ve başka yapıların (Serez) gerçek doğasına dair bir ipucu, 858/1454-1455 tahririnde yer alan kadro, gelir ve harcamalara ilişkin incelemede belirtilir. Kadronun en önemli ve en iyi ücret ödenen mensubu bir "Ahi" olarak anılır, demek ki bu kişi geç Selçuklu ve erken Osmanlı döneminin o ünlü Ahi ocağının bir mensubudur.[61] Gümülcine'deki Eski Cami çok değiştirilmiş ve büyü-

tülmüş bir şekilde korunmuştur; imaretin biraz doğusunda durur ve 14. yüzyıla ait kubbeli küp şeklinde özgün bir mekândan ibarettir. İç ölçüsü 7,8 metre olup 19. yüzyılda geniş bir ilaveyle büyütülmüştür. Bu kısım üç cephesinin büyük bölümünü kuşatır. Daha sonra eski ve yeni yapı kesimlerini birleştirmek için özgün giriş duvarı kaldırılmış ve kapının üstündeki kitabe bu süreçte kaybolmuştur. Bina, Afyon ya da Ayasoluğ/Selçuk gibi eski kasabalarda ve Anadolu'nun başka yerlerinde düzinelercesi korunan birçok diğer tek kubbeli camiler tarzında besbelli bir mescit olarak tasarlanmıştı. Gümülcine'deki her iki bina da planları vasıtasıyla dönemin Anadolu'daki yapılarıyla yakından bağlantılıdır, nitekim ilham da oradan gelmiştir. Ancak bu eserler o dönemde hem Güney Balkanlar'da, hem Anadolu'nun kuzeybatısında ve Ege'de moda olan geç Bizans *cloisonné* tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Bu aşamada yerel ustaların devreye girdiğini varsayabiliriz.[62] Balkanlar'da korunmuş yarar amaçlı en eski Osmanlı yapısı da Gazi Evrenos'a kadar geri gider. Modern Yunan limanı Aleksandropolis'in [Dedeağaç] 15 km doğusunda, Meriç Irmağı'nın Türkiye tarafındaki İpsala yolunun üstünde bulunan Ilıca (Trajanopolis) kaplıcaları yakınındaki bu han, güney duvarı boyunca ocakların yer aldığı geniş, beşiktonozlu, dikdörtgen bir mekândır. Bu mekânın önünde artık büyük ölçüde viran olmuş revaklı bir giriş vardı. Han, tip olarak Anadolu'daki beylik dönemi hanlarının bütün bir grubuyla ilişkilidir. Han ya da kervansaray kurumu Bizans-Slav mimarisinde bilinmez. Yerel tarihçi A. Samothrakis'in değindiği, giriş üstünde vakfeden olarak Gazi Evrenos'un adını zikreden kitabe 1940'ta ön cephenin yıkılmasına kadar yerindeydi.[63] Erken 17. yüzyılın Edirneli tarihçisi Hibri Efendi de tasvir ettiği bu hanı Gazi Evrenos'a atfetti. Yapı, Evrenos'un Gümülcine'deki yapılarından birkaç on yıl sonra, dolayısıyla 1390'larda inşa edilmiş olmalıdır.[64]

Anma vesilesi olan mimarinin en eski örneği görünüşe göre, Balkan Dağları'nın bir kolu üstünde Bulgaristan Trakya'sındaki Kazanlık kasabasına bakan bir yerde bulunan, Lala Şahin Paşa'ya atfedilmiş türbedir. Kasaba, Balkanlar'ın fethine ilişkin ilk dönem Osmanlı kroniklerinde Akçe Kazanlık olarak yer alır ve Trakya'nın bu kesiminin korunmuş en eski Osmanlı tahrirlerinde küçük bir saf Türk yerleşimi olarak geçer. Yapı, tuğladan

dört sivri kemer ve kare şeklinde yine tuğladan dört ayak üstüne oturmuş bir kubbeye sahip açık revaklı türbenin erken bir örneğidir. Osmanlı'nın ilk Rumeli Beylerbeyi olan Lala Şahin 1383'ten kısa süre sonra öldü ve naaşı, Bursa'nın 70 kilometre batısında, bugün Mustafakemalpaşa olarak anılan Kirmasti'de hâlâ ayakta duran türbesine gömüldü.[65] İç organları Kazanlık'm üstündeki tepede, büyük ihtimalle öldüğü yerde gömülü olsa gerekir. Yapının adı Müslüman sakinler arasında gelenek yoluyla aktarılmış ve 1930'larda Franz Babinger tarafından kaydedilmiştir. Önemli bir şahsın bağırsaklarını öldüğü yerde gömme ve arzu edilen yere gömmek üzere cesedini uzun nakliye işi için hazırlama –ya da mumyalama– alışkanlığına dair ilginç bir erken kıyaslama imkânı, Sırp Yeniçeri diye anılan Ostroviç'li Konstantin'in kroniğiyle bize kadar aktarıldı. Söz konusu kişi Osmanlı hizmetine 1455'te, II. Mehmed'in Kosova Ovası'nın kıyındaki Sırp gümüş madeni kasabası Novobırdo'yu zaptından sonra girmişti. Bu kaynak, 1389 Kosova Muharebesi'nin ardından "Sultan Bayezid muzaffer olduktan sonra Kosova Ovası'nda kaldı ve orada, muharebe alanında, babasının öldürüldüğü yere bir anıt dikti: Dört sütun üstüne bir kubbe yapıldı ve kurşunla kaplandı, nitekim günümüze kadar bu ayakta kaldı" diye belirtir.[66] Muhtemelen Sırp Yeniçeri anıtın yanından 1463 seferinden önce, sonunda Polonya'ya yerleşmeden evvel Kral Mattias Corvinus tarafından esir alındığında geçti ya da yakın çevrede doğduğundan zaten gençliğinde bu yapıyı biliyordu. Aynı hikâyeye farklı kelimelerle Giese'nin 15. yüzyıl Osmanlı anonim kroniğinde rastlarız. Yazar Kosova Muharebesi'ni tasvir ettikten sonra şöyle der: "Bunun ardından, öldüğü yerde bir türbe inşa ederek orayı görünür kıldılar. Bu türbe şimdi bile aynı yerde duruyor. Sonra naaşını Kaplıca'ya [Murad'ın başlıca yapılarının bulunduğu Bursa varoşu] nakledip orada gömdüler."[67] Türbenin yerine bilahare daha anıtsal bir yapı inşa edildi. Bugün hâlâ gördüğümüz yapı, Sultan Reşad'ın emriyle, Balkanlar'da Osmanlı yönetiminin sona ermesinden bir yıl önce, 1911'de tamamlandı. Sultan Süleyman 1566'da Szigetvar [Zigetvar] önünde öldüğünde aynı prosedür izlendi, daha sonra bir bahçeyle kuşatılan türbeye bir de zaviye eklendi. Bilindiği üzere Süleyman'ın naaşı İstanbul'a, I. Murad'ınki ise Bursa'da anıtsal bir türbeye gömüldü. Bu uygulama kesinlikle daha eski olup muhtemelen Türki halk-

ların belirgin ata kültüyle ilişkilidir ve Kazanlık ile Kosova'da gözle görülür şekilde Balkanlar'a taşınmıştır.[68]

Çok erken tarihli tek kubbeli Osmanlı camileri arasında Kırklareli'deki Eski Cami önemli bir yer işgal eder. Yapı 12,25 metre büyüklüğünde bir iç mekânın kubbeyle örtülü olduğu bir küp şeklindedir ve kubbe Türk üçgenlerinden oluşan bir kuşağa oturur. Özgün kitabe kayıptır, ama başlıca bir onarımı belirten bir kitabede tanınmış Mihaloğlu ailesinin ilk mensuplarından Hızır Bey caminin banisi ve 785/1383-1384 inşa tarihi olarak zikredilir.[69] İlk dönemin Osmanlıları Selçuklulardan miras almış oldukları küçük, küp şeklindeki tek kubbeli mescitleri çabucak çok daha anıtsal boyutlarda ve sanatsal bakımdan iddialı cuma camilerine dönüştürdü. Balkanlar'da popüler olan bu cami tipi çoğu yerde "Osmanlı" denince akla gelen her şeyin somut hali ve çoğu durumda bu üslubun biricik örneğiydi. Gazi Evrenos'un Gümülcine'deki tek kubbeli yapısı kuşkusuz mescit olarak düşünülmüştü. Aslında yine tek kubbeli bir yapı olan Serez'deki Eski Cami, kitabesinde belirtildiği gibi başından beri kesinlikle camiydi ve ünlü Gedik Ahmed Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'in muazzam camisinin inşa edildiği 1492'ye kadar, bir yüzyıldan fazla kentin en büyük camisiydi.

Serez'deki Eski Cami 1938'de tahrip edildi, ama eski fotoğraflar ve kentin iki savaş arasındaki döneme ait topografik planı, ilaveten Evliya Çelebi'nin bir tasviri, camiyi yeniden kurmak için yeterli veri sağlar. Yapı, kentin fatihi Sadrazam Çandarlı Hayreddin Paşa'nın bir vakfıdır; kentin alındığı 1383 ile sadrazamın öldüğü 1387 yılları arasında Bizans Serres'inin kent surları dışında inşa edilmiştir. Bir yapı olarak, Hayreddin'in daha ünlü yaratısıyla, yani Çandarlı ailesinin memleketi İznik'teki Yeşil Cami'yle yakından ilişkili görünür.

Evliya Çelebi, Eski Cami'nin kentin ilk camisi olduğundan ve 787/1385 yılında tamamlandığından söz eder. Yaklaşık on metre uzunlukta büyük bir kubbeyle ve İznik'teki gibi iki direğe yaslanan üç tonozla örtülü dikdörtgen mekânın önünde kubbeli bir revak yer alıyordu. Bu çözüm bize orta Bizans dönemi kiliselerinin narteks ve dış nartekslerini hatırlatır ve gerçekten bu sistemin yaratıcı bir yeniden yorumu olabilir. Cami 18. yüzyılda her iki yan tarafta genişletildi ve ikinci bir revaka sahip oldu. İlk inşasının üstünden çok

geçmeden kentin odak noktası haline gelen bu yapının inşasından bir yüzyılı aşkın bir süre sonra Çandarlı İbrahim Paşa, büyük atasının camisinin tam karşısında altı kubbeli Serez Bedesteni'ni inşa etti ve böylelikle bedesten kentin iktisadi hayatının odak noktasına dönüştü. Bununla birlikte, düzinelerce kilisesiyle eski Bizans kasabası Hıristiyanların da yaşamayı sürdürdüğü mesken ağırlıklı bir bölge haline geldi. Yukarıda sözü edildiği gibi, Serez Bedesteni günümüze kadar ayakta kalmayı başardı.[70]

Trakya'nın Bulgaristan kesiminde Tunca Irmağı üstünde bulunan Yanbolu'daki önemli Eski Cami, Edirne'deki Üç Şerefeli Cami türünden bir Osmanlı cami-i kebirinin planını geliştirme doğrultusunda erken bir girişim gibi görünüyor. 19. yüzyıla ait çirkin bir sıva tabakasının kaldırıldığı restorasyonunda görülür hale geldiği gibi, iki farklı inşa kampanyasının eseri olan yapı çok erken tarihlidir. Yanbolu (Yambol), yani Bizans-Bulgar sınır kasabası Diampolis, Osmanlılar tarafından 1370 yazında fethedildi ve uzun bir kuşatmanın ardından teslim oldu. Tunca'nın bir büklümü içinde yer alan küçük ve çok sağlam surlu kasaba muhtemelen, olduğu gibi bırakılmıştı. 1412'de Musa Çelebi saldırdığında hâlâ savunulabilir durumdaydı. O tarihten sonra kasaba surları Serez ve artık ihtiyaç duyulmayan başka yerlerde olduğu gibi kendi kaderine terk edilip giderek kayıplara karışmış olmalıdır. Osmanlılar ilk dönem yapılarını eski kasabanın kuzeyindeki açık ovada inşa etti. Bunlardan en önemlisi olan Eski Cami'nin nüvesi 1370 ya da 1380'lere kadar geri gider. Yapının bu kısmı gömme ayaklı tek kubbeli caminin iyi bir örneğidir. Ağır sivri kemerlerle bağlanan ayaklar kubbenin örtmesi gereken alanı azaltır, ama aynı zamanda daha zengin ve daha geniş bir iç mekân yaratır. Bu cami tipinin doğrudan öncüsü, Eskişehir yakınındaki İnönü kasabasında bulunan ve 776/1374 tarihli olduğu söylenen Koca Yadigâr Camii gibi görünüyor. Daha eski, az daha büyük ve daha ikna edici bir örnek olan Eski Bilecik'teki Orhan Bey Camii, yapım tarihi bilinmemekle birlikte kesinlikle Osmanlı hanedanının ikinci hükümdarının ölümünden (1362) önce inşa edilmiştir. Bilecik'teki yapının da, İnönü'dekinin de revakı yoktur. Buna karşılık Yanbolu, kanatları kapalı ve iki kare ayağın taşıdığı üç kemere dayalı çapraz tonozlarla örtülü cüsseli ve anıtsal bir revaka sahiptir. Bu, kimi 13. yüzyıl Selçuklu mescitlerinde de karşılaştığımız bir çözümdür.

Girişin sağ tarafında yükselen garip kare biçimli minare Balkanlar'da bilinen bu şekildeki yegâne örnektir, ama Güneydoğu Anadolu'da, çeşitli Türkmen beyliklerinin sanatında bir hayli yaygındır ve Suriye ilkörneğiyle bağlantılıdır. Yerel sakinler arasında uzun süre minarenin Yanbolu'daki eski Bulgar katedralinin kulesi olduğu sanıldı, ama cami zemininin altında yapılan arkeolojik araştırmada böyle hayali bir yapının hiçbir izine rastlanmadı.

Zamanla kasabada Müslüman nüfus hızla arttı; 1454-1455 tahririne göre 591 yetişkin Müslüman erkeğe karşılık yalnızca 56 yetişkin Hıristiyan erkek mevcuttu.[71] On yıllarca sonra, bu artış sayesinde ve belki Edirne'deki ulu Üç Şerefeli Cami'den (1437-1448) ilham alınarak Yanbolu'daki cami, iki yanda, her bir tarafta beşiktonozlarla örtülü üç büyük birim olmak üzere genişletildi. Bu suretle, kuşkusuz Edirne'deki cami-i kebirle aynı gruba ait olan bir yapı yaratıldı.[72]

Gazi Evrenos'un makamının bulunduğu Yenice-i Vardar kasabasında diktiği tüm eserlerden geriye yalnızca bir hamam kaldı. Yapı, özenli Türk üçgenlerinden meydana gelen kuşaklar üstünde bol sayıda kubbenin bulunduğu karmaşık bir plana sahiptir, ama bilahare zorunlu hale gelen üç parçalı düzenleme görülmez. İlk dönemin başka bazı hamamları ya da 14. yüzyılın ikinci yarısının Batı Anadolu'daki Ayasoluğ ve Balat gibi beylik merkezlerindekilere benzer biçimde, büyük soyunma odası mevcut değildir. Yenice-i Vardar'daki yapı onlarca yıldır bir harabeydi, ama yıkılmaya karşı yasayla korunmuştu. İnşa tarihi bilinmiyorsa da 1390'lar diye düşünmek gerekir. Bu on yılda Evrenos idari merkezini yine değiştirmişti ve muhtemelen küçük bir Bizans kalesinin bulunduğu mahalde yeni bir kasaba yarattı. Evrenos'un vakıfları bir cami, bir imaret, büyük bir medrese ve korunan hamamdan meydana geliyordu. Söz konusu yapılar Evliya Çelebi tarafından tasvir edilir ve 16. yüzyıla ait çeşitli tahrir defterlerinde zikredilir. Hamamın yakınındaki Gazi Evrenos Türbesi bir erken 20. yüzyıl rekonstrüksiyonu şeklinde ayakta kaldı. Kocamış uç beyinin ölümünü 1417 olarak belirten yapı kitabesi birkaç on yıl önce bulundu ve Vasilis Demetriadis tarafından yayınlandı.[73]

Orta Bulgaristan'ın küçük İhtiman kasabasındaki iki yapı Gazi Evrenos'unkilerle aynı dönemden, 14. yüzyılın son on yılından kalmadır. İhtiman, Mihaloğlu ailesinin mensuplarınca Bizans-Bulgar kasabası

Stipion'un (Stiponje) üç kilometre güneyinde, her yandan sık ağaçlıklı dağlarla kuşatılmış, ama Edirne'den Sofya'ya ve daha ileride Belgrat'a giden anayolu denetleyen bu küçük yüksek vadideki bir grup Türk köyünün merkezi olarak kurulmuştu. Fetihten sonra Stipion uzun süre bölgedeki en büyük ve saf Hıristiyan yerleşimi olarak kaldı. Kasaba antlaşma yoluyla alındı; İhtiman adı da buna atıfta bulunur ("ahd ve aman"). Mihaloğlu yeni yerleşimin odak noktası olarak bir imaret/zaviye ve Ilıca'da bulunan türden bir han, bir de hamam inşa etti. Dağlık ovadaki Türk köyleri ile Stipion'un vergi gelirleri vakfın bakım giderleri için ayrılmıştı. Vakfın kurucusu 1402'de Ankara Muharebesi'nde hayatını kaybeden Mihaloğlu Mahmud Bey gibi görünüyor. Yarım yüzyıl boyunca inanılmaz derecede viran durumda olan imaret/zaviye, kanatlarında kubbelerle örtülü yan odaların bulunduğu yine kubbeli bir merkezi mekândan ve mihrabı barındıran beşiktonozlu bir kısımdan ibarettir. Yan alanlar başlangıçta kapalıydı ve kapılarla merkezi mekâna açılıyordu. 16. yüzyılın seyri içinde, binada barınan kurum artık var olmadığında, mekânı ayıran duvarlar kaldırıldı ve bu alan caminin işlevlerine dahil edildi. Bu binanın yan tarafına ama bağlantısız olarak çok yüksek bir minare ilave edildi. Özelliklerinden yola çıkılarak inşa tarihi anlaşılabilen minare I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortadan kaybolduysa da eski fotoğraflardan biliniyor. Zaviyeli caminin karşısındaki han 19. yüzyılda yok oldu. Bununla birlikte hamam korundu ve 1980'lerde kusursuz şekilde restore edildi. Dikkat çekici soyunma odası son derece yüksek bir kasnağın üstüne oturan bir kubbeyle örtülü olup erken Osmanlı kubbesinin karakteristik bir özelliğini sergiler ve büyük ihtimalle geç Bizans mimarisinin kalkık kubbeleriyle bağlantılıdır. Her iki yapının da planı besbelli Anadolu'dan ithal edilmiştir, ama duvarların işçiliği, tuğla ve başka seramoplastik öğelerden yapılma gülbezeklerin gösterdiği gibi yerel mimariyle ilişkilidir.[74] Gümülcine'deki yapılarla ve İhtiman'la bağlantılı bir eser de Yıldırım Bayezid'in Edirne'nin en batıdaki varoşunda bulunan, uzun süre yanlış anlaşılan camisidir. Gümülcine'deki ve Tokat ile başka yerlerdeki daha eski zaviyeler gibi kıbleye dönük olmadığından, yapının bilinmeyen bir Bizans kilisesi tipi olduğu sanıldı. Ayrıca Yıldırım Bayezid'e değil I. Murad'a ait, dolayısıyla onlarca yıl daha eski olduğu düşünüldü, gerekçe olarak da Edirne'de hiçbir sultan camisi bulunmaması gösterildi. Hibri ve

Evliya Çelebi tarafından aktarıldığı gibi, en azından iki büyük eski kilisenin cami olarak hizmet ettiği gözden kaçırıldı. Yıldırım Camii ya da daha açıklayıcı olarak, keza Tunca kıyılarında bulunan Mihaloğlu Mehmed Bey'in Orta İmaret'inden ve II. Bayezid'in Yeni İmaret'inden ayırmak için Eski İmaret diye anılan bu yapı, büyük sultan vakıflarının bazı 15. yüzyıl muhasebe defterlerinde de zikredilir; binada dağıtılan yiyecek için iki aşçı, bir fırıncı, bulaşıkçı, kilerci ve pirinç dövücüyü içeren bir kadro belirtilir.[75] Dahası, birkaç parçaya ayrılmış halde korunan ve Edirne Arkeoloji Müzesi'nde (env. no. 1537) muhafaza edilen özgün kitabesinde yapı bir cami değil, imaret olarak adlandırılır.[76] Planda dört beşiktonozlu eyvanın kesişme noktasında merkezi bir kubbe görülür. Geride kalan iki köşeye, ocaklarla donatılmış ve kapılar vasıtasıyla ana binaya açılan müstakil odalar yerleştirilmiştir. Bunlar besbelli konuk odalarıydı. Binanın önünde, kuzey tarafında bir zamanlar beş birimli bir revak uzanıyordu; bu revakın yalnızca sütunları hâlâ duruyor. Binanın dışında, muazzam bir bacanın hâlâ durduğu mutfak yapısının kalıntıları yer alıyor. Kitabede imaret denen bu özgün zaviye ancak çok daha sonraki bir tarihte, bir minare ve doğru bir şekilde kıbleye dönük olduğunu göstermek için güney eyvanının bir köşesine yanlamasına bir mihrap eklenerek tam bir camiye dönüştürüldü.

Sanat tarihçilerinin uzun süre kafasını karıştıran bir başka yapı, Çelebi Sultan Mehmed'in (1413-1421) küçük Dimetoka (Didymoteichon) kasabasındaki tuhaf camisidir. Bu kasaba Edirne'den önce fethedilmiş ve Osmanlı sultanlarından uzun süre özel muamele görmüştü. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid Dimetoka sarayında doğmuşlardı ve hassa hazinesi 15. yüzyılda orada muhafaza ediliyordu. Kasabaya hâlâ yukarıdan bakan cami-i kebire Yıldırım Bayezid 1402'den önce başladı, ama yapı çok daha sonra en küçük oğlu I. Mehmed tarafından tamamlandı. Cami, Evliya Çelebi'nin ve Edirne'deki İmaret-i Bayezidiye'nin Osmanlı tasvirlerinde olduğu gibi, Osmanlı tahrirlerinde geç 15. yüzyıldan itibaren Sultan Yıldırım Han Camii diye anılır.[77] Dimetoka Camii, Bursa Kalesi'ndeki Şehadet Camii'nin büyütülmüş bir versiyonu olarak düşünülmüştü. Şehadet Camii I. Murad'ın bir eseridir; orta "sahın" üstünde iki heybetli ayağa dayanan iki büyük kubbe ve kalan yan kesimlerin her biri üstünde iki büyük beşiktonozdan meydana

gelir.[78] Duvarlar son noktasına kadar yükselmişken, Bayezid'in 1402 yılında Ankara Muharebesi'nde Timur tarafından mağlup edilmesi üzerine yapı yarım kaldı. Aşağı yukarı yirmi yıl sonra Sultan I. Mehmed, eseri başlangıçta düşünülenden farklı ve çok daha ucuza mal ederek bitirdi; Edirne'de biraderleri Süleyman ile Musa'nın eksik bıraktığı muazzam Eski Cami'yi henüz tamamlamış olduğundan ve hâlâ Bursa'daki çok pahalıya mal olan Yeşil Cami'yle uğraştığından besbelli idareli davranması gerekmişti. Tonozların hepsi taş yerine ahşaptan yapılmış ve kocaman, kurşun kaplı bir piramit çatıyla örtülmüştü. Evliya tarafından daha 1669'da tasvir edilen ahşap işi, daha sonraki onarımların değil, Striker ve Kuniholm'un dendrokronolojik araştırmasının gösterdiği gibi 1420-1422 tarihinin ürünüdür. Girişlerin üstünde bulunan uzun ve özenli kitabelerde, Edirne Eski Cami'dekiler gibi bani olarak yalnızca Mehmed'in adı geçer. Mehmed'in Dimetoka'daki eserinin eğreti karakteri caminin hiçbir zaman kendine ait bir vakfı olmamasından da görülebilir. Kadro için gerekli ücret Dimetoka kazası Hıristiyanlarının cizyesiyle ödeniyordu.[79] Buna rağmen Dimetoka camisi, payitahtlar Bursa ve Edirne'nin dışında Osmanlıların Balkanlar'daki en büyük mimari girişimlerinden biri ve Balkanlar'da mimarın kendisini zikrettiği bir kitabenin bulunduğu ilk yapıdır. Söz konusu isim Bursa'daki ünlü Yeşil Cami'nin tanınmış mimarı Tokatlı Hacı İvaz Paşa'dır. Dolayısıyla bu, Osmanlı mimarisinin Balkanlar'a Anadolu'dan ne şekilde götürüldüğünün inkâr edilemez bir belgesidir. Bina artık bir işleve sahip değil, ama bakımını Yunanistan'ın Kavala şehrindeki Bizans Dönemi ve Bizans Sonrası Eski Eserler Kurumu üstlenmiş bulunuyor.[80] Küçük Trakya kasabasında çoğu pek az bilinen daha fazla Osmanlı yapısı mevcut. Bunlardan biri Timurtaş'ın oğullarından, Rumeli'nin ikinci beylerbeyi Uruç Paşa'nın vakfı olan Fısıltı Hamamı'dır.[81] Hibri Efendi 1630'larda, Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi birkaç on yıl sonra bu hamama değinir. Uruç Paşa'nın medresesinde bizzat çalışmış olan Hibri Efendi, Balkanlar'daki bir Osmanlı hamamının bu erken örneğinin inşa tarihini 801/Eylül 1398-Eylül 1399 olarak verir. Başka ilk dönem Osmanlı hamamları gibi bu yapı da büyük kubbeli bir soyunma odasına sahip değildir ve ince işlenmiş mukarnaslı taçkapının üstünde görülebildiği üzere hiçbir zaman da sahip olmamıştır.

Büyük kubbeli giriş holü yerine çok özenli bir ılıklık vardır. Bir zamanla rın bu önemli yapısı şu anda sefil bir yıkıntıdır.[82]

Erken dönemin ikinci önemli Osmanlı yapısı, kasabanın kuzeydo ğusunda bir tepenin üstünde, daha önce Osmanlı mezarlığının bulunduğı yerde inşa edilen Uruç Paşa Türbesi'dir. Bu yapı dört tuğla örgüsü ayağı dayalı dört sivri kemerli bir kubbeden meydana gelen açık revaklı türbenin başka bir örneğidir ve Lala Şahin'in Kazanlık'taki türbesinin aksine tümüy le, Dimetoka yöresinde bol miktarda bulunan, itinayla kesilmiş gri kireç taşından yapılmıştır. Türbenin Uruç Paşa'nın anıt mezarı olduğu bilgis gelenek yoluyla aktarılmış ve Edirne vilayetinin 1310/1892 salnamesinde de belirlenmiştir.[83] Hem Hibri hem Evliya, Uluç Paşa'yı Dimetoka'da öneml bir medresenin kurucusu olarak zikreder. Söz konusu yapı medreseler hi yerarşisinde yüksek bir yere sahiptir ve Balkanlar'daki medreselerin 166c tarihli resmi listesinde bu sıfatla adı geçer.[84] Taşköprüzade ve Dülgerzade gibi tanınmış Osmanlı bilim insanlarının da ders verdiği Uruç Paşa Türbes kısmen yıkılmış, ama koruma altında olan bir anıttır.

Tek kubbeli ilk dönem Osmanlı camilerinin en önemlilerinden biri, Kuzey Trakya'da, Bulgaristan'ın Stara Zagora (Zağra Eskihisar) ken tinde başlıca odak noktası olan Eski Cami'dir. Hâlâ fazlasıyla geniş bir ku şak oluşturan Roma surları içindeki Bizans-Bulgar kasabası, görünüşe göre 1369-1370'te Lala Şahin tarafından fethedilmişti. Bu olay ilk devir Osmanl kroniklerinin çoğunda belirtilir, ama verilen tarihler doğru değildir; kasaba Filibe ve Yanbolu'yla birlikte fethedilmişti. Bu, geleneksel olarak 1361'e tarih lendirilen, ama yeni araştırmaların ardından 1369 dolayına alınması gereken Edirne'nin zaptından önce pek mümkün olamazdı. Zağra Eskihisar'da bu muazzam camiyi 1408'de, I. Bayezid'in oğulları arasındaki kargaşalı iç savaş sırasında Emir Süleyman'ın saltanatı döneminde, bozguna uğramış olan Ay dınoğlu hanedanından bir soylu, İzmiroğlu Cüneyd'in biraderi Hamza Bey inşa etti. Bingiler üstüne oturan ve çapı 17 metreyi geçen tek bir kubbeyle ör tülü bu ibadethane dikkat çekici bir mühendislik başarısıdır. 13. ve 14. yüzyı kiliselerinde Bizans-Bulgar kubbesi beş metreyi zor buluyordu; dolayısıyla Hamza Bey'in kubbesinin örttüğü alan on kat daha büyüktür. Ana mekânın önünde, kare şeklinde tuğla ayaklar üstünde kubbeler ile tonozların yer aldığ

garip bir revak bulunur. Bir bütün olarak yapı son derece ağır ve hantaldır. Plan ve konseptine gelince, Mudurnu'da, Yıldırım Bayezid'in şehzade olarak bulunduğu 1388 yılında inşa edilen camisiyle açıktan ilişkilidir. Tek büyük kubbeli caminin erken bir örneği Menteşe beyi Ahmed Gazi'nin bazen söylendiği gibi 1308'de değil, küçük beyliğin fiili hâkimi olduğu 1370 dolayında Eski Çine'de inşa edilen camisidir. Söz edilen iki caminin kubbeleri Zağra Eskihisar'dakinin kubbesinden bile az daha büyüktür, ama Eski Çine'deki besbelli Batı Anadolu'daki iki eserin daha gelişmiş bir versiyonudur; daha az ağır, daha uyumlu, ama hâlâ biraz ilkeldir.

Uzun bir Osmanlıca kitabede Hamza Bey kendini gururla "Tanrı'nın Yeryüzündeki Gölgesi" diye niteler. Bu hâkimiyet sahibi bir kişinin unvanının bir parçasıdır ve anlaşılan Hamza Bey'in soylu geçmişini ima eder. 1413'ten sonra, I. Mehmed imparatorluğu yeniden birleştirdiğinde böyle unvanların kullanılması artık mümkün olmazdı. Hamza Bey etkileyici Zağra Eskihisar Camii'nde de aynı gösterişi sergiledi. Cami 1980'lerin başında titizlikle restore edildi, ama 1985'te, sabık Jivkov rejiminin İslam karşıtı zulüm kampanyası sırasında minare havaya uçuruldu. Bundan kısa bir süre sonra büyük kubbenin tepesindeki, İslam dininin simgesi olan alem kesildi. Cami o zamandan bu yana iğdiş edilmiş olarak duruyor.[85]

Osmanlı hizmetindeki Aydınoğlu Hamza Bey, Zağra Eskihisar'da camisini tasavvur ederken, Rumeli'nin hâkimi Emir Süleyman payitahtı Edirne'de gerçekten sultanlara layık büyük bir cami planlıyordu. 1403'ün başına gelindiğinde Süleyman, Bizans, Cenova, Venedik ve St. Jean Şövalyeleri'yle yaptığı Gelibolu Antlaşması sayesinde Balkanlar'da konumunu sağlama almıştı. 1404 ve 1405'te Anadolu'da biraderi Mehmet'le savaşmakla uğraşmış, 1410'nun büyük bölümünde ve 1411'in başında diğer biraderi Musa'yla mücadele etmekle meşgul olmuş, Musa sonunda pes etmişti. Dolayısıyla 1406-1409 arası, Süleyman'ın Edirne'de büyük caminin inşasını faal olarak zorlayabileceği yıllardır. Bu yapı on iki ayak üstünde yirmi kubbe yerine uzunluğu 13 metreyi aşan dokuz büyük kubbeyle Bursa'daki Ulu Cami'nin daha küçük bir versiyonu olacaktı ve Selçuklular döneminde geliştirilen çoksütunlu büyük cami tipini uygulamada devam ettirdi. Niğde'deki 1330 tarihli Sungur Bey Camii bunlarla aynı tipin en erken Osmanlı yaratısı olan, Niğde'deki yapıdan 65

yıl sonra inşa edilen Bursa'daki Şehadet Camii arasında bağlantıyı oluşturur. Literatürde sık sık Edirne'deki Eski Cami'nin mimar Konyalı Hacı Alaeddin'in eseri olduğu söylenir, bu da Selçuklu sanatıyla bağlantıyı açıklardı. Ne var ki Edirne'deki yapının iki büyük tarihi kitabesinde onun adı geçmez.[86]

Erken dönem Osmanlı kroniklerinde Emir Süleyman'ın yapıyı bitiremediğinden, kısa saltanatı (1411-1413) sırasında inşaatı sürdüren Musa'nın da bu işi bir sonuca erdiremediğinden söz edilir. Kitabelerde belirtildiği gibi, cami sonunda 1416'da, başarısıyla övünen I. Mehmed'in döneminde bitirildi. Mehmed kitabelerde, biraderlerinin rolünü hesaba katmayarak birkaç yıl sonra Dimetoka'da da yapacağı gibi yalnızca kendisine değinir.

Mehmed caminin karşısında çokkubbeli muazzam bir bedestenin inşa edilmesini emretti. Türünün Balkanlar'da bilinen ilk örneği olan bu yapı, Ulu Cami'yle birlikte eski Adrianopolis surlarının dışında Edirne'nin yeni kent merkezi haline geldi. Edirne Bedesteni yalnızca ticaretin odak noktası haline gelmek üzere değil, yeni Ulu Cami'nin vakfı için bir gelir kaynağı olarak da tasarlanmıştı. Bu vakfın geç 15. yüzyıla ait olup Barkan tarafından yayınlanan muhasebe defterleri, bedestenin gerçekten vakfın en büyük gelir kaynağı olduğunu gösterir.[87] Her iki yapı da sahiden "sultani"dir. Cümle âleme, Türklerin Balkanlar'daki hâkimiyetlerinden kuşku duymadıklarını, kalmak üzere gelmiş olduklarını sergiler.

Edirne'deki caminin özgün tasarımında revak ve minare yoktu. Çok geçmeden II. Murad tarafından yüksek bir müstakil minare eklendi; revak çok daha sonra geldi ve yapının kuzey köşesine acemice konduruldu. Beş birimlik kocaman revakın belki Mehmed'in döneminde bir plan değişikliği olarak sonradan ilave edildiği hâlâ açıkça görülebilir.

Burada büyük anıtlardan ziyade kimi mimari tuhaflıklardan kısaca söz etmeliyiz. Bunlardan biri Larissa'da (Yenişehir), biri de Güney Arnavutluk'ta Berat'tadır. Orta Yunanistan'da, 1994 Şubatında Tesalya'nın tarihi başkenti Larissa'nın en eski kısmında bir pizzacıda çıkan yangından sonra küçük (9x12 metre), tek kubbeli bir caminin iyi korunmuş üç duvarı görünür hale geldi. Bir rekonstrüksiyonda yapının, önündeki alışılmış açık revakın arkasında bir iç narteksi bulunan küçük bir Osmanlı camileri grubuna ait olduğu görülür; planı ise İznik'teki Yeşil Cami ve onun Serez'deki daha basit birade-

riyle ve başka birkaç örnekle bağlantılıdır. Bir zamanlar kırktan fazla camiyle kurumlanırken artık çirkin ve özelliksiz bir 19. yüzyıl camisinin dışında bir tek caminin bulunmadığı Larissa'da, çok eski olduğu belli olan bir caminin kalıntısının ortaya çıkması yerel ölçekte sansasyon yarattı.

Yenişehir'in yükseleceği Doğu Tesalya ovası, Gazi Evrenos'un komutası altındaki Osmanlılarca 1386-1387'de, Trikkala'yla birlikte batı ovası da I. Bayezid tarafından 1392-1393'te fethedildi. Doğu ovası savaşlarda ve 14. yüzyılın ilk yarısında büyük nüfus kaybına uğramış, Başpiskopos Larissalı Antonios (1333-1363), Larissa'nın tümüyle harap olması ve katedralin soyguncular için bir sığınağa dönüşmesi nedeniyle makamını Trikkala'ya taşımak zorunda kalmıştı.[88] Doğu ovasının tek tepesi üstünde yer alan yok edilmiş Bizans kasabasının kalıntılarının alt tarafındaki düzlükte, Pineios Irmağı'na köprü kurulabilen noktada, Evrenesoğlu Barak Bey'in emrindeki Osmanlılar yeni kasabaları Yenişehir'i kuracaktı. Kasaba Balkanlar'ın en büyük on Osmanlı kentinden biri olacak ve 1882'ye kadar dörtte üçünden fazlası Müslüman-Türk olan bir nüfusu barındıracaktı. 1506 tahrir defterinin vakıflar kısmına göre Barak Bey, Yenişehir'de bir cami ve bir imaret, ilaveten bir hamam ve bir dizi dükkân inşa ediyordu. Camiyle imaret, literatürde zaviyeli cami olarak bilindiği şekilde muhtemelen tek ve aynı binada barınıyordu. Barak Bey'in 1408'de, 1413'te Musa Çelebi'ye karşı tayin edici bir muharebede ve 1422'de Thessalonike'nin abluka edilmesi sırasında faal olduğu biliniyor.[89]

Barak Bey'in Larissa'daki tesislerinden günümüze kalan hiçbir yapı yok. Gelgelelim onun zamanından, 1400'lerden, Yenişehir kadılarından birinin küçük, çok iyi inşa edilmiş bir camisinin kalıntısı ayakta kalmıştır. Bu caminin çok özenli bir *cloisonné* tekniği tatbik edilmek suretiyle inşa edilen ve yapıyı 14. yüzyılın son on yılıyla 15. yüzyılın ilk yirmi yılı arasından bilinen Osmanlı örnekleriyle ilişkilendiren yalnızca üç duvarı bugüne kadar gelmiştir. Yerel halk arasında caminin mahalli, bir zamanlar namaz vakitlerinin minareden bayrak sallanarak işaret edildiği Bayraklı Cami'nin durduğu yer olarak hatırlanıyordu. Yapının varlığı 1994 yangınına kadar tamamen meçhul kalmıştı. Tesalya vakıflarına dair 1248/1833-1834 tarihli bir Osmanlı araştırması, Bayraklı Cami'nin Kadı Muslihеddin'in bir eseri olduğunu ortaya koyar.[90] Yapının tarihi, bir dizi Osmanlı mimarisi uzmanı

tarafından 1390 ila 1420 arasında değişen şekillerde "okunmuş"tur, bu da Evrenosoğlu Barak Bey'in dönemine denk düşer. Kalıntılar yerel tarihi anıtlar kurumunca temizlenip muhafaza altına alınmış, ama 2006 yılı itibariyle başka rekonstrüksiyon işine girişilmemiştir.

Güney Arnavutluk'taki tarihi Berat kenti 1417'de Osmanlılar tarafından ilhak edildi ve Arnavud Belgrad olarak adlandırıldı. Dağın tepesindeki surlu Hıristiyan Ortodoks kentine ilişilmedi. Eski kasabanın eteğindeki düzlükte yeni bir açık Müslüman kenti gelişecekti ve hiçbir kiliseye el konmadı. Yalnızca eski kasabanın en yüksek kısmında, üst kalede, Osmanlı garnizonunun ihtiyaçlarını karşılaması için küçük bir cami inşa edildi. Yapının minaresinin büyük bölümü kadar temel duvarları da hâlâ ayaktadır. Minare, yerel Bizans yapı gelenekleri doğrultusunda birbirini izleyen tuğla ve taş katlarla inşa edilmiştir. Ancak mimari konsept Doğu'dan ithal edilmiştir. Küçük cami, adını Sultan I. Mehmed'den alır ve Arnavutluk'un en eski camisidir.

Edirne payitaht olduğu dönemden kalma dikkat çekici yapılara sahiptir. Bunların en iyilerinden biri olan, kentin karşı tarafında, Sofya-Belgrat anayolunun üstünde ve Tunca Irmağı'nın kıyısında bulunan Orta İmaret ya da Gazi Mihal Camii, Ahi ocağının ahlak anlayışına göre seyyahlara yatacak yer ve yiyecek vermek üzere tasarlanmış erken Osmanlı zaviyesinin de iyi bir örneğidir; aynı zamanda Gümülcine, İhtiman ve Edirne'de Yıldırım'la aynı kategoride olan yapılardan daha gelişmiş bir şekle sahiptir. Korunmuş olan kitabesine göre, Osmanlı akıncılarının komutanlarından ve zamanının önemli bir kişisi olan Mihaloğlu Mehmed Bey tarafından 1422'de inşa edilmiştir.

Yapı, kubbeli merkezi mekânı kuşatan iki kapalı yan odadan meydana gelir; odalar ocaklı olup kapılar vasıtasıyla merkezi mekâna bağlanır. Merkezi odanın arkasında, yapının ekseni doğrultusunda bir mihrabın bulunduğu beşiktonozlu bir ibadet alanı vardır. Bu tür daha eski yapıların aksine Edirne'deki Orta İmaret kıbleye dönüktür. Önünde uzanan beş birimli anıtsal revak sol yandaki köşesine çok daha sonra acemice uydurulmuştur.

II. Dünya Savaşı'ndan önce çekilen eski fotoğraflarda zaviyeli caminin hemen solunda arkasını Tunca'ya dayamış müstakil bir mutfak görülür. Bu birim Menderes hükümeti döneminde nehir setleri yapılırken ortadan kayboldu.

Edirne'dekilerin çoğu gibi bu yapı da tümüyle, düzgünce kesilmiş gri kireçtaşı bloklarından inşa edilmiştir. Kitabesinde inşa tarihi olarak 1422 yılı belirtilse de en azından bir on yıl daha eski olmalıdır. Mihaloğlu Mehmed Bey, Musa Çelebi (1411-1413) döneminde Rumeli beylerbeyiydi ve dolayısıyla pekâlâ anıtsal ve pahalı bir yapı dikecek konumdaydı. Ne var ki I. Mehmed'in 1413'te biraderleri karşısında zafer kazanmasından sonra Mihaloğlu Mehmed Bey, Tokat'ta hapse atıldı ve 1422'ye kadar orada kaldı. Bu tarihte, Rumeli birlikleri arasındaki popülerliği nedeniyle, II. Murad saltanat iddiasında bulunan Düzmece Mustafa'ya saldırmak için ona gerek duydu.[91] Serbest bırakıldığı yıl ise Mihaloğlu Mehmed Bey'in Edirne'deki yapıları tamamlandı. Böyle karmaşık bir yapıyı bitirmek için altı ay fazla kısa bir dönem olduğundan işlere daha önce başlandığı bellidir. Bu, ibadet için ayrılan kesimin üstünde bu yapının beşiktonoz gibi arkaik bir özelliğe sahip olmasını büyük ölçüde açıklardı. Kitabede yapı, cami değil "kutsal makam" (makamü'l-mübarek) diye anılır.[92] Tunca'nın karşı kıyısında, Sofya'yla Belgrat'a giden eski ve yeni otoyolların arasına sıkışmış utanç verici bir harabe halinde, ama yapısal olarak sağlam şekilde hâlâ ayakta duran Mihaloğlu Mehmed Bey'in büyük çifte hamamı, büyük soyunma odası bulunmayan bir hamamın başka bir örneği olup Suriye tipi planı izleyen çok özenli bir ılıklığa sahiptir. Tonoz ve kubbe tezyinatı Osmanlı mimarisinin sunduğu en zengin bezemelerdendir. Mehmed Bey'in iki yapısını birbirine bağlayan, Tunca üstündeki çokkemerli taş köprü aynı kişinin bir eseridir.

Balkanlar'da eski payitaht Edirne'nin dışında korunmuş olan en eski Osmanlı ulu camisi, Bulgaristan Trakya'sının başkenti ve Osmanlıların ilk döneminde, 1455-1456'ya kadar Rumeli beylerbeyinin makamının bulunduğu Filibe'deki Hüdavendigâr Murad Camii ya da Cumaya Cami'dir. Bu yapı da mevcut literatürde yanlış tarihlendirilmiştir, zira yalnızca I. Murad (1362-1389) için kullanıldığı farz edilerek Hüdavendigâr unvanı üzerinde odaklanılmıştır. Oysa söz konusu unvan 15. yüzyıl boyunca, hatta daha sonra padişahı belirtmek için kullanılmıştır.

Filibe'deki Cumaya Cami, ulu cami ana fikrinin daha da geliştirilmiş bir örneğidir ve I. Bayezid'in 1395 yılında Bergama'da yaptırdığı Ulu Cami ile Edirne'deki Eski Cami arasında yer alır. Merkezi bir "sahın" üstünde kare

şeklinde dört heybetli ayağa dayanan üç geniş kubbe ve her iki yan alanı örten üç büyük beşiktonozdan meydana gelir. Bir zamanlar ön tarafında bulunan beş kubbeli birimden ibaret revak bir 18. yüzyıl depremi sırasında ortadan kayboldu ve yerini bir sundurma çatı aldı. Kubbenin izleri bu sundurma çatıda 1970'lerdeki rekonstrüksiyon sırasında görünür hale geldi. Portikonun sivri kemerlerinin çıkış yerleri, kapalı olan sundurmanın her iki kısa tarafının duvarlarında hâlâ görülebilir. Caminin erken 15. yüzyıla özgü baklavamsı alanlardan oluşan çapraşık bir desenle süslü yüksek bir minaresi vardır.

Büyük yapının özgün bir kitabesi mevcut değil. Şu anda gördüğümüz kitabe I. Abdülhamid dönemine ait bir 18. yüzyıl onarımına atıfta bulunur.[93] Osmanlı'nın Filibe'si 1410 yazında, Emir Süleyman ile biraderi Musa çelebi arasındaki mücadele sırasında tahrip edildi. Kalenin bulunduğu tepenin eteğindeki açık kasaba yakıldı, ama anlaşılan surla çevrili üst kasabaya ilişilmedi; Bulgar bilim insanı ve Sırp hükümdarı Stefan Lazareviç'in biyografisinin yazarı Konstantin Kosteneçki'nin metninden bu sonucu çıkarabiliriz.[94] Bu olay sırasında hayatta kalan Rum Hıristiyan nüfus kasabayı terk etti ve yakında Rodop Dağları'nın eteğindeki Stanimaki'de yerleşti. Filibe de Müslüman Türklerle yeniden iskân edildi. Bu kasabayla ilgili korunmuş en eski Osmanlı tahririne göre o tarihte Filibe'de 706 Müslüman, 78 Hıristiyan ve 33 Çingene hane bulunuyordu.[95] Büyük cami kasabanın merkezini oluşturur. II. Murad hâkimiyetini pekiştirdikten sonra, 1425 dolayında, Filibe'nin yeniden kurulmasıyla, en başta da yeni bir büyük ulu caminin inşasıyla ilgilenmiş olmalıdır. Cami erken 17. yüzyılın Edirneli yerel tarihçisi, âlim Hibri Efendi tarafından açıkça Murad'ın vakfı diye belirtilir, ama tarihçinin bu eseri uzun süre pek bilinmeden kaldı ve yalnızca birkaç yazmada muhafaza edildi.[96] Cami kendine ait bir vakfa sahip olmayıp II. Murad'ın Edirne'deki yapılarının, Üç Şerefeli Cami ve Muradiye'nin bakımı için kurulan büyük vakfın bir parçasıydı; bu durum Barkan'ın yayınladığı vakıf hesaplarında görülebildiği halde yapı hakkında yazan herkesin gözünden kaçmıştır.[97]

II. Murad döneminde Selanik'te de önemli askeri mimari eserler vücuda getirildi. 1430'daki fetihten hemen sonra Murad'ın valisi Sungur Çavuş Bey kente hâkim olan ve günümüzde Heptagyrion diye adlandırılan Yedi Kule Kalesi'nin inşasını yürüttü. İsimler ile tarihler (1432) giriş

kapısının üstündeki büyük bir kitabede yazılıdır. Büyük, altıgen Yedi Kule Kalesi'nin uzun süre bir Bizans eseri olduğu, Sungur Bey'in yalnızca üstüne adını yazmak için yeni bir kapı eklediği sanıldı. Gelgelelim Striker ve Kuniholm tarafından yapılan kapsamlı dendrokronolojik çalışma neredeyse bütün eserin 1431-1432'ye ait olduğunu kanıtladı.

Aynı Sungur Çavuş Bey'in, kaynaklardaki notlar ve bazı eski fotoğraflardan başka bir şeyin bize kadar gelmediği bir dizi önemli yapının banisi olduğu da biliniyor. Bu yapılar Edirne'de tek kubbeli anıtsal bir caminin ve Tuna üstünde Vidin'de başka bir örneğin yanı sıra 838/1434-1435'te Slav Makedonya'sının ikincikenti Manastır'da (Bitola) heybetli ve hantal bir cuma camii, bir zaviye, tacirlerle seyyahları barındıracak bir han ve bir hamamdır. Kentin en eski kısmında eski *tereke pazarında* (tahıl pazarı) bulunan bu yapılar kentin bilinen en eski Osmanlı anıtlarıydı ve etrafında Osmanlı kenti Manastır'ın geliştiği nüveyi oluşturdu. Tahkim edilmiş sıkışık Bizans-Slav kasabası, kuzeyde kente yukarıdan bakan tepenin üstünde yer alır. Anlaşılan bu yerleşim 1385 tarihli fetih sırasında tahrip edilmiş ve bilahare ovadaki küçük Dragor Irmağı boyundaki yeni yerleşim yerinin lehine yavaş yavaş terk edilmişti. Caminin inşası sırasında eski kale harabelerinin taşları yeniden kullanılmıştı; bunların arasında Bulgar çarı İvan Vladislav'ın 1015 tarihli ünlü Bitola kitabesi de vardı. Eski Cami diye bilinen Sungur Çavuş Camii 1956'da "kasabayı güzelleştirme" amacıyla belediye meclisinin emriyle yıkıldığında kitabe yeniden ortaya çıktı. İhtiyaç sahipleri ile yoksullara yiyecek dağıtma işlevini de üstlenmiş olan zaviye 1941'e kadar iş görmüştü.

Manastır'daki Eski Cami, eski fotoğraflarda değirmi bir kasnak üstünde bir kubbenin yükseldiği, önünde kare şeklinde dört ağır ayağa dayalı üç birimli bir revakın bulunduğu kocaman, blok gibi bir ibadet mekânı olarak görünür. Revak ile ibadet mekânının oluşturduğu blok, kubbenin yuvarlak kasnağıyla birlikte Osmanlı mimarisinin çok eski bir özelliğidir. Bu yapı ilginçtir, çünkü korunmuş olan 838/Nisan 1435 tarihli vakıfnamede açıkça "bir cami" diye anılır. Buna karşılık, Sungur Çavuş Bey'in Manastır'dakinden yalnızca az daha küçük olan Edirne'deki kubbeli ve kurşun kaplı yapısı mescit olarak anılır. Adı bilinmeyen mimarın Manastır'daki yapıyla, tek kubbeli strüktürü mimari bakımdan külliyenin baskın ve odak

noktası yapmaya çalıştığı belirgindir. Seçilen formlar bunun için o denli ağır ve çarpıcıdır. Mevcut literatürde Osmanlıların T-planlı cami ya da zaviyeli camiyi külliyelerinin odak noktasında daha anıtsal bir yapı arzu ettikleri için geliştirdiği, tek kubbeli caminin buna ulaşmak için yeterli imkânlar sunmadığı görüşü ifade edilir. Manastır'daki cami farklı bir yöne işaret eden bir örnekti. Dahası geçmişin tek kubbeli mescitlerinden, kubbeli bir alan, kubbeli ya da tonozlu bir revak ve yüksek minareden meydana gelen tam gelişmiş cuma camisine geçişin çok erken bir örneğiydi: Klasik Osmanlı yapı tipiydi, Osmanlı cami formunun en yaygın olanıydı ve Balkanlar'da çoğu zaman bu sanatın yegâne temsilcisiydi.[98]

Sultan II. Murad 1436-1437'de Üsküp'te Vardar üstünde büyük taş köprüyü ve Serava üstünde, yıkılmış Ayios Yeoryios Manastırı kalıntısının bulunduğu yerde büyük bir camiyi tamamladı. Yapılardan hiçbiri özgün haliyle günümüze gelmedi. Köprü 987/1579'da yeniden kuruldu. Her birinde üç sütun bulunan iki kemerin desteklediği düz bir ahşap çatısı olan dikdörtgen şeklindeki sağlam cami iki kez yandı: İlk yangına Muhteşem Süleyman döneminde kazayla maruz kaldı ve padişahın kendisi tarafından 1539-1540'ta yeniden inşa edildi. Daha sonra 1689'da General Piccolomini'nin komutasında bir Habsburg ordusunca kasten yakıldı; bu arada bütün kasaba yok edildi. Cami 1124/1712'de III. Ahmed döneminde ikinci defa yeniden inşa edildi. Bu hikâye Elezoviç ve Ayverdi tarafından yayınlanan büyük kitabelerinde nakledilir.[99]

Mihaloğlu ailesinin başka bir mensubu olan Firuz Bey'in ortaçağ Bulgaristan'ının başkenti Tırnovo'daki vakfı da 839/1435-1436 tarihli olup bir zamanlar büyük bir kurumdu. Tesis kitabesinde belirtildiği üzere Tırnovo'da nispeten küçük, ama iyi tasarlanmış kubbeli bir mescit, ilaveten bir imaret, bir hamam, Yantra Irmağı üstünde bir köprü, bir han, han içinde bir mescit ve bir medrese, ayrıca Murad Bey Köyü'nde bir mescit ve Umur Bey'de bir mektepten meydana geliyordu. Külliyenin devamlılığı, yakındaki Umur Bey, Murad Bey, Pavlikeni, Mihaliç-i Buzurg ve Mihaliç-i Küçük köylerinin vergi gelirleriyle sağlanıyordu. İmaret ile han uzun zaman önce yok oldu, köprünün yerini betondan bir şey aldı ve cami, ortaçağ Bulgar krallarının 1393'te şiddet yoluyla zapt edildiği sırada tahrip olan sarayının kalıntıla-

rını ortaya çıkarmak amacıyla yıkıldı. Bugün yalnızca, Bulgaristan'dakilerin en eskisi olan hamam harabe olarak ayakta duruyor. Yukarıda sözü edilen kazılar sırasında caminin harap duvarlarının içinde bir tuğla bulundu. Tuğla çamuru hâlâ yaşken üstüne kazınmış olan kitabede şöyle deniyordu: "Yanako oğlu Kosta, haziran ayının 27'si, bu keramidi [tuğlalar] imal edildi ve Ferizbeg'in mascitine [Firuz Bey mescidi] kondu." Tırnovo tuğlası Osmanlı yapı uygulamalarının iyi bir örneğidir: Plan, sanatsal üslup ve kavram Osmanlılar, malzemeler ise aynı zamanda işçiliğe katıldığı varsayılabilecek yerel işgücü tarafından sağlanıyordu.[100]

II. Murad'ın saltanatı sırasında (1421-1451) imparatorluğun gerçek başkentine dönüşen Edirne'de bir dizi önemli yapı inşa edildi. Bunların en önemlisi, Üç Şerefeli Cami diye bilinen, o zamana kadar inşa edilen Osmanlı camilerinin en büyüğü ve birçok bakımdan yenilikçi bir yapı olan muazzam yeni selatin camiidir ve 16. yüzyıldaki büyük mimari gelişmelerin başlangıç noktasını oluşturacaktır. Bizzat Murad ve komutanları bir dizi başka önemli yapı dikti. Yarım düzine küçük ama anıtsal ve çok iyi inşa edilmiş kubbeli mescit hâlâ ayakta durur: Şahmelek, Kuşçu Doğan, Kirazlı, Gazi Hoca ve Hızır Ağa ile Saruca Paşa Mescidi. Bunların çoğu, Türk üçgenlerinden bir kuşağın üstündeki kubbeyle örtülü yedi ya da sekiz metre çapında bir iç mekânı olan yapılardır. Bu dönemin daha önemli yapılarından biri kentin kuzeyinde, Murad'ın Yeni Saray'ına giden yol üstünde, Meriç Irmağı'nın kıyısında bulunan Beylerbeyi Camii'dir. Yapının banisi, genellikle Sinan Paşa adıyla anılan Sinanuddin Yusuf Paşa, Murad döneminde Rumeli Beylerbeyi'ydi ama daha önce Tesalya Valisi olarak hizmet etmişti; erken dönemin Osmanlı kronikçileri Âşıkpaşazade, Oruç, Ruhi-i Edirnevi ve Neşri 1413'te şehzadeler Musa ve Mehmed arasındaki mücadeleyle bağlantı içinde ve bilahare Rumeli beylerbeyi olarak ondan söz eder. Yapı kitabesizdir. İnşa tarihi, Edirne'nin 17. yüzyıl başındaki tarihçisi Hibri Efendi tarafından verilir: "Diğer bir [yapı] bir tam, bir de yarım kubbeli Beylerbey Camii'dir. Ama hangi beylerbeyi yapmış orası bilinmez. Bununla birlikte vakfiyesi 832 [1428-1429] tarihlidir. Onun [banisinin] ismi Yusuf Paşa olarak geçer."[101]

Vakfın gelirleri ile giderlerini içeren bir incelemenin yer aldığı 1568-1569 tarihli vakıf defterinde ana bina açıkça bir imaret olarak adlandırılır.[102]

Bundan başka on talebe hücreli bir medrese, bir mescit, çok büyük bir çifte hamam ve baninin türbesi de bu büyük vakfa aitti. 2006 yılı itibariyle türbe ve hamam hâlâ ayaktadır, ancak her ikisi de inanılmaz derecede yıkık dökük durumdadır. Artık bir cami olan ana bina bir depremde enkaz haline geldi ve 1970'lerde radikal bir restorasyona tabi tutulup kısmen yeniden inşa edildi. Grubun ana binasında T-plan tipinin ilginç bir varyantı sergilenir. Kubbeli merkezi bir mekânın iki yanında daha küçük iki kubbeli oda bulunur ve bunlara yalnızca ana mekândan açılan kapılar vasıtasıyla erişilir. Söz konusu mekânda bulunan, ibadet için ayrılmış, kalkık bir kubbeyle örtülü kısma birkaç basamakla ulaşılır. Bu birimin en spesifik özelliği, kavun şeklinde bir yarım kubbeyle örtülü olan apsis benzeri mihrap duvarıdır. Bu, Osmanlı mimarisinde büyük bir geleceği de olan yarım kubbe uygulamasının belki ilk örneğidir: Çok geçmeden, 1441'de Tire'deki Yahşi Bey zaviyeli camiinde bu yeniliğin devamı gelecekti[103] ve büyük ihtimalle İstanbul'daki 1462 tarihli Fatih Camii'nin planını tasavvur ederken de bir rol oynadı. Edirne'deki yapının önünde bulunan beş birimlik revak modern bir rekonstrüksiyondur. Yıkık türbede hâlâ kobalt mavisi çini bezemenin bazı panelleri görülür. Selçuklulardan kalma bu yadigâra Balkanlar'da seyrek rastlanır.[104]

On yıldan daha kısa bir süre sonra, ama kitabesiyle kesinleşmiş bir tarihi de olmaksızın, Edirne'nin doğusundaki dış mahallelerinde adamakıllı anıtsal Muradiye Camii inşa ediliyordu. Beylerbeyi Camii'yle kabaca aynı plana sahip olan yapı ondan üçte bir oranında büyüktür. 9,8 metre çapında merkezi kubbeli bir bölümü biraz daha küçük, yine kubbeli bir ibadet bölüm izler. Bu iki kubbeli mekânı iki yanda kubbeli birer oda tamamlar. Odalar artık merkezi mekâna büyük kemerler vasıtasıyla bağlanır, ama kemerler besbelli bütün alan ana mekânla birleştirildiği sırada yıkılmıştır. Binanın önünde beş birimli bir revak bulunur. Bu yapının şaşaası ibadet yeriyle mihrap duvarlarının çini bezemesinden gelir; bezemede, Çin'den ilham alındığı anlaşılan, beyaz bir fon önünde mavinin çeşitli tonlarında çiçek motifleri görülür.

Taşköprüzade'nin Osmanlı âlimlerini konu alan ünlü biyografisi *Şakayık*-ı *Nûmaniye*'nin 16. yüzyıldaki mütercimi Mecdi, yapının vakfiyesinin 830/1426-1427 tarihli olduğunu gördüğünü iddia eder.[105] Oysa Hibri

inşa tarihi olarak 839/1435-1436 yılını verir ve tasvirine birkaç ilginç ayrıntı ekler:

> Başka bir yapı, Âlicenap Sultan Hazretleri [II. Murad] tarafından inşa edilen Muradiye Camii'dir; çifte kubbeli, çinilerle bezeli tek minarelidir. Yüksek bir tepenin üstünde bina edilmiştir. Efendimiz orayı Mevlevihane kıldı ve nitekim sema sırasında şerbet aksın diye [duvarlara] borular yerleştirildi. Bunlardan bazısı hâlâ yerinde duruyor. Bir süre sonra, orası soylu bir cami haline geldiğinde, karşısında ayrı bir Mevlevihane inşa edildi.
> Sultan imaretinde hazırlanan son derece lezzetli ve bol yemekler yalnızca Mevlevi dervişler ile yoksul talebelere değil, çevredeki evlere de veriliyordu. Bu cami 839 [yılında inşa edilmişti]. Haşmetli Sultan Murad Han'ın bu yeri ele geçirdiğinde, Mevlana [Celaleddin Rumi] Hazretleri için derhal bu paha biçilmez Mevlevihanenin inşa edilmesini buyurduğu nakledilir.[106]

Demek ki, Bursa tipi cami ya da zaviyeli cami diye anılanların en iyi örneklerinden olan yapının bir cami olması kesinlikle düşünülmemişti. Çok daha sonra ana merkezi mekânı yan mekânlardan ayıran duvarların kaldırılmasıyla camiye dönüştürülmüştür; yan mekânların konuk odasından veya Mevlevi dervişlere ayrılan odalardan başka bir şey olması pek mümkün değildir. Mihaloğlu Mehmed Bey'in Orta İmaret'inde yahut yakındaki Yıldırım Camii'nde olduğu gibi yemek pişirme işi artık ayakta olmayan ayrı bir binada yapılmış olmalıdır. Daha önce değindiğimiz 1491 tarihli gelir-gider hesaplarında binanın ya imaret ya da Mevlevihane olarak anıldığını eklemeliyiz; iyi korunmuş olan kitabede yalnızca imaret diye geçmektedir.

II. Murad, Muradiye'nin tamamlandığı yılda imparatorluğun gelmiş geçmiş en görkemli camisi olan Yeni Cami'nin inşasına başlıyordu. Bu eseri biz en yüksek minaresinin üç şerefeli olmasından dolayı Üç Şerefeli Cami diye biliyoruz; bu, Osmanlı mimarisinde bir yenilikti. İnşa tarihi erken dönem Osmanlı kronikçilerince günümüze aktarılmıştır ve iyi korunmuş çeşitli kitabelerde de yazılıdır. İnşasına 841/1437-1438'de başlanan 62x64 metrelik

büyük yapı 851/1447'de tamamlandı. Mevki olarak Edirne'nin çarşı bölgesindeki eski kent surlarının dışında, Eski Cami'nin az kuzeyinde düz bir arazi seçildi. Plan ilk kez Robert Anhegger'in işaret ettiği ve artık genel olarak kabul gördüğü gibi Manisa'daki Ulu Cami'nin daha geliştirilmiş bir şeklidir. Manisa Batı Anadolu'daki Saruhan Beyliği'nin payitahtı olmuş ve Murad tahta çıkmadan önce şehzade olarak orada oturmuş, genç oğlu II. Mehmed'in (1445-1446) lehine tahttan feragat ettikten sonra bir buçuk yılını orada inzivada geçirmişti. Osmanlı mimarisinde bir ilk olan sütunlu büyük avlu, keza kocaman bir merkezi kubbe ve yan taraflarda birkaç küçük kubbeyle örtülü dikdörtgen ibadet mekânı konsepti Manisa'dan çıktı. Bu konseptin daha uzak atası Şam'daki Emeviye Camii'dir, nitekim Batı Anadolu beyliklerinin Suriye'yle yoğun temasları olmuştu. Bu durum bir bakıma Orta Anadolu'da Selçukluların ardıllarından bağımsız olduklarını kanıtlıyordu. Bununla birlikte Edirne'deki yapının genel formu tümüyle "Osmanlılaştırılmış", daha homojen ve daha ölçülüp biçilebilirdi. 26 metreye yayılan kubbe Osmanlıların o ana kadar tasarlamış olduklarının en büyüğüdür; altıgen kaideli kemerlere dayanır, ön ve arka duvarlar, ayrıca iki ağır altıgen ayak tarafından desteklenir. Yapıların oranları hâlâ alçak ve hantaldır; anlaşılan mimar muazzam kubbeyi daha yükseğe çıkartma konusunda emin değildir. Devrim niteliğinde bir yapı olan Üç Şerefeli Cami'nin Osmanlı mimarisinin gelişmesindeki rolü, bir defasında Sir Nicolas Pevsner tarafından, Başkeşiş Suger döneminde yeniden inşa edilen St. Denis manastır kilisesinin Gotik mimarinin doğuşunda oynadığı rolle kıyaslanmıştı. Söz konusu cami 16. yüzyılın çok geniş merkezi iç mekânlarının gelişme yolunu açtı, ama yine de adeta romanesk [mimariye özgü] bir hacimlilik gösterir. Bir yapı olarak İustinianos'un zamanından bu yana Balkanlar'daki en büyük mimari girişimdir.

Dönemin yerel tarihçisi Ruhi-i Edirnevi mimarın adını veren erken Osmanlı kronikçilerinden yalnızca biridir: Usta Müsliheddin. Aynı kaynak bize Müsliheddin'in Edirne'nin güneyinde, 847/1443-1444'te tamamlanan büyük Cisr-i Ergene'yi de ([Ergene Köprüsü] şimdi Uzunköprü) inşa etmiş olduğunu, keza Murad'ın ardılı II. Mehmed tarafından Edirne'nin dışında Tunca kıyısındaki yeni sarayı için istihdam edildiğini söyler.[107] Üç Şerefeli Cami'nin inşasına paralel olarak kısmen Edirne Müslümanlarının sağlık

bilgisini teşvik etmek, kısmen de Murad'ın büyük vakıflarının devamlılığı açısından gerekli gelirleri sağlamak için tasarlanmış yapılar üstünde çalışmalara girişildi. Bunlardan biri, Bizans Adrianopolis'inin kuzey surunun hemen kuzeyinde inşa edilen enfes mukarnas bezemeli büyük Alaca Hamam, diğeri, daha da görkemli bir ölçekte, Edirne'nin kuzey-güney ana arteri üstünde eski kale surlarının doğusunda Saraçlar Caddesi'ndeki Tahtakale Hamamı'dır. Alaca Hamam'ın inşa tarihi şu anda Edirne Müzesi'nde bulunan bir kitabede belirtilmiştir.[108] Tahtakale Hamamı, Osmanlı mimarisinin tüm etki alanı içinde bu tür eserlerin en büyük ve en önemlilerinden biridir. Yukarıda değinilen, yalnızca az daha eski olan Beylerbey Hamamı ve Gazi Mihal Hamamı'na kıyasla bu hamam büyük, kubbeli soyunma odalarına sahiptir ve daha önce sözü edilen hamamların Suriye tipi planlarından uzaklaşır. Erkeklere ait soyunma odası neredeyse 16 metre çapında muazzam bir kubbeyle örtülüdür ve kubbe dört köşenin her birinde özenli bir mukarnas dolgunun üstüne oturur. Altı gözlük bir ılıklıktan geçilerek girilen asıl hamam alanı klasik dört eyvanlı şemaya sahip olup geriye kalan köşelerde dört kubbeli halvet hücresi yer alır. Bütün tonoz yapısı son derece incelikli işlenmiştir ve mukarnas, dolgu ve geometrik tasarımlı tonozların bolluğuyla dikkati çeker, hatta ılıklıkta kavun şeklinde bir yarım kubbe görürüz. Bunlar bir on yıl önce Beylerbey Camii'nde uygulanmış öğelerin aynılarıdır.

Erkekler kısmının aksine, büyük Edirne hamamının kadınlar için ayrılmış kısmı mütevazıdır. Burada soyunma odasının 9,70 metre çapındaki kubbesi Türk üçgenleri üstüne oturur. Ilıklık çok ufaktır ve asıl hamam mekânı dört eyvanlı şemanın küçültülmüş bir versiyonudur: Yalnızca iki eyvan ve aralarında eyvan olmaksızın yan yana yalnızca iki hücre bulunur. Hiç mübalağaya kaçmaksızın bir "temizlik tapınağı" diye anılabilecek olan büyük hamamın tarihini belirten bir kitabe mevcut değil, ama Murad'ın Edirne'yi bilfiil gerçekten bir İslam payitahtı kılmaya çabaladığı 1435-1440 dolayından söz etmek gerekir. 58x28 metrelik bir alanı işgal eden hamam, Barkan'ın yayınladığı 896/1491 tarihli yıllık bilançolara göre II. Murad'ın Edirne'deki darülhadisinin en büyük gelir kaynağıydı.[109] Bu dizi içinde başka bir önemli yapı, Edirne Muradiye Camii ile ünlü Selimiye arasındaki çukurda yer alan ve yaygın olarak Yeniçeri Hamamı diye bilinen enfes hamamdır. Yukarıda de-

ğinilenlere kıyasla küçük olup önemi tonozlar ile kubbenin kaliteli bezemesinde, alçı üstüne incelikle işlenmiş mukarnasların üzerine oturan helezoni, yıldız ve yarım kavun şeklinde kubbelerde yatar. Bu tek hamam, 896/1491'in yıllık bilançolarında belirtildiği üzere II. Murad'ın Cisr-i Ergene'deki külliyesi için gelir kaynağı olarak hizmet veriyordu.[110]

1430'larda, II. Murad döneminde Üsküp ve Filibe gibi büyükçe taşra merkezlerinde de önemli işler yapıldı. Sultanın kendi köprüsü ve Ulu Cami'si zaten zikredilmişti. Üsküp, Balkanlar'ın her köşesinden gelen altı önemli yolun kavşağında hâkim bir konuma sahip oluşu nedeniyle, henüz tam anlamıyla boyun eğdirilmemiş olan Sırbistan ile Arnavutluk'a karşı harekât üssü olarak seçilmiş, 1392'de, Kosova Muharebesi'nin sonrasında taşra komutanı Paşa Yiğit tarafından alınmıştı. Paşa Yiğit, Yıldırım Bayezid'in saltanatı (1389-1402) boyunca ve bilahare Emir Süleyman, Musa ve I. Mehmed dönemlerinde Batı ucundan yükümlüydü; erken Osmanlı kroniklerinde de bu sıfatla adı geçer. Onun yerini alan oğlu ya da evlatlığı İshak'ın kurduğu soylu İshakoviç ailesi neredeyse bir yüzyıl kasabaya hâkim oldu, daha sonra İshak'ın yerine devşirme kökenli valiler geçti.

İshak Bey 842/1438-1439'da Üsküp'te, en önemli kısımları günümüzde hâlâ ayakta duran geniş bir külliyeyi tamamladı. Külliyenin parçaları eski Bizans-Sırp başkentinin dar sınırlarının dışında, yarım mil kadar kuzeyinde, Kosova Ovası'na ve daha kuzeyde Bosna'ya giden yolun üstünde yer alır. İshak Bey'in vakfı başlangıçta grup halinde bir zaviyeli cami, bir medrese, bir türbe, bir mutfak ve bir hamamdan meydana geliyor, ikinci bir grup da karşısında büyük bir hanla birlikte altı kubbeli bir bedesteni içeriyordu. Bu sonraki yapıların her ikisi Üsküp çarşı semtinin çekirdeğini oluşturuyordu. İlk sözü edilen gruptan vakıf senedinde adları geçen medrese, mutfak ve hamam ortadan kalktı. Hamam Glişa Elezoviç'in Üsküp'ün Osmanlı anıtları hakkında ilk ayrıntılı incelemeyi yayınladığı 1925 yılında hâlâ ayakta duruyordu. Alaca İmaret olarak bilinen ana yapı ve türbe hâlâ varlığını koruyor. Ana yapı özgün kitabesinde 842/1438-1439'a tarihlenip "muhterem bir imaret" diye anılır.

İmaret 1519'da, merkezi mekânı yan odalardan ayıran duvarların kaldırılmasıyla hatırı sayılı ölçüde değişti. Uzman bir göz bu değişikliği hâlâ

görebilir. Üstyapıyı desteklemek için yapılan kemerler eğri büğrü ve biçimsiz uydurmalardır. İmaretin gerçek bir camiye dönüştürülmesi sol kanatta eski bir pencereden yapılma bir kapının üst tarafına yerleştirilmiş bir kitabeyle belgelenir. Kitabede eski yapının, banisinin torunu olan Hasan Bey'in emriyle 925 yılının Recep ayında (Temmuz 1519) bir "cami-i kebir" olarak genişletildiği belirtilir. Bu, özgün ve erken döneme ait bir zaviyeli caminin dönüştürülme tarihini açıkça belirten nadir belgelerden biridir.

İshak Bey'in hanı ile bedesteni tarihsizdir ama imaretle aynı yıllarda inşa edilmiş olmalıdır. Zilkade 848/Şubat 1445 tarihli vakfiyede her iki yapı zikredilir. Yerel olarak Suli An (Sulu Han) olarak bilinen han, türünün Balkanlar'da bize kadar büyük ölçüde sağlam gelen en eski örneğidir. Beşiktonozlu hücrelerin yer aldığı iki katlı yapıda alışılmış dikdörtgen planlı kemerli avluyla karşılaşırız. Üst kattaki hücreler depremlerle yangınlarda yok olmuş ve 19. yüzyıldaki şekliyle yeniden inşa edilmiş, alt kısım büyük ölçüde özgün kalmıştır. Avlunun kısa tarafında, kare planlı dört ağır sütun üstünde düz haçtonozlu geniş bir sofa bulunur. Bu bölüm kışın hayvanlar için ahır olarak işlev görüyordu. Çarşının ana alışveriş sokağı cephesi boyunca asıl hana tespit edilmiş yirmi dükkânlık bir dizi vardı. Bu yapılar artık özgün şekillerini külliyen kaybetmiş ve eski haliyle yeniden inşa edilmemiştir.

Ana alışveriş sokağının karşı tarafında İshak Bey'in kapalı çarşısı duruyordu. Vakfiyesine göre dört bir yanında yirmi dört dükkân barındıran bu bedestenin ana mekânı kare planlı iki ağır sütun üstünde altı kubbeyle örtülü olmuş olsa gerekir, ama bu kubbeler uzun zaman önce yok oldu. 1906'da bir yenileme sırasında, hâlâ ayakta duran dört duvarın içinde yeni ahşap dükkânlar inşa edildi.[111]

Muazzam bir Haçlı ordusunun Bulgaristan'ın Tuna yöresini harabeye çevirdiği ve Karadeniz kıyısındaki Varna'ya doğru ilerlediği o uğursuz 1444 yılında, Kula Şahin Paşa olarak da bilinen Rumeli Beylerbeyi Şihabuddin Paşa makamının bulunduğu Filibe'de geniş bir külliyeyi tamamlamak üzereydi. Külliye, beylerbeyinin 14. yüzyıldaki önceli Lala Şahin Paşa'nın inşa ettiği, Osmanlı kentinin ana eksenini işgal eden Meriç Köprüsü'nün güney ucunda bir hektarı aşan bir alanda dağınık bir şekilde konumlanmıştı. Osmanlı kenti II. Murad'ın güneyde tepe üstündeki Bizans-Bulgar

kasabasının harabelerinin eteğindeki Cumaya Camii'nden başlayıp kuzeydeki köprübaşına kadar uzanıyordu. Yeni külliye ve Sultan Murad'ın camisi, çevresinde Osmanlı Filibe'sinin gelişeceği iki odak noktasıydı. Külliye bir zaviyeli cami, köprübaşında büyük bir han, yol üstünde büyük ve anıtsal bir hamam, bani türbesi, bir mutfak bloku, bir mektep ve zaviyeli cami ile ırmak arasında büyük, U şeklinde, on iki talebe hücresinin bulunduğu bir medrese içeriyordu. Yapının kitabesi tamamlanma tarihi olarak 848/1444 yılını verir. Bu grubun yedi binasından beşi 20. yüzyıl başına kadar ayakta kaldı; nitekim Plovdiv'in J.H. Schnitter tarafından hazırlanan 1891 tarihli ayrıntılı haritasında da gösterildiler. Doğu Rumeli'nin yerel meclisini barındıracak denli büyük olan hamam 1931'de yıkıldı. Medresenin İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde korunan birtakım iyi fotoğraflarına sahibiz; hamamın yıkılmadan önce ve yıkım sürecinde çekilmiş fotoğrafları da yine enstitüde mevcut. Bugün yalnızca zaviyeli cami ve baninin türbesi ayaktadır, her ikisi de Bulgar Kültür Anıtları Enstitüsü'nce restore edilmiş olup mükemmel durumdadır.

Sosyoekonomik ve dini-eğitsel külliye, Edirne ile Malkara'da birçok ev ve dükkân, Malkara yakınında beş Türk köyü, Filibe'nin güneyindeki çok büyük ve zengin Kuklen, Vodno, Mavrovo ve Novo Selo köyleri, ilaveten sulama kanalları baninin girişimiyle kazılan iki büyük çeltik plantasyonu dahil vergi gelirlerinden finanse ediliyordu. Filibe yakınındaki bu mülk, tahrir defterinin vakıflar bölümüne göre 1528'de kendi başına toplam 179.897 akçe gelir getiriyordu.[112] Yukarıda değinilen köyler çok imtiyazlıydı. Kuklen ve Vodno'da bulunan Hıristiyan Ortodoks manastırlar özellikle sonraki yüzyıllarda Bulgar Hıristiyan kültürünün önemli merkezleri olarak gelişti.[113] Filibe'nin İmaret Camii, türünün Edirne dışında Balkanlar'daki en büyük örneklerinden biridir. On bir kubbeli ya da tonozlu birimden meydana gelir. Yapının kalbi neredeyse dokuz metre çapında merkezi kubbeli bir alandır; kubbenin ortasındaki küçük bir kuleyle örtülen bir aydınlık feneriyle aydınlanır. Bu merkezi mekânın iki yanında her biri altı metre çapında iki kubbeli oda yer alır. Mihrap, arkadaki, ana mekâna doğru açılan kubbeli bir odaya yerleştirilmiştir. Kubbelerin çoğu, incelikli Türk üçgeni kuşaklarının ve geometrik tuğla örgülü bir fon önünde alçı üstüne işlen-

miş çok zengin mukarnasların pandantif benzeri dolguları üstüne oturur. Tuhaf ve uzun süre anlaşılmayan bir öğe, yan odalar ile binanın önünde uzanan anıtsal taçkapı arasındaki beşiktonozlu iki koridordur. Görünüşe bakılırsa bu koridorların hiçbir işlevi bulunmamaktadır. Taçkapı, taş örgü altı ayağa dayanan beş kubbeli ve tonozlu birimlerden meydana gelir. Sağ taraftaki dar bir yan koridor vasıtasıyla ulaşılabilen minare yiv şeklinde bir gövdeye sahiptir. Yapının tamamı titizce uygulanmış *cloisonné* tekniğiyle inşa edilmiştir. Taçkapının merkezi birimi üstündeki alınlıkta, geometrik tuğla örgülü seramoplastik bir bezeme yer alır.

Kitabesinde "el-'imaretü'l-'aliye" diye anılan yapı, inşa çalışmasından da söz eden kronik yazarı Neşri tarafından da benzer şekilde imaret olarak adlandırılır;[114] halk arasında ise İmaret Camii diye anılır. Yapı 1960'lar ve 1970'lerde işinin ehli mimar Nikola Muşanov tarafından dikkatle restore edildi. İçerideki çeşitli sıva katları sökülürken, günümüzde istavroz eksenini oluşturan iki yan odanın başlangıçta masif duvarlarla merkezi ana mekâna kapalı olduğu keşfedildi. Çeşitli sıva katlarının gösterdiği gibi, söz konusu duvarlar çok daha sonraki bir aşamada kaldırılmıştı. Keza döşemenin altında, mermer kaplı ve ortasında bir su havuzu bulunan çok daha eski, özgün bir döşeme olduğu anlaşıldı. Dolayısıyla "cami"nin merkezi mekânı başlangıçta başka türlüydü. Asıl ibadet mekânı yalnızca ikinci kubbenin olduğu kesimle sınırlıydı ve buraya ilk başta ortadaki beş basamakla ulaşılıyordu. İbadet mekânına çıkmadan önce ayakkabıların konacağı nişler, yan odalarda da ocaklar vardı. Garip yan koridorların anlamı o zaman açığa kavuştu. Sağdaki koridor kısmen minareye ve konuk odasından başka bir şey olmayan yan odaya erişimi sağlıyordu. Soldaki koridor aslında konuk odasına müstakil, yan bir girişti; bu suretle merkezi sahında havuzun etrafında toplananları rahatsız etmeden odaya girmek mümkündü. İshak Bey'in Üsküp'teki Alaca İmaret'inde olduğu gibi, ibadet alanı gezgin dervişleri, âlimleri ve diğer seçkin konukları ağırlama işlevininin aleyhine olarak genişletilmişti. Değişiklik, muhafazakâr Sünniliğin hâkim hale geldiği ve seyyahlara konukseverlik sunmayı başlıca görev bilen Ahilik gibi erken Osmanlı kurum ve ocaklarının yavaş yavaş ortadan silindiği ya da başka örgütlerle kaynaştığı 1530'larda vuku buldu.

Filibe İmaret Camii, ilaveten Üsküp Alaca İmaret, Edirne Mihaloğlu İmareti ve Muradiye ya da Gümülcine Gazi Evrenos İmareti'nin ait olduğu türden yapılara zaviyeli cami olarak gönderme yapmaktan vazgeçmek doğru olurdu. Bunlar çeşitli işlevlerin bir birleşimi, külliyenin merkezinde daha anıtsal bir yapı yaratmak amacıyla bir caminin eklendiği bir zaviye değildi; büyükçe kısmı Ahi ocağı zaviyelerinden ibaretti ve çok daha sonraki bir evrede camiye çevrilmişti. Vakfiyelerde ve vakıf sicillerinde, sözgelimi Gümülcine ve 1470'te Üsküp İmaret Bey İmareti için olanlarda kurumun başının Ahi diye adlandırılması boşuna değildir.[115] Bu tip, aynı plana sahip yalnızca sınırlı sayıda yapıda Mevlevi ocağını barındırmak için kullanılmıştır; nitekim Edirne Muradiye'de bu durum söz konusuydu, keza Batı Anadolu kasabası Tire'deki Yeşil İmaret Camii/Yahşi Bey Camii'nde de durum buydu. Vakfiyede yapı bir zaviye olarak anılır ve Evliya Çelebi bu binanın daha önce bir Mevlevihane olduğuna değinir.

Filibe İmaret Camii'ndeki önemli arkeolojik buluntular komünizmin çöküşünden sonra tekrar bir ibadethane olarak hizmet gören yapının restorasyonu sırasında görülebilir şekilde bırakıldı.

Bu külliyenin banisinin Filibe için tek başına önemli olan türbesi, diğer yapıların anıtsallığıyla son derece zıtlık içinde, basit mi basit, tuğla örgü kubbeli ve kurşun kaplı, en mütevazı boyutlarda bir sekizgen şeklinde olup ana yapının sağında yer alır. Kuşkusuz, can alıcı Varna Muharebesi'nde belirleyici bir rol oynayan bu yaşlı savaş beyinin son istirahatgâhını mümkün ölçüde basit tutma niyetini de dışavurur; nitekim uzun yıllar efendisi olan II. Murad'ın arzusu da bu yöndeydi. Türbe restore edildi, Rumeli Beylerbeyi Şihabuddin Paşa, Filibe'nin yerel Müslümanlarından hâlâ saygı görüyor.[116]

Filibe imaretiyle aynı yıl içinde tamamlanan gösterişli bir yapı, Selanik'in merkezdeki ana meydanında bulunan Bey Hamamı'dır. II. Murad kenti 1430'da almış ve erken dönem Hıristiyan bazilikası Ahoiropoietos'u camiye çevirmişti. Bu yapı daha sonra Eski Cami olarak tanındı. II. Murad 1440'ların başında kasabanın merkezinde, Balkanlar'daki Türk hamamlarının neredeyse en büyüğü olup bol sayıda mukarnasla bezenmiş muazzam bir çifte hamam inşa etmeye başladı. Hamamın erkekler kısmının 15 metre çapındaki büyük, sekizgen ve kubbeli soyunma odası dikkat çekicidir; bunu

keza sekizgen bir ılıklık takip eder. Asıl sıcaklık kısmında, her biri bir köşede olmak üzere dört ayrı hücreli (halvet) tam gelişmiş dört eyvanlı plan görülür. Sol taraftaki ilk halvet mukarnas bolluğuyla göze çarpan bir kubbeyle örtülüdür. Evliya Çelebi tarafından 1668'de ima edildiği gibi, bu bölüm bizzat sultana mahsus olmalıdır.[117] Kadınlara ayrılmış kısım daha mütevazıdır; kare planlı bir soyunma odasını sekizgen bir ılıklık izler. Sıcaklık üç parçalı dikdörtgen plan üstünde tonozlu bir alandır ve erkeklere ayrılmış yarıda olduğu gibi, aynı büyüklükte iki halvetle bağlantılıdır.

Taçkapının üst tarafına yerleştirilmiş uzunca bir kitabede, Bayezid Han oğlu Mehmed'in oğlu Sultan Murad, Müslümanların önderi olarak tam unvanıyla ve yapı sahibi olarak "sultanü'l-güzad ve'l-mücahidin" sıfatıyla zikredilir ve yapının tamamlanma tarihi olarak Cemaziyülevvel 848/Eylül-Ekim 1444 verilir. Bu büyük anıt 1970'lerde Yunan Arkeoloji Kurumu'nca satın alındı ve o zamandan bu yana örnek bir restorasyona tabi tutuldu; şu anda da bir sergi mekânı olarak hizmet ediyor.

1920'lerin sonuna kadar, hamamın az kuzeyinde yine Sultan Murad'ın bu kentteki vakıflarına ait olan büyük ve anıtsal bir han duruyordu. Uzun bir kitabede baninin adı verilir. Osmanlı mimarlık tarihinin bilinmediği 19. yüzyılda bir Bizans eseri olduğu beyan edilen bu han, uzun yanlarında yedi, kısa yanlarında beş kemerin bulunduğu revaklı bir avlunun etrafında çok büyük dikdörtgen planlı bir yapıdır. Zemin katta seyyahların barındırılması için tonozlu otuz üç hücre vardı, bir o kadar da birinci katta bulunuyordu. Arkada girişin zıt tarafında, çift aralıklı bir mekânın tonozlarını taşıyan on iki masif kare ayaklı geniş bir tonozlu ahır yer alıyordu. Burada, gerçi bu han çok daha büyük olsa da, neredeyse çağdaşı olan Üsküp Sulu Han'la aynı çözümü görürüz. Bey Han'ın dışında üç tarafta tonozlu dükkânlar vardı; bunların dokuzu her iki kısa tarafta, on biri uzun cephe tarafındaydı. Büyük Hamam aynı zamanda Bey Hamamı olarak anılıyordu; bey, yapıların vücuda geldiği dönemde hükümdarın halk ağzındaki unvanıydı. Her iki yapı Murad'ın Selanik'teki kilise/camisinin idamesi için gelir kaynağı olarak hizmet ediyordu. Her iki eserin kalitesi ve özellikle heybetli boyutu Selanik'i bir Osmanlı kasabası olarak yeniden kurmaya yönelik yatırımın çapını gösterir.[118] Hepsi 1430'lar ve 1440'ların başında olmak üzere

İshak Bey'in Üsküp, Şihabuddin Paşa'nın Filibe ve Sultan Murad'ın Edirne ile Selanik'te yaratılan kapsamlı vakıflarına, tümü Gazi Turhan Bey'e ait olup Tesalya'nın çeşitli yerlerinde bulunan dört cami ve mescit, üç zaviye, iki kervansaray, bir hamam ve iki köprü eklenmelidir. Vakfiyeleri 1446'da yazılmış olan ve hiçbiri günümüze kadar gelmeyen bu eserlere keza Şarabdar Hasan Bey'in Vize Kalesi'ndeki 1444 tarihli anıtsal kubbeli mescidini ve Edirne'de bundan iki yıl daha önce tamamlanan, Mezid Bey İmareti olarak da bilinen Yeşilce Cami'yi de ilave etmeliyiz.[119]

Bütün bu yapılar grubu Osmanlı mimarisinin kesinlikle kendi estetik kurallarını bulduğu son derece yaratıcı bir dönemin doruk noktasını belirtir. Kral Wladislaw Jagiello ve Hunyadi Yanoš komutasındaki muazzam Haçlı ordusu, sonunda yok edilmeden önce Osmanlı'nın elindeki Kuzey Bulgaristan'ın tamamını yangın yerine çevirdiği için 1444 yılı "Varna bunalımı"yla son buldu. Başka bir kriz 1448'de, Batı'dan gelecek bir istila tehdidini II. Kosova Muharebesi nihai olarak ortadan kaldırdığında çıktı. Bu yıllar mimarlık eserleri açısından çok verimli değildi. Sultan Murad 1451'deki ölümünden ancak kısa süre önce, Edirne'nin dışında Meriç kıyısında yeni bir saraya başlayarak geleceğe güven duyduğunu tekrar gösterdi. Sarayı tamamlayan oğlu ve ardılı II. Mehmed'le yeni bir dönem başladı.

Balkanlar'daki Osmanlı mimarisi 1450 dolayında bu toprakların artık Osmanlı kültürüyle tamamen bütünleştiğini gösterir. Yapı planları ve tüm kavramlar Kuzeybatı Anadolu'dan ithal ediliyor, ama taş işçiliği çoğu zaman yerel etkiler taşıyordu.[120] Balkanlar'ın uçsuz bucaksız enginlikleri İslamiyet için yeni bir kıta demekti; yerel mimari repertuarda var olmadığından gerek duyulan camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, zaviyeler, türbeler ve benzeri kurumların ithal edilmesi zorunluydu. Bu etkenin Osmanlı mimarisinin gelişmesini teşvik etmeye çok yardımcı olduğu ve daha geleneksel olan Anadolu'ya göre deneylere girişmek için daha fazla serbestiyet tanıdığı söylenebilir. 1450'ye gelindiğinde Balkanlar Osmanlı kültürüne tümüyle entegre olmuş, Türk dünyasının bir parçasına dönüşmüştü. Erken dönemin nüfus tahrirleri ile vergi sicilleri bunu etnik ve dini durum için açığa kavuşturur. Osmanlı mimarisinin korunan eserleri bu bütünleşmenin yoğunluğunu bize bugün hâlâ görünür kılar.

NOTLAR

1 Szeklerin geçmişine dair bir inceleme ve en erken kesin veriler için bkz. Hansgerd Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn* (Wiesbaden 1972), s. 114-39, zengin bir kaynakça içerir.

2 Pliska için bkz. Nikola Mavrodinov, *Starobălgarsko Izkustvo, Izkustvoto na părvoto Bălgarsko Tsarstvo* (Sofya, 1959), s. 309 ve zengin kaynakça. Bkz. ayrıca Krăstju Miyatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien* (Sofya, 1974), özellikle s. 27-69.

3 Balkanlar'ın erken dönem Türki halkları hakkındaki zengin literatürün bir rehberi için bkz. György Székely vd., *Turkic Bulgarian-Hungarian Relations (VIth-XIth Centuries)*, ed. Gy. Káldy- Nagy (Budapeşte, 1981). Turko-Bulgarlar için bkz. özellikle şu değerli eser: Dimitir Dimitrov, *Prăbalgaritepo Severnoto i Zapadnoto Černomorie* (Varna, 1987). Bkz. ayrıca S. Ya. Bayçarov, *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri* (Ankara, 1996); J. Németh, "The Uniform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* [Budapeşte] 21, 1-2 (1971), 1-52. 1. Bkz. ayrıca şu özlü inceleme: Rechid Safvet Atabinen, *Les apports Turcs dans le peuplement et la civilisation de l 'Europe orientale* (Paris ve İstanbul, 1951). Erken Türklerin tarihine ilişkin en yakın tarihli genel tanıtım için bkz. Peter B. Golden, "The Turks: a Historical Overview", *Turks: a Journey of a Thousand Years, 600-1600*, ed. David J. Roxburgh (Londra, 2005), s. 18-31, zengin bir kaynakçayla birlikte, s. 476-89. Bkz. ayrıca şu ayrıntılı monografi: István Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* (Cambridge, 2005). Bu konuda en son Türkçe eser: Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ (ed.), *Balkanlar El Kitabı* (Ankara, 2006), özellikle Muallâ Uydu-Yücel, "Balkanlar'da Peçenek, Oğuz ve Kumanlar", s. 184-214.

4 Sözgelimi Romanya'nın Dobruca bölgesinde Besarabya, Garvan, Bisericuta, Isakçe ve Maçin'de, Banat'taki (Romanya) Sinnicolaul Mare'de, eski Bulgaristan'ın başkentleri Pliska ve Preslav'da, keza Güney Rusya'da Voroneş yakınındaki Mayaçko Gradişte'de, Novoçerkask'ta ve Aşağı Volga'daki eski Hazar hisarı Sarkel'de. Genel bir bakış için bkz. Damian P. Bogdan, "Grafitele de la Basarabi (Murfatlar)", *Analei de Universitâtii C. I. Parhon* [Bükreş] 16 (1961), 31-44; Mehmet Ali Ekrem, "Romanya'da Keşfedilen Orhun Yazısı Örnekleri", *Balkanlar'da Türk Mührü*, ed. Osman Fikri Sertkaya, Y. Kocasavaş, E. Çetin ve Y. Tiryaki (İstanbul, 1998), s. 69-75 (münferit runik yazıların sistemli tabloları ve coğrafi yayılım yerleriyle birlikte). Eski Sovyetler Birliği'ndeki runik yazılar için bkz. S.G. Kliashtornyi ve D.G. Savinov, *Istoriia Tsantral'noi Azii i pamiatniki runicheskogo pis'ma* (St. Petersburg, 2003).

5 Bkz. Vásáry, *Cumans and Tatars.*

6 Constantin Jireček, "'Überreste der Petschenegen und Kumanen sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguči im heutigen Bulgarien", *Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften* (Prag, 1889), s. 1-3.

7 Peçeneklerle Kumanlar için bkz. şu makale: "Kumani", *Entsiklopedija Bălgarija*, c. III (Sofya, 1982), s. 650 ve "Pečenezi" için c. V (1986), s. 213-14; bu sonuncu yazı başka yerde bulunmayan ayrıntılar içerir. Bkz. ayrıca Göckenjan, *Hilfsvölker*, s. 89-114; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas Danube* (Bükreş, 1979); P.B. Golden, "The Migrations of the Oguz", *Archivum Ottomanicum* 4 (1972), 45-84; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden, 1992); Andras P. Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary* (Budapeşte, 1989). Özlü bir genel ba-

PÁL FODOR

OSMANLILAR VE SAVAŞ, 1300-1453

İLK DÖNEM, 1300-1370'LER CİVARI

İlk devir Osmanlı askeri organizasyonu göçebe Türkmen, Selçuklu-İlhanlı ve Bizans unsurlarının tuhaf bir karışımıydı, ama devletin oluşumunun erken döneminde çeşitli bileşenler arasında baskın olan göçebe geleneğiydi. Avrasya'nın diğer göçebe toplumlarında olduğu gibi, Bitinya'nın sınır bölgelerinde yaşayan Türkmenler arasında da toplum ile ordu arasında ayrım yapmak herhalde pek zordu. Savaşmaya gücü yeten her Osmanlı taraftarı, ihtiyaç doğduğu takdirde saldırı ya da savunmaya katılabilir ve katılırdı. Yağmacı saldırılara akın ve bunlara katılanlara akıncı denirdi. (Bilahare devletin İslami karakteri güçlendiğinde gazi kelimesi tercih edilir oldu).[1] Yine de, başlangıçtan itibaren niteliksiz savaşçılar dışında nispeten küçük ama iyi örgütlenmiş ve iyi eğitilmiş, hükümdarın etrafında toplanan, ona savaşta ve barışta hizmet eden bir kuvvet görürüz.

Bu tip "askeri maiyet" bir Osmanlı buluşu değildi; doğuda ve batıda çok eski zamanlardan beri var olmuş evrensel bir kurumdu. Orta Asya Türkleri ile Uygurların imparatorluklarında kağanın maiyeti buyruk diye anılırdı, Karahanlılar ile Moğollar ise bu grubu sırasıyla koldaş ve *nökör* adlarıyla biliyordu.[2] Bu türden savaşçı zümreleri (sözgelimi Keltlerde *vassus*, Almanlarda *Trost* ya da *Gesinde*, Ruslarda *družina* ve İskandinavlarda *hird*)[3] çeşitli batı ve doğu Avrupa "barbar" halkları arasında ortaya çıkmıştı ve birçoğu birinci binyılın sonunda kendi devletlerini de kurmuştu. Askeri maiyet, gönüllü hizmet eden ve öndere kişisel olarak bağlı olan bir grup silahlı adamdan, esas olarak özgür –çoğunluğu yabancı– erkeklerden meydana geliyordu. Bu insanlar önderin en yakın yoldaş, dost ve hizmetkârlarıydı; içlerinden seçme bir grup onun korumalığını yaparken diğerleri savaşta birliklere komuta ediyordu. Geçimleri, ağırlıklı olarak akınlar ile savaşlar sırasında elde edilen ganimetten temin edilmek üzere efendilerince güvence altına alınıyordu. Bu maiyetlerin gücü birkaç düzineden üç bin adama kadar değişiyordu. Yeni devletlerin kurucuları kişisel kudretlerini bölgesel

güce dönüştürmeye başladıklarında özellikle askeri maiyetlerine güvendiler ve bu insanları, denetim altına aldıkları bölgelere yerleştirdiler. Bu maiyet tipi (*Gefolgschaft*) devlette, iktidarın resmi kurumlarının kökenleri askeri maiyete dayanır.

Osmanlıların önceli olan Oğuzlar/Türkmenler arasında bu kurumun karşılığı yoldaş ve yiğit olarak biliniyordu.[4] Reisler ve onların en tanınmış yoldaşları, kadim Türklerden itibaren seçkin göçebe serüvenci-savaşçıların lakabı olan alp ya da alp eren unvanını da benimseyerek üstleniyordu.[5] Cengiz Han'ın soyundan gelen devletlerin üstünlüğü sonucu, yoldaş teriminin yerine onun Moğolca eşanlamlısı olan *nökör/nöker* sözcüğünün geçmesi eğilimi arttı. Bunu dikkate aldığımızda, Ertuğrul ve Osman'ın ilk devir takipçilerine erken Osmanlı kroniklerinde tekrar tekrar böyle terimlerle atıfta bulunulması doğal sayılır.[6]

Osman'ın maiyeti heterojendi ve olsa olsa birkaç yüz kişiden ibaretti. Komşu toprakların savaşçıları olan ve çarpışmalara geçici olarak katılan Türkler onun en yakın ve daimi takipçileriydi. Askeri maiyet bunlara ek olarak Bizanslılar, Katalanlar ve –az ama giderek artan sayıda– kölelerden meydana geliyordu.[7] Müttefiklerinin ve yarı bağımsız yoldaşlarının kendi maiyetleri vardı ve kimi zaman kendi adlarına hareket ediyorlardı. Anlaşılan, büyük Bitinya sınırı içinde birkaç küçük "sınır" bölgesi oluşturuyorlardı.[8] Büyük çaplı askeri serüvenlere kalkıştıklarında yahut düşman saldırılarına karşılık verdiklerinde, kuvvetlerine aşiret savaşçılarını da katıyorlardı. Bu durum, herhalde Bizanslara karşı Osmanlı topraklarındaki tüm kuvvetlerin seferber edildiği, 1301-1302'de Bapheus ve 1329'da Pelekanon'da vuku buldu.

O dönemde Osmanlı ordusu büyük ölçüde atlı savaşçılardan ve bir miktar tamamlayıcı piyadeden meydana geliyordu. Savaşçıların silahlarının ayrıntılarını besbelli önemseyen şair Âşık Paşa, *Garibname*'de (1330) zamanının alp figürünü, iyi bir atı olan, kılıç, yay, ok ve süngü kuşanmış, silah işlemez ve korku verici bir "ton" (zırh) taşıyan bir asker olarak resmeder.[9] Yukarıda değinilen iki muharebenin seyrinin açıkça gösterdiği gibi, ilk devirde Osmanlı savaş tarzı büyük ölçüde kadim bozkır geleneğine dayanıyordu. Söz konusu tarzın ana unsurları, yakın dövüşten kaçınmak, hareketli atlı birliklerle tuzak kurmak, düşmanın savaş düzenini bozmak için sürekli

ok atarak yalandan geri çekilmek ve düşman külliyen şaşırıp kaçıncaya kadar ani saldırıları tekrarlamaktı.[10] En zorlu iş Bizans hisarlarının ve tahkim edilmiş kasabaların fethiydi. İlk başlarda Osmanlılar bir kasabayı veya hisarı yıllarca yahut on yıllarca ablukaya alıyor, çitler çekip gözetleme kuleleri dikiyor ve çevredeki kırsal alanları işgal ederek gereğinde yakıp yıkıyordu.[11]

Sürekli silah altında olan hizmetlilerin geçimini sağlamak için köylerin ya da başka gelir kaynaklarının bahşedilmesi de bu uzatmalı ablukalar sırasında başladı.[12] Dar anlamda savaşçıların "beslenme"si ya da "yedirilme"si için düzenlenen bu tahsis işlemine, bakım, ihtiyat ya da endişe anlamına gelen Farsça bir terimle tımar, hamiline de tımar eri deniyordu. Bu dönemde tımar, temellük edene geçinmesini mümkün kılmak için verilen istihkakın farklılaşmamış, genel bir şekliydi. Bu erken aşama, tımar sahibi kavramının çoğu zaman "tımar yemek" şeklinde belirtildiği 15. yüzyıl yazılı kaynaklarında ifadesini bulur.[13] Keza Tuna Bulgarları arasında silahlı maiyetten "yedirilen", "beslenen adamlar" (*threptos anthropos*) şeklinde söz edildiğini ve Kiev Ruslarında vali adayı olarak gösterilen soylu hizmetlilere "beslenmek" (*kormlenye*)[14] için gelir kaynaklarından hatırı sayılır paylar ayrıldığını kaydetmekte yarar var. İlk tımar sahiplerinin önderlerin maiyetleri arasından seçilmiş olduğunun işaretleri 15. yüzyıl tımar sicillerinden de meydana çıkarılabilir. Böyle bir tahsis en çok "yoldaşlık" diye atıfta bulunulan olgu temelinde yapılıyor, bu da bir sefere katılma ve cesaret gösterme imasını içeriyordu. Bununla birlikte başlangıçta –yukarıda görüldüğü gibi– yalnızca arkadaşlık ve bir askeri önderin hizmetlisi olarak mükemmelen hizmet sunma anlamına geliyordu.[15]

Tımar sisteminin kökenleri hâlâ tartışılmaktadır. Kimi bilim insanları tımarın Selçuklu "ikta"sından, diğer kimileri Bizans *pronoia*'sından çıktığını ileri sürer.[16] Hangisi doğru olursa olsun, görünüşe bakılırsa ilk tımarlar, keza aile mensupları, müttefikler ve askeri komutanlara verilen mülkler ile vakıflar miras yoluyla aktarılabiliyordu.[17] Kalıtsallık ilkesi ve uygulaması ne Moğol döneminin ikta, ne de Paleologlar çağının *pronoia* kavramlarına yabancıydı.[18] Şayet erken dönem kroniklerine güvenebilirsek tımarların büyüklüğü çok çeşitliydi, çünkü seçkin önderler önceki bir beyliğin tamamını tımar olarak elde edebiliyordu.[19]

Hükümdar ve devletin önde gelenleri, tımarları üstünde yerleşmiş olan hizmetlilerinin kaybını sürekli telafi etmek zorundaydı. Aynı zamanda Bizans kentlerinin sürüncemeli kuşatmaları etkili bir piyadenin yaratılmasını gerekli kılıyordu. Orhan muhtemelen 1330 dolayında bu ikili sorunla karşılaşmış, kendi topraklarından devşirdiği insanlarla "yaya" denen bir piyade ordusu kurmuştu. Çağdaş kaynakların eksikliğinden dolayı bu birliklerle ilgili olarak 15-16. yüzyıl anlatılarına başvurmak zorundayız. En erken materyallerde, yayaların hükümdarın "yoldaş"larının yerini alan özel (has) askerleri ya da silahlı muhafızları oldukları ve hepsi de kırmızı börk giyen başka beylerden ve aşiret savaşçılarından ayırt edilmek için ak börk giydikleri belirtilir.[20] Bununla birlikte, başka, daha geç bir anlatıya göre yayalar vergi mükellefi köylülerden (reaya) devşiriliyor, bunlar çeşitli vergilerden muaf tutulmaları karşılığında gönüllü olarak hizmet ediyor, savaş sırasında günde bir ya da iki akçeye denk düşen asgari bir ücret alıyorlardı. Bu şemanın bazı çarpıtmalarla geçmişe iz düşürülen 15. yüzyıl gerçeklerini yansıttığı neredeyse kesindir.[21] Her durumda, söz konusu dönüşüm hızlı ve köklü bir şekilde vuku bulmuş olmalıdır, zira coğrafyacı el-Umari –kuşkusuz abartarak– 1331 dolayında Orhan'ın 25.000 ya da 40.000 süvarisi ve sayısız piyadesi olduğunu bildiriyordu.[22]

14. yüzyılın ilk yarısı için elimizde hemen hiçbir güvenilir veri olmasa da, 13. yüzyıl Selçuklu ve 15. yüzyıl Osmanlı örgütleri arasında bir kıyaslama, ilk devir Osmanlı askeri idaresinin ve mülki taksimatın Selçuklu modelini izlediğini düşündürüyor. Moğol hâkimiyeti sırasında Selçuklu askeri örgütünün kilit konumdaki şahsiyetlerinden biri olan subaşı (Arapça ve Farsça eşanlamlı karşılıkları *zaim*, *şihna*, *ser-leşker*, *server*'di), sürekli şekilde bey (Arapça *amir*) diye çağrılıyor, yerine getirdiği görev zeamet, emaret, serveri ya da ser-leşkeri olarak adlandırılıyordu. Vilayet denen mülki birimi yöneten subaşı bey yahut zaim, ikta sahibi süvarilerin (sipahi) komutanıydı (zaimü'l-cüyuş) ve hisar garnizonları da (mustahfız) onun otoritesi altındaydı.[23] 1348 tarihli bir belgede verilen bilgiyi 15. yüzyılın ilk yarısının subaşılarla ilgili resmi sicilleriyle ve erken kroniklerle kıyasladığımızda, Osmanlı mülki taksimatının Selçuklu sisteminin doğrudan ardılı olduğunu görürüz.[24] Büyük tımarlarla ödüllendirilen su-

başı beyler (zaimü'l-cüyuş) vilayet ya da benzer büyüklükte başka mülki birimleri (il) yönetmek üzere atanıyordu. Sivil idarede de bir rol oynarken, askeri harekâtlarda –Fars modeline göre sipahi olarak da anılan– tımar eri süvarilerine komuta etmek onların göreviydi. Orhan'ın 1324 tarihli bir belgede hiçbir unvan olmaksızın tanık[25] olarak adı geçen oğlu Süleyman, *zaimü'l-cüyuş ve'l-asakir* olarak tanımlanıyordu ve yukarıda alıntılanan kaynakta paşa unvanını da kazanmıştı. Bütün bunlar daha geç dönemin kronik yazarlarının çağın gerçekliğini dürüstçe yansıttığını doğrular görünüyor; nitekim bu yazarlar 14. yüzyılın ikinci yarısının sözü edilen yaya komutanları ve uç beylerine –sözgelimi Evrenos Bey'e– tekrar tekrar bey, subaşı ve paşa unvanlarını yakıştırıyordu.[26]

Ne var ki, yüzyılın ikinci çeyreği sırasında vilayetler ya da subaşılıklar üstünde yeni bir örgütsel kademe olarak başka bir askeri-idari birim şekillenmeye başlıyordu: sancak (idari bölge ya da alt vilayet). Kelime başlangıçta bayrak ya da alem anlamına geliyor ve mülki bir çağrışımı olmaksızın bir askeri birim ya da bölüğü belirtiyordu. Kimi bilim insanları mülki sancak prototipinin İznik'in fethinden (1331) sonra Orhan'ın Bursa ve yöresini oğlu Murad'a bey sancağı olarak bahşetmesinde yattığını ileri sürer.[27] Sancakların bunu takiben katlanarak çoğalmasında iki etken önemli rol oynamış olabilir. Birincisi yerel, ailevi yahut aşirete dayalı bağları olan subaşıları, hükümdarlara daha sıkı şekilde bağımlı yeni askeri önderler vasıtasıyla gemlemeye yönelik bir hanedan hamlesi vardı. İkincisi, muhtemelen askeri mülahazaların bir sonucu olarak ve konsolidasyon nedenleriyle, yeni fethedilen Türkmen beyliklerini özgün sınırlarını koruyarak Osmanlı sistemine dahil etme gibi bir eğilim vardı ve daha büyük sancak birimi bu amaca daha uygun düşmüş olmalıdır.[28]

Klasik Osmanlı ordusunun yükselişi, 1370'lerden 1453'e

Osmanlı ordusu yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1360'lar ve 1370'lerde köklü değişikliklerden geçti. Bu dönem ve takip eden on yıllar Osmanlı savaş mekanizmasını 16. yüzyılın ortasına yahut sonuna kadar ve bazı bakımlardan çok daha uzun zaman belirleyen birliklerin ve yapıların ortaya çıkıp pekişmesine tanıklık etti; kısacası bu, Osmanlı savaş örgütü-

nün doğduğu dönemdi. Konunun ana bileşenlerinin her birini sırasıyla ele alacağız.

Tımarlı sipahiler

14. yüzyılın son yirmi yılına gelindiğinde tımarlı sipahiler eyalet ordusunun ve tüm Osmanlı askeri örgütünün belkemiğine dönüşmüştü. Tımar eri, tımar-hor, ehl-i tımar ve süvari olarak da anılan sipahi her şeyden önce devlet tarafından bahşedilen tımara karşılık askeri hizmet vermekle yükümlü bir atlı askerdi. (Tımar yalnızca yükümlülüklerini yerine getirdiği sürece geçerliydi.) Tımarlılar çeşitli merkez ve eyalet birlikleri arasında en büyük münferit birimi meydana getiriyordu. Bunun nedenlerinden biri de başka birliklerin subayları, köylü milisler, yardımcı ve paramiliter birlikler, ilaveten saray paralı askerleri ve garnizon birliklerinin önemli bir kısmının tımar sistemine dahil edilmesiydi. Maaş yerine tımar alan çok sayıda sivil makam sahibi de vardı ve bunların birçoğu tıpkı asıl sipahilerin yaptığı gibi savaşa gitmekle de yükümlüydü.[29]

Bu nedenle, 15. yüzyıla gelindiğinde tımarlılar son derece heterojen insan gücü kaynaklarından devşirilmekteydi. Yüzyılın ilk yarısında hâlâ önemli sayıda eski hizmetli vardı, ama sayıları giderek azalıyordu ve kaynaklarda tımarlılar arasında "kadimi" [kadim] ya da "sipahi asıllı" diye tanımlanıyorlardı.[30] Hizmet ve çoğu zaman mülkün tamamı ya da bir kısmı nesiller boyunca onlara miras kalıyordu; bazen kadınlar ya da rüşte ermemiş çocuklar mülk üstünde hak sahibi olabiliyordu, ancak bunun için bakımlarını üstlenen bir akrabanın ve onlar adına silah taşıyan bir kimsenin olması gerekiyordu. Fethedilen Anadolu beyliklerindeki Müslüman sipahiler ve Bizans-Slav kökenli Hıristiyanlar da bu kategoriye dahildi; Osmanlı hizmetine imtiyazlarının en azından bir kısmını ve eski ikta, *pronoia* yahut *baştina* mülklerini korumak için girmişlerdi. Bu sonuncunun önemi, izleyen rakamlar tarafından kanıtlanmaktadır: 1431-1432'de Arvanid'deki (Arnavutluk) tüm tımarların yüzde 18'i ve Tırhala Sancağı'ndaki tımarların yüzde 17'si Hıristiyan sipahilerin mülkiyetindeydi.[31]

Merkezi iktidar uzun süredir tımar sahiplerinin bağımlılığını artırmaya ve onları kendine daha yakın unsurlarla tamamlamaya ya da söz

konusu unsurları onların yerine geçirmeye kararlıydı. İlk hedef kitlesel tehcir yöntemiyle sağlandı: Anadolulu tımar sahipleri Rumeli'ye nakledildi ve Rumeli'dekiler de doğal çevrelerinden koparılmak için Anadolu'ya gönderildi.[32] Güçlü kuvvetli köylülerin ve cesaret gösteren başka gönüllülerin de bir süre tımar mülklerine erişmesi mümkün oldu. Bununla birlikte tımar sisteminin merkezileşmesinde en önemli yol, "kadim" ve başka geleneksel sipahilerin mülklerinin, padişahın hanesinden gelen ve hükümdarın yerel temsilcileri olarak davranan köle kökenli askerlere hibe edilmesiydi. Sürekli genişleyen bu tımar sahipleri grubuna gulam-ı mir (bey kulu) deniyordu, zira 15. yüzyıl başına kadar hükümdarlara sıkça "mir" ya da "bey" diye atıfta bulunulmaktaydı.[33] Özel bir statüye sahip sınır idari bölgelerinde (aşağıya bkz.) uç beyleri, yeni tımarlıları esas olarak köle kökenli ya da köle konumunda (gulam, nöker, hizmetkâr) olan kendi takipçilerinin arasından devşiriyordu. Bunun bir sonucu olarak, sipahilerin itibarlı konumları giderek kayboldu ve tımar gittikçe hizmete daha yakından bağlı hale geldi.[34]

Bir tımarlının ana görevi, çağrıldığında savaşa gitmek, talep edilen silahları ve öngörülen belirli sayıda hizmetliyi de (cebelü) giderken yanında götürmekti. Bu yükümlülükler gelirle orantılı olarak belirlenirdi. Görünen o ki, epeyce uzun bir süre imparatorluğun tümü için geçerli bir düzenleme yoktu, dolayısıyla aynı miktarda gelir ara sıra çok farklı yükümlülüklere yol açabilirdi. Benzer şekilde, 15. yüzyılın ikinci yarısından önce, savaşa gitme yükümlülüğünü taşıyan sıradan tımarlar (eşkün tımarı) ve hisar birliklerine maaş yerine bahşedilen, ama uygulamada savaşa gitme (eşmek) yükümlülüğünü de gerektirebilecek tımarlar (hisar eri/mustahfız tımarı) arasında daha belirgin bir ayrım yaratmak için hiçbir çaba harcanmamış görünüyor. II. Murad'ın saltanatının sonuna doğru sistemin her iki veçhesinde de reformlar yapılmış olabilir, çünkü yüzyılın ortasından kalma defterlerde, silah altına alınacak cebelü kontenjanı belirtilmiş ve 1501'de yürürlüğe koyulan merkezi yasalarla aynı ilkeleri takip eden diğer yükümlülükler sıralanmış durumdadır.[35]

Tablo I. Gelir kategorilerine göre tımarlıların yükümlülükleri (15. yüzyıl ortası)

Akçe	Yükümlülük
1.000	tımar sahibi (cebelü)
2.000	tımar sahibi (cebelü) + 1 gulam
3.000	tımar sahibi (bürüme) + 1 cebelü + 1 gulam
4.000, 4.500, 5.000	tımar sahibi (bürüme) + 1 cebelü + 1 gulam + 1 tentkür
5.500, 6.000	tımar sahibi (bürüme) + 2 cebelü + 1 tentkür
7.500, 8.000	tımar sahibi (bürüme) + 2 cebelü + 1 gulam + 1 tentkür
9.000	tımar sahibi (bürüme) + 3 cebelü + 1 çadır
10.000, 10.500, 11.000	tımar sahibi (bürüme) + 3 cebelü + 1 gulam + 1 çadır
12.000	tımar sahibi (bürüme) + 4 cebelü + 1 çadır
13.500, 14.000	tımar sahibi (bürüme) + 4 cebelü + 1 gulam + 1 çadır
15.000	tımar sahibi (bürüme) + 5 cebelü + 1 çadır
16.500, 17.000	tımar sahibi (bürüme) + 5 cebelü + 1 gulam + 1 çadır
18.000	tımar sahibi (bürüme) + 6 cebelü + 1 çadır
19.500, 20.000	tımar sahibi (bürüme) + 6 cebelü + 1 gulam + 1 çadır

Kaynaklar: Šabanović, *Krajište*; Todorov ve Nedkov, *Fontes Turcici*, s. 11-41, 119-31; Hadžibegić vd., *Oblast Brankovića*; Bojanić-Lukač, *Vidin i vidinskijat sandžak*, s. 55-90, tıpkıb. I-III; Delibaşı ve Arıkan, *Hicrî 859 Tarihli*; krş. Beldiceanu, *Code*, 9v-10r vd.

Sıradan tımarlıların silahları, cebe (zincir zırh) ya da cevşen (demir yahut çelik lamellerle güçlendirilmiş zincir zırh), mücevveze (zincir zırhlı külah ve sarık), yay, ok, bilek/bilik (geniş ok ucu), gönder (harbe), kalkan ve (hafif eğik) kılıçtan ibaretti.[36] Yıllık geliri 3.000 akçe ya da üzerinde olan, cebe yerine bürüme giymek zorundaydı; bu, deri yahut kat kat kumaştan bir giysi üstüne sabitlenmiş olan zincirli ve levhalı bir zırhtı ve vücudun cebenin örttüğünden çok daha büyük bir kısmını örtüyordu.[37] Tabloda görüldüğü gibi, bir tımarlı her 3.000 akçe gelir için yanında silahlı bir adam getirmek zorundaydı. Dahası, geliri belli bir rakamı aştığı takdirde, gulam ya da bazen nöker diye anılan genç bir hizmetkâr ve çeşitli çadırlar (tenktür, çadır) getirmesi beklenirdi. Cebelülerin çoğu, tımarlıların oğulları, yakınları ve –en azından Balkanlar'da– Hıristiyan kullarından ve sıkça da azat edilmiş kölelerinden (azadegân) seçilirdi.[38]

Tımarların ortalama geliri 15. yüzyılın ilk yarısında nispeten mütevazı görünüyor. 1431-1432'de Arnavid Sancağı'nda mülklerin yüzde 70'i, 500 ila 3.000 akçe gelir kategorisi içindeydi; dolayısıyla tımarlıların önemli bir kısmı asker göndermek zorunda değildi.[39] Diğer tarafta tımar ve tımarlı sayısı bir hayli değişiyordu, çünkü birçok mülk –Bizans *pronoia*'larında da olduğu gibi– iki ya da daha fazla tımarlı tarafından ortaklaşa elde tutuluyor ve bunlar savaşa her zaman olmasa da genellikle nöbetleşe gidiyordu. Bunun ne denli önemli olduğu Tırhala Sancağı Defteri'nin (1454-1455) yardımıyla örneklenebilir. Deftere, komutanlarınkiler dışında 152'si olağan ve 33'ü garnizon olmak üzere toplam 192 tımar kaydedilmişti; bunları "yiyen", reşit olmayan 15 çocuk dahil toplam 291 kişiydi. 159 tımar toprağı, 175 sipahi ve 213 silahlı hizmetli olmak üzere toplam 388 insanın geçimini sağlıyordu. Demek ki bir tımar savaş için yılda ortalama 2.44 kişi temin ediyor ve kadınlar ve diğer akrabalar hariç olmak üzere 2.88 kişiyi geçindiriyordu.[40] Bu rakamlar, ne denli düşük görünürse görünsün ortalama gelirin sistemin sorunsuz işlemesi için yeterli olduğunu ifade eder.

Kolektif mülklerin bazı sahipleri ve birkaç bireysel toprak sahibi, sefere padişah ya da vilayet valisi bizzat komuta etmediği sürece faal askeri hizmet yapmama gibi bir imtiyazdan yararlanıyordu. Diğer tüm durumlarda silahlı bir adam yahut kendi yerlerine bir oğul gönderebiliyorlardı. Bir cebelü ya da eşkünci, savaşa gitme yükümlülüğü olan bir özel mülk (eşküncülü mülk) sahibinin yerini alabilirdi.[41]

Kaynaklarımıza bakarak, zaman içinde tımar sahipleri arasındaki değişikliklerin giderek çoğaldığı sonucunu çıkarabiliriz. Tımarların yeniden tahsisinin başlıca nedenleri, bir tımarlının askeri hizmet için başvurmaması, savaştan erken dönmesi, mülkü terk etmesi ve tımar hakkından vazgeçmesiydi. Tımarlar defterlerde "ölü" (mürde) kaydının işaret ettiği gibi, özellikle sınır boylarında savaşta verilen kayıplardan dolayı çok sık olarak başka kişilere aktarılmaktaydı. Merkezi iktidarın yukarıda sözü edilen tutum değişikliği, yani padişahın gulamlarının kitlesel olarak tımar sahiplerinin saflarına nüfuz etmesi de sipahiler arasındaki daimi hareketliliğe katkıda bulundu.

Tımarlıların, mülklerinin bulunduğu idari bölgede yaşaması bekleniyordu. Başlangıçta askeri, bilahare mülki bir birim olan bir nahiyenin[42] sü-

vari kuvvetine, büyükçe bir tımarla tazmin edilen bir çeribaşı ya da serasker komuta ediyordu. 15. yüzyılın ortasında yazan Georgius de Hungaria'nın tasvirinden, çeribaşıların komutasına verilen sipahilerin yüzlük birimlere bölündüğünü biliyoruz.[43] Birkaç nahiye, bir vilayet ya da bir subaşı tarafından yönetilen bir subaşılık oluşturuyordu. Subaşının tımarı genellikle has diye ifade ediliyor ve yıllık geliri 100.000 akçeyi[44] aşabiliyordu. (Söz konusu dönemin sonuna doğru subaşı ve tımarı için bir zamanların Selçuklu terimleri zaim ve ziamet yeniden ortaya çıktı.) 15. yüzyılın ortalarında subaşılar gelirlerinin her 4.000 akçesi için bir hizmetli görevlendirmek ve yanlarında bir takım at zırhı (geçim), üç çadır (bir çadır ve iki tenktür) ve her 30.000 akçe için genç bir hizmetkâr (gulam) getirmekle yükümlüydü.[45]

İdari birimdeki tımarlıların başkomutanlığını, 14. yüzyılın son on yıllarından itibaren, kendi askeri bandosuna ve bayrağına (tabl ve alem) sahip olma imtiyazı tanınan vali (sancakbeyi ya da Arapça mir-i liva)[46] üstleniyordu. Bu makamın varlığı ilk kez 1391 tarihli bir belgede doğrulanır.[47] 1430'lara gelindiğinde sancakların sayısı Rumeli'de on üçe, Anadolu'da da on altıya çıkmıştı ve yeni fetihlerin bir sonucu olarak durmadan artıyordu.[48] Bilinen birkaç örnekte, sancak valilerinin has mülklerinin yıllık geliri daima 200.000 akçeyi geçiyor ve çoğunlukla 300.000 ila 500.000 akçe civarında oluyordu. Sancakbeyinin, gelirinin her 50.000 akçesi için bir silahlı hizmetli, ilaveten her 50.000 akçe için bir takım at zırhı ve sözgelimi mutfak, hazine, kiler ve saraçhane için kullanılmak üzere belirlenen sayıda çadır hazır etmesi gerekiyordu.[49] Valiler ile subaşıların resmi olarak atanmış takipçileri, kendi ceplerinden "besledikleri" gayriresmi hizmetliler bir yana, idari birimin askeri gücünün yüzde 20-30 gibi hatırı sayılır bir kısmını meydana getiriyordu. Sipahilerin küçük bir yüzdesini idari birimin savunması için geride bırakmak âdetti. Sınır boylarındaki sancaklar özel ayrıcalıklardan yaralanan uç beylerine emanet edilirdi (aşağıya bkz.).

14. yüzyılın son çeyreğinde Rumeli ve 1393 dolayında Anadolu idari birimleri ayrı birer beylerbeyilik ya da vilayet olarak düzenlendi. 1413'te Orta Anadolu'da merkezinde Amasya'nın olduğu üçüncü bir vilayet kuruldu, ama bu vilayetin yöneticisinin askeri rolü ilk ikisininkine kıyasla önemsiz kaldı.[50] Rumeli beylerbeyinin makamı Sofya'da, Anadolu'nunki ya Ankara

ya da bilahare Kütahya'daydı. Merkezi idarenin bu makamları yaratmasının altında belki iki kaygı yatıyordu. İlkin, üstlerine köle kökenli ve bağlılığı su götürmez bir başkomutan yerleştirerek beylerin siyasi gücünü azaltmak arzulanıyordu; ikincisi de, mülki birimlerin ve o sırada eşzamanlı olarak tesis edilen yaya sancaklarının (aşağıya bkz.) birleşik bir askeri komuta altında toplanması sağlanmak isteniyordu.

Aynı zamanda paşa unvanına sahip olan beylerbeyi, piyade ve yardımcı kuvvetler dahil vilayetinin tüm ordusuna komuta ediyordu. Başvuru sahiplerine kendi otoritesine dayanarak tımarları bahşeden, (başka terimlerin yanı sıra "biti" ya da "mektub" diye anılan) kendi görevlendirme belgelerini çıkaran oydu. Zamanının standartlarına göre ölçüldüğünde, sahip olduğu resmi has arazisi olağanüstü büyüktü; hatırı sayılır bir haneyi ve çoğu durumlarda bin adamı aşan bir "özel ordu"yu idame ettirmesini mümkün kılıyordu. Daha sonraki bazı bilgilere göre adamlarının üçte biri zincir zırh [cebe] ya da madeni lamellerle güçlendirilmiş zincir zırh [cevşen] dahil tam teçhizatlı oluyor ve atların birçoğu zırhla donatılıyordu.[51]

Tımarlı ordusunun herhangi bir kesin tarihteki toplam potansiyeli ve seferber edilebilir gücü bilinmiyor, ama idari birimlerin sayısını dikkate alarak ve günümüze ulaşan birkaç deftere dayanarak, Rumeli ve Anadolu sancaklarının 1430'lar ve 1440'lardaki seferihümayunlar için 10.000 ila 15.000 sipahi görevlendirmeyi becerebildiği söylenebilir.

Uç beylikleri ve akıncılar

Vilayet düzenlemesi içinde uç birimlerinin özel bir konumu vardı. Uç beyleri genellikle devlet kurucu eski ailelerden geliyor, memuriyetlerini babadan oğula devrediyordu. Böyle aileler Evrenos, Mihaloğlu, Malkoç ve Paşa Yiğit boyları ile ardıllarını içeriyordu.[52] Binlerce köleye ve özel askeri birliklere, ilaveten mirasla geçen muazzam malikânelere sahiplerdi ve kendi yetki sınırları dahilinde tımar mülkleri tahsis ediyor, pratikte padişahın uyruğu olmaktan ziyade vasalları gibi davranıyorlardı. Başlıca görevleri komşu ülkeleri gözetleyip, yıllık akınlarla ve merhametsiz yıkımlarla fetih hazırlıkları yapmak, ganimet alarak, keza savaşta ve akınlarda esir almak suretiyle köleler temin ederek savaş makinesinin idamesine katkıda bulun-

maktı. Askeri seferlerde keşfe çıkma ve düşmanı sürekli taciz etme, düşman topraklarının talanı, intikal güzergâhlarının emniyete alınması ve yük katarının korunması gibi görevler üstleniyorlardı.

Bu görevleri yerine getirmek için ellerinde, tımarlılara ilaveten kendi idari birimlerinde yaşayan muazzam sayıda akıncı vardı. Akıncılar göçebe aşiret savaşçılarının soylarından geliyordu; sınırlara geri çekilmiş ve 14. yüzyılın sonunda seçkin bir askeri zümre olarak ortaya çıkmışlardı. Hayvan besliyor ve biraz kuru otla olağan bir atın üç ya da dört katı yol alan mükemmel atlar yetiştiriyorlardı.[53] Savaş ganimetlerini iyi fiyatlara satarak geçiniyorlar, askeri hizmete uygun görünen esir oğlanlar da padişahın subaylarınca satın alınıyor ya da müsadere ediliyordu. Akıncıların çoğunluğu profesyonel asker olduğu halde, ele aldığımız dönemde sayıları benzer şekilde sık sık gönüllüler, Müslümanlar ve Hıristiyanlar vasıtasıyla arttı. Elimizde bulunan birkaç –ve çoğu zaman güvenilmez– kaynağa göre, sayıları 10.000 ila 20.000 arasındaydı ve muhtemelen başlangıçta 10, 100 ve 1000 kişilik gruplara bölünmüşlerdi. Silahları savaş tarzlarına uyarlanmıştı: Genellikle yalnızca bir kılıç, mızrak ve kalkanları, belki bir de topuzları vardı ve ayırt edilsinler diye tipik bir kırmızı başlık giyiyorlardı. Gönüllülerin büyük bir bölümü kötü teçhizatlıydı ve ellerinde sadece bir sopa taşıyorlardı.[54] Subayları Moğolca kökenli *tovica* kelimesiyle anılıyordu; *tovica*'lar tımarlı çeribaşılarla aynı rütbedeydi ve onlar gibi genellikle hizmet bedeli olarak tımar mülkleri alıyorlardı. Başkomutan, uç beyi olmasından dolayı akıncı beyi diye adlandırılırdı.

Kapıkulu ocaklarının ulufeli [maaşlı] birlikleri

Yeniçeri piyadesi

14. yüzyılın ikinci yarısında hükümdarın maiyeti, İslami askeri kölelik sistemine göre şekillendirilen daha karmaşık bir kapıkuluna ve saraya dönüştü. Bu sürecin bir parçası olarak maiyetindeki "yaya"lar giderek eyalet askerleri statüsüne düşürüldü ve yerleri birleşik bir saray birlikleri kuvveti tarafından işgal edildi.

Yeni tarz kapıkulu savaşçıları dizilerinin ilki yeniçerilerdi. Bu adın Katalanca *genetari/ginetari*'den kaynaklandığı ve Bizans terimi *ia-*

nitzaroi [yeniçari] vasıtasıyla aktarıldığı varsayımı temelsiz görünüyor.[55] Söz konusu piyade sınıfı (ocak) büyük ihtimalle 1370'lerde tesis edildi ve başlangıçta belki en fazla bin adamdan ibaretti, bunlar da yayabaşıların (yayalarla yakın ilişkinin açık bir göstergesi) komuta ettiği yüzlük birimlere bölünmüştü.[56] İlk yeniçeriler askere yazılan savaş esirleriydi ve hemen ocağa girdiler

–sonraki yeniçeri anlatılarında söylenegeldiğine göre– günde iki akçe ücret alıyorlardı. Aynı anlatıya göre, bu uygulama çok geçmeden değişti: acemiler, Boğazların iki kıyısı arasında bir aşağı bir yukarı dolanan gemilerde beş yıl hizmet ettikten sonra askere yazılıyordu.[57] Bir sonraki adım, askere almayı daha sağlam bir temele oturtmak için iki yeni yöntemin getirilmesiydi. Bunlardan ilki, askeri harekâtlar sırasında düşman topraklarında ele geçirilen esirlerin beşte birini askere almaktı. Ganimetlerin paylaşımıyla ilgili İslami kurallara, Farsça *penc ü yek*, "beşte bir"den pencik deniyordu. Bu kaynaktan gelen acemi erler Osmanlılar tarafından pencik oğlanı diye adlandırılıyordu.[58] İkincisi, imparatorluğun Hıristiyan uyruklarının çocuklarını beş ila on iki yıl arasında bir defa ve değişen oranlarda toplamaktı; en tipik olanı herhalde kırk hane başına bir oğlandı. Bu sistem ve bunun vasıtasıyla sağlanan acemi erler devşirme olarak biliniyordu, ama 1456 ila 1463 arasında yeniçeri olan Konstantin Mihayloviç, Osmanlı dünyası dahilinde toplanan oğlanları çilik diye adlandırır; "kırkta bir" anlamına gelen bozulmuş bu Farsça kelime, dolayısıyla o zamanda bu oranın geçerli olduğu varsayımını doğrular.[59] Aynı yazar, pencik ve devşirme (çilik) kökenli yeniçerilerin farklı yasal statüleri olduğunu iddia eder.[60] Yakın dönemdeki incelemeler bu iki insan gücü sağlama şeklinin muhtemelen ilkin uç beylerince uygulandığını ve bilahare padişahlar tarafından onlardan ödünç alındığını kabul etme eğilimindedir. Padişahın hassa arazisi üstündeki beşte birlik vergilendirmenin bir bakıma uzantısı olan devşirme yönteminin daha 1380'lerde var olduğunu ileri sürmeye yetecek miktarda kanıt var.[61]

Bir kez seçildiklerinde yeniçeri adayları eğitim ve askeri talim görüyordu. Bunun nasıl olduğuna dair ilk güvenilir bilgi, 1438 ila 1458 arasında imparatorlukta yaşayan Georgius de Hungaria tarafından verilir. De Hungaria, hükümdarın acemioğlanları hâkimiyeti altındaki yerlerin ileri gelen-

lerinin haneleri arasında dağıttığını, buralarda onlara ahlak kuralları ve silah kullanımının öğretildiğini aktarır. Bu gençler yirmi yaşına geldiklerinde saraya geri dönüyor ve padişahın maaşlı piyadeleri haline geliyorlardı.[62] Georgius bundan söz etmese de, acemioğlanlardan birçoğunun hükümdarın sarayında yetiştirildiğini varsayabiliriz. II. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında yeni ve tümüyle farklı bir eğitim başlatıldı.[63]

Başlangıçta bütün yeniçeriler hükümdarın korumaları olarak hizmet ediyordu; onun "yoldaş"larıydılar. Sayıları ve görevleri giderek ve sürekli arttı. Bunun bir sonucu olarak, aralarından elli altmış adamlık özel bir birim seçilip "solak" diye adlandırıldı. Bu birimin üyeleri solakbaşının liderliğinde ve ellerinde oklarla hükümdarın önünde yürürdü. 15. yüzyılın ilk yarısında büyük sayıda yeniçeri garnizon oluşturmak ve hükümdarın yerel temsilcisi olarak davranmak üzere vilayet hisarlarına gönderildi.

Yeniçeri ocağının başına ağa unvanı verildi. 1389 tarihli bir belgede, bu makamın ilk sahibi olan Mehmed adında birinin adı anılır ve Kosova Muharebesi'nde 2000 piyade okçusuna komuta ettiği belirtilir.[64] Hiyerarşide ağadan sonra yardımcısı [sekbanbaşı] gelir, onu her biri yüz adamlık ana birimlere (orta) komuta eden yayabaşılar izlerdi. En düşük rütbeli subay onbaşıydı. 1451'de padişahın köpeklerinin bakıcıları (sekban) ocağa bağlandı.[65] Ocağın toplam gücü bu tarihten önce 3000 adamı aşmıyordu, ama hemen sonrasında 5000 dolayına çıktı.[66] Sıradan yeniçerilerin her biri günde üç ila beş akçe ücret ve yılda bir giysi, ilaveten bir yay satın almak için belli miktarda nakit para alırdı. Üniformalarının ayırt edici özelliği, zerkülah adlı, ucu arkaya yatan beyaz başlıklarıydı.[67] Temel silahları bir yay, kılıç, kalkan ve hafif bir zincir zırhtı. Bazı birimler arbalet (zenberek) kullanırdı, diğer bazıları –esas olarak 1440'larda– giderek artan ölçüde el silahlarıyla donatıldı; yukarıda değinilen silahların yerine ya da onlara ilaveten sırıklı silahlar –mızraklar, baltalı kargılar, savaş baltaları (balta, naçak) kullanan birlikler vardı.[68] Yeniçeriler 14. yüzyılın sonundan itibaren hem meydan muharebeleri sırasında hükümdarın şahsının korunmasında, hem düşman hisarlarına yönelik saldırılarda can alıcı bir rol oynadı.

Ulufeli süvariler

Merkezi sürekli ordunun ikinci ana bileşeni, daha sonraki kaynaklarda altı bölük halkı diye atıfta bulunulan altı süvari alayıydı. Aralarında en itibarlı olanı sipahi oğlanları ve silahtardı, onları sağ ve sol ulufeciler (maaşlılar) ve sağ ve sol garip yiğitleri (yabancılar) takip ediyordu. Bu gruplara genellikle nakit ödeme yapılıyor, maaşlarının miktarı saray hiyerarşisi içindeki itibarlarını yansıtıyordu. Güvenilir kanıtların eksikliğinden dolayı, bu teşkilatların kuruluş tarihlerini ve sırasını belirlemek imkânsızdır. Bununla birlikte Osmanlı kroniklerinde rastlanan kısa ve çoğu zaman yanlış anlaşılan bir bilgiyi[69] ve Osmanlı askeriyesi içinde rütbelerin hiyerarşisinin sık sık teşkilatların kurulduğu zamana göre tayin edildiğini dikkate alırsak, ilk teşkilatlananların muhtemelen 1370'lerin ikinci yarısında sipahi oğlanları ve silahtar olduğunu varsayabiliriz.[70] 1431-1432 tarihli tımar sicilindeki bazı dolaylı kanıtlar ve anlatısal kaynaklar, garip yiğitlerinin aslında ya Osmanlı dünyasının dışından ya da başlıca Tatarlar olmak üzere değişik etnik gruplardan gelen, yerinden koparılmış yahut yabancı unsurlardan askere alındığını ileri sürer.[71] Diğer bölüklerin esas kısmı saraydan mezun olanlardan ve silahtar ile sipahi oğlanlarının durumunda, bu şekilde terfi ettirilen yeniçerilerden askere alınıyordu.[72] Alayların her birine bir ağa komuta ediyordu.

Saray süvarilerinin gücü 1453'ten önce tam olarak belirlenemez. Yine de, Konstantin Mihayloviç'in tasvirinden, sayılarını 1000 ila 2000 arasında tahmin etmek gerçekçi görünüyor.[73] Söz konusu süvariler yay, kılıç, mızrak ve kalkanla donatılıyordu. Silahları ile zırhları hükümdar tarafından sağlanıyordu; yaklaşık üçte birine göğüs zırhı, bir bölümüne de vücut zırhı, miğfer ve –küçük sayılarda– at zırhı veriliyordu. Yeniçerilerle birlikte süvariler hükümdara sefer sırasında eşlik ediyor, onun silahlarını taşıyor, atlarını yedekte götürüyor ve meydan muharebeleri sırasında sağında solunda duruyordu.[74]

Topçular ve cebeciler

Elimizde hiçbir kanıt olmamasına rağmen, II. Murad'ın saltanatı döneminde ulufeli ayrı bir saray topçu sınıfı düzenlendiği tahmin ediliyor. Bu tahmin, I. Bayezid ve I. Mehmed'in saltanatları sırasında tımarlarla ödüllendirilen profesyonel topçuların varlığını gösteren bulgulara dayanıyor.[75]

Her durumda, dönemin bir Osmanlı kaynağında 1444'te bir topçubaşından söz edilir; buradan da onun komutası altında ayrı bir birimin mevcut olduğu sonucu çıkarılabilir.[76] II. Mehmed'in erken dönem topçusunun gelişmiş durumu da bu hipotezi destekler, çünkü söz konusu topçular becerikli öncüleri olmasaydı bu denli etkili savaşamazdı.

Kaynaklar topçular hakkında susarken, ele alınan dönemde sarayda zaten küçük bir cebeci birimi var görünüyor. Bunların sayısının en fazla elli altmış olması gerekir. Saraydaki ulufeli birliklerin, en başta da yeniçerilerin silahlarını temizleyen, onaran, kısmen imal eden bu grup, Konstantin Mihayloviç'e göre atlı askerler olup cebecibaşı denen bir subayın komutası altındaydı.[77]

Hisar garnizonları

İşgal edilmiş hisarlar ve tahkim edilmiş kentler tümüyle denetim altına alınıyordu, çünkü rejim onlara imparatorluğun toprak bütünlüğünün ve padişahın iktidarının vasıta ve simgeleri gözüyle bakıyordu. Saray, giderek artan sayıda yeniçeriyi ve başka ulufeli saray birliklerini (gulam-ı mir) bu amaçla kullanıyordu. Bu birlikler vilayet hisarlarındaki görevlerini bu dönemde muhtemelen zaten dönüşümlü olarak yürütüyordu. Dahası, hisar komutanlığı makamına gittikçe daha çok sayıda gulam atanıyordu. Garnizonların diğer, daha büyük olan kısmı, çok sayıda Hıristiyan ve dönme dahil, özellikle Balkanlar'da vilayet birliklerinden toplanıyordu.[78]

Hisar muhafızına hisar eri, müstahfız veya merd-i kale, hisar komutanına dizdar ve yardımcısına kethüda deniyordu; hisar eri dışında hepsi Farsça kökenli terimlerdi. Askerler bir bölükbaşının komuta ettiği on adamlık birimlere bölünmüştü. Çoğunluğu basit piyadelerdi ve bunları tamamlayan zemberekçi, muhafız, kilerci, müzikçi, zanaatkâr ve cebeci gibi birkaç özel birim daha vardı. 15. yüzyılın ilk yarısında topçular, voynuklar ve martaloslardan oluşan yeni birimler de askere alınıp garnizonlara, özellikle sınır boylarındaki hisarlara dahil ediliyordu (aşağıya bkz.). Büyük ırmak kıyısı hisarlarında, komutanlığını kapudanın yaptığı su üstü birimleri hizmet veriyordu.

Hisar birliklerinin ödenme şekilleri ve hizmetleri çok çeşitliydi. Kimisine tımar, kimisine maaş veriliyor ve bu ikisinin bileşimine de rastla-

nabiliyordu. Kolektif tımarlar sık görülüyor, sipahilerde olduğu gibi birçok hisar askeri dönüşümlü olarak hizmet veriyordu. Garnizonların hayli büyük bir kısmı belirli vergilerden, en çok da cizye ve olağanüstü savaş vergilerinden muaf tutulmaları karşılığında hizmet veren yarı askeri ve köylü kökenli yerel unsurlardan meydana geliyordu. Bu insanlar sözgelimi silah ya da mühimmat, kalkan, ok ve ip imal ediyor, hisar surları, köprüler, hendekler ve gemiler inşa edip onarıyor, düzenli devriyeye çıkıyor ve –bazen dönüşümlü olarak– topçu ve zemberekçi sıfatıyla hizmet veriyordu. Hisarlarda büyük silah ve yiyecek stoku vardı, ama yiyecek ancak kuşatmalar sırasında kullanılıyordu. Başka zamanlarda her asker günlük geçimini cebinden sağlıyordu.

Köylü askerler, köy ve kasaba milisleri

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı daimi ordusu geniş bir yelpaze içinde yarı askeri birimler ve çiftçi milislerle takviye edildi. Bunlardan bazısı Osmanlılar tarafından "icat edildi", bazısı da fethedilen ülkelerde bulundu ve küçük değişikliklerle Osmanlı'nın kendi sistemiyle bütünleştirildi.[79]

Azaplar

Görünüşe bakılırsa Osmanlı savaş makinesinin temel direklerinden birini meydana getirdikleri halde, azaplara dair 15. yüzyılın ikinci yarısından öncesine ait olup günümüze kalan hemen hiçbir somut bilgi mevcut değil. Bekâr anlamına gelen azap kelimesi 14. yüzyılda Doğu Akdeniz ve Batı Anadolu'da denizciler ya da korsanlara delalet ederken, Osmanlı ordusunda bir sefer süresince köylülerden askere alınan kara piyade erleri için kullanılmış gibi görünüyor.[80] Gelenek, azap ordusunun ortaya çıkışını yeniçerilerden önceye yerleştirir, ama kroniklerde azaplar giderek artan bir sıklıkta yüzyılın sonundaki savaşlarla ve erken 15. yüzyılın iç çatışmalarıyla bağlantılı olarak zikredilir.[81]

1420'lere gelindiğinde askere alma yöntemi artık çoktan şöyle olmalıydı: Kararlaştırılmış sayıda, on ila yirmi arasında köylü ve zanaatçı hanenin uygun bir genç çıkarıp bu gencin sefer giderlerini sağlaması gerekiyordu.[82] Kimi zaman mızrak da taşıyan okçu azaplar genellikle saray

birliklerinin savaş düzeninin önünde mevzilendirilir ve bu suretle –özellikle ateşli silahlarla topların yaygınlaşmasıyla birlikte– adamakıllı büyük kayıplar verirdi.[83] Anlatısal kaynaklar önemli muharebelerde bu askerlerin sayısının on binlerce olduğunu belirtir[84] ve azap ağası adı verilen komutanlarını en nüfuzlu devlet adamları arasında sayar.[85] Sonraları yaya azapları kale garnizonlarının, ırmak ve deniz filolarının düzenli askerleri arasında da ortaya çıkar, ama üç birliğin aynı adı taşımak dışında birbiriyle nasıl bir bağlantısı olduğu henüz açığa kavuşmuş değildir.[86]

Yayalar ve müsellemler

Yukarıda değindiğimiz gibi, 14. yüzyılın sonuna gelindiğinde yaya –ya da Farsça piyade– erleri vilayet askerlerine dönüştürülmüştü ve sayıları durmadan artıyordu. Bu, kısmen aşiretlerin göçebe savaşçılarının askere alınıp iskân edilmesi, kısmen de köylülerin yaya sınıflarında görevlendirilmek üzere askere alınmasıyla başarılmıştı. Yüzyılın son on yılları sırasında, seferlerdeki masraflarını karşılamak için bu gruba özel yasal statüye sahip çiftlikler (yayalık yer) temin edilmişti.[87] Aslına bakılırsa, bunlar askerlik hizmetine karşılık toprak sahibi edilen özgür köylü askerler olabilirlerdi. 14. yüzyılda işgal edilen bölgelerin hepsinde, yani Doğu Trakya ve Meriç Vadisi'nde, ilaveten Anadolu'nun batı ve batı-orta kısımlarında bu askerlerle karşılaşırız. Çok dağınık halde bulunan yayaların, tımarlı atlı sancaklarından bağımsız olarak bölge dışı idari birimlerde örgütlendiğini ve genellikle subaşı rütbesine de sahip olan yayabaşıların emrine verildiğini varsaymak için elimizde yeterli kanıt bulunuyor. Sonraki kroniklerde, 1380-1390'lardaki savaşlara katılanlardan birkaçı adlarıyla zikredilir, bu arada Sarımüddin Saruca Paşa olarak da anılan subaşı Ulu Bey'in "Rum ilinün yayabaşısı" olduğu belirtilir. Uç beylerinden olduğu sanılan Ulu Bey, yayaların iskân edilmesi, teşkilatlarının kurulması ve toprak sahibi kılınması konularında can alıcı bir rol oynadı.[88]

Merkezi yönetim 14. yüzyılın sonundan itibaren, o zamana kadar karşılıksız tahsis ettiği topraklar üstünden vergi almaya başladı, bu da yayaların askeri görevlerini yerine getirmelerini gitgide daha çetin kıldı. Tahtta hak iddia eden Mustafa, başdanışmanının tavsiyesi üzerine bu askerleri 1421'de baştan başa değişikliğe tabi tuttu; bir toprak parçası üstünde ya-

yalardan üç ila beş adamlık birimler (ocak) yarattı. Eşkinci diye bilinen bu adamlar askerlik hizmetini her yıl dönüşümlü olarak yerine getiriyor, aynı arazideki geri kalan yayalar (yamak), askerlik yapanların harcamalarını karşılamak için adam başı 50 akçe ödüyordu. Buna karşılık bu yayalar olağanüstü vergilerden muaf tutuluyor ve ödedikleri öşür ve başka vergiler teşkilat ile subayların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılıyordu. Rumeli yayaları 1421'de, Gelibolu'dakiler hariç olmak üzere atlı askerlere dönüştürüldü ve müsellem diye adlandırıldı. Ya aynı tarihte ya da kısa süre sonra müsellem birimleri Anadolu'da da oluşturuldu ve yayalarla aynı şekilde hizmet vermeye başladı.[89] Tahminen bu sıralarda, her bir idari birimin başında sancakbeyi rütbeli bir subaşının bulunduğu ayrı yaya ve müsellem sancakları yaratıldı. Sancaklar, piyadeler için yayabaşıların ve atlı birimler için çeribaşıların görevlendirildiği nahiyelere bölündü.[90] Beyler gibi bu komutanlara da hizmet karşılığı olarak tımar veriliyordu. Zamanla, yaya ve müsellem ocakları içinde özellikle Rumeli'de eşkincilerden ve onların yerine geçen çatal ya da müştereklerden bir üst tabaka oluştu ve bu tabaka sonunda askeri hizmeti tekelleştirdi.[91]

Okçu yayalar 1440'ların sonuna kadar Osmanlı ordusunun en önemli merkezi birimlerindendi ve azaplarla birlikte padişahın çevresindeki savunma sisteminden sorumluydular. Ne var ki, yüzyılın ortasına doğru müsellemlerle birlikte giderek yardımcı kademesine düştüler. Yayalar silah ve cephanenin taşınmasından sorumlu olurken müsellemlerin görevleri yolları açmayı da kapsıyordu.[92]

Yörükler ve Tatarlar

Osmanlı Devleti, fetihlerini pekiştirmek için büyük sayıda göçebe Türkü (yörükler) Balkanlar'da iskân ediyordu. Buna ilaveten, Batı Anadolu'dan bu topraklara gönüllü kitle göçü de vardı. Bunun bir sonucu olarak Makedonya, Tesalya, Trakya ve Bulgaristan[93] büyük yörük yoğunlaşmalarına sahne oldu. Bu büyük insan gücü hükümet tarafından kısmen yedek, kısmen de özel bir askeri birimin devşirileceği bir ihtiyat olarak kullanıldı. O dönemden günümüze kalan hiçbir veri olmasa da, yayalar gibi yörüklerin de ocaklar halinde örgütlendiği ve vergiden muaf tutulmaları karşılığında

hizmet ettikleri aşikâr görünüyor. Gelgelelim bu birim muhtemelen daha çok adamla donatılıyor ve katmanlaşıyordu, çünkü savaşa gitme sırası gelmiş kişi ve onun üç yedeği (çatal) 15. yüzyılın ikinci yarısında yirmi yamak tarafından destekleniyordu.[94] Yörüklerin komutanları, sancakbeyi rütbesinde tımar sahibi subaşılardı; onların altında, müsellemlerde olduğu gibi çeribaşılar vardı. Balkanlar'da yörükler müselleme dönüşmüş yayaların rolünü üstlendi ve vücut zırhı, mızrak, kalkan, kılıç ve yayla silahlanmış olarak savaştılar.

14. ila 15. yüzyıllarda Balkan Yarımadası'na, ilkin başlıca Edirne yöresinde olmak üzere birkaç Tatar grubu da yerleşti. Bilahare onları dört idari birimde yoğunlaşmış, esas olarak askeri güzergâhlar boyunca yörüklerle karışık halde yaşarken ve onların askeri yapısı içinde hizmet verirken buluruz.[95]

Cerehorlar

13. yüzyılın Anadolu Selçuklu ordularında *jira-khvar*[96] diye anılan bir birim vardı. Bu genel terim, çoğunlukla acil durumlarda devşirilen çeşitli etnik kökenli paralı askerleri belirtmekteydi. Osmanlılar Orta Anadolu'daki eski Selçuklu topraklarını fethettikten sonra ücret karşılığı gönüllüleri seferber etme yöntemini benimsedi. Düzensiz olarak asker yazılan ve hem Müslüman, hem de Hıristiyanları içeren bu savaşçılar Osmanlı Türkçesinde cerehor ya da bazen serehor/sarahor olarak adlandırılıyordu. Kılıç, kalkan ve mızrakla donatılmışlardı, bazılarının zırhı da vardı. 15. yüzyılın ortasına doğru cerehor hizmeti yavaş yavaş gönüllü karakterini kaybetti. Hükümet bu hizmeti vergi mükellefi nüfustan alınan düzensiz bir vergiye dönüştürdü ve olağandışı savaş vergileri sistemiyle bütünleştirdi. Bu sistemde, her dört ya da beş hane savaşmaya uygun bir adam temin etmek ve onun tüm harcamalarıyla erzakını karşılamak zorundaydı. Cerehorların seferber edilmesi, çoğu zaman kritik durumlarda başvurulan genel bir silah altına alma (nefir-i âm) duyurusuyla ilişkilendirilirdi. Sayıları zaman zaman 10.000 dolayına ulaşan cerehorlar genellikle ordunun sol kanadında savaşır ve çoğunluğu at sırtında savaşa giderdi. 15. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde savaşçı rollerini yitirmiş ve istihkâm erliğine sürülmüş durumdaydılar.[97]

Voynuklar, Eflaklar ve martoloslar

Vojnici ya da *vojini*, Balkan Slav devletlerinin ikinci derecede soylular sınıfına ait olup miras yoluyla edinilen mülklere (baştina) sahipti. Rivayetlere göre Osmanlılar onları 1370'lerde voynuk adı altında kendi ordularına dahil etti.[98] Bunun nasıl vuku bulduğu bilinmiyor, ama 1430'ların başında voynuk ordusu bariz bir şekilde yaya birliklerini andırıyordu; tek fark atlı ya da yaya bir voynuktan ve yamak adı verilen iki ila üç yardımcıdan meydana gelen temel birimin burada "gönder" diye adlandırılmasıydı. Voynuk ve yamaklarının vergiden muaf tutulan baştinaları vardı. Yedeklerin temini, resmi yedek (zevaid) olarak kaydedilen ve hatırı sayılır vergi indirimleriyle ödüllendirilen aile ve akrabalar tarafından güvence altına alınıyordu. Bulgar voynukların çoğu has ahırda görevlendiriliyordu.[99] Voynuk teşkilatı, Balkanlar'da büyük kümeler halinde yaşayan, özel bir yasal statüye (*ius walachicum*) sahip kalabalık bir çoban ve köylü nüfus grubu olan Eflakları da[100] içine alacak şekilde genişletiliyor ya da, aynı derecede akla yatkın olarak, onlardan ödünç alınıyordu. Eflaklar voynuk hizmeti veriyor ve ziyadesiyle uygun götürü vergiler (adet-i eflâkiye) karşılığında topraklarıyla meşgul oluyorlardı. Komutanlarının en genci *lagator* olarak adlandırılıyor, onu *primikür*, çeribaşı ve hiyerarşinin tepesinde, coğrafi olarak çok dağınık durumdaki voynukların eşgüdümünü sağlayan voynuk bölge yöneticisi takip ediyordu; bu kişiler ya bağımsız baştina sahibiydi ya da tımar sahibi olarak sipahi sınıfına mensuplardı. Her yerde görev alsalar da, stratejik güzergâhlar üstünde ve sınır boylarında kalabalık gruplar halinde yaşıyor, düşman akınlarını püskürtmesinde ve kalelerle kasabaların korunmasında kilit bir rol oynuyorlardı.[101]

Martoloslar (Yunanca *armatolos*, "silahlı adamlar"dan) teşkilatı da Osmanlı öncesi döneme dayanır ve 1421 dolayında Osmanlı askeriyesinin bünyesine katıldıkları düşünülür. Başlangıçta martoloslar esas olarak imparatorluğun Avrupa sınırları boyunca, kısmen yaya ve kısmen at sırtında hizmet ediyorlardı. Osmanlılar bu grubu hisarlara ve ırmak filolarına adam yerleştirmek, ırmak kıyılarını korumak, akınlar düzenlemek, keşfe çıkmak ve esir almak, ilaveten çeşitli zabıta etkinlikleri için kullanıyordu. İlk başta aileleriyle birlikte birçok vergiden muaf tutuluyorlar, birçoğuna düzenli ücret ödeniyor ve ganimetten pay veriliyordu.[102]

Adları sıralanan askeri birlikler bazı temel ortak özelliklere sahipti. Mensupları vergi –çoğunlukla olağanüstü savaş vergileri– muafiyeti ya da indirimi karşılığında savaşıyor, askerlik hizmeti yaparak savaş vergisi ödeme yükümlülüğünü yerine getiriyor ve/veya askere alınma masraflarını çıkarıyordu. Kolektif askerlik hizmeti, 800'lerde Frank İmparatorluğu'nda olduğu gibi kendiliğinden bir gelişmenin sonucu olabilir: Yoksullaşan erkekler orada savaşa tek tek gitmemiş, iki ila beş adam ortaklaşa olarak bir savaşçıyı donatmış ve erzakını tedarik etmişti (bkz. ayrıca 900'lerdeki Alman *agrarii milites*).[103] Ne var ki, sistemin en erken unsuru olan voynuk ve sözgelimi *lagator*, *primikür* ve *gönder* gibi birkaç terimin kökeni Osmanlı öncesine gittiğinden, geç Bizans döneminin küçük çiftlik sisteminin Osmanlılaştırılmış bir şekliyle karşı karşıya olduğumuz olgusunu dışlayamayız.[104] Ocak sisteminde hizmet edenlerde hizmet yükümlülüğü genellikle babadan oğula geçerdi ve devletin kendisi de bu insanları giderek kapalı bir grup haline getirme niyeti güdüyordu. Bu amaçla, büyük bölümü hâlâ köylü hayatı sürdüğü halde, yavaş yavaş askeri bir sınıfa terfi ettirildiler. Dolayısıyla Osmanlı köylü askerlerinin çoğunluğu düzenli ordu altında sınıflandırılabilirdi. Bütün bu yollar vasıtasıyla yalnızca fatihlerin geniş kitleleri değil, tabi kılınanlar da fetih savaşlarına katılıyor ve savaşlardan kazanç sağlıyordu. Savaşı bu şekilde "sosyalleştirme", o dönemde Osmanlı askeri teşkilatının dinamizm ve verimliliğinin ana garantileriydi.

Vasallar

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vasal devletlerin Osmanlıların yanında savaşmak üzere düzenli olarak çeşitli büyüklükte birlikler göndermesi bekleniyordu. 1373'ten itibaren Bizans'ın ortak imparatoru ve 1391'den itibaren de imparatoru olan II. Manuel, ordusuyla birlikte neredeyse her yıl I. Murad ile I. Bayezid'in seferlerine katılmak zorunda kalmıştı.[105] Kosova Muharebesi'nden (1389) sonra Sırp prensleri de aynı kadere mahkûm oldu. Smederevo'nun Sırp despotunun 1430'larda oğullarından birinin komutası altında 800 ila 3000 adamlık bir birliği Osmanlı ordusuna destek olmak için göndermesi gerekti.[106] Vasal birlikler, Niğbolu ve Ankara muharebelerinde görüldüğü gibi Osmanlılara sık sık paha biçilmez yardımlarda bulu-

nuyordu. İlk olayda muharebenin sonucunu belirleyen Stefan Lazareviç'in Sırp süvarilerinin hücumu, ikincisinde ise Lazareviç'in padişahın yanında pes etmeden duran ve savaş alanını en son terk eden "siyah zırhlı" 5000 mızraklı süvarisi olmuştu.[107]

Donatım: Ateşli silahların dağılım ve kullanımı

Münferit ordu birimlerini tartışırken Osmanlıların silah ve donanımlarına değinilmişti. Burada yalnızca birkaç genel karakter özelliği vurgulanacak. Dönemin yabancı gözlemcileri genellikle iki veçhenin altını çiziyordu. Birincisi, ordunun epey büyük bir kesiminin silahlanması çok basit görünüyor ve çoğu zaman bu silahlar zayıf sayılıyordu. Sözgelimi Bertrandon de la Broquière 1433'te yazdığı satırlarda silahların niteliğini önemsemediğinden söz ediyordu.[108] İkincisi, en iyi donanımlı atlı birliklerin silahları, özellikle de zırhları düşmanınkinden çok daha hafifti ve bundan kaynaklanan çeviklik ve manevra yeteneği onlara muharebe alanlarında muazzam avantaj sağlıyordu.[109] Donatım daha hafifti, çünkü daha küçük olan Türk atları daha az ağırlık taşıyabilirdi. Yine de Osmanlı süvarisinin ana kozlarından biri mükemmel atlarıydı, zira Avrupa binek atlarından daha azla yetiniyorlardı, aynı zamanda daha dayanıklı ve daha hızlıydılar.[110] Hıristiyanların göğüs zırhları kılıca dayanıklı olduğundan, Osmanlı piyadesinin silahları arasında savaş baltası, teber ve özellikle ağır zırhı yarıp geçebilecek külünk gibi çeşitli dürtücü ve kesici araçlar vardı.[111] Daha hafif silahlar meydan muharebelerinde avantajlıyken, kuşatmalarda dezavantajları ortaya çıkıyordu, çünkü askerler hisar surlarına tırmanırken, bir hisarın levha zırhlı savunmacılarından çok daha korunmasız, üstlerine yağan oklarla mermilere daha fazla maruzlardı.

Osmanlılar 1380'lerde Balkanlar'ı fetihleri sırasında tanıştıkları barut teknolojisi ve silahları kendi savaş sistemleriyle bütünleştirmeye başladılar. Bu süreçte Balkanlar'daki vasal uyruklar, ilaveten Osmanlı hizmetine giren, başlangıçta söz konusu teknoloji ve silahları ileten, bilahare güncel bilgiyi daha da geliştiren Batılı uzmanlar başlıca rolü oynadı. Bunun bir sonucu olarak, Osmanlı bir sonraki yarım yüzyıl içinde rakiplerinden birçok bakımdan ileride olan gerçek bir "barut imparatorluğu"na dönüştü.[112]

Elimizde, Osmanlıların ateşli silahları ilk kez Konstantinopolis'in tekrarlanan kuşatmaları sırasında (1391-1402, 1422) kullandığına dair kanıt var.[113] Aslında büyük bombardlara denk düşen bu kanonların bir hayli etkisiz olduğu görülürken, Thessalonike kuşatmasında (1430) kullanılanlar çok daha başarılıydı. Kanonlar 1440'larda Osmanlı ordusunun temel ve vazgeçilmez silahları arasına girmişti. Osmanlılar, Macarlarla giriştikleri bir dizi muharebede edindikleri tecrübelere dayanarak kendi sahra topçu sınıflarını yaratıp 1448'de Kosova Muharebesi'nde başarıyla kullandılar.[114] 1453'ten önce nadiren başvursalar da, anlaşılan Husçu kökenli *Wagenburg*'u (araba hisarı, tabur cengi) Macarlardan öğrendiler. Burada söz konusu olan, yüzlerce kağnının tekerleklerinden birbirine zincirlenmesi ve zemberekçiler, el silahı atanlar ve hafif toplarla doldurulması yoluyla yaratılan bir tür tahkimattı.[115] 1444'te Osmanlı ordusu Boğaz'ı geçen birliklerini korumak için düşman gemilerine, yani hareketli hedeflere ateş açmayı artık beceriyordu. II. Murad'ın saltanatı sırasında güverte topçusu da ortaya çıktı.[116]

Bu dönemde Osmanlı toplarının en büyük kısmı dövme demirden yapılma çok büyük toplardan meydana geliyordu. Bunlar her biri birkaç yüz kiloluk taş gülleler atabilen kocaman ve nakli zor bombardlardı. 15. yüzyılın ortasına gelindiğinde, Osmanlılar küçük kalibreli parçaları da içeren tunç toplar dökmeyi öğrenmişti. Daimi dökümhanelerin yokluğu nedeniyle, topları yanlarında getirdikleri malzemelerle genellikle o anda bulundukları yerde döktüler. Durum yüzyılın ortasına doğru, özellikle Konstantinopolis kuşatmasına hazırlanmaya başladıklarında giderek değişti. Bu büyük girişim (1453) için dünyanın en ileri topçu sınıflarından birini çeşit çeşit toplarla mevzilendirdiler: Macar usta Urban'ın döktüğü, o zamana kadar görülmemiş boyuttaki bir dev top dahil kocaman bombardlar; Bizans gemilerine karşı ilk defa kullanılan, parabolik yörüngeli taş gülleler yahut tahrip mermileri atan havanlar ya da kısa namlulu ağır toplar; on dört adet karma bataryada kullanılan, en ileri düzeyde Fransız toplarını andıran küçük kalibreli kanonlar.[117] Bu seyyar birimlerle tarihin ilk toplu bombardımanı gerçekleştirdiler.[118]

Osmanlı ordusunda sahra toplarına paralel olarak ya da onların ardından elde kullanılan ateşli silahların da ortaya çıktığını varsaymamız

için yeterli nedene sahibiz. Yukarıda belirtildiği üzere, az sayıda yeniçeri 1440'larda muhtemelen el silahları (tüfek, tüfenk) taşıyordu. Yüzyılın ortasında Balkan hisarlarından bazılarında birçoğu padişahın Hıristiyan uyruklarından olan "tüfenkçi"lerin varlığı doğrulanabilir. Silahlar dışarıdan ithal edilmiş ve kısmen çatışmalar sırasında ele geçirilmiş olabilir. Bununla birlikte, muhtemelen fitilli arkebüzler olan bu silahlar geç 15. yüzyıla kadar yaygın bir şekilde kullanılmadı.[119]

İKMAL VE NAKLİYE

Ordunun erzakı ve cephanenin nakli hakkında günümüze kalan pek az bilgi var. Ordu-yı Hümayun'a, sonraki uygulamalara benzer bir tarzda, yiyecek tüccarlarından nalbantlara kadar bütün bir zanaatkârlar yelpazesi dahil iyi örgütlenmiş bir kamp ahalisinin eşlik etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.[120] Yiyecek, hayvan yemi ve cephanenin önemli bir kısmı, vergi muafiyeti karşılığında ya da 14. yüzyılın ikinci yarısında uygulamaya konan olağandışı savaş vergisi (avarız-i divani) olarak uyruklar tarafından teslim ediliyordu.[121] Aynı zamanda, üreticilerin ihtiyaç fazlası üretimi askerlere sabit fiyatlara satması bekleniyordu.[122] Tımarlı ordunun bir bölümünün ihtiyaçları, subayların yanlarında getirdiği mutfak, saraçlık gibi donanımlarla sağlanıyordu. Hassa birliklerinin ihtiyaçları ise merkezi hazine tarafından temin ediliyordu.

Ele alınan dönemin büyük kısmında Osmanlılar nakliye için hemen hiç araba kullanmadı. Ancak, 15. yüzyılın ortasına doğru büyük kuşatma topları, varılacak yere öküzlerin çektiği kağnılarla sevk edilecekti. Ana nakliye vasıtaları deve, katır ve koşum atıydı; bu hayvanlar kısmen sıradan yurttaşlar ve ileri gelen kimseler tarafından sağlanıyor, kısmen de tüccarlar tarafından ödünç veriliyordu. Hassa hazinesi, mehter takımı, hassa birliklerinin yiyecek ve silahları hassa ahırındaki yüzlerce deve ve katıra yükleniyordu.[123] Develer ordugâha ya da merkeze bariyer oluşturmak ve düşmanın saflarını bozmak için kullanılıyordu (aşağıya bkz.). Düşmana karşı kullanıldıklarında dikkatle hareket ediliyordu, çünkü ürken hayvanlar kolaylıkla denetimden çıkabilirdi.[124]

Meydan muharebeleri

14. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlılar özel bir *manière de combattre* geliştirmişti. Bu sistem geleneksel göçebe taktiklerini kullanan hafif zırhlı süvari ile o çağda benzersiz bir disipline sahip olan piyadenin işbirliğine dayanıyordu.[125] Söz konusu muharebe düzeni öncelikle padişahın kişisel güvenliğini garantilemeyi amaçlıyordu, dolayısıyla temelde savunmaya dönüktü.[126] Hükümdar daima ordugâhın önünde merkeze yerleştirilirdi. Sağ ve sol kanatlarında kısmen ağır zırhlı hassa süvarileri bulunur, önünde, saflarını nüfuz edilemez kılmak için birkaç "kat" –sözgelimi Varna Muharebesi'nde bu sayı yediydi– halinde düzenlenen yeniçeriler, yayalar ve azaplar yer alırdı. Sahra topçusu ortaya çıktığında toplar buraya, yeniçerilerin önüne ve azapların arkasına yerleştirildi. İlk kez 1396'da doğrulandığı üzere, merkez çevresinde, kenarına bir sıra yoğun bir şekilde çakılı ahşap kazıklar ve tam boy kalkanların dikildiği bir siper yaratıldı; yeniçeriler oklarını ve daha sonra mermilerini bu tabyanın arkasından attı. 1448'de II. Kosova Muharebesi'nde ise siperi arabalarla (*Wagenburg*) tahkim ettiler. İki eyaletin sipahileri ile akıncı birlikleri sağ ve sol kanatlarda saf tuttu; yer yer yaya azaplar, milisler, ilaveten cerehorlarla takviye edildiler.

Muharebe süreci genellikle aşağıda anlatıldığı gibi işliyordu. Sipahiler sahte hücumlar ve ricatlarla düşmanın atlı birliklerini alt üst ediyor, ayrıca kesintisiz ok atarak ve develeri yakarak tacizde bulunuyor, düşman süvarilerini Osmanlı piyadesine doğru yöneltiyordu. Saldıranlar Osmanlı piyadesinin saflarına ulaştığında piyade onlara yol vermek için ayrılıyor, sonra arkalarından kapanıyordu. O zaman Osmanlı yaya erleri düşman atlarını dürtücü ve kesici silahlarla sistemli bir şekilde öldürüyor ve felce uğramış askerleri göğüs göğüse çarpışmada ortadan kaldırıyordu. Bu şekilde tuzağa düşmemiş olanlar, geri dönen ve bu arada yeniden düzen kurmuş olan sipahiler tarafından kuşatılıp yok ediliyordu. 1440'larda, katliamdan kurtulmuş olan Hıristiyan askerler genellikle *Wagenburg*'la tahkim edilmiş ordugâhlarına geri çekiliyordu. Osmanlı piyadesi ya bu ordugâha saldırıyor ya da, eğer üstün ateş gücüne sahipse alanı kuşatıyor ve içeridekileri aç bırakarak teslim olmaya zorluyordu.

Osmanlı ordusu birbirini izleyen zaferlerini en başta piyadeye ve hassa birliklerine, ilaveten çeşitli birimler arasındaki iyi işbirliğine borçluydu. İletişim, çokyönlü askeri müzikle ve padişahın emirlerini değişik bölüklere çabucak ileten çavuş teşkilatınca sağlanıyordu. Düşman ordularının en ünlü komutanları ve Macar Michael Szilágyi ile Georgius de Hungaria gibi gözlemciler piyade ve hassa birliklerinin tayin edici rolünü kabul ediyordu.[127] Gelgelelim, karşıtları öncelikle batıda ağır, doğuda da hafif süvarinin saldırılarına dayanan bir muharebe taktiğinde ısrar ettiği ve kendi ellerinde etkili bir piyade olmadığı sürece muharebe alanlarını genellikle yenik olarak terk ettiler.[128]

Kuşatma savaşı hali

Osmanlılar 14. yüzyılın ikinci yarısında yalnızca meydan muharebelerinde değil, düzgün kuşatma savaşı tarzında da en güncel unsurların tümünü benimseyerek büyük ilerleme kaydetti. Yüzyılın sonunda mancınıklar, kuşatma kuleleri gibi çeşitli kuşatma makineleri ve mermi işlemez kalkan (*mantalet*) kullanıyorlardı; bir on ya da yirmi yıl içinde, 1422'ye gelindiğinde ise kesinlikle, surları zayıflatmak ve kuşatmacıları korumak için lağım açmayı öğrenmişlerdi.[129] Hisarlara saldırılarda giderek önem kazanan kanonlar da ilk kez bu tarihlerde kullanıldı. 1453'teki Konstantinopolis kuşatmasında çokkatlı kuşatma kuleleri dahil bütün bu unsurlar mevcuttu, ama en etkili silahların kanonlar ve lağımlar olduğu kanıtlanıyordu.[130]

Kuşatmacılar kuşatmanın ilk evresinde hisarın etrafını çeviriyor, siperler kazıyor, kuşatma makineleri ve sahra toplarıyla surlarda delikler açıyordu. Tahkimatlara yeterince zarar verildikten sonra, münadiler vasıtasıyla birliklere genel bir hücuma kalkmaları için emir veriliyordu. Saldırının arifesinde, Konstantin Mihayloviç'in okurun zihninde çağrışımlar uyandıran tasvirinde şunları okuruz:

> ... ordunun her yanından yağ kandillerinin [ışığı] yükseliyor, öyle ki... bulutların üstünde... sanki yıldızlar parlıyor.[131]...Ve geceleyin dört bir taraftan sessizce kente doğru ilerliyor, hendeğe yaklaşırken yavaşlıyor, önlerinde dallardan örülü barikatlar ve her iki yanından

> çıkıp inebilmek için sağlam yapılmış merdivenler de taşıyorlar. Yeniçeriler bu şekilde surlarda gedik açılan yere gidiyor ve oraya vardıklarında günün doğmasını bekliyorlar. Ardından, ilkin topçular bütün kanonlardan ateş ediyor... [ve ondan sonra] yeniçeriler çabucak sura merdiven dayıyor, çünkü o anda Hıristiyanlar kanon ateşinden geri çekiliyor ve yeniçerileri surların üstünde görünce ansızın geri dönüyorlar ve her iki taraf da cesurca dövüşmeye başlıyor. Ve burada, birbirlerini teşvik eden yeniçeriler surlara tırmanıyor. Ve ilaveten oklar yağmur gibi yağıyor, zira ardı arkası kesilmeksizin ok atıyorlar, ayrıca kösler ve insan bağırtıları ortalığı velveleye veriyor. Böylece muharebe bir ya da olsa olsa iki saat sürüyor.[132]

Bu bir parça bilgi yeniçerilerin can alıcı rolüne bir kez daha ışık tutuyor: Aslında meydan muharebelerinde savunmacı bir rol oynarlarken, aynı zamanda kuşatma savaşı halinde Osmanlı ordusunun en etkili hücum birimini meydana getiriyorlardı. Konstantinopolis Kuşatması sırasında savunma hatlarının ilk önce yeniçeriler tarafından yarılmış olması pek de beklenmedik durum değildir.

Deniz ve ırmak filoları

Anadolu ve Avrupa'da büyük mülklere sahip bir imparatorluk için iki kıta arasında iletişimin ve kuvvet aktarımının sürekliliğinin sağlanması hayati bir konuydu. Bu süreklilik Boğazlar'ın etkili denetimi sağlanmaksızın yapılamazdı. Bu görev de, Bizans İmparatorluğu Boğazların merkezinde yer aldığı müddetçe bir donanma olmadan başarılamazdı.[133]

Ne var ki, hiçbir denizcilik tecrübesi olmayan Osmanlılar yardım için Ege'de korsanlık eden çeşitli Türk kuvvetlerine başvurmak zorundaydı. Bir Venedik raporunda, Osmanlıların daha 1374'te kendi küçük donanmalarına sahip olduğu ileri sürülür.[134] Aydın ve Menteşe gibi kıyı beyliklerinin fethinden sonra birkaç hünerli insan ve uzman Osmanlı hizmetine girdi ve bahriyenin gelişmesine büyük ivme kazandırdı. Osmanlılar tıpkı Doğu Akdeniz'de Latinlerden, özellikle Cenevizlilerden öğrenmeye ve onların yardımlarını kabul etmeye hazır oldukları gibi, Bizans-Grek gelenekleri ile

insan gücünü de kullanıyor ve kendileriyle bütünleştiriyorlardı. Birliklerini denizde bir yerden bir yere defalarca taşıyanlar Cenevizlilerdi; gemi yapımı[135] ve tersane teknolojisinde de en çok Venediklilerden etkilendiler. Bu açıklık ve çokyönlü kültürel etkileşim, Rumca ve Latince/İtalyanca kelimelerden geçilmeyen Osmanlı denizcilik terimlerinde görülür.

I. Bayezid'in saltanatı sırasında Osmanlı donanması yalnızca on yedi tekneye sahipti, buna karşılık bir seyyah 1402'de kırk ila altmış gemiden söz ediyordu. Osmanlıların ilk deniz üssü ve ana geçiş noktaları, daha önce Bizans donanmasının merkezi olan Gelibolu'ydu (Gallipoli). Bizanslı tarih yazarı Dukas, Sultan Bayezid'in bu merkezi önemli ölçüde yeniden inşa ettiğini ve gemi yapımına uygun olmasını ve büyük kadırgaları barındırabilmesini, ayrıca deniz kuvvetlerinin Boğazlar'dan geçen ticari trafiği denetleyip vergi kesmesini mümkün kılmak için burçlarla tahkim ettiğini yazıyordu. Liman bir dış ve üç katlı bir burçla tahkim edilmiş bir köprüyle ayrılan bir iç havuzdan meydana geliyordu. Limanın ağzı gerektiği takdirde bir zincirle kapatılıyordu. 1422'ye gelindiğinde, önceki yıllardaki düşman hücumlarının gerekli kılması üzerine surlar ve burçlardan oluşan başka tahkimatlar inşa edilmiş bulunuyordu.

Güçlenen Osmanlı deniz kuvvetlerinin kendi ticaret özgürlüklerini tehdit edeceğinden kaygılanan Venedikliler daha baştan beri Gelibolu üssünden rahatsız olmuştu. İki güç arasında ilk açık deniz muharebesi 29 Mayıs 1416'da, Kaptanıderya Çalı'nın komutasındaki otuz teknelik Osmanlı donanması Venedik adalarını yağmaladıktan sonra vuku buldu. Ezici bir zafer kazanan Venedikliler, değişik kaynaklara göre on iki, on dört ya da yirmi yedi gemi ele geçirdi. Venedikliler 1423-1430 Venedik-Osmanlı Savaşı'nın seyri içinde Gelibolu'nun iç limanına girdiler, ama sonuçta dokları elde tutmayı başaramadılar.[136]

Yüzyılın ortasına gelindiğinde, büyük ölçüde tek direkli ve latin yelkenli, kürekli kadırgalardan meydana gelen Osmanlı donanması adamakıllı büyümüştü. Venedikli bir görgü tanığına göre, 1453'te Konstantinopolis'i abluka eden Osmanlı donanması 145 gemiden oluşuyordu: 12 kadırga, 70 ila 80 büyük kalyata (*fusta/kalyata*), 20 ila 25 *parandaria* [yelkenli yük gemisi] ve korsan tekneleri dahil başka gemiler.[137] Osmanlılar savaş gemilerine

ilaveten, muhtemelen erken bir tarihten itibaren insan, at, mühimmat ve bilahare savaş gereçleri taşımak için daha büyük gemiler kullandı.[138] Kaptanıderya makamı herhalde Gelibolu sancakbeyi tarafından üstlenilmişti, ancak bu varsayımı doğrulayacak ilk kanıt 1453 tarihlidir.[139]

Osmanlı donanması uzun bir süre Boğazlar çevresinde görevlendirildi; faaliyetleri geçiş yerlerini korumaya ek olarak düşman gemi ve kıyılarına saldırmakla sınırlıydı. Donanma kara birliklerini desteklemek için 1420'lerin sonunda Ege'ye açıldı, ortak hücumlara, sözgelimi Thessalonike (1430) ve Konstantinopolis (1453) kuşatmalarına katıldı. Bahriyenin rolü her iki olayda da kentin denize bakan tarafının ablukasını tamamlamak ve savunucuları dış yardım alma ihtimalinden yoksun bırakmaktı. Bu ileriye doğru büyük bir adım olmakla birlikte, Osmanlı savaş gemileri, daha sağlam inşa edilmiş, daha iyi donatılmış Batı donanmalarıyla usule uygun bir açık muharebede direniş göstermekten hâlâ çok uzaktı. Ne var ki, Venedikliler ve Rodos Şövalyeleri dışında yalnızca Osmanlıların düzenli bir bahriyeye sahip olması devletin siyasi ağırlığını bir hayli artırıyordu.[140]

Osmanlılar, Tuna'ya ulaşıp top yüklü Macar gemileriyle karşılaşınca ırmak filolarının önemini çabucak anladılar. Daha II. Murad'ın saltanatı sırasında Tuna ve Sırbistan'daki Morava üstünde ırmak kuvvetleri olduğu açıktır. Macar kaynakları bize, Kral Sigismund 1428'de Tuna üstündeki Galambóc (Golubac, Güğercinlik) Hisarı'nı kuşattığında, Osmanlıların Morava'ya yolladıkları gemilerle Macar ablukasını kırmak için boşuna çabaladıklarını aktarır.[141] 1433'te Bertrandon de la Broquière, Sırp ırmakları Batı ve Güney Morava'nın birleştiği noktada atların ve birliklerin geçişi için padişahın seksen ila yüz fusta (kalyata, kürekli küçük gemi) tuttuğunu ve gemilerin her iki ayda bir değiştirilen 300 adam tarafından korunduğunu belirtiyordu. Galambóc'da yine askerleri Macaristan'a geçirmek için kullanılan yüz fusta daha görüyordu.[142] Macar karşıtları da küçük kanonlarla donatıldığı için Osmanlıların bu gemilerde bazı savaş gereçleri kullanmış olabileceği ileri sürülmüştür.[143] Bu bilgi ve iddialar temelinde fustalara, askeri birliklerin ve hayvanların nakli, keza ırmak kıyısı hisarlarının kuşatmaları için küçük ırmak filolarına birlikleri kıyıya çıkarmak, bir hisarı ablukaya almak ve güverte kanonlarıyla hisar surlarına ateş açmak gibi çeşitli görevler verildiği sonucu çıkarılabilir.

Sonuç tespitleri

Yüz elli yıl boyunca çağın en iyi savaş makinelerinden birini geliştiren Osmanlılar bunu bir dizi etkene borçluydu.[144] Birinci etken, düşmanları benzer kuvvetler yaratmaya başlamadan önce büyük bir daimi orduya sahip olmalarıydı; bu ordu iyi dengelenmiş bir bileşimle oluşturulmuştu ve eşi görülmemiş bir hızla seferber edilip görevlendirilebilirdi. İkincisi, sayısal bir üstünlüğe ve kayıplarını kısa bir sürede telafi etmelerini mümkün kılan bol insan gücüne sahiplerdi. Üçüncüsü, orduya nispeten kolay silah ve erzak sağlamalarına izin veren geniş hammadde ve yiyecek kaynaklarına sahip olmaktan yararlanıyorlardı. Dördüncüsü, yabancı teknolojiler ile uzmanlara uyum sağlamak ve silahların uluslararası ticaretine ve bilgi aktarımına faal olarak katılmak için gerekli beceri ve açıklığı ellerinde bulunsuruyorlardı. Bu etkenlere dayanarak çağın çok ilerisinde olan taktik unsurlar geliştirdiler ve sonunda tekrar tekrar zafer kazanmayı teminat altına aldılar.

Notlar

1 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, c. I: *Giriş-Metin-Faksimile;* c. II: *Indeks, Gramer* (Ankara, 1958-63), II, s. 8; Ahmedi, "Ahmedī's History of the Ottoman Dynasty", çev. Kemal Sılay, *Journal of Turkish Studies* 16 (1992), 137,147; krş. Pál Fodor, "Ahmedī's Dasitan as a Source of Early Ottoman History", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 38*,1-2 (1984). 52-3; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas,* ed. ve çev. Harry J. Magoulias (Detroit, 1975), s. 133-4. Ruhi'ye göre (Halil Erdoğan Cengiz ve Yaşar Yücel, "Rûhî Târîhi", *Belgeler* 14, 18 (1989-92), 376), Ertuğrul Sultan Alaeddin tarafından akıncı başı tayin edilmişti.

2 György Györffy, "Die Rolle des *buyruq* in der alttürkischen Gesellschaft", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* II (1960), 169-79; Mario Grignaschi, "Les guerrièrs domestiques dans la feodalite turque", *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961. Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara, 1967), s. 210-11; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı. Moğol Göçebe Feodalizmi,* çev. Abdülkadir İnan (Ankara, 1944), s. 133-46.

3 Walter Schlesinger, "Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte", *Historische Zeitschrift* 176, 2 (1953), 225-75; Reinhard Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen* Gentes (Köln ve Graz, 1961), s. 346-74; Otto Hötsch, "Adel und Lehnwesen in Rußland und Polen und ihr Verhältnis zur deutschen Entwicklung", *Historische Zeitschrift* 108 (1912), 542-70; František Graus, "Die Entstehung des mittelalterlichen Staates in Mitteleuropa", *Historica* 10 (1965), 38-53; Eric Hoffmann, "Knut der Heilige und die Wende der dänischen Geschichte im II. Jahrhundert", *Historische Zeitschrift* 218 (1974), 531, 550-3.

Kate Fleet

TÜRK EKONOMİSİ, 1071-1453

Türklerin ekonomiyle arasının iyi olmadığı genellikle kabul edilmiş bir önermedir. Yürüyüş halindeki bir ordunun toz bulutlarının delalet ettiği gibi, Türklerin gelişi ekonomik afetle eşanlamlıydı. Birçok 19. yüzyıl tarihçisi için, Türk atlarının nal izleri geride ebedi yıkım ve iktisadi çöküş bırakıyordu. Geç 20. yüzyılda biraz değiştirilmiş ve yumuşatılmış olsa bile Türkün mevcudiyetinin, tıpkı atı gibi ekonomik olarak yıkıcı olduğuna dair bu görüş Osmanlılara dair düşünceler üstünde iz bıraktı ve imparatorluğu konu alan birçok bilim insanının görüşlerini çarpıttı.

Daha sonraki tarihçiler Türkleri iktisadi motivasyon ya da basiretten yoksun sayarken, dönemin Bizanslıları böyle düşünmüyordu. Nitekim Türkçe bilen bilgili bir Türk gözlemcisi olan ve önce Yeni Phokaea [Foça], ardından Lesbos'ta Cenevizler adına çalışan Dukas için Türk "ulus"u... "paragöz"dü.[1] Ondan çok daha önce yazan Kinnamos da Türklerin mali konularla ilgilendiğini ve en çok üzüldükleri şeyin iktisadi kayıplar olduğunu belirtiyordu.[2] Keza tacir ve girişimcinin mükemmel örneği Cenevizler Osmanlıları sadece asker değil, ekonomik ortak olarak görüyordu. Hem Mehmed, hem babası II. Murad'ın saltanatları sırasında uzun yıllar Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Ceneviz tüccar Iacopo de Promontorio'nun değerlendirmesine göre, Osmanlı sultanı II. Mehmed üstünlüğünü paraya ve onu sürekli kullanmasına borçluydu.[3]

Bütün bu nedenlerle, ekonomik bakımdan yıkıcı Türk kavramını bir kenara koyarak, Türklerin Anadolu'ya akın akın girişlerini durdurma kudretini Bizans'ın elinden fiilen alan Malazgirt (Mantzikert) Muharebesi'nden Bizans başkentinin II. Mehmed tarafından fethine ve Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar geçen 1071-1453 arası dönemin ekonomisini gözden geçirmeye girişebilir ve bunun ne tür bir ekonomi olduğunu, bir Türk iktisadi yaklaşımından söz edilip edilemeyeceğini sorabiliriz.[4] Gelgelelim bunu yapmadan önce iki önemli sorunu dikkate almamız gerekir: kaynaklar ve incelenen dönemin hatırı sayılır uzunluğu.

Erken dönemin Türk ekonomisini derinlemesine kavramak yönünde herhangi bir çaba, kaynakların eksikliği nedeniyle ciddi bir engelle karşılaşır ve Mehmed Fuad Köprülü'nün "Anadolu Türklerinin 11-15. yüzyıl arası siyasi ve sosyal tarihi, üstünü örten karanlıktan henüz kurtarılmış değildir" şeklindeki gözlemi hâlâ geçerlidir.[5] 1453 öncesine ait Türk kaynakları hemen hemen hiç yoktur. Sikke, anıt ve kitabeler dışında yalnızca, çoğu Osmanlı istinsahları olan birkaç Selçuklu vakıfnamesi ve birkaç 15. yüzyıl arazi tahriri günümüze ulaşmıştır. Oysa İran kaynakları (ibn Bibi, Eflâki, Aksarayi ve Müstevfi'nin eserleri), Arap kaynakları (özellikle 14. yüzyıl için el-Umari ve İbn Battuta) ve Bizans tarihleri (Honiates, Dukas, Pahimeris, Gregoras, Kinnamos ve Kantakuzenos) mevcuttur. Bunlara Marco Polo ve Bertrandon de la Broquière'in anlatıları gibi bazı seyahat edebiyatı örnekleri de eklenebilir. Bununla birlikte, günümüze kalan ve iktisat tarihiyle özellikle bağlantılı olan malzemenin çoğunluğu batının tüccar devletlerinden, bilhassa Cenova ve Venedik gibi kent devletlerinden gelir. Bu veriler, tüccarlar arası ticaret, emtia ve yerler için özellikle önemli olan noter senetlerini, tüccar mektuplarını, belediye muhasebe defterlerini, ticari ilişkilere dair devlet müzakere ve antlaşmalarını ve özü itibariyle Türk devletleriyle yapılan anlaşmaları kapsar. Diğer batı malzemeleri, Pegolotti'nin tüccar elkitabını, Giritli tüccar Piloti'nin raporunu ve Venedikli tüccar Badoer'in muhasebe defterini içerir. Latin malzemesinin bu düzeyde olmasının kaçınılmaz sonucu olarak, ekonomik etkinliğin görünüşünde Türk-Latin ticari ilişkileri ağır basar. Aslında bu durum dönemin gerçekliğini temsil ediyor olabilir, ama bu ihtimalin aksini de akılda tutmamız elzemdir.[6] Memlûklarla, İran ve doğuyla, keza Karadeniz'in karşı kıyısındaki kuzey bölgeleriyle ticari ilişkiler besbelli önemliydi ve bunların birçok kaynakta eksik olması ille de batı ticaretine kıyasla daha az önemli olduklarını yansıtmaz, ama pekâlâ bizatihi kaynakların eksikliğiyle bağlantılı olabilir. Bu eksiklik verilerin yok olmasından ya da daha baştan eksik olmalarından kaynaklanabilir. Latin tüccarların her türlü ticari işlemi kaydetmek için noter kullandığı kesindir. Sonraki yüzyıllarda Osmanlı tüccarları arasındaki durum böyle değildi; ticari muameleler yazılı değil sözlüydü ve böyle bir uygulamanın önceki dönemlerde de mevcut olduğunu varsaymak mantıklı olurdu. Türk devletleri

ile doğu ya da güneydeki komşuları arasındaki mektup yahut antlaşma gibi belgelerin günümüze ulaşmamış olması, sık sık savaşların tarumar ettiği bir bölgede yükselen ve çöken devletlerin hızla birbirinin yerini aldığı dönemin genel siyasi karışıklığıyla kolaylıkla açıklanabilir.

Elimizdeki Latin kökenli olmayan malzemenin büyük bir bölümünü yorumlamak çoğu zaman zordur. Sözgelimi, 1430 dolayında yazan Hamdullah Müstevfi-i Kazvini'nin Moğolların Anadolu'dan aldığı haraç için verdiği rakamlar sorunludur ama Moğollar dönemindeki 3,3 milyon dinara karşılık Selçukluların dönemindeki 15 milyon dinarlık genel toplamı kabul etmenin mümkün olduğu ileri sürülse de mevcut veriler dikkatle ele alınmalıdır.[7] Aynı durum el-Umari'nin yorumlanması çok güç olan birçok verisi için de geçerlidir. El-Umari'ye göre, Anadolu'da yiyecek maddeleri, düşük vergilendirme düzeyi, başıboş otlakların bolluğu, ticari genişleme ve denizin yakınlığı gibi çeşitli etkenlerden dolayı makul fiyatlara satılıyordu.[8] İbn Battuta da Kastamonu'daki makul fiyatlara değiniyor, herhangi bir ülkede fiyatların daha düşük olduğu hiçbir kent görmediğini belirtiyordu.[9] Ama Cahen'in dile getirdiği gibi, bu doğruysa bile mutlaka refah anlamına gelmez ve zenginliğin ya da yoksulluğun işareti olabilir.[10] Para değerleri gibi, kullanılan ağırlıklar ile ölçüler de açık değildir. Bu durumda da piyasanın tam olarak nasıl işlediği muğlak kalır.

Neredeyse dört yüzyıllık bir dönemi tek bir dönemmiş gibi ele almak, söylemek gereksiz, riskli bir girişimdir. Böyle bir yaklaşım, tek bir zaman aralığında işlev gören şablon ve formülleri tüm bir dönem için genelleştirme tehlikesini içinde barındırır. 14. yüzyıl için geçerli olan tespitler 12. yüzyıl için geçerli olmayabilir. Ekonominin çok daha bozuk ve askeri etkinliğin yüksek olduğu, Türkmenlerin akınlar düzenlediği, Haçlıların faaliyet gösterdiği, Bizanslıların isyan ettiği ya da Timur'un istila ettiği dönemlerin var olduğu açıktır.[11] Bununla birlikte, tüm bölgedeki yıkım düzeyini abartmamalıyız. Ayrıca belirli dönemler diğerlerinden daha müreffehti; sözgelimi aşağı yukarı 12. yüzyılın ortasından 13. yüzyılın ortasına kadarki zaman aralığı, tanınmış tarihçi Claude Cahen tarafından "olağanüstü bir ekonomik gelişme"nin görüldüğü bir dönem olarak tanımlanır.[12] 1071-1453 arasını tek bir sürekli dönem olarak görmenin belir-

gin bir avantajı var. Bu suretle, tarihçilerin o denli meyilli olduğu zamanı yapay dönemlere ayırma illetinden kurtulur ve vuku bulan çeşitli siyasi yön değişiklikleri ve değişimler boyunca Anadolu varlığının akışkanlık ve sürekliliğini anlama fırsatı buluruz. Ortodoks Bizans'tan Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na geçiş çok yavaştı; bu derece derece bir dönüşüm ve adaptasyonun yaşandığı akışkan bir süreçti. Bu dönemin karakteristik özelliği ani değişiklikten ziyade süreklilikti, dolayısıyla ekonomik süreçler hızlı bir dönüşüme maruz kalmıyordu.

11. yüzyılın sonundan itibaren Anadolu'ya gelen Türkler gelişen, serpilen ve zenginleşen bir ekonomi yarattı. Peşlerinde ekonomik yıkım getirmek bir yana, gelişlerinin bölgenin ekonomisi için yararlı olduğu kimi kaynaklarda ileri sürülmüştür.[13] Başlangıçta adamakıllı bir göçebe ekonomisi söz konusuyken, Türkler döneminde Anadolu'da sağlam bir kırsal ve kentsel ekonomi, ayrıca önemli bir uluslararası ticaret sektörü gelişti.

Göçebe ekonomisi

12. yüzyıl Bizans tarihçisi Honiates'in ifade ettiği gibi,[14] yurtlarını Anadolu'nun zengin otlakları için terk eden Türkmen göçebeler Orta Asya ve İran'dan batıya, Orta Anadolu platosunun engebeli ve yüksek otlaklarına doğru ilerledi. Büyük ölçekli çiftçilik için ideal olan ve 10. yüzyılda idaresi güç Bizans kodamanlarının ekonomik belkemiğini oluşturan bu topraklar[15] göçebelere büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleri için hem kışlık, hem yazlık otlaklar sağladı. Artık büyük ölçüde Bizans'ın denetiminden çıkmış ve yalnızca sahipleri başında olmayan büyük çiftliklerin kaldığı bu merkezi bölgeyi aşan Türkmenler daha batıya doğru yayıldı; görünüşe bakılırsa 1146'ya gelindiğinde Meander (Büyük Menderes) Irmağı yöresine ulaşmışlardı. I. Manuel güvenli olduğunu sandığı bir yerde dinlenirken ansızın onlarla karşılaştı. Bizanslılar Anadolu'dan Konstantinopolis'e dönerken istirahat etmek için durdukları yerin yakınında bazı hışırtılar dikkatlerini çekince Türkmen sürülerinin otladıklarını görüp kaygılandılar.[16] Türkmenler hatırı sayılır sayıda aileyle ve küçükbaş hayvan sürüleriyle seyahat ediyor, büyük çadır kampları kuruyorlardı. Kinnamos'un tasvirine göre, 1157'de Dorylaion (Eskişehir) yakınında böyle iki bin kişilik bir kamp kurulmuştu.[17]

Türkmenlerin göçebe ekonomisi sürülerine dayanıyordu; bu sürülerden günlük ihtiyaçlarını yani yiyecek, giysi ve çadırları[18] karşılıyorlar, aynı zamanda et, süt ürünleri, hayvan derisi ve yün ticareti yapıyorlardı, ayrıca yine sürülerinden dokudukları kilim ve halılar için hammadde da sağlıyorlardı. Bertrandon de la Broquière'in belirttiğine göre Türkmen sürüleri son derece büyüktü.[19] Batı Anadolu'da Germiyan Beyliği'nde bulunanlar öyle kalabalıktı ki, dönemin bir tanığına bakılırsa sayılarını yalnızca Allah bilebilirdi.[20] İçlerinde sayıca en çok olan koyunlardı; "gerçekten toprağın üstünü kaplıyorlardı."[21] Yağının lezzeti ve etinin enfes kokusu 1330'larda Mısırlı el-Umari'nin övgüsüne yol açan iri, yağlı, uzun kuyruklu koyunun yanı sıra göçebe sürüleri at, deve ve katırları, başları ve toynakları ile kulak ve kılları geyiğinkilere benzeyen eşekleri ve yumuşak, kıvırcık kıllı keçileri kapsıyordu. Bertrandon de la Broquirè'in gördüğü en güzel keçilerdi bunlar; postları ipek gibiydi.[22] Türkmen mallarını taşımak için manda kullanılıyordu.

At, Türkmenlerin en değerli hayvanlarından biriydi. Orta Anadolu platosu at yetiştirmeye çok uygundu. Bizans'ın imparatorluk damızlık haralarının çoğu burada yer alıyordu; bölgenin Türklerin eline geçmesi Bizans ordusunun at ikmalinde kesintiye yol açmış olabilir.[23] Türkmen atları son derece revaçtaydı ve yüksek gelir getiriyordu. Marco Polo "Turki" diye adlandırdığı at soyunun mükemmelliği ile Anadolu'da bulunan olağanüstü katırlara değinir.[24] Atların soyağaçları tutuluyor, Germiyan halkı atlarının ana babasını "gayet iyi" biliyordu.[25] Bu atlar, en azından el-Umari'nin Ceneviz haber kaynağı Balaban'a (Domenico Doria) göre Anadolu'nun en iyileriydi; çevik ve yörüklerdi ve onları geçmek imkânsızdı.[26] Kastamonu bölgesinin atları da ünlüydü; yüksek fiyatlara gidiyorlar, 14. yüzyılın başında 1000 altın sikke ediyorlardı, bu "onların bu fiyata değdiğini bilenlerin belirlediği bir bedeldi."[27] Anlaşılan alıcının gözünde ata olağandışı bir değer kazandırmak ve kazançlı bir satış için onun Kastamonu'dan olduğunu söylemek yeterliydi.[28] At ticareti yalnızca anakarayla sınırlı değildi, çünkü 14. yüzyılda hem Rodos Şövalyeleri, hem Kıbrıs'taki Cenevizler, hem de Girit'teki Venedikliler bölgenin atlarını satın almaya meraklıydı.[29]

Türkmenlerin ticaretini yaptığı hayvanlar atlardan ibaret değildi, zira çevrelerindeki bölgelere, Suriye, Irak ve İran'a hayvan temin ediyorlar-

dı ve ülkelerin 1300'lerin başından beri Türkmenlerden canlı hayvan aldığı açıktı.[30] Göçerler yerel halkla peynir, yoğurt, et, yün ve deri ticareti de yapıyordu. Çoğunlukla Bizanslı olan yerleşik nüfusla yapılan bu ticaret, Osmanlı Devleti'ne adını veren Osman ve Kuzeybatı Anadolu'daki Bilecik'in (Bekloma) tekfuru (Bizanslı yöneticisi) arasındaki ilişkilerin daha sonraki anlatılara yansımış, Osman'ın yaylaya göçerken mallarını emanet ettiği tekfura peynir, tereyağı ve kaymak verdiği söylenmiştir.[31] Atlarda olduğu gibi bu türlü alışveriş de iç ticaretle sınırlı değildi, çünkü keçi kılı, deri ve post, Anadolu'nun 14. ve 15. yüzyıllarda ihraç malları arasındaydı.[32]

Türkmenler ham mahsullerden başka kilim ve halı dokuyordu; Osman'dan Bilecik tekfuruna giden hediyeler arasında bunlar da vardı.[33] Sonraki yüzyıllarda Avrupa'da büyük ün kazanacak olan Türk halıları, Latin tacirlerce güneyde Antalya ve Batı Anadolu'da Balat gibi limanlardan ihraç ediliyordu.[34] Marco Polo 12. yüzyılın ortasında güzel halıların imalatından söz ediyordu[35] ve Aksaray'ınki gibi güzel halılar erken bir tarihten itibaren üne kavuştu.[36]

Canlı hayvanlar göçebe ekonomisinde kilit bir rol oynarken, Türkmenler başka bir kârlı iktisadi etkinlikten, yani akınlardan yararlanıyordu. Bu tür akınların yarattığı ilk vurucu etki, Malazgirt (Mantzikert) Muharebesi'nin hemen ardından gelecek yüzyıla kadar hissedildi. Türkmen akınlarının etkisi Selçukluların daha sıkı denetim uygulamasıyla azaldı, ama Selçukluların çöküşü ve bunu takiben geç 13. yüzyılda Moğol otoritesinin zayıflamasıyla bir kez daha öne çıktı. Durum 14. yüzyılda, çeşitli beyliklerin denetimi ve Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla düzelmeye başladı. Böyle akınlar hatırı sayılır ganimet vurgunu sağlıyor, özellikle çoğu zaman büyük sayıda esir alınıyordu: 1186'da Kilikya'da 26.000 Ermeni ele geçirilmiş ve köle pazarlarında satılmış,[37] bir yüzyıl sonra 1282'de Tralles'in (Aydın) düşmesinin ardından 20.000 kişi esir alınmıştı.[38] 14. yüzyılın başına gelindiğinde bu tür akıncılık sulara taşınmıştı ve Türklerin Ege Adaları'na yaptıkları akınlar hem Bizanslılar, hem Latinler için endişe kaynağı olmuştu. *Liber Secretorum Fidelium Crucis*'i yazan ve büyüyen Türk tehdidine karşı bir Haçlı seferini teşvik eden Venedikli Marino Sanudo Torsello'ya göre 1331-1332'de, yalnızca bir yıl içinde, adalardan 25.000 insan zorla alınmıştı.[39]

Türkmenler yalnızca kendi adlarına akın yapmakla kalmıyor, aynı zamanda Bizans'ın çeşitli iç çatışmalarına akıncı temin ediyorlardı. Düzmece Aleksios, İmparator Aleksios Angelos'a karşı ayaklanıp Ankara çevresindeki kasabalara saldırdığında, onun başarısına katkıda bulunanlar Türk takviyeleriydi.[40] Mylassa vilayetinde bir vergi tahsildarı olan Mihael, 1200 yılının yazında aynı imparatora başkaldırdığında Rükneddin tarafından desteklenmiş ve Selçuklu hükümdarının sağladığı birlikleri Meander (Büyük Menderes) boyunca yer alan kentleri kasıp kavurmak için kullanmıştı.[41] İsyancı Bizanslılar kimi zaman Türklere akınlardan ve paralı asker olarak çalışmaktan daha fazlasını sağladı. Mangafas, İmparator Isaakios Angelos'a karşı ayaklandığında Karya'da büyük sayıda esir almış ve "esarete götürülmeleri için onları yerel barbarlara"[42] teslim etmişti.

Toprak

Türkmen akınları Türklerin Anadolu'da ilerlemesi açısından olumlu bir etkenken ve ganimetin imkânı çeşitli Türk önderlerin etraflarında kuvvet toplamalarını sağlarken, sıra bir devlet ekonomisi tesis etmeye geldiğinde ganimet işe yaramıyor ve göçebelerin "taşınabilir" ekonomisi devlet inşası için sağlam bir temel oluşturmuyordu. Bunun temeli topraktı.

Tarım, Bizans döneminde olduğu gibi Türk ekonomisinin de belkemiğiydi. Ne var ki bu belkemiği göçebeler ciddi şekilde zarar veriyordu. Türkmen akınları karışıklığa yol açıyor, tarım bakımından üretken bölgeler kasıp kavruluyor ve ticarete müdahale ediliyordu. Kervanlara saldırılıyor, yollar kesilip güvensiz hale getiriliyor, tüccarlar yağmalanıyordu.[43] Türkmen akınları Osmanlı devletinde 14. yüzyılda Amasya ve Tokat vilayetlerinde insanların ancak büyük gruplar halinde yolculuk edebildiği ve o durumda bile bunu korkusuzca yapamadığı anlamına geliyordu.[44] Savaşmak çoğu zaman yanık toprak taktiklerine yol açıyordu. Sözgelimi 1176 yazında, hafif çarpışmalar dışında herhangi bir büyük karşılaşmadan kaçman Türkler Bizanslıların atları için ot bulmalarını önlemek üzere çayırları tahrip etmiş, suyu zehirlemiş, bu suretle temiz içme suyuna ulaşılmasını da engellemişti.[45] I. Haçlı Seferi'nin kuvvetleri yaklaşırken de benzer taktikleri benimsemiş ve geri çekilmeden önce Konya çevresindeki bölgeyi yakıp yıkmışlardı.[46]

Gelgelelim Türkmen sorunu yalnızca bir akın meselesinden ibaret değildi, çünkü toprağın kendisi onlar için de önemliydi; "keçi ve sığır sürülerinin otladığı, yemyeşil çayırlarda koşturduğu"[47] yerler verimli ovalardı. Bu nedenle Manuel'in Dorylaion'u (Eskişehir) yeniden inşası, Türkmenleri otlaklarını terk etmeye zorlayacağı için büyük kaygı yaratıyordu.[48]

Türkmen saldırıları tarım ekonomisini çok zorluyordu. Köylüler tarlalarını terk etmek, küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürülerini korumak için kasabalarda tutmak mecburiyetinde kalıyordu. Erken 14. yüzyılda, kırsal bölge Türkmenler tarafından işgal edildiğinden Tavas sakinleri canlı hayvanlarını geceleri kasaba surları içinde tutuyordu.[49] Aynı uygulamayı yapan Laodikeia (Ladik, Denizli) sakinleri de II. Kılıç Arslan'ın başarılı kuşatmasından sonra sayısız hayvan ve insan kaybetmişti.[50] Türk kuşatmaları, kuşatılan kasabaların etrafındaki tarlaların işlenmeden kalması demekti, çünkü kasaba sakinleri toprakla ilgilenmek için dışarı çıkamıyordu. Kasabalılar bunun sonucunda sık sık açlıkla yüz yüze geliyordu. Sözgelimi 1256-1257'deki Türkmen saldırıları Melitene (Malatya) çevresindeki kırsal kesimi perişan etti ve sakinlerini açlığa mahkûm bıraktı.[51] 1147'de Türk kuşatması altında olan Antalya'nın sakinleri daha şanslıydı, zira tarlalarını işleyemedikleri halde deniz yoluyla tahıl ithal edebiliyorlardı.[52] Çevredeki tarım alanlarının harap olması ve mahsullerin yok edilmesi sırf Türkmenlerin yol açmadığı yaygın bir olaydı. Memlûklar da, 1320'de Sis Kalesi'ni kuşattıklarında tarım ürünlerini ve kalenin etrafındaki toprakları yağmalamış ve çok sayıda sığırı sürüp götürmüşlerdi.[53] Birçok kasabayı zayıf düşüren ve Türklerin eline teslim eden, açlıktı. Gangra (Çankırı) 1136'da, "imparatorun dikkati daha ciddi konularla dağıldığından,"[54] açlık nedeniyle boyun eğmişti, keza Menteşe'nin eline düşen Tralles ve Emir Sassan tarafından boyunduruk vurulan Nysa [Aydın, Sultanhisar civarında], Tripolis [Denizli, Buldan civarında] ve Thyraia [Tire] da.[55] "Bir kâfirin kaleden parmağını dahi uzatamayacağı"[56] denli sıkı bir kuşatma altına alınan Prusa (Bursa) 1326'da, aynı şekilde Nicaea (İznik) 1331'de ve Nikomedia (İzmit) 1337'de açlık sonucu Osmanlı hükümdarı Orhan'ın eline geçti.[57] I. Bayezid 1390'larda Konstantinopolis'i kuşattığında, Dukas'ın belirttiğine göre bunu aslında kente karşı savaş açarak yapmamıştı. Ortalıkta hiçbir kuşatma makinesi ya

da askeri düzenek yoktu. Bayezid adamlarını bir şeyin kente girmesini ya da kentten çıkmasını engellemek üzere görevlendirdi. Bu nedenle korkunç bir tahıl, şarap, sıvıyağ ve başka erzak kıtlığı başgösterdi.[58]

Türkmen etkinliğinin bir sonucu olarak toprağı işleyememek Bizans Devleti'ni ağır bir mali yük altına soktu ve verimli toprağı mümkün olan yerde korumaya sevk etti. Honiates'in tahminine göre, Manuel'in "en büyük işi," 1160'lar ve 1170'lerde Türk akınlarına hedef olan Pergamon (Bergama) ve Atramyttion (Edremit) bölgesinin at yetiştirilen ovalarını korumak için köyleri tahkim etmesi ve hisarlar inşa etmesiydi. Manuel'in eylemlerinin bir sonucu olarak yöre gelişti, tarlalar işlendi ve ürünler bollaştı.[59]

Kuşkusuz, akın yapanlar yalnızca Türkmenler değildi. Türk kuvvetlerini yardıma çağıran çeşitli isyancı Bizanslılar da tarım arazilerinin tahribine yol açıyordu. İmparator Manuel'in oğlu Aleksios olduğunu iddia eden böyle biri, İsakios Angelos'a karşı ayaklandığı sırada Türk kuvvetleriyle Meander (Büyük Menderes) boyundaki kentleri kasıp kavurduğunda ve işlenmiş toprakları yerle bir ettiğinde "mahsul yakan" takma adını kazanmıştı.[60] Yine İsakios Angelos'a isyan edenlerden Mangafas, Bizans çiftçilerine saldırıları için Türklerden asker topluyor, çeki hayvanlarını öldürüyor ve yazın tahıl tarlalarını yakıp yok ediyordu.[61] Bizans kuvvetleri de, ister devlet tarafında ister isyancı saflarında olsun, Türklerin desteği olsun ya da olmasın mahsulleri tahrip edebilir, sürüleri ve çobanları kapıp götürebilirdi.[62] Manuel Komnenos, Pentapolis [Sandıklı] çevresindeki topraklara saldırısında büyük sayıda insanı esir alıp hayvanı gasp etti;[63] ardılı İoannes Komnenos ise Konya'ya hücum etti ve düşman topraklarını yağmalayıp hem insanları tutsak aldı, hem de gerek çeki gerekse binek her türlü hayvanlarına el koydu.[64] İoannes Kantakuzenos 1341-1347 iç savaşı sırasında Selymbria ile Konstantinopolis arasındaki köylerle kasabaları talan edip yakarak büyük yıkım ve perişanlığa neden oldu.[65]

Dolayısıyla Türkmen akınları düşman ülkesini yakıp yıkma ve savaşma, ilerleme ve toprak ele geçirme bakımından ne denli yararlı olursa olsun, iş devlet denetimine geldiğinde aynı şey söz konusu değildi. Bir kez kasabalar düşmeye ve Türk devletleri ortaya çıkmaya başlayınca, Türk yöneticileri için Türkmen etkinliğinin yol açtığı karmaşa Bizanslılar için olduğu

kadar kabul edilemez hale geldi. İster Bizans, ister Moğol, ister Türk olsun tüm yönetimler için göçebeler bir sorundu ve yerleşik nüfuslar tarafından genellikle sevilmiyordu. Bu nedenle devletler onları denetlemeye, vergilendirmeye, iskân etmeye çalışıyor ya da başka yere gitmeye zorluyordu. Önemli olan, ülkeyi kontrol etmek, korumak ve üretkenliğini artırmak, sonra da vergilendirmekti.

Türk toprak sahipliği sisteminde birkaç istisna dışında tüm araziler devlet arazisiydi (miri). Arazi ya mülk olarak, bir arazi (Selçuklularda ikta ve böyle arazileri askeri birliklerin devamlılığını sağlamak için tahsis eden Osmanlılarda tımar) olarak devredilir ya da bir vakfa verilirdi.[66] Zor dönemlerde hükümdarlar, Rükneddin'in yaptığı gibi geniş arazileri özel mülk olarak hediye etme ya da İzzeddin'in yaptığı gibi satma yoluna başvurabiliyordu.[67] Raşiddin'in 14. yüzyılın başında yasadışı sahip çıkılmış arazileri geri almak için gösterdiği çabanın işaret ettiği üzere, fırsat düştükçe arazilere el konulabiliyordu.[68] Osmanlı toprak sahipliği sistemi Selçuklularınkine çok şey borçluyken, bu sadece doğrudan bir süreklilik olmayıp Moğol idaresinden ve Anadolu'daki Bizans uygulamasından olduğu kadar, Osmanlıların fethettiği Balkan bölgelerindeki yerel sistemlerden de etkilenmişti.

Araziler bir servet kaynağı olduğundan, devletin, gelirlerini doğru tahmin etmek için denetimi altındaki arazilerin üretkenliğini bilmesi önemliydi. Bu, Osmanlılar döneminde ayrıntılı ve düzenli bir şekilde köy, köylü, hayvan ve mahsullerin ve üretilen vergi gelirlerinin dökümünün çıkarılması sonucunu doğuran bir kadastro sistemiyle sağlanmıştı. Bir bölgenin fethinden hemen sonra bir arazi ve nüfus tahriri yapılıyor, vergi beyanları, verimlilik ve mülkler listeleniyordu.[69] Böyle bir tahririn sonuçları ayrıntılı bir "defter-i mufassal"a işleniyordu. Başka, daha az ayrıntılı bir özet sicil de (defter-i icmal) çıkarılıyor, burada yalnızca köylerle idari birimlerin adları ve yıllık üretim rakamları veriliyordu. Bu sicillerde bölgenin toplam geliriyle birlikte hanelerinin, dullarının ve bekâr erkeklerinin listesi, ayrıca meyve bahçeleri, zeytin ağaçları, bağlar ve arı kovanlarının sayısı ya da buğday, mısır ve hububat gibi mahsullerin, üzüm gibi meyvelerin veya bal gibi zirai ürünlerin üretim rakamları gibi başka ayrıntılar da yer alıyordu. Selçuklularda ne gibi vergiler alındığını pek bilmiyoruz, ama Osmanlılar döneminde zirai vergiler

çift resmini, yani toprağı işleyen Müslümanlardan alınan çift vergisini içeriyordu. Balkanlar'da Hıristiyan köylülerce ödenen ispence, çift resminin muadiliydi ve 15. yüzyılda gayrimüslim evli erkek başına 25 akçe ve dul başına 6 akçe oranında kesiliyordu.[70] Aynı zamanda aşar, rüsum (bağlar, değirmenler, arı kovanları gibi bir dizi şeyden alınan vergiler, ilaveten pazar resimleri, gelin vergileri ve cezalar) ve avarız-i divaniye (olağanüstü vergiler) kesiliyordu. Gayrimüslimler cizye, yani kelle vergisi de ödüyordu.

Tarımsal üretimin önemli olduğu her sistemdeki gibi, Osmanlı'da da köylülerin topraklarında kalmalarını sağlamak hayati bir konuydu. Bütün Türk yöneticiler bu sorunla yüz yüze gelmişti. Savaş hali, akınlar, kıtlık köylülerin topraklarını terk etmesine yol açıyordu; tıpkı Bizans'ta, özellikle de gitgide daha fazla sıkıntıya düşüldükçe, yönetimin aşırı vergi saldığı dönemlerde olduğu gibi. Türk hükümdarları bundan kaçınmak için çeşitli önlemler aldı: İnsanları işlenmemiş topraklara naklettiler, köylüleri yerinde tutmak ve başkalarını cezbetmek için vergi indirimine gittiler, alet ve tohum temin ettiler. 1198'de Selçuklu hükümdarı Keyhüsrev'in Meander bölgesi ve Phrygia'da bir dizi saldırıyla esir aldığı 5.000 Bizanslıya davranış şekli, Türk hükümdarlarının gösterdiği özenin iyi bir örneğidir. Keyhüsrev, adlarını ve geldikleri yerleri belirtilen esirleri, bir listesini çıkarttıktan sonra Philomilon'a (Akşehir) naklettirdi ve oradaki topraklarda görevlendirdi, hububat ve tohum elde etmelerini sağladı; bunun yanında Bizans imparatoruyla bir anlaşmaya varıldığı takdirde evlerine dönebileceklerini vaat etti, böyle bir anlaşmanın gerçekleşmemesi durumunda ise beş yıl vergiden muaf kalacaklarını, ondan sonra hafif bir vergi konacağını, ama bunun hiçbir zaman Bizans otoritelerine ödemiş olduklarından daha yüksek bir orana denk düşmeyeceğini garanti etti. Bu politika başarılı oldu, çünkü ele geçirilen Bizanslıların iskân edilmesini sağlama bağlıyor, hatta esir düşmemiş olan, ama bu elverişli muameleden haberdar olan başkalarını da cezbediyordu. Honiates'in kelimeleriyle, Bizanslılar böylelikle "Helen kentlerinden ziyade barbarlar arasında yerleşmeyi tercih etti ve yurtlarını seve seve terk ettiler."[71]

Terk edilmiş topraklar Osmanlılar döneminde işlenmek için dervişlere ya da devlet kölelerine ve serflere verildi; bu insanlara tohum ve öküz de temin edildi. II. Mehmed 1453'te Konstantinopolis'in zaptından sonra

Rumlar tarafından yüzüstü bırakılan köylerde iskân etmek için savaş esirlerini ve Türkmenleri kullandı.[72]

Anadolu tarım bakımından zengin bir bölgeydi. Merkezi platoda bol miktarda otlak arazileri bulunurken, batı, güney ve doğuda tahıl, pamuk, bakliyat ve sebze, meyve, pirinç ve bala ilaveten, ne fazla tatlı, ne fazla acı, kar gibi beyaz ve mükemmel şeker üretiliyordu.[73] Ayrıca bağcılık yapılıyor[74] ve bölgeden üzüm[75] ile güneyde, Ege yöresinde ve Kapadokya'da üretilen şarap ihraç ediliyordu.[76] Şarap 12. yüzyılda Selçuklu sultanlarının gelirlerinin bir kısmını oluşturuyor,[77] güneyde Fethiye'den, Ege kıyısından, kuzeyde Paralime (Liminia, İncir Limanı) ve Kerasunt'tan (Giresun) ihraç ediliyordu.[78] Öte yandan bölgeye ithalat da yapılıyor, bu ticarette Cenevizler önemli bir rol oynuyordu. Şarap Gelibolu ve Menteşe'ye ithal ediliyor, Napoli'den de Theologos'a [Aydın'ın limanı, günümüzde Selçuk] satılıyordu.[79]

Anadolu'nun en önemli ürünlerinden biri ve Türklerle Avrupalı tüccarlar arasındaki ticarette en başta gelen mal olan tahıl, Doğu Akdeniz'deki Latin ticaret kolonileri, zaman zaman da anayurtları Cenova ve Venedik için hayatiydi. Marcha di Marco Battagli da Rimini 1212-1354 arasındaki yılları ele alan kroniğinde tahılın önemini vurgular ve 1344'te Aydın'a düzenlenen Haçlı seferinin nedeni olduğunu öne sürer.[80] Menteşe ve Aydın beylikleri Avrupalı tacirlerle tahıl ticareti yürütüyor, ürünler Theologos ve Phokaea'dan Kıbrıs ile Avrupa'ya satılıp ihraç ediliyordu. Osmanlı Devleti mevcudiyetinin ilk döneminden beri tahıl ticareti yapıyor ve Venedik 1333'te Orhan'dan tahıl satın alıyordu.[81] Osmanlılar Cenevizlere de satış yapıyor,[82] Karadeniz yöresinden, Trakya, Tarsus ve Antalya'dan yapılan ihracatı sürdürüyordu.[83] Varoluş nedeni imansızlarla mücadele olan Rodos Şövalyeleri bile Türklerden tahıl alıyordu; 1379'da özel bir Papalık izniyle bu hakkı kazanmışlardı.[84] Tahıl Batılı tacirlerin satın aldığı tek zirai ürün değildi, çünkü bu tüccarlar sözgelimi Antalya'dan[85] ve Ege kıyı bölgesi pazarlarından satın aldıkları sebzelerle baklagiller için de Anadolu'ya güveniyordu. Sakız'daki Cenevizler Aydın'dan[86] gevrek satın alıyor, Rodos Şövalyeleri Türk hükümdarlarından besin maddeleri temin ediyordu.[87]

Aynı zamanda bir maden kaynakları bölgesi olan Anadolu'da, gümüş madenleri,[88] demir madenleri[89] (el-Umari, beyliğin başarısına büyük katkıda

bulunduğu için Karaman'daki bir madeni övüyordu),[90] tuz madenleri[91] ve lapis lazuli ocakları[92] vardı. Kuzeybatı Anadolu'da Kastamonu, Sinop, Samsun ve Osmancık bölgesinde yüksek nitelikli bakır çıkarılıyordu.[93] Bizanslı kronik yazarı Kritovulos'a göre, bakır Sinop bölgesinin en önemli ürünüydü.[94] Başka bir çağdaş Bizanslı olan Halkokondiles ise, II. Mehmed 15. yüzyılın ortasında bölgeyi fethettiğinde Sinop madenlerinin yıllık vergi gelirinin 50.000 altın sikke olduğunu tahmin ediyordu.[95] II. Mehmed'in saltanatı sırasında Kastamonu yöresinde "sonsuz" miktarda bakır çıkarıldı.[96] Balkanlar'ı Osmanlıların devralmasıyla, sözgelimi 1389'da Kosova Muharebesi'nin ardından olduğu gibi Türklerin eline başka madenler de geçti.[97]

Anadolu şarap gibi madende de hem ihracatçı, hem ithalatçıydı. Maden ticaretinin izini sürmek gerek erken döneme ait birincil verilerin yetersizliğinden, gerekse Batılı hükümetlerin ve Kilise'nin Müslüman dünyasıyla maden ticaretine koyduğu yasaklardan dolayı özellikle zordur. Gerçi böyle yasakların ticaretin durmasına değil, sırf gizlenmesine yol açtığı sıkça ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, aslında gizlice var olmaktan ziyade bu iddiada ima edildiği miktarda ithalat yapılmış olmaması da mümkündür. Anadolu hem üreten, hem ihraç eden bir bölgeydi, dolayısıyla maden ihtiyacının çoğunun ithal edilmesi gerekmiyordu. Türk topraklarına ateşli silahlar ulaşsa[98] ve 1444 Varna Muharebesi'nde[99] olduğu gibi toplar kullanılsa da, belki donanım ve madenlerden daha önemli olan uzmanların ithaliydi; örneğin Macar top ustası Urban, Konstantinopolis surlarını yıkan topu döküyor ve kenti 1453'te Osmanlıların eline teslim ediyordu.[100]

Madenler Batı'ya ihraç ediliyordu.[101] Kurşun hem Batı'ya hem Mısır'a gönderiliyor, keza hatırı sayılır miktarda bakır ihraç ediliyordu. İsfendiyaroğulları hükümdarı Süleyman 1390'larda Cenevizlere bakır satıyor[102] ve görünüşe göre Türk tüccarları da Sakız'da bu malın ticaretini yapıyordu.[103] Gümüş, Antalya ve Theologos pazarlarında satılıyor,[104] Antalya ve Edirne pazarlarında da altın bulunuyordu.[105] Ayrıca demir gibi madenler Anadolu'ya ithal edilerek Antalya ve Bursa'da satılıyor ve Cenevizler 14. yüzyılın sonu ila 15. yüzyılın başı dolaylarında Balat'ta demir ticaretini yapıyordu.[106] Cenevizler tarafından Balat'a ithal edilen kalay ise Antalya'da da satılıyordu.[107]

Anadolu'nun en önemli maden kaynaklarından biri, Avrupa giyim sanayiinde boya sabitleyici olarak hayati bir yeri bulunan şaptı. 15. yüzyılın ikinci yarısında Roma'nın güneyinde şap madenleri keşfedilene kadar Anadolu ana kaynak olarak kaldı ve bu maden Türkler ile Avrupalı tacirler arasındaki ticarette başlıca ihracat kalemi oldu. Anadolu şapı İspanya ve İngiltere kadar Batı'ya gidiyordu.[108] Selçukluların şap kaynaklarının üretim ve ticareti 13. yüzyılda Ceneviz Nicolao de Santo-Siro ve Venedikli Benefatio de Molendino adlı tüccarlar tarafından yürütülmüştü.[109] Türk şap ticaretine büyük ölçüde, 14. yüzyıl başında istihraç işlemini denetleyen Ceneviz Zaccaria ailesi hâkimdi. Phokaea şapı 1346'dan beri Sakızlı Maona ailesinin kontrolündeydi; Midilli'ye yerleşmiş olan Gattilusio ailesi ise bir on yıl sonra orada ve Kuzey Ege'nin diğer adalarında şap üretimini tekeline alıyordu. 1440'lara gelindiğinde istihraç ve ihracat, 1449'da Francesco Draperio'nun denetiminde büyük bir ortaklık kurulduğunda bir kartelin eline geçti.[110]

Ana üretim bölgeleri Karadeniz yöresinde Karahisar, ayrıca Kütahya ve Foça'ydı.[111] Ulubad (Ulek Abad, Bursa'nın batısı), Camalı (Gelibolu'nun güneyi; Callipolis, Gallipoli) ve Kapıdağ'da (Cyzicus, Bursa'nın batısı) küçük miktarlarda şap üretiliyordu. Simon de Saint-Quentin, Sivas yakınındaki değerli bir şap madenine ve Hacsar yakınında bulunan bir şap ve kırmız boyası madenine atıfta bulunuyordu.[112] El-Umari de Germiyan yakınında satışları büyük zenginlik getiren bir şap madeninden söz eder.[113]

Kent pazarları

Türk yönetimi altında gelişen ekonomi aynı zamanda bir kentsel ekonominin gelişmesini içerdiğinden kırsal bir temelle sınırlı değildi. 14. yüzyılın karakteristik özelliklerinden biri, orta boy kasabaların çoğalmasıydı.[114]

Türkler Anadolu'da ilerledikçe ve Osmanlı idaresinde Balkanlar'a doğru genişledikçe, yolları üstünde bulunan birçok kasabayı çoğu zaman açlık zoruyla boyun eğdirmek suretiyle ele geçirdi. Simon de Saint-Quentin 13. yüzyılın ortasında Selçuklu Devleti'nde yüz kasabaya atıfta bulunur, diğerleri arasında Sivas, Antalya, sultanın hazinesini muhafaza ettiği yer olan Alanya, Malatya, Erzurum, Konya ve Niksar'ı sayar.[115] Böyle kentsel merkez ve limanlar gerek yerel, gerekse uluslararası ticaret için önemli pazarlar-

dı; ayrıca halı ve işlenmiş kumaş benzeri mallar ile 14. yüzyılın başında yazan Giritli tacir Emanuele Piloti'nin[116] belirttiği üzere Antalya'da gemi yapımı gibi sanayiler için üretim merkezleriydi. Müstevfi'ye göre Siirt'te mükemmel pirinç kaplar ve "ünlü ve eşsiz" kadehler üretiliyordu.[117] Denizli ve Akşehir'de kaliteli kumaş,[118] 13. yüzyılın ortasında Sivas ve Kastamonu'da yünlü mallar,[119] Erzincan'da kemha, kadife ve ıskarlat, Erbil ve Siirt'te keten kumaş, Bursa'da da ipek imal ediliyordu.[120] Aksaray'da yapağıdan üretilen yaygılar ibn Battuta'ya göre benzersizdi ve Suriye, Mısır, Irak, Hindistan ve Çin'e ihraç ediliyorlardı.[121] Bölgede büyük miktarda ipek üretiliyordu.[122] Erzincan Ermenilerinin yaptığı çirişli keten bezinden de[123] söz eden Marco Polo, çeşitli renklerde zengin, yüksek kaliteli ipek imalatını belirtiyordu. Kumaş üretimi yalnızca yerel tüketime yönelik değildi ve Anadolu'dan kumaş ihracatı yapılıyordu.[124] Yapağı ve çok yüksek kaliteli keçi yünü, görünüşe göre bone (bir cins kumaş) başlıklar halinde işlendikten sonra satılmak üzere Fransa ve İngiltere'ye gönderiliyordu.[125] Erzincan'ın çirişli keten bezi Pera ile Konstantinopolis'te[126] ve çok daha uzakta, Pisa'da[127] satılıyordu. Simon de Saint-Quentin'e[128] göre, Selçukluların Moğollara atlar, develer, koçlar ve parayla birlikte ödediği yıllık haracın bir kısmını oluşturan ipekli kumaş ihraç da ediliyordu; bunun içinde hem Anadolu'ya getirilmiş olan İran ipeklisi, hem Türk ipeklisi, *seta turci*, vardı.[129] Anadolu ipeğinin çoğu Bizans ve Batı'ya ihraç ediliyordu. Keza, büyük bölümünde bu kaynağın kullanıldığı Rum taftasının imalatı için de ideal bir malzemeydi.[130] Antalya ile Alanya'dan dışarı satılan ipek yalnızca Konstantinopolis'e değil, İskenderiye'ye de gidiyordu.[131] Türk ipeği çok daha Batı'daki pazarlarda, sözgelimi Pisa'da da görülüyordu.[132]

Gelişen bir ekonomi gelişen kasabalar icap ettiriyordu ve bu nedenle Türk hükümdarları ele geçirdikleri kentsel merkezlerin serpilmesini sağlamaya koyuldu. Toprakta olduğu gibi, nüfusun yerinde kalmasını garanti etmek şarttı; ya da ister zorla ister çeşitli teşvikler vasıtasıyla olsun, nüfus başka yerden getirilen insanlarla destekleniyor veya değiştiriliyordu. Osman'ın, Karaca Hisar'ın zaptından sonra boş kasabayı Germiyan'dan getirttiği insanlarla yeniden iskân ettiği söylenir.[133] II. Murad, Osmanlı kuvvetlerinin 1430'da Thessalonike'yi fethinden sonra yöreden getirilen insanları kente

yerleştirdi, kendi isteğiyle kalanlara mülk verdi ve kentten kaçmış olanları af vaadiyle evlerine dönmeye teşvik etti.[134] II. Mehmed de Konstantinopolis'in yeniden iskânını yüreklendirmek için elini çabuk tuttu, yeniden gelişen ticari bir payitaht yaratma hamlesinin bir parçası olarak imparatorluğun dört bir yanından insan getirtti ve bedestenler, kervansaraylar ve pazaryerleri inşa etti.[135] Bunun yanında Pera'da sakinlerle ilgili bir inceleme yapılmasını emretti; Latinler kaçmış olduğundan birçok evin kapalı olduğunu anlayınca evlerin açılmasını ve eşyaların bir dökümünün çıkarılmasını istedi. Evlerin sahipleri üç ay içinde geri döndüğü takdirde mallarını geri talep etmelerine izin verilecekti. Dönmezlerse hükümdar tarafından her şeye el konacaktı.[136]

İlk Türk hükümdarları döneminin kentsel peyzajına dair fazla bilgimiz yok. En çarpıcı ayrıntılardan biri ahilerle ilgilidir. Anlaşılan, ahiler Türk fetihlerinin ilk günlerinden itibaren kentsel dokunun önemli bir unsuruydu. İbn Battuta'nın 1330'larda yaptığı Anadolu seyahatlerindeki tasvirlerine göre, ticaretle ilgili ve kesinlikle yaygın bir tür örgüt oluşturmuş görünüyorlar, ancak rollerinin ne olduğu ve örgütlerinin nasıl işlediği açık olmaktan uzaktır.[137]

Ne var ki, kentsel gelişmenin kimi veçheleri bulanık olsa da, kentsel ekonomiyi yüreklendiren ve kentsel piyasayı teşvik eden Türk hükümdarları için kentsel ekonominin önemli olduğu açıktır. Kentsel ekonomik refah devletin önemli vergi gelirlerini teminat altına alıyordu, dolayısıyla geliştirilmesi gereken bir şeydi. Bir kasabanın fethinin hemen ardından yeni Türk hükümdarının ilk eylemlerinden biri, bir cami ve hamamla birlikte pazaryeri tesis etmekti. Nitekim devlete adını veren Osmanlı hükümdarı Osman, Eskişehir ve Karaca Hisar'da pazaryerleri kurduğu için itibarını kazandı.[138] Öte yandan bu tek başına yeterli değildi, tüccarları çekmek için güvenliğin garantiye alınması da gerekliydi. Âşıkpaşazade'nin, Osman'ın Eskişehir'de kurduğu pazaryerinde ticaret yapan imansızların haklarını koruma tutumuna ilişkin anlatısı, iyi düzenlenmiş bir pazaryerinin önemini gösterir. Söz konusu hikâyeye göre Bilecikli Rumlar iyi çömlekler yapıyor ve bunları pazarda satıyorlardı. Germiyan'dan bir adam aldığı çömleğin parasını ödemeyince Osman'a şikâyette bulundular. Adam cezalandırıldı ve Osman Rumların çıkarlarına zarar verilmesini yasakladı; "Ticaret böyle adilane yürütüldüğü ve durum iyi geliştiği için Bilecikli imansızların avratları

dahi Eskişehir'deki pazara gelip alışverişlerini edip işlerini güvenlik içinde gördüler." Âşıkpaşazade'nin kroniği çok daha sonra, geç 15. yüzyılda kaleme alınmış olduğu halde, hikâyenin gerçekten ziyade efsane olması ihtimal dışı değil; yine de Osman'ın o dönemdeki siyaseti hakkında bir şeylere işaret ediyor ve pazarın işleyişine dair faydacı yaklaşıma dair bir fikir veriyor.[139]

Pazardan sorumlu memur olan muhtesip, kadı'nın astı sıfatıyla yasa ve düzenden, ticareti denetlemekten, fiyatları ve pazardaki malların kalitesini kontrolden sorumluydu. Hilekârlığı engellemek ve doğru fiyat konmasını, keza gerçek ağırlık ve ölçülerin kullanılmasını sağlamak onun işiydi. Ağırlık ve ölçüler önemli meselelerden biriydi. Menteşe ve Aydın beyliklerinde 14. yüzyılda ağırlık ve ölçülerin üç örneği yapıldı; her bir örnek söz konusu emirlerin iki memurunda ve Venedik konsolosunda muhafaza ediliyordu.[140] Başka Batılı tacirler, özellikle de Cenevizler oralarda ve genel olarak Anadolu'da ticaretle uğraştığından –elimizde buna dair hiçbir kanıt olmasa da– bu tacirler için ve söz konusu iki beyliğin dışındaki yerlerde de benzer bir sistemin uygulanmış olması akla yakındır.

Piyasadaki ağırlık ve ölçülere bir tür standartlaştırmanın tatbik edildiği belirgin olmakla birlikte, şimdi böyle ağırlık ve ölçülerin neyi temsil ettiği hiç de açık değil. Venedikli tüccar Zibaldone da Canal, Ayas'taki *modius*'un [ağırlık ölçüsü] sürekli dalgalanmasından şiddetle yakınıyordu. Hiç kimse, diye yazıyordu, ölçünün ne olduğunu tam olarak söyleyemiyordu, çünkü Ermeniler onu canlarının çektiği gibi çoğaltıp azaltıyordu.[141] Bu konuda dalgalanmaların vuku bulduğu, Venedik'in Menteşe ve Aydın beylikleriyle yaptığı ve başka bir ölçü olan *şinik*'in yeniden önceki ağırlığına döndürülmesini şarta bağlayan antlaşma maddelerinden de anlaşılır.[142] Ağırlığın yerine göre çeşitlilik göstermesi olgusu 1390'da bir bakır satışına da yansımış, Constantino de Groto ve Raffaele Capello ortaklığı İsfendiyar hükümdarı Süleyman Paşa'dan 16.000 libre bakır satın aldığında işlem "Solimambasa Turchus" ağırlığıyla ölçülmüştür.[143] Türk topraklarında kimi yerli kimi yabancı bir dizi ağırlık ve ölçü kullanılıyordu; *mann, modius* (*modio* ya da *moggio*), *batman* (veya *battimano* ya da *patumani*), *şinik, botte, braccia*, cana, *capsa* yahut *casa* (bir sabun sandığı), *chanela, fardello, kantar, mazo, migliaro, mine, rotol, seruh* ve kumaş ölçüsü *staperronos* bunlardan ba-

zılarıdır. Değeri sabitlenememiş bir başka ağırlık, Halil İnalcık'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nda en çok çeşitlilik gösteren ve en az kesin ölçülerden biri" diye tanımladığı Osmanlı kökenli *yük*tü.[144] El-Umari'ye göre erken 14. yüzyılda Anadolu'da kullanılan başlıca iki ölçü vardı: bir sığa birimi olan *mudd* ve ağırlık birimi *ratl* [rıtl].

Değerleri sabitleme konusundaki bu sorun Türklerin Konstantinopolis'in fethinden önceki dönemde kullandığı sikke sistemi için de aynı derecede geçerlidir ve kafa karıştırıcı bir görüntü sunar. İlk sikke kesimi Danişmentli Gümüştekin ve Selçuklu hükümdarı Mesud'un döneminde gerçekleşmiş görünüyor. Bu sırada yalnızca bakır sikke vardı ve dolayısıyla ancak yerel ticarette kullanılıyordu; görünüşe bakılırsa gümüş sikkeler II. Kılıç Arslan'ın saltanatından önce,[145] altın da 13. yüzyıla kadar meydana çıkmadı. Doğu Akdeniz'de 14. yüzyıla kadar hâkim sikke olan Bizans altın sikkesi *hyperpyron*, yüzyılın ortasına gelindiğinde bir hesap birimi haline gelmişti. *Hyperpyron*'un yerine yeni "dolar" dövizi florin geçti, o da sırası geldiğinde 15. yüzyılın hâkim para birimi Venedik dukası tarafından saf dışı edildi. Türk topraklarında 14. ve 15. yüzyıllarda genellikle gümüş akçe (Yunanca *aspron*, Latince *asper*) kullanılıyor, bu paranın ağırlığı basıldığı yere göre değişiyordu. Sözgelimi Ceneviz tacirler tarafından 1390'da İsfendiyar hükümdarı Süleyman Paşa'dan satın alınan bakır 471.000 Kastamonu akçesine satılmıştı.[146] Türkler mangır denen bakır sikkeyi de basıyordu. Para sisteminde tekbiçimliliğin eksikliğini tasvir eden el-Umari'nin aktardığına göre, her beylik kendi sikkelerini basıyordu ve bunlar başka bir devlette dolaşımda değildi; dirhem de (burada akçe kastediliyor) Mısır dirheminin dörtte üçü değerindeydi.[147] Anlaşılan Türk akçe/*hyperpyron* döviz kuru, beher *hyperpyron* başına yaklaşık 10,5 ila 11 akçe etse de Konstantinopolis para borsasında günlük dalgalanmalara maruzdu. Bu dönemde Samsun akçesi ile *hyperpyron* arasındaki döviz kuru 19:1 civarındaydı, dolayısıyla bir Osmanlı akçesi ile Samsun akçesi arasındaki takas oranı 1:1,73'e yakındı. Aynı dönemde akçe/duka oranı 33:1 kadardı.[148]

Türk sikkelerinin dışında, belirli beyliklerde basılan sahte Venedik dukaları da dolaşımdaydı. Bu uygulama Venedik ile beylikler arasında çatışmalara yol açtı, çünkü Venedikliler bunun çıkarlarına zarar verdiğini

düşünüyordu. Venedik Senatosu'nun 1368'de Aydın'a bir elçi göndermesinin sonucunda emir sahte duka basmaktan vazgeçmeyi ve baskı kalıplarını yok etmeyi kabullendi.[149] Menteşe işbirliğine daha az yatkındı, nitekim Venedik'le yaşadığı tartışmaya rağmen sahte duka basmakta diretti.[150] Türkler dukadan başka Napoli kökenli bir Latin sikkesi olan gümüş *gigliato*'nun[151] taklitlerini üretti; ayrıca dolaşımda olan sahte akçeler de vardı.[152]

Mal takası bütün bu dönem boyunca bir ticaret yöntemi olarak kalırken, nakit ödemenin önemi arttı. Görünüşe bakılırsa Osmanlılar alacaklarını bu şekilde tahsil etmeye hevesliydi. Ragusa hükümeti 1441'de gümüş alımı ihtiyacından dolayı endişe içindeydi, çünkü Türkler her şeyin parayla ödenmesini talep ediyordu.[153] 15. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Türk topraklarında mal takası ve nakit dışında başka bir ödeme şekli olarak *poliça* kullanılmış görünüyor. 12. yüzyılın sonunda Cenova'da ortaya çıkan bu uygulama[154] bir tüccarın bir poliça kullanarak mal satın almasına izin veriyor, senet bir yerde tanzim edilip başka bir yerde ödeniyordu. Dolayısıyla bir tüccar, senedi düzenleyen keşideciye ya da senedin hamiline ödeme yaparak bir kentte bir poliça satın alabilirdi. Bunun ardından başka bir kentte başka bir tüccar, kendisine gönderilen senedi ödemeyi yapacak kişiye sunardı; bu kişi de keşidecinin acentesi olarak davranır ve meblağı öderdi. Görünüşe bakılırsa Batılı tacirler 15. yüzyıla gelindiğinde bu araçları Osmanlı topraklarında, en azından oradaki kendi acenteleriyle alışverişlerinde kullanmaya başladı. Venedikli tacir Giacomo Badoer'in 1430'lardan kalma muhasebe kayıtlarında, Gelibolu ve Edirne'deki Batılı tüccarlar tarafından kullanılan çeşitli kredi mektuplarının örnekleri de listelenir.[155]

Yerli ve yabancı tacirlerin sikkelerini kullandıkları, kredi mektuplarını takas ya da tanzim ettikleri pazarlar ticari etkinliğin merkezleriydi. Bursa, Konya ve Sivas pazarları uluslararası ticaretin serpilip gelişen merkezleriydi. Doğu-batı ve güney-kuzey güzergâhlarının birleştiği Sivas, İran, Mısır ve Suriyeli tüccarların, keza kuzeyden gelen Rus ve Kıpçak tacirlerinin buluşma noktasıydı.[156] İranlı tüccarlar büyük ve iyi gelişen bir ticaret kasabası durumundaki Konya'nın[157] ve Astarabad ile Gilan'ın ham ipeklerini, Çin ile Orta Asya'nın misk ve ravendini, bir de Çin porselenini sattıkları "yüce ve önemli kent"[158] Bursa'nın pazarlarına da sık sık gelip gidiyordu.[159] Burada

Batılı tüccarlarca getirilen ithal kadife, brokar ve yünlüleri satın alıyorlar, Batılılar da buna karşılık baharat, pamuk, ipek ve köle alıyordu.[160] Güneydeki limanlar, sözgelimi Alanya ve el-Umari'nin sürekli gezgin akınına uğrayan canlı bir kent olarak tanımladığı,[161] İbn Battuta'nın ise "görebileceğiniz en şık, en güzel, keza en kalabalık nüfusa sahip ve en iyi düzenlenmiş şehirlerden biri"[162] dediği Antalya denizyoluyla Mısır ve Batı'yla bağlantılıydı.[163] *Scarlattini*, sof, çirişli keten bezi ve *panni gentili* gibi Avrupa kumaşları için pazarlar vardı.[164] Batılı tacirler tercihlerinin çok iyi farkında oldukları Türklerin sevdiği kesim ve renklerde kumaş getirmeye dikkat ediyordu; parlak kırmızılar, fıstık yeşili ve sarılar Antalya pazarında iyi satıyordu. Yine bu pazarda Avrupalı tüccarların satın aldığı bükümlü altın ve gümüş,[165] baharat ve pamuk, ayrıca Mısır'a ihraç edilen kereste ve yün de satılıyordu.[166]

Türklerin denetimi altındaki tüm pazarlarda satılan kumaş hem Batı'dan, hem İran'dan ve daha doğuda Memlûk Sultanlığı'ndan getirilen en önemli ihracat kalemlerindendi. Anadolu'ya ipekli dokumalar Suriye'den; işlenmiş ipek, kaliteli kumaş ve keten Mısır'dan[167] ve ham ipek İran'dan[168] geliyordu. İpeğin alındığı yerler Bağdat, Tebriz, Nişabur ve Çin'di.[169] Anadolu kumaş piyasasının başlıca bir veçhesi ithal Batı kumaşları, kaliteli yün dokumalar, sof, tafta, Floransa bezi, Chalons, Champagne, Lombardiya, Narbonne, Perpignan kumaşları, kırmızı Mantova kumaşı, beyaz damasko, ipek brokar, İrlanda yünlüsü, enli İngiliz bezi ve Cenova beziydi.[170] Batı kumaşı çok takdir ediliyor ve 1390'larda Osmanlı ileri gelenlerini ziyaret eden Pera'nın Cenevizleri tarafından hediye olarak kullanılıyordu.[171]

Ege kıyı şeridinin Türkler tarafından fethiyle ve Menteşe, Aydın gibi beyliklerin kurulmasıyla bu bölgelerdeki limanlar da önemli Türk pazarları haline geldi. Menteşe'nin ana limanı Balat ve Aydın'ın limanı Theologos Türk-Avrupa ticaretinin başlıca ithalat-ihracat limanları olarak hizmet ediyordu. Buralardan tahıl ve köle ihraç ediliyor, sabun, şarap ve Floransa yünlüleri, Chalons, Narbonne, Toulouse, Perpignan bezleri ve zümrüt yeşili, fıstık yeşili, gök mavisi, turkuvaz ve ıskarlat renkli Batı kumaşları ithal ediliyordu.[172] Antalya gibi Theologos'un da kumaşın satılacağı uzunluk konusunda talepleri vardı.[173] Burası aynı zamanda bir gümüş pazarıydı.[174] Liman çıkışı olmayan başka beylikler de Akdeniz ticaretinden kazanç sağlıyor

ve ticaret gemileri Germiyan'dan denize Büyük Menderes üstünden gidip geliyordu.[175]

Osmanlının Avrupa'da ilerlemesi, Filibe (Plovdiv) ve Edirne gibi önemli kasabaların fethiyle Türk pazarını daha da genişletti. İmparatorluğun ikinci payitahtı Edirne, 1430'larda birçok yabancı tacirin sık sık ziyaret ettiği kalabalık nüfuslu ve önemli bir pazardı.[176] Bu bölgeden satılan ve ihraç edilen mallar yün ve köle olup, yünün kaynağı Tekirdağ (Rodosto), Edirne ve Gelibolu'ydu.[177] 1354'te zapt edilen Gelibolu başlıca Osmanlı köle pazarı haline gelmişti. Buradan Memlûk Sultanlığı'na ve batıda Akdeniz boyunca köle ihracatı yapılıyordu. Köleler Rumeli'deki başka Türk pazarlarında, sözgelimi Üsküp'te de satılıyordu. Bu ticaretin canlı olduğu tek yer Rumeli değildi. Ege kıyısında başka beyliklerde, Karesi, Saruhan, Menteşe ve Aydın'da büyük köle pazarları vardı. Saruhan ve Karesi pazarlarında çok sayıda köle satılıyordu.[178] İbn Battuta'nın 1330'ların başında Hıristiyan bir genç kızı 40 dinara satın aldığı yer Theologos pazarıydı.[179] Başka büyük köle pazarları Bursa'da ve güneydeki limanlarda, Antalya ile Alanya'da bulunuyor ve köleler Akdeniz boyunca buralardan ihraç ediliyordu.

Tahıl, şap ve işlenmiş kumaşla birlikte köleler Türk topraklarının ya bölgeden ya da bölge aracılığıyla ticareti yapılan başlıca ihracat kalemleriydi. Mısır'da Memlûk Sultanlığı'nın ihtiyacı karşılanıyor ve Kıbrıs, Girit, keza Rodos Şövalyeleri'nin denetimindeki Rodos dahil Ege adaları için işgücü sağlanıyordu. Köleler Konstantinopolis, Ege adaları ve Batı'da Cenova ile Venedik pazarlarında satılıyordu. Bu, Türklerin sırf alıp satan tüccarlar değil meta olarak da katıldığı bir ticaretti, zira Doğu Akdeniz'in pazarlarında, Konstantinopolis, Girit ve Sakız'da, daha batıda Venedik ile Cenova'da Türk köleler de satılıyordu.[180] Türkler "ve benzeri deniz canavarları" Pisa'da meydana çıkıyor ve Akdeniz yoluyla İspanya'ya naklediliyorlardı.[181]

Hem akınlarda, hem büyük çaplı muharebelerde alınan esirler sayesinde Türk pazarı köle tedarikini sürekli olarak garantilemişti. Aydınoğulları'ndan Umur, denizdeki etkinlikleriyle özellikle ün kazanmıştı; Latin yerleşimlerine ani baskınlar düzenliyor, çok sayıda esirle yelken açıyordu.[182] Adalar Türk saldırılarına açıktı ve Girit, Menteşe'den yapılan akınlarda nüfus kaybediyordu.[183] Andros, Paros ve Melos adaları erken 14. yüz-

yılda Çalı Bey'in komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin saldırısına uğramış, sakinlerinin birçoğu ele geçirilmişti.[184] Daimi çarpışmalar Karesi pazarlarına köle tedarikini sürekli kıldı ve uzman köle tacirleri bu pazarların, geçimini bu tür ticaretten sağlayan gedikli müşterileri haline geldi.[185] Savaşlar ve büyük çaplı muharebeler köle pazarında aşırı doygunluğa, bunun sonucunda da fiyatların düşmesine yol açtı. Selçuklular ile Küçük Ermenistan'ın kralı Leon arasındaki savaş halinin ve Hancın Şatosu'nun zaptının bir sonucu olarak Kayseri pazarında fiyatlar düştü; bu durum son derece güzel bir Ermeni köle ile kızının 50 dirheme, bir boğayla ineğin iki ve beş koyunun yalnızca bir dirheme satılmasıyla neticelendi.[186] Bizans generali Filantropenos'un 13. yüzyılın sonundaki askeri başarısı, bir Türk kölenin fiyatının bir koyununkinin altına düşmesiyle sonuçlandı.[187] Haçlı kuvvetlerinin Osmanlı hükümdarı Bayezid tarafından ezildiği 1396 tarihli Nikopolis [Niğbolu] Muharebesi köle pazarında o denli büyük bir doygunluk yarattı ki Anadolu ya da Rumeli'de kölesiz bir kimse kalmadı.[188] Memlûk sultanı Barkuk da bu muharebeden sebeplendi, çünkü bir Türkün ona muharebe ganimeti olarak 200 Hıristiyan esir gönderdi.[189] Osmanlı'nın 1430'larda Balkanlar'da ilerlemesi fiyatları öyle düşürdü ki Üsküp'te güzel genç kadınlar üçlü partiler halinde yalnızca 100 akçeye ve dört yaşında bir oğlan çocuğu 20 akçeye satıldı. Âşıkpaşazade'nin kendisi, esir almış olduğu beş köleyi Üsküp pazarında 900 akçeye ve başka esirleri Edirne'de ikisi 100 akçeye, yine üç köleyi 100 akçeye sattı.[190]

Akdeniz limanları dışında Karadeniz limanları da hem Bizans kentleri Trabzon ile Konstantinopolis arasındaki kıyı ticaretinde, hem Kırım ve Rusya'dan Karadeniz boyunca yapılan ticarette önemli pazarlardı. Samsun ile Sinop kürk, kumaş ve bakır,[191] Giresun şap[192] pazarıydı; kuzeydeki ülkelere giden ve oralardan gelen tüccarlar Kastamonu'ya ve Sinop gibi limanlara sık sık uğruyordu.[193] Bu limanlar Batılı tüccarlar, özellikle Kırım'da ticaret kolonileri olan (Kefe'de) Cenevizler ve (Tana'da) Venedikliler tarafından da sık sık ziyaret ediliyordu. Erken 15. yüzyılda Sinop ve Amasya'da Ceneviz konsolosların mevcudiyeti Karadeniz bölgesinin Batılı tacirler için taşıdığı öneme işaret eder.

Türk hükümdarları için bütün bu pazarlar, pazar harçları, ithalat ve ihracat resimleri şeklinde önemli bir gelir kaynağıydı. Simon de Saint-

Quentin'e göre, sözgelimi Sivas Selçuklu sultanına büyük bir gelir getiriyordu.[194] Selçukluların vergilendirme konusuyla erken bir tarihten itibaren sağlıklı bir ilişki kurduğu kesindir. Tyre'li William, I. Kılıç Arslan'ın Tarsus'tan Çanakkale Boğazı'na kadar bütün bölge üstünde nasıl hak iddia ettiğini tasvir eder: "Konstantinopolis'in burnu dibinde bile, gelen geçenden vergi alan kendi maliye memurları vardı ve efendilerinin kullanımı için bütün yöreden haraç ve vergi topluyorlardı."[195] Âşıkpaşazade'nin 15. yüzyıl kroniğinde, Osman [Bey] Karaca Hisar'da getirilip pazarda satılan her *yük* için iki akçelik bir pazar vergisi koyduğu için övülür. Satılmayan mallar için hiçbir şey ödenmiyordu.[196] Belirli mallara özgü vergiler vardı; sözgelimi 14. yüzyılda Antalya'da beher *moggio* buğdaya üç akçe,[197] Menteşe'den ihraç edilen beher *modio* tahıla iki akçe, beher *modio* arpa ve kurutulmuş sebzeye bir akçe, atlara at başına üç akçe, öküzlerle eşeklere iki ve kölelere on akçe vergi, şaraba da beher *vegetam de Napoli* için 50 akçelik özel bir vergi konuyordu.[198] 15. yüzyılın ilk yarısında Aydın'da beher *butam di Napoli* ithal şaraba bir florin ve beher *casa* ithal sabuna bir florin vergi tahsil ediliyordu.[199] Başka vergiler komisyonculuk ve tartı harçlarını içeriyordu; sözgelimi Antalya'da beher *moggio* buğday için bir akçe oranında vergi söz konusu oluyordu.[200] Mallardan alınan ambarlama ücreti Theologos'ta beher 100 *moggia* buğdaya karşılık, aylık bir altın florinin beşte biri olarak belirlenmişti.[201] Ambar ücretleri karadan gemiye kadar nakliyeyi de içerebilirdi; sözgelimi Antalya'da durum buydu ve ücret nakliye dahil beher *moggio* buğdaya bir akçe oranındaydı.[202] Theologos'ta kentten denize (karayoluyla dokuz *miglia*'lık bir mesafe) tahıl taşımak için hayvan kiralama ücreti beher 100 *moggia* için 2,5 altın florindi.[203]

Liman kentlerinde başlıca gelir kaynaklarından biri, ithalat ve ihracatta uygulanan gümrük resmiydi. Antalya'da Kıbrıslılardan yüzde 2 oranında vergi alınıyor,[204] Menteşe Beyliği'nde Venedikliler yüzde 2 ithalat, yüzde 2 de ihracat vergisi ödüyordu.[205] 14. yüzyılın ilk yıllarında Aydın'da ithalat vergisi yoktu, ama ihracatta, yüzde 2 oranında ödenen balmumu dışında yüzde 4 vergi alınıyordu.[206] 1337'ye gelindiğinde Aydın'daki Veneddiklilerden *şinik*'le ölçülen tüm mallardan yüzde 6 ve şap, köle, at ve balmumu gibi tüm diğer emtiadan yine yüzde 6 ihracat vergisi kesiliyordu; bununla birlikte henüz bir ithalat vergisi yoktu.[207] Yüzyılın ortasına gelindiğinde Aydın'da

Quentin'e göre, sözgelimi Sivas Selçuklu sultanına büyük bir gelir getiriyordu.[194] Selçukluların vergilendirme konusuyla erken bir tarihten itibaren sağlıklı bir ilişki kurduğu kesindir. Tyre'li William, I. Kılıç Arslan'ın Tarsus'tan Çanakkale Boğazı'na kadar bütün bölge üstünde nasıl hak iddia ettiğini tasvir eder: "Konstantinopolis'in burnu dibinde bile, gelen geçenden vergi alan kendi maliye memurları vardı ve efendilerinin kullanımı için bütün yöreden haraç ve vergi topluyorlardı."[195] Âşıkpaşazade'nin 15. yüzyıl kroniğinde, Osman [Bey] Karaca Hisar'da getirilip pazarda satılan her *yük* için iki akçelik bir pazar vergisi koyduğu için övülür. Satılmayan mallar için hiçbir şey ödenmiyordu.[196] Belirli mallara özgü vergiler vardı; sözgelimi 14. yüzyılda Antalya'da beher *moggio* buğdaya üç akçe,[197] Menteşe'den ihraç edilen beher *modio* tahıla iki akçe, beher *modio* arpa ve kurutulmuş sebzeye bir akçe, atlara at başına üç akçe, öküzlerle eşeklere iki ve kölelere on akçe vergi, şaraba da beher *vegetam de Napoli* için 50 akçelik özel bir vergi konuyordu.[198] 15. yüzyılın ilk yarısında Aydın'da beher *butam di Napoli* ithal şaraba bir florin ve beher *casa* ithal sabuna bir florin vergi tahsil ediliyordu.[199] Başka vergiler komisyonculuk ve tartı harçlarını içeriyordu; sözgelimi Antalya'da beher *moggio* buğday için bir akçe oranında vergi söz konusu oluyordu.[200] Mallardan alınan ambarlama ücreti Theologos'ta beher 100 *moggia* buğdaya karşılık, aylık bir altın florinin beşte biri olarak belirlenmişti.[201] Ambar ücretleri karadan gemiye kadar nakliyeyi de içerebilirdi; sözgelimi Antalya'da durum buydu ve ücret nakliye dahil beher *moggio* buğdaya bir akçe oranındaydı.[202] Theologos'ta kentten denize (karayoluyla dokuz *miglia*'lık bir mesafe) tahıl taşımak için hayvan kiralama ücreti beher 100 *moggia* için 2,5 altın florindi.[203]

Liman kentlerinde başlıca gelir kaynaklarından biri, ithalat ve ihracatta uygulanan gümrük resmiydi. Antalya'da Kıbrıslılardan yüzde 2 oranında vergi alınıyor,[204] Menteşe Beyliği'nde Venedikliler yüzde 2 ithalat, yüzde 2 de ihracat vergisi ödüyordu.[205] 14. yüzyılın ilk yıllarında Aydın'da ithalat vergisi yoktu, ama ihracatta, yüzde 2 oranında ödenen balmumu dışında yüzde 4 vergi alınıyordu.[206] 1337'ye gelindiğinde Aydın'daki Venediklilerden *şinik*'le ölçülen tüm mallardan yüzde 6 ve şap, köle, at ve balmumu gibi tüm diğer emtiadan yine yüzde 6 ihracat vergisi kesiliyordu; bununla birlikte henüz bir ithalat vergisi yoktu.[207] Yüzyılın ortasına gelindiğinde Aydın'da

Venediklilerden yüzde 2'lik bir ithalat vergisi alınıyor ve şap ve balmumu dahil ihracatta yüzde 2 ya da tahıl, bakliyat, köle ve hayvanların durumunda yüzde 4 vergi kesiliyordu.[208] Bunlar muhtemelen imtiyazlı tarifelerdi. Venedikliler, Araplar ve Rumların yanı sıra Cenevizler de bakliyat, arpa, darı ve başka hububat için 1387'de I. Murad'la akdedilen antlaşma şartları dahilinde, antlaşmada oranlar belirtilmese de, imtiyazlı gümrük tarifelerine tabiydi.[209] 1403'te Süleyman [I. Bayezid'in oğlu] ile Cenevizler, Venedikliler, Bizanslılar ve Rodos Şövalyeleri arasında akdedilen antlaşmada, alınacak vergilerin oranları verilmemiş, yalnızca vergilerin âdetlere göre ödenmesi gerektiği belirtilmişti.[210] 1430'larda Gelibolu, Edirne ve Samsun'da vergi oranı yüzde 2'ydi.[211]

Ekonomiye bir Türk yaklaşımı

Türklerin yönetimi altında Malazgirt (Mantzikert) Muharebesi'nden sonraki dört yüzyılda ortaya çıkan ekonomi, önemli kentsel iktisadi etkinlikler ve son derece faal bir uluslararası ticari çevre içinde toprağa dayanan bir ekonomiydi. Gelişen bu ekonominin farklı veçhelerini tasvir etmenin ötesinde, çeşitli Türk önderlerin ekonomilerini ele alış tarzında Türk ekonomi yaklaşımı denebilecek herhangi bir ortak modeli ayırt etmenin mümkün olup olmadığını dikkate almak ilginç olurdu.

Fethi ekonomik motivasyonun kırbaçladığı aşikârdır. Ganimet almak gibi temel bir arzu bir yana, Türk hükümdarları madenler, liman kentleri, büyük pazarlar ve ticaret güzergâhları gibi ekonomik varlıkları denetim altına almakla ilgileniyordu. Kırım'da Sudak'ı hedef alan Selçuklu seferinin[212] ve 1207'de Selçuklu hükümdarı Keyhüsrev'in büyük bir Akdeniz limanı olan Antalya'yı fethinin arkasında ticari mülahazalar yatıyordu. İbn Bibi'nin tasvirine göre, bu fetih tüccar şikâyetlerinin sonucuydu. Tüccarlar Mısır'dan dönerken gitmiş oldukları Antalya'da Frenklerden kötü muamele görmelerini ve mallarına el konmasını sultana şikâyet etmişlerdi.[213] Konstantinopolis'in fethinde ve II. Mehmed'in Boğaziçi'nde Anadolu Hisarı'nın karşısında Rumeli Hisarı'nı inşa etmesinin gerisinde ekonomik motivasyonun payı vardı; kent eski kimliğinin yalnızca bir gölgesi olduğu halde,[214] çok geçmeden bir kez daha muazzam bir ticari zenginliğin ulusla-

rarası bir merkezine dönüşecekti. Rumeli Hisarı'nın konumu Mehmed'in Boğazlar'dan gemi geçişini denetlemesine ve bu suretle gümrük vergileri almasına imkân tanıyordu. Vergi vermekten kaçman her gemi, hisarın komutanı Firuz Ağa'nın etkili ve dehşet verici toplarıyla batırılmaya mahkûmdu.[215] Osmanlı-İsfendiyaroğulları çekişmesi en azından kısmen Karadeniz bölgesinde Sinop ve Kastamonu civarında yer alan zengin bakır madenlerine dayanıyor, Osmanlılar buraların yönetimini ele geçirmeyi arzu ediyordu.[216] I. Murad ile Sırbistan ve Bosna arasındaki mücadelede yine maden kaynakları, bu kez gümüş ve altın madenleri için rekabet bir rol oynuyordu.[217] Türk fütuhatının itici gücünün ekonomik motivasyonlar olduğu belirginken, bu veri Türklere ait bir ekonomik yaklaşım arayışına kendi başına fazla katkıda bulunmaz, zira söz konusu motivasyonlar özünde tüm fetih modellerinde ortak bir etkendir.

Bahsedilen ekonomik yaklaşımda çok daha önemli ve kuşkusuz fetihlerin başarısını açıklayan bir etken, iktisadi bozukluktan kaçınılmasıydı; Türkler fethettikleri bölgelerin ekonomisini tersyüz etmekten ziyade ekonomik sisteme büyük ölçüde dokunmama eğilimindeydiler. Bu yolla, fethedilen nüfustan asgari muhalefet görmeyi garantiliyor ve yeni yöneticiler için gelir kaynaklarının sürekliliğini emniyet altına alıyorlardı. Sözgelimi Osmanlılar kendilerinden önceki vergileri koruyup bunların birçoğunu işgücü hizmetinden nakit ödemeye dönüştürmek konusunda çok becerikliydi ve bunlara örf rüsumu (rüsum-i urfiyye ya da tekalif-i urfiyye) diye atıfta bulunuyorlardı.[218] Bölgede yönetimi ele geçirdiklerinde, Balkanlar'da madenlerin mevcut sisteminde hiçbir büyük değişiklik yapmadılar.[219] Balkan vergilerini benimsediler ve ispence, Balkanlar'daki Hıristiyan nüfustan alınan 25 akçelik vergiye dönüştü; bu kelime belki Slavca *župan, županica* ya da *župnica*'dan, bir kelle vergisinden kaynaklanıyordu.[220] Askerlik hizmeti karşılığında toprağın bağışlandığı tımar sistemi bir ihtimal Bizans toprak sahipliği birimi *pronoia*[221] ile ilişkiliydi, bununla birlikte Selçuklu iktasından da[222] geliyor olabilirdi. Toprağın bölünmesi, çift, Bizans *zeugarion/jugum* kavramına uyuyor, her ikisi de bir çift öküzle sürülebilecek miktarda toprağı temsil ediyordu.[223] Kelime dağarcığı da Bizanslılardan, sözgelimi gümrük kelimesinin kendisi Rumca *komerkion*'dan (Latince *comerchium*) geliyordu.

Osmanlılar İlhanlılardan çok şey aldı; ilk dönemde sikkelerini taklit ettiler ve mali muhasebe yöntemlerini benimsediler.[224] Yumuşak bir dini yaklaşım ve katı bir inançlılıktan kaçınma nasıl ki Osmanlı fütuhatının yolunu düzledi ve yeni yöneticilerin Bizans Ortodoks köylüleri arasında kabullenilmesini kolaylaştırdıysa, vergilendirmenin ve toprak sahipliği sistemleri gibi ekonomik sistemlerin yıkılmak yerine benimsenmesi de aynı etkiyi gösterdi. Ani değişiklik unsuru ne denli azsa başkaldırı potansiyeli de o denli azaldı. Gelir akışı kesintiye uğramadı ve devlet yeni gelir toplama yöntemleri yaratma, dayatma ve kullanma ihtiyacı görmedi.

Nasıl ki doğada boşluğa yer yoksa, bu erken dönemde Türk iktisadi sistemi de karmaşık yapılardan iğrenmişçesine uzak durdu. Takınılan tutum yeni devlet sistemlerinin başarısını sağlama almakta başka bir etkendi ve söz konusu devletlerin istikrarsızlıktan kaçınmasına çok yaradı. Bunun en başta gelen örneği mukataa usulüdür. Mukataa sisteminde bir devlet, sözgelimi gümrük resimleri gibi bir gelir kaynağı tahsilatını götürü olarak bir bireye ya da bireylere açık artırmayla satıyordu. Bu işlem, devlete herhangi bir tahsilat sistemini sürdürmeye gerek duymaksızın ya da piyasa dalgalanmaları yahut ekin mahsulü durumunda kötü hasat gibi etkenlere bağlı herhangi bir riske girmeksizin sabit bir geliri garanti ediyordu. Bütün bu riskler mültezimin [kesenekçi] sırtına yıkılıyor, bununla birlikte o da başarılı bir vurgunculuktan kazanç sağlıyor ve yükselen bir piyasada ya da tepe yapan bir hasatta kârları devşiriyordu. Bu sistem sık sık geri bir sistem olarak görülür, çünkü mültezimlerin eline hatırı sayılır bir güç teslim ediyor ve ekonominin önemli bir sektöründe devletin sorumluluğunu inkâr ediyordu. Daha sonraki dönemde mültezimler özünde denetlenemez yarı bağımsız kodamanlara dönüştü; 18. yüzyılda etkinlikleriyle hem yerel nüfuslara, hem devlete büyük zarar verdiler. Gelgelelim iltizam usulünün sonraki dönemlerdeki olumsuz etkisi, 14. ve 15. yüzyılların erken Türk devletlerindeki kullanımının otomatik olarak kötü olduğu anlamına gelmez. Aslında devlet güçlü olduğu ve mültezimleri denetleyebildiği, yolsuz aşırı vergilendirmeyi engellediği sürece, mukataa usulünün bu genç devletlere sunduğu ekonomik güvenlik bir hayli yüksekti: Vergi tahsilatı için karmaşık yapıları gerektirmeksizin güvenli bir gelir sağlıyordu; hatta ticari etkinliği

Osmanlılar İlhanlılardan çok şey aldı; ilk dönemde sikkelerini taklit ettiler ve mali muhasebe yöntemlerini benimsediler.[224] Yumuşak bir dini yaklaşım ve katı bir inançlılıktan kaçınma nasıl ki Osmanlı fütuhatının yolunu düzledi ve yeni yöneticilerin Bizans Ortodoks köylüleri arasında kabullenilmesini kolaylaştırdıysa, vergilendirmenin ve toprak sahipliği sistemleri gibi ekonomik sistemlerin yıkılmak yerine benimsenmesi de aynı etkiyi gösterdi. Ani değişiklik unsuru ne denli azsa başkaldırı potansiyeli de o denli azaldı. Gelir akışı kesintiye uğramadı ve devlet yeni gelir toplama yöntemleri yaratma, dayatma ve kullanma ihtiyacı görmedi.

Nasıl ki doğada boşluğa yer yoksa, bu erken dönemde Türk iktisadi sistemi de karmaşık yapılardan iğrenmişçesine uzak durdu. Takınılan tutum yeni devlet sistemlerinin başarısını sağlama almakta başka bir etkendi ve söz konusu devletlerin istikrarsızlıktan kaçınmasına çok yaradı. Bunun en başta gelen örneği mukataa usulüdür. Mukataa sisteminde bir devlet, sözgelimi gümrük resimleri gibi bir gelir kaynağı tahsilatını götürü olarak bir bireye ya da bireylere açık artırmayla satıyordu. Bu işlem, devlete herhangi bir tahsilat sistemini sürdürmeye gerek duymaksızın ya da piyasa dalgalanmaları yahut ekin mahsulü durumunda kötü hasat gibi etkenlere bağlı herhangi bir riske girmeksizin sabit bir geliri garanti ediyordu. Bütün bu riskler mültezimin [kesenekçi] sırtına yıkılıyor, bununla birlikte o da başarılı bir vurgunculuktan kazanç sağlıyor ve yükselen bir piyasada ya da tepe yapan bir hasatta kârları devşiriyordu. Bu sistem sık sık geri bir sistem olarak görülür, çünkü mültezimlerin eline hatırı sayılır bir güç teslim ediyor ve ekonominin önemli bir sektöründe devletin sorumluluğunu inkâr ediyordu. Daha sonraki dönemde mültezimler özünde denetlenemez yarı bağımsız kodamanlara dönüştü; 18. yüzyılda etkinlikleriyle hem yerel nüfuslara, hem devlete büyük zarar verdiler. Gelgelelim iltizam usulünün sonraki dönemlerdeki olumsuz etkisi, 14. ve 15. yüzyılların erken Türk devletlerindeki kullanımının otomatik olarak kötü olduğu anlamına gelmez. Aslında devlet güçlü olduğu ve mültezimleri denetleyebildiği, yolsuz aşırı vergilendirmeyi engellediği sürece, mukataa usulünün bu genç devletlere sunduğu ekonomik güvenlik bir hayli yüksekti: Vergi tahsilatı için karmaşık yapıları gerektirmeksizin güvenli bir gelir sağlıyordu; hatta ticari etkinliği

teşvik ettiği de ileri sürülebilir, çünkü bu sistemde mültezimler üretimi artırmak ve ithalat-ihracat vergileri durumunda ticareti cesaretlendirmek için her türlü özendirici motivasyona sahipti.

Mukataa usulü Türk hükümdarları arasında erken dönemden itibaren kullanılmış görünüyor.[225] 13. yüzyılın ortasında tüm şap kaynaklarının denetimi Selçuklu sultanı tarafından iki tüccara devredilmişti. Bu uygulama, o dönemde Anadolu'da seyahat eden Rubruck'lu William'a göre, olması gerekenden yüzde 22 daha yüksek bir fiyatla sonuçlanıyordu.[226] Eldeki verilere göre bunun bir tekel mi yoksa mukataa mı olduğu açık değil, ama özellikle yüksek fiyat düzeyi göz önüne alındığında mukataanın söz konusu olduğunu en azından önermek akla yakın görünüyor. Mukataa usulü, izleyen yüzyılda besbelli Menteşe ve Aydın beyliklerinde kullanımdaydı ve şap, balmumu, hayvan derisi, dokumalar, sabun ve şarap gibi mallara uygulanıyordu. Bunlar *in appalto* ya da *in gabella* olarak sınıflandırılıyordu ki bu terimler bir mukataa malikânesini kasteder görünüyor.[227] Mukataa usulü kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında da mevcuttu, çünkü Osmanlı uygulamasının bu konuda dönemin öteki beyliklerinden farklı olduğunu varsaymak için bir neden yok. Her durumda, görünüşe bakılırsa Kara Rüstem Paşa'nın Gelibolu'da 25 akçe köle vergisi topladığı I. Murad'ın saltanatında[228] ve 1421 dolayında aynı yörede bir mültezimin (amaldar) faal olduğu II. Murad döneminde bu sistem uygulanmaktaydı.[229]

İlk Türk hükümdarları dönemindeki mukataa usulünün ilginç bir veçhesi Latinlerden yararlanılmasıydı. 13. yüzyıl ortasında şapı denetleyen iki tüccardan Nicolao de Santo-Siro Ceneviz, Benefatio de Molendino da Venedikliydi. Osmanlılar gümrük gelirlerini toplamak için yabancıları kullanmış görünüyor ve 1390 tarihli bir Venedik belgesinin gösterdiği üzere I. Murad ile I. Bayezid'in saltanatları sırasında Osmanlı limanlarında bu yetki muhtemelen Ceneviz mültezimlerin elindeydi.[230] I. Mehmed döneminde şap çıkarılan mukataa malikânesini elinde bulunduran Ceneviz Giovanni Adorno, Mehmed'in ardılı II. Murad zamanında da imtiyazı bir süre elinde tuttu.[231] Başka bir Ceneviz, Francesco Draperio da Osmanlı hükümdarına yakınlığının önemli bir sonucu olarak hem II. Murad, hem II. Mehmed dönemlerinde şap madenlerini mukataa usulüyle işletti.[232] Türklerin Ceneviz-

ler ile Venedikli mültezimleri kullanması erken dönem Türk ekonomi politikasının akışkanlık ve yararcılığının başka bir örneğidir. Son derece kârlı bir pazardan fayda sağlamaya hevesli Latin tacirler Türk ekonomisine para ve uzmanlıklarını yatırmaya, Türkler de bundan yararlanmaya istekliydi ve sonuçta, özellikle Osmanlılar ile Cenevizlerin durumunda, ortak çıkarlara dayalı sembiyotik bir ilişki doğdu.

Türk hükümdarları buldukları çok şeyi benimser ve topraklarında faaliyet gösteren Latinlerden yararlanırken, aynı zamanda ekonomik etkinliği ve tüccarları bizzat teşvik ettiler. Devletlerinin ayakta kalması ve başarısı açısından hayati öneme sahip olan ekonomik refahı teşvik etmek için çok uğraştılar. Toprakların işlenmeden kalmamasını sağlamak için önlemler aldılar; köylülerin ya ikna yoluyla ya da nüfus nakilleriyle toprağa bağlı kalmasını kesinleştirdiler ve aynı yaklaşımı kasabalara karşı da benimsediler. Kentlerinde canlı, iktisadi bakımdan faal bir nüfusun bulunmasını güvenceye aldılar. Selçuklu hükümdarı, ticaretin gelişmesini garantilemek için kısa süre önce fethedilen Antalya ve Sinop limanlarına zengin tacirler yerleştirdi.[233] II. Kılıç Arslan, Aksaray kasabasını kurarken refahını sağlamak için oraya tüccarlar yerleştirmişti.[234] II. Mehmed de yeni fethedilen zanaatkârları Konstantinopolis kentine getirtti.

Topraklarında ticareti kolaylaştırmaya hevesli olan Selçuklular, özellikle tacirler ile mallarının barındırılması ve güvenliği için kervansaraylar inşa etti. Böyle yapılar Mısır ile Suriye'den Antalya ve Alanya'ya mal getiren, Konya, Sivas ve Erzurum'dan geçerek İran'a ya da Sinop ve Samsun'a devam eden, oradan da Karadeniz'den Kırım'a yahut Konya ve Akşehir yoluyla batıya Konstantinopolis ve Anadolu'ya giden doğu-batı ve kuzey-güney yönündeki uluslararası ana ticaret güzergâhları üstünde tesis edildi.[235] İlk örnek II. Kılıç Arslan'ın saltanatında Aksaray yakınında inşa edildi.[236] Ardından 14. yüzyılda diğerleri geldi.[237] Böyle kervansaraylar hem tüccarlar, hem de malların güvenliği ve bir yolcunun uyuyacak bir yer, yiyecek, mallar için depo, ahır, hayvanlar için yem, hamam, mescit, hastane, hatta nalbant ve ayakkabı tamircisi gibi her türlü ihtiyacının temini için önemliydi. Kervansaraylarda yönetimle ve gelir-giderle uğraşan memurlar görevlendirilirdi.[238] Bu yapılar başlıca güzergâhlar ile kasabaların ekonomik etkinliğini güvence

altına almanın dışında çevrelerindeki bölgeyi bir ticaret merkezi kıldı.[239] İbn Battuta Anadolu'da seyahat ettiğinde o denli bol olan zaviye ve hankâhlar, daha küçük çapta olsa da, birçok bakımdan kervansarayların seyyahlar için yaptığı şekilde hizmet sundu.[240] Türk hükümdarları kasabalarda tüccarların yaşadığı, ticaret yaptığı ve mallarını depo ettiği ticari binalar, yani bedestenler ile hanlar (kervansaraylar) inşa etti. Orhan'ın Bey Hanı ya da I. Mehmed tarafından inşa edilen Geyve Han ile İpek Han[241] ve I. Mehmed'in çevresinde dükkânlarla Edirne'de bina ettiği bedesten bunların örneklerindendir.[242]

Türklerin kendileri de faal tacirlerdi; yalnızca kendi toprakları dahilinde değil, Bizans İmparatorluğu içinde de, Konstantinopolis, Suriye ve Selçuklu idaresi altında yaptıkları gibi[243] Karadeniz ve Kırım'da da, ayrıca Ege'deki adalarda da ticaret yapıyorlardı. Konyalı tüccarlar 12. yüzyılın sonunda Konstantinopolis'te ticaret yapmaktaydı.[244] Türkler erken 15. yüzyılda Sakız'da ticaretle uğraşıyordu. 1414'te sipahi Bayezid adlı bir Türk, Sakız'daki Domenico Balbi'yle[245] tahıl alışverişi yaparken o sırada Aydın beyi olan Cüneyd Bey de işe karışmıştı, çünkü o da Sakız'a tahıl satmaktaydı.[246] Anlaşılan Türkler bu dönemde bakır ticaretiyle de uğraşıyordu.[247] I. Bayezid'in Rodos'ta hiçbir kısıtlama olmaksızın köle satma hakkı talep etmesi, Türklerin geç 14. yüzyılda orada köle ticareti yaptığına işaret eder.[248] Konstantinopolis'te, ticaretle uğraşan Türk tüccarlarının çıkarlarını korumak için bir kadı bulunmasında ısrar eden Bayezid'di.[249] Türk tüccarlarının bu dönemde Pera'da faal olduğu tezini, Ceneviz otoriteleri tarafından 1402'de düzenlenen tebliğ de pekiştiriyor. Buna göre, rüşvetçilikle yargılanan eski Ceneviz memurlar Ettore di Flisco ve Ottobono Giustiano'nun fiillerine dair yürütülen soruşturmanın bir parçası olarak, şikâyet sahibi Türklerin ortaya çıkması ısrarla tavsiye edilmiştir.[250] Bertrandon de la Broquière'e göre, Türkler orada kendilerini evlerinde hissediyordu ve Pera'nın Cenevizleri ile aralarında çok yakın ilişkiler mevcuttu.[251] Aynı dönemde Suriye (zira Bertrandon de la Broquière dört Türk tüccarıyla birlikte Hama'dan Halep'e yolculuk ediyordu) ve Konstantinopolis'te de[252] ticaret yapıyorlardı ve II. Mehmed'in Rumeli Hisarı'nı inşa ettiği sırada Konstantinopolis'te Türkler vardı.[253]

Bayezid'in Konstantinopolis'te bir kadı bulunması konusundaki eylemlerinin gösterdiği gibi, Türk hükümdarları tüccarlarını korumaya özen

gösteriyordu. Birtakım tacirler Alaeddin Keykubad'a Hazar Denizi'nde, Küçük Ermenistan'da yaşadıkları saldırılardan ve denizde Frenklerin hücumuna maruz kalınca uğradıkları kayıplardan dolayı şikâyette bulunduklarında sultan sinirlenmiş ve bu kayıpların giderilmesini emretmiş, ülkenin tüccarlarına zarar verenlere karşı askeri birlikler gönderilmesi gerektiğini açıklamıştı.[254] Keyhüsrev de aynı yaklaşımı gösterdi. Aleksios Angelos'un Konya'da Türk tüccarlarını hapsederek mallarını ellerinden alıp bilahare başkalarına dağıtmasına karşılık olarak Meander (Büyük Menderes) Irmağı boyundaki Karia ve Tantalos kasabalarına sürpriz bir saldırı düzenledi, "hayatının baharında olan" herkesi köle tayin etti ve Frigya'ya dalmadan önce başka birçok kenti yağmaladı.[255] Selçuklu sultanı Rükneddin'i Türk tüccarlarını Bizans saldırganlığından korumak için eyleme başvurmaya zorlayan yine Bizans imparatoru Aleksios Angelos'un tutumuydu. Konstantin Frangopoulos imparatorun talimatıyla altı triremelik filosuyla Karadeniz'de birkaç ay geçirdi ve yük gemilerine saldırdı; tacirlerin malları ile paralarına el koyarak bazılarını öldürdü, bazılarını da soyup "bir havan tokmağı gibi çırılçıplak" bıraktı.[256] Konstantinopolis'e ulaşmayı beceren tüccarlar ilgisiz bir imparatora başvurdu. Konyalı tüccarlar daha sonra Rükneddin'e yöneldi, o da imparatora elçiler gönderip tüccarların paralarının iadesini isteyerek karşılık verdi. Sonuçta bir anlaşmaya varılarak Rükneddin'e yıllık haraca ilaveten tacirlerin kayıplarını telafi için 50 gümüş *mina* ödendi.[257] Türk hükümdarları acentelerini korumayı da ihmal etmiyordu. I. Murad'ın kendi çıkarlarını ve onu Konstantinopolis'te temsil etmekte olup Bizans memurlarınca aşırı vergiye tabi tutulan ticari acentesi Giovanni Demerode'yi koruma arzusu, padişah ile Cenevizler arasında 1387 Haziranında akdedilen antlaşmanın maddelerinden bellidir.[258]

Daha önce belirtildiği gibi Osmanlılar ile Cenevizler arasında özellikle yakın ilişkiler vardı, sözgelimi Osmanlı hükümdarları Orhan ve I. Murad Ceneviz acenteleri görevlendiriyor, Orhan, Filippo Demedore ile Bonifacio da Sori'yi[259] ve Murad da Filippo'nun biraderi Giovanni'yi[260] kullanıyordu. 1390'larda Pera'daki Cenevizler ile Osmanlı sarayı arasında diplomatik düzeydeki gidiş geliş trafiğinden de belli olan bu tutum[261] yalnızca Osmanlılar ile Cenevizler için geçerli değildi, çünkü tüm Türk hükümdarları ister Avrupalı, ister İranlı, isterse Memlûk olsun yabancı tüccarları kendi etki

alanlarına çekmeye hevesliydi. Söz konusu hükümdarları diplomatik ilişkilere sevk eden büyük ölçüde ekonomik çıkarlardı ve Türkler ile çeşitli Batı devletleri arasındaki antlaşmalar özünde ticari anlaşmalardı. Selçukluların Venedik'le, Menteşe ile Aydın beyliklerinin 1331-1414 arasında Venedik'le ve keza Aydın'ın 1348'de Santa Unio'yla yaptıkları anlaşmalar ağırlıklı olarak vergi oranları ve ticari uygulamalarla ilgiliydi. 1387'de Osmanlılar ile Cenevizler arasında akdedilen antlaşma çok büyük ölçüde ticariydi.[262] Orhan ile Venedik dogesi arasında 1351-1352 kışında akdedilen başka Osmanlı-Ceneviz antlaşmaları[263] ve 1389'da I. Bayezid'le müzakere edilen antlaşma[264] anlaşıldığı kadarıyla artık mevcut değil, ama onların da ticari nitelikli olduğu varsayılabilir. Saruhan Beyliği, Sakız'da Maona'da ortak olan Ceneviz Giovanni Giustiniano ve Francesco Giustiniano'yla muhtemelen 1340'ların sonunda[265] ve Aydın da Cenova'yla 1351'de[266] bir antlaşma yaptı. Osmanlılar Venediklilerle de antlaşmalar yapıyor, Venedik büyükelçisi Daniel Corner 1387'de I. Murad'la[267] ve Francesco Querini 1390'da I. Bayezid'le[268] bir antlaşmayı müzakere etmek üzere Osmanlı topraklarına geliyordu.

Böyle antlaşmalar Batılı tacirlere çeşitli ticari imtiyazlar ile teşvikler sunuyor, devlet için ise kapsamlı ithalat ve ihracat ticareti, gümrük gelirleri ve ilgili başka vergiler hatırı sayılır bir kârı temsil ediyordu. Kayırılan "millet"lere indirimli gümrük tarifeleri uygulanıyor, Selçuklular Venediklilere yüzde 2'lik indirimli bir gümrük vergisi[269] ve Osmanlılar 1387'de Ceneviz, Venedik ve Arap tüccarlarına imtiyazlı bir tarife tanıyordu.[270] Vergi indirimlerinin dışında başka imtiyazlar da bahşediliyordu; sözgelimi 1220'deki Selçuklu-Venedik antlaşması gereğince Venedikliler tahıl, değerli taşlar, altın ve gümüş üstündeki gümrük vergilerinden muaf tutulmuştu.[271] Yabancı tüccarların Türk topraklarında güvenli bir şekilde ticaret yapma hakları teminat altındaydı. Tacirler erken 14. yüzyılda Altoluogo'da [Ayasoluk], sabun ve şarap dışındaki mallar için ithalat vergisi ödemiyordu.[272] Ticaretle uğraşan yabancı topluluğa zaman zaman toprak ya da bir kilise verilmiş, örneğin Ayios Nikolaos Kilisesi 1337'de Menteşe emiri tarafından Venediklilere bırakılmıştı.[273] Venedikli ve Ceneviz ticaret topluluklarına Türk topraklarında sınır ötesi yasal ayrıcalıklar tanınıyordu, zira onların işleriyle kendi konsolosları uğraşıyordu. Venediklilerin Aydın'da 1337'den beri ve Menteşe'de

muhtemelen daha 1318'de konsolosları vardı.[274] Böyle konsoloslar yalnızca kendi uyruklarının karıştığı olaylarda ölüm cezasına varıncaya kadar ve o da dahil olmak üzere ceza verme hakkını elinde bulunduruyordu; bir Türk davacının ya da davalının karıştığı olaylarda da epey güç sahibiydiler.[275]

Ticari ayrıcalıklar yalnızca Türk tarafıyla sınırlı, eşit olmayan bir ortaklık halinde değildi, zira tacirlerin mevcudiyeti Türk hükümdarları için ne denli önemliyse, Türk toprakları da yabancı tacirler için o denli önemliydi ve muazzam önemli bir ticari gelecek beklentisini temsil ediyordu. Avrupa devletleri, özellikle de Cenevizler antlaşmalar koparma konusunda aynı derecede hevesliydi. Sözgelimi Cenova doçu Simon Bocanegra, 1351-1352 kışında Orhan'la akdedilen antlaşmayı Cenova'nın çıkarları için son derece avantajlı görüyordu.[276] Ceneviz hükümetinin aynı dönemde Aydın'la iyi ilişkiler sürdürmeye istekli[277] olduğu da açıktır.

Nasıl ki Türk hükümdarları topraklarına tüccarları çekmek için ayrıcalıklar sunmaya hazırdıysa, Batı devletleri de kazançlı Türk pazarına erişmek için ödün vermeye amadeydi. Yeni Phokaea'daki (Yeni Foça) Cenevizlerin ticaret özgürlüğüne karşılık Saruhan'a yaptığı gibi haraç ödemeye,[278] ayrıca kendi topraklarında vergi imtiyazları vermeye hazırdılar. Orhan 1356 Martında Cenevizlere yazıp acenteleri olan Filippo Demerode ve Bonifacio da Sori için vergi imtiyazları istediğinde, hükümet Ceneviz çıkarlarına vereceği zarara rağmen bunu kabul etti. Pera'daki Ceneviz otoritelerine bu imtiyazları verme talimatı gönderdiği mektubunda *locumtenente* [makam sahibi], soğuk bir dille, "Verirken sıkıntı çekmeyen, arzu ettiğini alamaz" diye yazıyordu. Bu durumda, çekilen sıkıntı gelmesi beklenene değecek bir şeydi.[279] 1387 Osmanlı-Ceneviz Antlaşması, Pera'daki Türk tacirlerini *commercium* [ticaret vergisi] ödemekten muaf tutuyordu.[280]

Ekonomik güçlerinin farkında olan Türkler piyasayı denetleyip ustalıkla yönlendiriyor, fiyatları belirliyor, ihracatları yasaklıyor ve tekelleri zorla benimsetiyorlardı. 1384'te Venedikliler düşürmeyi arzuladıkları şap fiyatı için pazarlık etmek zorunda kalmıştı.[281] Şarap, Aydın ve Menteşe beylerince bir tekel maddesi haline getirilmiş durumdaydı.[282] Osmanlılar tahıl gibi kilit öneme sahip malların ihracatını men ediyordu; sözgelimi I. Bayezid 1390'da tahıl ihracatını yasaklamıştı.[283] Kıbrıs kralı Peter'in 1365'te İskenderiye'ye sal-

dırısının ardından Rodos Şövalyeleri'ne at ihraç edilmesi de yasaklanmıştı.[284] Aydın kereste, hububat ve at ihracatına yasak koyuyor ve 1400'de Venediklileri, bu yasağın kaldırılma imkânlarını incelemek üzere bir büyükelçi göndermeye zorluyordu.[285] Profesör İnalcık, tahıl ile pamuk, kaba yün ve hayvan derisi gibi hammaddelerin ihracatına yasaklamaya yönelik Osmanlı politikasının "kitleler için zorunlu ihtiyaç maddelerinde darlık çekilmesini engellemek amacıyla izlendiği"ni[286] ileri sürer. Gelgelelim, burada bu, en azından Bayezid'in 1390'daki yasağında ya da 1400'de tahıl ihracatının men edilmesinde söz konusu olmayıp, daha ziyade Osmanlıların bu noktadaki hatırı sayılır güçleriyle ilişkili gibiydi ve Bayezid'in Konstantinopolis kuşatması tahıl fiyatını yukarı fırlatmıştı.[287] Keza aynı durum bölgedeki herhangi bir büyük kıtlıkla da ilişkili görünmüyor, çünkü anlaşıldığı kadarıyla en azından 1392'de hasatlarla ilgili bir sorun yoktu.[288] Görünüşe bakılırsa bu at ihracatı için de kesinlikle geçerli değildi ve Rodos Şövalyeleri örneğinde neden siyasiydi. Şap ihracatı konusunda da bir tür denetim vardı, zira Venedik 1384'te I. Murad nezdindeki büyükelçisine, Venedikli tacirlerin malı Türk topraklarında yükleyip ihraç etmesinin sağlanması için uğraşması talimatı veriyordu.[289]

Bu nedenle, sonuç olarak esasında pragmatik ve liberal bir Türk ekonomik yaklaşımının var olduğu ileri sürülebilir. Bu yaklaşım iktisadi aksaklıklardan kaçınma arzusuyla güdüleniyordu, mevcut ekonomik sistemleri değiştirmekten ziyade benimsemeye istekliydi ve karmaşık yapılardan sakınmayı, ilaveten hem kırsal, hem kentsel iktisadi gelişmenin aktif teşvikine dayalı proaktif bir angajmanı, ayrıca hem yerel, hem yabancı tüccarların korunmasını, özellikle Batı'yla ticari ilişkilerin geliştirilmesini ve piyasanın yönlendirilmesini içeriyordu.

14. yüzyılın başına gelindiğinde, Türklerin ilk kez 11. yüzyılın sonuna doğru girmiş olduğu Anadolu, ibn Battuta tarafından ateşli terimlerle tasvir ediliyordu: "Biladü'r-Rum [Anadolu] denen bu ülke dünyanın en güzel bölgelerinden biri; başka ülkelerde dağılmış iyi şeyleri Tanrı burada bir araya toplamış. Şekli şemali en cazip, giysileri en ak pak, yiyecekleri en lezzetli olanlar orada yaşayanlar. Onlar Tanrı'nın en iyi kulları."[290] 1453'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu dönemin en büyük ticari imparatorluklardan biri, muazzam güç ve servete sahip bir Akdeniz gücü olarak ortaya çıkmıştı.

Notlar

1 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, çev. ve ed. H.J. Magoulias, (Detroit, 1975), s. 224-5.

2 Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, çev. Charles M. Brand (New York, 1976), s. 148.

3 Iacopo de Promontorio, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 147*, ed. Franz Babinger (Münih, 1957), s. 84.

4 Burada Türk iktisadi yaklaşımları terimiyle Türklerin hükmettiği devletlerde uygulanmış olanları kastediyorum.

5 M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları I", *Belleten* 27 (1943), 379.

6 Sözgelimi Philip Remler, 14. yüzyıl Osmanlı beylikleri Eretna ve İsfendiyaroğulları'nın gümüş sikkeleri hakkındaki incelemesine dayanarak, batıdaki beyliklerin doğuyla ticarete bağımlı olduğunu ve o ekonomik çevre içinde kaldığını ileri sürdü; P.N. Remler, "Ottoman, Isfendiyarid, and Eretnid Coinage: a Currency Community in Fourteenth-Century Anatolia", *American Numismatic Society Museum Notes* 25 (1980), 186.

7 Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: a General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071-1330*, çev. J. Jones-Williams (Londra, 1968), s. 334-5. İlhanlılara ait iktisadi verilerle çalışmanın güçlükleri için bkz. Philip Remler, "New Light on Economic History from Ilkhanid Accounting Manuals", *Studia Iranica* 14, 2 (1985), 157-77.

8 Al-'Umari, "Notice de l'ouvrage qui a pour titre Masalek alabsar fi memalek alamsar, Voyages des yeux dans les royaumes des differentes contrees (ms. arabe 583) ", çev. E. Quatremère, Notices *et extraits des mss. de la Bibliotheque du Roi* , c. XIII (Paris, 1838), s. 336.

9 Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta*, ed. ve çev. H.A.R. Gibb (Londra, 1962), s. 461.

10 Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 171.

11 Dukas, Timur'un Batı Anadolu'da kentten kente nasıl ilerlediğini, "her birini artık ne bir köpek havlaması, ne bir tavuk gıdaklaması, ne de bir çocuk ağlamasının duyulduğu bir yıkım halinde bıraktığı"nı tasvir eder; Doukas, *Decline*, s. 99.

12 Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 168.

13 Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 156,163.

14 Choniates, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, çev. Harry J. Magoulias (Detroit, 1984), s. 71.

15 Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, 900-1200 (Cambridge, 1981), s. 152.

16 Kinnamos, *Deeds*, s. 54.

17 Kinnamos, *Deeds*, s. 220.

18 Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, ed. Ch. Schefer (Paris, 1892) s. 89, 92; yazar, beyaz pamuklu kumaştan ve mavi keçeden yapılma çadırların bir kimsenin görebileceği en güzel çadırlar olduğunu tasvir ediyordu. Yuvarlak olan her çadır 15-16 kişiyi barındırabiliyor ve insanların bütün ihtiyaçlarını içeriyordu.

19 Betrandon de la Broquière, *Voyage*, s. 85; al-'Umari, "Voyages", s. 334, 355; Ansbertus, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. Josepho Dobrowsky (Prag, 1827), s. 85.

20 Al-'Umari, "Voyages", s. 355.

21 Al-'Umari, "Voyages", s. 335.

22 Bertrandon de la Broquière, *Voyage*, s. 85-6; al-'Umari, "Voyages", s. 335-6.

HOWARD CRANE

SANAT VE MİMARİ, 1300-1453

Türk sanatı ve mimarisi Selçuklu hanedanının 14. yüzyılın başında Anadolu'da ortadan kalkması ile Osmanlıların 1453'te Konstantinopolis'i fethi arasındaki yaklaşık yüz elli yılda önemli bir dönüşüm geçirdi. Bir yanda Rum Selçuklu sanatı ile mimarisini tanımlayan biçimlerin, işlevlerin, söz dağarcıkları ve tekniklerin Orta ve Doğu Anadolu kentlerinde serpildiği bir zamandı bu; diğer yanda özellikle Batı Anadolu'nun Türk uç boylarında bu gelenekten kopmalar görülüyordu ki bu çarpıcı kopmalar geç Bizans, Timurlu ve Memlûk sanatı dahil değişik kaynaklardan besleniyordu. Kuşkusuz, dönemin sanatsal mayası ve ortaya çıkan değişim, kısmen, 14. yüzyıl boyunca ve erken 15. yüzyılda Anadolu'da siyasi otoritenin desantralizasyonuyla ilgilidir. Bu siyasi bölünmeden dolayı, Rum Selçuklularının 13. yüzyılda az çok homojen bir dönem üslubu doğurmuş olan sanat himayeciliğinin yerini küçük beyliklere dağılmış bir himayecilik almış, bu beyliklerin hükümdarları itibar ve meşruiyetlerini sık sık iddialı inşa programlarıyla pekiştirmeye çalışmışlardı. Sonuç şaşırtıcı değildi; bölgesel mimari etkinlik merkezleri hızla çoğaldı ve bir dizi belirgin bölgesel üslup ortaya çıktı.

Türklerin Anadolu'nun güney ve batısındaki uç boylarını fethi Selçuklu ve Bizans gelenekleri arasında bazen çarpıcı bağdaştırmalara yol açtı; bu topraklar, İznik İmparatorluğu döneminde Laskaris hanedanının kaynakların dikkatle geliştirilmesi yoluyla Bizans idaresini ve kültürünü yeniden canlandırmayı başardığı bölgelerdi. Bağdaştırma, görsel sanatlarla ilgili olarak yalnızca teknikte değil, zaman zaman biçim ve bezeme dilinde de kendini gösterdi. Güney Anadolu'da bezeme dili ve tekniklerinde, ara sıra da planlamada Memlûk etkisi de görülüyordu. 15. yüzyılın ilk yıllarında ise Timurlu döneminin Semerkant ve Herat'ta tezahür eden kültürel görkemi Bursa ile Edirne'nin mimarisine ve bezeme sanatlarına yansıdı, zira bu kentlerde İranlı zanaatkârlar Osmanlı padişahlarının hizmetinde çalışmaktaydı. Bu alışveriş zamanla imparatorluğa yakışır yeni emperyal Türk sanatı ve mimarisini doğurdu; bu emperyal üslup II. Mehmed tarafından bilinçli olarak formüle edilip teşvik gördü ve Konstantinopolis'in

1453'teki fethini izleyen onyıllarda Osmanlı anıtları ile bezeme sanatlarında kendini gösterdi.

Tezyini sanatlar arasında en iyi temsil edilenler seramik, halı ve ahşap işçiliğidir. Dokumalar, madeni objeler ve bir avuç tezhipli ve tasvirli yazma da vardır, ama bunlar yalnızca bugün büyük ölçüde kaybolmuş olan eserlerin varlığını aydınlatmaya yarıyor. Öte yandan mimari, sadece Orta Anadolu'nun kalbindeki eski Selçuklu topraklarında ayakta kalan kapsamlı anıtlar tarafından değil, Batı Anadolu'daki Türkmen beyliklerinin hüküm sürdüğü topraklarda ve Güneydoğu Balkanlar'dakiler tarafından da, üstelik daha da güçlü belgeleniyor. Bu konunun belirli yönleri epeyce kapsamlı bir literatür çerçevesinde ele alındı, ancak bir bütün olarak sistemli ve bağımsız bir incelemenin öznesi haline gelmeyi bekliyor.

Mimari etkinliğin merkezleri ve kent planlaması

1243'te Kösedağ'daki Moğol zaferinden sonra Konya Selçuklu Sultanlığı'nın yavaş yavaş çöküşü, Orta ve Doğu Anadolu'da Moğol denetiminin zorla kabul ettirilişi, Güney ve Batı Anadolu uçlarındaki Türkmen beyliklerinde merkezi otoritenin ortadan kalkışı, 13. yüzyılın sonlarından başlayarak Batı Toroslar, Ege artbölgesi ve Karadeniz kıyısında kısa ömürlü sayılabilecek bir dizi beyliğin şekillenmesine yol açtı. Daha 1250'lerde Issuria'da Karamanoğulları ortaya çıktı. Bir on ya da yirmi yıl sonra Beyşehir bölgesinde Eşrefoğullarının adı geçmekteydi. Batı Anadolu'da Kütahya merkezli Germiyanoğulları, 1283'te Sultan III. Mesud'un idamının ardından Selçuklularla bağını koparmaya başladı, kıyı boylarında ise yavaş yavaş bir bölümü Selçuk denetiminden çıkmış topraklar üstünde, bir bölümü ise Bizans dünyasından yeni koparılan bölgelerde olmak üzere Hamidoğulları, Tekeoğulları, Menteşeoğulları, Aydınoğulları, Karesioğulları, Osmanoğulları, Candaroğulları gibi bir dizi Türkmen beyliği vücuda geldi. Orta ve Doğu Anadolu'da, Selçuklu Sultanlığı'nm zayıf düşürülmesine ve sonunda yok edilmesine paralel olarak doğrudan bir İlhanlı yönetimi ortaya çıktı ve Ebu Said Hudabende'nin 1335'teki ölümünden sonra son Moğol valisi Eretna Kayseri, Sivas ve Tokat çevresinde bağımsız bir devlet kurdu. Burada Selçuklu-Moğol gelenekleri 14. yüzyılın sonuna kadar hatırı sayılır bir süreklilik gösterdi.

Öte yandan Anadolu'nun uzak doğu bölgesi, şiddetle çatışan ihtirasların ve durmadan değişen sınırların bulunduğu bir yöreydi. Buradaki başlıca oyuncular Dulkadiroğulları, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi rakip Türkmen konfederasyonlarıydı; arkalarında da Celayiriler, Memlûklar ve daha sonra Osmanlılar olmak üzere rakip dış güçler vardı.

Karmaşık ve durmadan değişen bir rakip beylikler mozaiğinin belirlediği bu parçalı ortamda mimari üsluplar ile planlama ve baniliğin bölgeden bölgeye bir hayli farklı eğilimler göstermesi şaşırtıcı gelmemelidir. Bunun ötesinde baniliğin ve yapı etkinliklerinin, beyliklerin ve ilişkili oldukları bölgelerin değişken iktisadi ve siyasi kaderleriyle yakından bağlantılı olduğu aşikârdır. Epigrafi, mimari etkinliğin 13. yüzyılın son yirmi yılında Konya, Kayseri ve Sivas gibi Selçuklu Devleti'nin kalbindeki kentlerde fiilen durma noktasına geldiğini ve bu boşluğun bölgenin doğrudan İlhanlı yönetimi altına girdiği 14. yüzyılın ilk on yirmi yılına kadar devam ettiğini gösteriyor.[1] Diğer yanda, Toros geçitlerinin kuzey ucundaki Niğde hisar kenti erken 14. yüzyılda bir çift epey kalburüstü anıtla zenginleştirilmiş, burada Moğol emiri Sungur Bey bir cami, Selçuklu sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın kızı ve büyük ihtimalle yerel bir Moğol emiriyle evli olan Hüdavend Hatun da kendi türbesini yaptırmıştı. Tokat ve Amasya da İlhanlı yönetimi altında müreffeh günler görmüş olmalı, çünkü kitabelerde Tokat'ta bir cami, bir tekke ve bir çift türbe tesis edildiği, Amasya'da ise anıtsal bir bimarhane, ayrıca bir çift cami yaptırıldığı belirtiliyor; daha doğuda, Erzurum'da 14. yüzyılın ilk yirmi yılında, en seçkini Yakutiye Medresesi (710/1310) olan dikkat çekici birkaç anıtın inşasına tanıklık ediyoruz.[2] Dolayısıyla, Selçuklu Sultanlığı'nın merkez topraklarındaki kasaba ve kentlerde, Tebriz'e giden ticaret güzergâhındaki kasabaların belki mütevazı refahıyla çelişen bir yoksullaşmışlık ve tükenmişlik izlenimini ediniyoruz.

Mimari etkinlik doğrudan Moğol denetimi altındaki bölgelerde azalırken, Batı Toroslar'ın ve Ege artbölgesinin Türkmen beyliklerinde yeni sanat ve mimariyi himaye merkezleri belirmeye başladı. Daha 13. yüzyılın sonunda, Karamanoğlu ve Eşrefoğlu beylikleri bağımsızlığına yeni kavuşan devletlerinin başlıca kentlerinde iddialı yapı programlarına girişmişti. Eşrefoğullarından Emir Seyfeddin Süleyman 627/1288'de Beyşehir'de surları yeniledi; kale

kapısının kitabesinde hâlâ Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'un hükümranlığını tanısa da yenileme işini kuşkusuz kısmen bağımsızlığını göstermek için yapmıştı. Bunu on yıl sonra bir sultan camii ile türbeden oluşan külliyenin inşaatı izledi. Bu arada, Karamanoğlu Mahmud Bey babası Kerimeddin Karaman Bey için Toros yaylalarındaki Balkasun Köyü'nde bir hanedan türbesi, Mahmud Bey de birkaç yıl sonra Ermenek'teki payitahtında büyük olsa da gösterişsiz bir hanedan camii inşa etti. Karamanoğullarının mimari etkinlik merkezi bir kuşak içinde kuzeye, yeni payitahtları Larende'ye (Karaman) kaymıştı. 14. yüzyılın kalan bölümü ve 15. yüzyılın büyük bölümü boyunca burada, Emir Musa Paşa Medresesi (y. 1350), Mader-i Mevlana Zaviyesi (772/1370), Hatuniye Medresesi (783/1381-2), Karamanoğlu Alaeddin Bey Türbesi (y. 1388), Halil Efendi Sultan Külliyesi (812/1409-10) ve İbrahim Bey İmareti (836/1432) dahil birbiri ardına önemli anıtlar dikildi. İkincil mimari etkinlik merkezleri de beyliğin Konya, Niğde, Akşehir, Mut ve Ereğli gibi diğer önemli kentlerinde gelişti.[3]

Güneybatı Anadolu'da ve Karadeniz kıyısı boyunca, Germiyanoğulları ile Hamidoğulları 13. yüzyılın son on-yirmi yılında Selçuklularla bağlantılarını kopardıkça ve daha önce Bizans toprakları olan bölgelerde Menteşeoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Karesi ve İsfendiyaroğulları gibi bir dizi yeni beylik meydana çıktıkça, bu devletlerin kilit kentlerinde taze bir mimari etkinlik kendini gösterdi. Bu suretle Pisidya ve Pamfilya'da Hamidoğulları, Eğridir, Korkudeli ve Antalya beylikleri dikkate değer yapı etkinliklerinin merkezlerine dönüştü. Germiyanoğulları Beyliği'nde ise Kütahya'nın refahı 14. yüzyılın ilk yıllarında Vacidiye Medresesi'nin ve daha sonra Süleyman Şah'ın saltanatı sırasında Kurşunlu Camii, Balıklı Cami, Kale-i Bala Camii, Çatal Mescit gibi bir dizi caminin inşasıyla doğrulanır.[4] Anadolu'nun güneybatı kıyısındaki Karya'da, 1260'lar kadar erken bir tarihte burada mevcut olan Menteşe Türkmenleri, payitahtları Milas'ı ve yakınındaki Peçin'i bir dizi güzel yapıyla süsledi. Buraları Rum'un en güzel ve en büyük kentleri olarak tanımlayan İbn Battuta, Menteşeoğlu Orhan Bey'in Peçin'deki yeni sarayı ile cuma camisini ve diğer yapıları da özel olarak anmaya değer görür.[5]

Biraz kuzeyde, Aydın Emirliği'nde Birgi, Tire ve Ayasuluk (Ephesus) kasabaları 14. yüzyılda mimari etkinlik merkezlerine dönüştü. Gazi Mehmed

Bey'in 707/1307-08'de ele geçirdiği Birgi, bu beyin yaptırdığı Ulu Cami (712/1312-13) ve medreseyle, ayrıca kendisininki (734/1334), oğulları Gazi Umur Paşa ile İsa Bey ve kız kardeşi Sultan Şah Hatun'unki (710-1310) dahil bir dizi hanedan türbesiyle bezendi. İbn Battuta'nın akarsuları ve bahçeleriyle güzel bir kasaba olarak tasvir ettiği Tire'deki kayda değer yapılar içinde, İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun'un (14. yüzyıl ortası) artık harap olan camisi, Aydınoğlu Mehmed Bey Camii (y. 727/1326-27) ve babası tarafından Tire valiliğine atanmış olan Süleyman Şah bin Gazi Mehmed Bey'in (750/1349-50) türbesi vardır. Bizans idaresinin son döneminde bir hayli çöken Ayasuluk, Aydın beyleri zamanında çarpıcı bir canlanma yaşadı. İbn Battuta, kasabanın on beş kapısı ve cuma camisine çevrilmiş büyük bir kilisesi (tahminen Aziz Yuhanna/St. Jean) olduğunu belirtir. Kasabanın önemini daha da elle tutulur şekilde yansıtan İsa b. Mehmed Bey'in inşa ettiği cuma camisi (776/1375) Batı Anadolu'da emirlikler döneminden ayakta kalan en etkileyici anıtlardan biridir.[6]

Zengin Gediz Ovası'ndaki Saruhan Beyliği'nin beyleri, payitahtları Manisa'yı 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, hepsinin tarihi bilinen İlyas Bey Cami (764/1363), bir cami, bir medrese ve Saruhanoğlu İshak Bey'in türbesini içeren çok daha etkileyici bir Ulu Cami Külliyesi (778/1376) ve Spil Dağı'nın yamaçlarında günümüze ulaşmamış bir zaviye olan Mevlevihane'yle (770/1368-69) süsledi. Kentin önemini Osmanlı döneminin başlarına kadar korumayı sürdürdüğü, 15. ve 16. yüzyıllarda birkaç Osmanlı şehzadesinin makamı olmasından bellidir.[7]

Kısa ömürlü Karesi Beyliği'nin emirleri Balıkesir ve Bergama'yı payitahtları yaptı, ama her ikisinde de bağımsızlıkları döneminden ayakta kalan az şey var. Nitekim İbn Battuta, Bergama'yı harabe bir kent olarak tasvir eder ve Balıkesir'in hoş çarşılara sahip kalabalık bir kent olduğu halde bir cuma camisinin bulunmadığını belirtir; inşasına başlanmış bir cami, o sırada yarım bırakılmıştır.[8] Buna karşılık, merkezinde Kastamonu ve Sinop kentleri bulunan Karadeniz kıyısındaki İsfendiyar Beyliği bir hayli dikkat çekici yapı etkinliklerinin görüldüğü bir bölgeydi. Kastamonu ve yakınında, İbni Neccar Cami (754/1353), Kemah Köyü'nde Halil Bey Cami (765/1363-64) ve Kasaba Köyü'nde Mahmud Bey Cami (768/1366-67) dahil bir dizi

önemli 14. yüzyıl vakfı ayakta kalmıştır. Yapı işleri 14. yüzyılın son on-yirmi yılında azalmış görünse de, Timur'un 15. yüzyıl başında bölgeyi yine beylik yapmasından sonra yeniden canlandığı anlaşılıyor. Bu geç dönemin en etkileyici anıtları bir cami, türbe (858/1454), medrese, imaret, han ve hamamdan ibaret İsmail Bey Külliyesi ve yakındaki Kürei Hadit Köyü'nde bulunan İsmail Bey Camii'dir (855/1451). Karadeniz kıyısındaki Sinop, bütün bu dönem boyunca önemli bir ticaret ve deniz üssü olarak hizmet etmişti. 1322'de İsfendiyar tarafından ilhak edilen kentin önemi, Fatih Baba Mescidi (740/1339-40), Aslan Cami (752/1351-52), Kadı Camii (766/1364) ve Saray Camii'nin (766/1375) inşasına ilaveten geç dönem İsfendiyaroğlu hükümdarlarının Selçuklu dönemine ait Ulu Cami'nin avlusundaki hanedan türbesinin (787/1385-86) varlığıyla doğrulanır.[9]

Orta Anadolu'da Ebu Said Hudabende'nin ölümünden sonra İlhanlıların ardılları, emir Eretna ve onun soyundan gelenler oldu. İşin tuhaf yanı, görünüşe bakılırsa beyliklerinin büyüklüğüne ve eğitim ile edebiyatı destekledikleri iyi bilinmesine rağmen, Kadı Burhaneddin dahil Eretna beylerinin etkinlikleri ancak bir dereceye kadar iddialı oluşuydu. Bu görüntü kısmen kitabeler ile vakfiyelerin kaybına bağlanabilir; bununla birlikte 14. yüzyılda Orta Anadolu bölgesinin refah düzeyinin bir yüzyıl önceki koşullara kıyasla daha mütevazı olduğunu da düşünülebilir. Yine de beyliğin ana kentleri Kayseri ve Sivas'ta, ayrıca Kırşehir ve Ürgüp gibi ikinci derecede kentlerde bir dizi önemli ve alışılmamış anıt bulunur. Bunların en dikkate değer olanları arasında, Eretna Bey'in en büyük oğlu Şeyh Hasan'ın Güdük Minare (748/1347) diye bilinen Sivas'taki türbesi, Kayseri'de Köşk Medresesi (740/1339) ve Ürgüp yakınında Damsa Köyü'nde [günümüzde Taşkınca] Taşkın Paşa Külliyesi yer alır. Kentlerden söz edecek olursak, Müstevfi, Kayseri'yi kesme taştan bir kale tarafından korunan yüce bir kent olarak tanımlamış, İbn Battuta ise merkezin ülkenin başlıca kentlerinden biri ve Emir Alaeddin Eretna'nın hatunlarından birinin ikametgâhı olduğunu belirtmiştir; ne var ki, bu kentler konusunda o döneme ait başkaca pek bir anlatı yoktur. Sivas'a gelince, İbn Battuta bu kenti İlhanlıların Rum'da sahip olduğu en büyük merkezlerden biri, emirleri ile memurlarının makamı olarak tasvir eder. Kentin geniş sokakları ve güzel yapılarının bulundu-

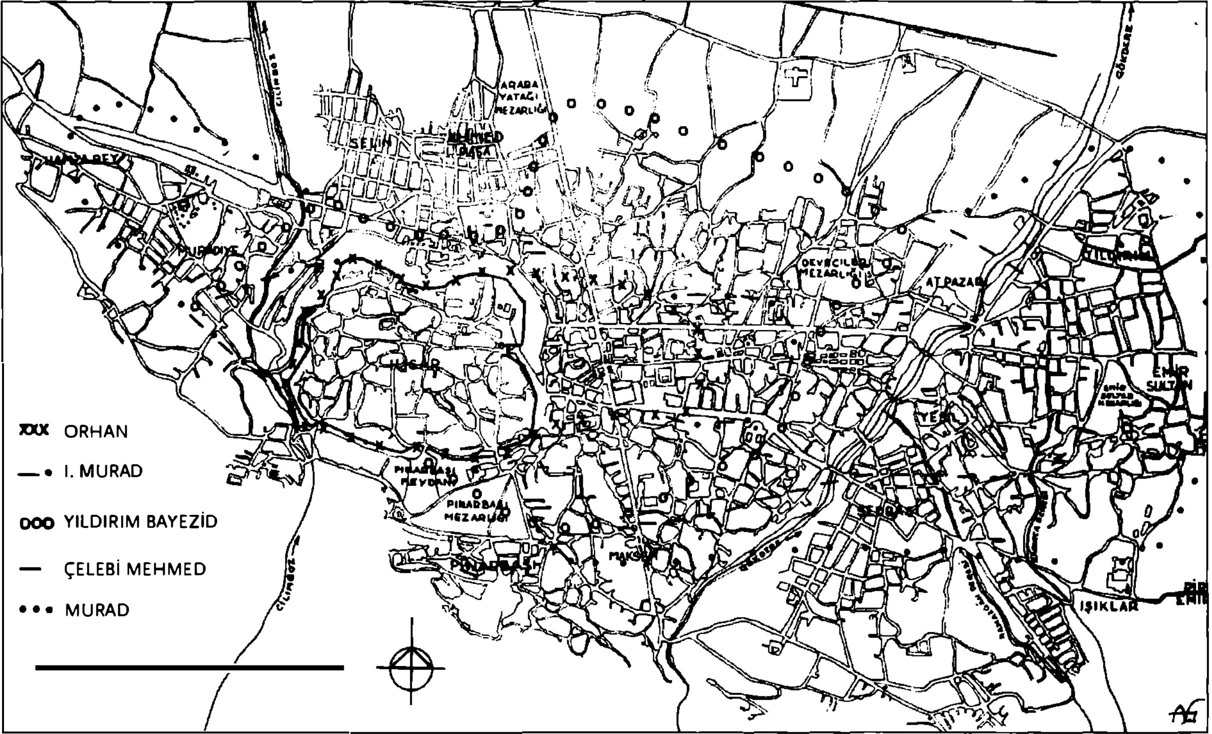
ğunu, en göze çarpanının Gazan Han'ın Peygamber'in soyundan gelenler (darü's-siyâde) için tesis edilen bir imarethane olduğunu belirtir. Erzincan 14. yüzyıl ve erken 15. yüzyılda hatırı sayılır bir refah ve itibara sahipse de, o dönemin anıtlarından geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. Yine de, Müstevfî kentin surlarının kesme taştan inşa edildiğini belirtir. 15. yüzyılın başında Clavijo, Fırat yakınında bir ova üstünde kurulu Erzincan'ın birçok kasaba ve meyve bahçesiyle çevrelendiğini, çok büyük olmasa da çok kalabalık olduğunu ve birçok güzel sokak ile cami barındırdığını, taştan surlar ve burçlarla kuşatıldığını görmüştür.[10]

Erzurum, İlhanlı Devleti'nin çöküşünü takiben uzunca bir istikrarsızlık dönemi geçirmiş görünüyor. Peş peşe Moğol emiri Çobanoğlu Şeyh Hasan (1340), Eretna'nın oğlu Mehmed Bey (1360), Karakoyunlu Türkmenleri (1385) ve Akkoyunlular (1465) tarafından ele geçirilen kent, belli ki herhangi bir sağlam yerel mimarinin ortaya çıkabilmesi için fazla sorunluydu. Daha 1330'larda İbn Battuta, kentin uçsuz bucaksız olmasına rağmen Türkmenler arasındaki hizip çatışmalarının sonucu olarak büyük ölçüde harabeye döndüğünü belirtir; gelgelelim yetmiş yıl sonra Clavijo, eskiden bu ülkenin en büyük ve en zengin kentiyken, artık fazla kalabalık olmadığını ifade eder. Nitekim burada İlhanlıların çöküşünü izleyen dönemden hiçbir önemli anıt ayakta kalmamıştır. Bir bütün olarak Doğu Anadolu, rakip Moğol emirleri, Türkmen aşiret konfederasyonları ve dış güçler üstünlük için didişirken adamakıllı kargaşa içine düşmüş görünüyor. Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgeden gelen, ama zamanla Tebriz'i payitaht kılan Karakoyunlu Türkmenleri Ahlat ve Erciş gibi kasabalarda dağınık halde anıtlar bırakmıştı, fakat en iddialı yapı etkinlikleri Doğu Anadolu dışındaki bölgelerle sınırlı kaldı. Rakipleri olan ve kökenleri Erzincan'ın doğusunda Bayburt, Palu ve Ergani bölgesinde yatan Akkoyunlular, zamanla Diyarbakır ve Mardin'de, ayrıca Batı İran'da yerleşmeyi başardılar; bununla birlikte en önemli mimari etkinlikleri 15. yüzyılın ikinci yarısından kalmadır. Doğu Toroslar'da Maraş'tan Malatya'ya kadar olan bölgeye hükmeden Dulkadiroğullarına gelince, Elbistan 1399'da payitahtları olduğu halde 1400'de Timur ve 1507'de Safevi Şah İsmail tarafından tahrip edildiğinden, beyliğin hâkimiyet döneminden geriye az şey kalmıştır.[11]

Türk sanatı ile mimarisinin daha sonraki gelişmesinde Kuzeybatı Anadolu'daki Osmanlı Beyliği özellikle önemli bir rol oynayacaktı. En başlarda beyliğin kilit merkezleri Orhan Gazi'nin 1326'da fethettiği Bursa ve birkaç yıl sonra ele geçirilen İznik'ti. Ne var ki, erken 15. yüzyılda Kütahya ve Amasya gibi başka Anadolu kentleri de Osmanlı yapı etkinliğinin dikkat çekici odak noktaları haline gelecek, Balkanlar'da ise Gelibolu (1354), Dimetoka (1359), Edirne (1361) ve Filibe'nin fethini bu kentlerde de önemli yapı programları takip edecekti.

14. ve erken 15. yüzyıldaki fiziki görünümleri ve büyüme modelleri dağınık yapılardan ve bölük pörçük seyyah tasvirlerinden ancak belli belirsiz ayırt edilebilen Anadolu'daki Türk kent ve kasabalarının çoğuna kıyasla erken Osmanlı döneminin Bursa'sının ve daha az ölçüde Edirne'nin şekli ile evrimi, epigrafi, ayakta duran mimari anıtlar, vakfiyeler ve Âşıkpaşazade ile Neşri'ninkiler dahil erken Osmanlı vakayinameleri gibi belgesel kaynaklar kullanılarak bir ölçüde güvenle yeniden inşa edilebilir. Bu gibi kaynakların gösterdiği üzere bazı kentsel uzamların, özellikle Anadolu Türk mimarisinin olağanüstü bir veçhesi olan dini ve sosyal içerikli külliyelerin dikkatli bir planlamanın öznesi olduğu açıkken, Osmanlı kentleri bir bütün olarak hayli gelişigüzel bir evrimin ürünüydü. Dolayısıyla, sözgelimi Bursa ya da Edirne'de Yıldırım ve Yeşil külliyeleri ile iki Muradiye külliyesi yeni kentsel idari birimlerin sosyal ve dini odak noktaları olarak işlev görmek üzere inşa edilirken, çevrelerindeki mahallelerin evrimi çok daha organikti.

Osmanlı kentleri arasında evrimi en iyi belgelenmiş olan Bursa'dır. Elde bulunan kaynaklara göre, Orhan Gazi'nin fethettiği dönemde kent, Rum nüfusun yalnızca eski Bizans hisarı çevresinde yaşadığı, ancak ikinci derecede öneme sahip bir merkezdi (res. 8.1). Kısa bir süre sonra Rumlar surların dışına taşınmaya zorlandı ve yeni kentin Türk sakinleri iç kale içine yerleştirildi. Hemen hemen aynı sırada, yeni sakinlere İslami bir mimari ve kurumsal altyapı sağlamak için çaba gösterildi. Nitekim Bursa'da Orhan'ın saltanatı sırasında inşa edilen ve haklarında bilgi sahibi olduğumuz on iki camiden yedisi Hisar içinde yer alıyordu; Bey Sarayı'nın bitişiğindeki, artık ayakta olmayan İl Eri Oğlu Ahmed Bey Mescidi bunların ilkiydi ve Neşri'ye göre fethin hemen ardından inşa edilmişti. Alaeddin Bey Camii, vakfiyesine göre

Resim 8.1 Bursa'nın 14. ve 15. yüzyıllardaki genişlemesini gösteren planı (Gabriel, *Une capitale turque*, s. 9)

733/1332-33'e, Orhan Gazi Camii de yapıdan geriye kalan tek şey olan kitabesine göre 738/1337-38'e tarihlendirilebilir. Keza Hisar'da inşa edilen bir çifte medrese, ayrıca birkaç hamamın da belgeleri mevcuttur. Nihayet, Orhan'ın başlangıçta Söğüt'te gömülmüş olan babası Osman Gazi için Hisar'ın kuzeyinde bir türbe inşa edilmiş ve bitişikteki Rum tekfurunun ikametgâhı, Bey Sarayı olarak yeniden yapılmıştı.

Hisar'ın bu dönüşümüyle eşzamanlı olarak Bursa'nın doğu eteklerinde bir ticaret mahalli geliştirmek için büyük çaba gösterildi. Sözgelimi Orhan Gazi burada bir cami, medrese, mektep ve imaret-zaviye dahil bir sosyal-dini külliye (740/1339-40) inşa etti. Ayrıca birkaç ticari yapı dikildi. Bunların en dikkat çekici olanı, Orhan Gazi'nin Emir Hanı (ya da Eski Bezzazistan) ve Lala Şahin Paşa'nın Bezir Hanı'ydı.

Hisar'ın surlarının ötesine doğru bu genişleme süreci I. Murad'ın saltanatı sırasında doğudaki ticaret semtinde padişahın Kapan Hanı'nın ve Hisar'ın batısında Kaplıca Kapısı'nın hemen dışında Koca Naib Camii'nin inşasıyla devam etti. Bununla birlikte en önemli vakıflarını Hisar'ın içinde kuran Murad, burada Şehadet Camii'ni yaptırdı ve iç kalenin iki kilometre batısında, bir hayli uzak Çekirge'de 767/1366'dan itibaren bir cami, medrese, imaret, hamam ve türbe içeren büyük bir külliye vücuda getirdi. Çabalarını Hisar'ın doğusunda yoğunlaştıran Yıldırım Bayezid ise ticaret semtinde Ulu Cami'yi ve Gök Dere'nin ötesinde, Hisar'dan iki kilometre kadar uzakta, geç 14. yüzyılda kent sınırlarının hâlâ epey dışında olması gereken bir yerde büyük Yıldırım Külliyesi'ni tesis etti. Keza bu dönemde At Pazarı diye bilinen ticaret semtinin kuzeydoğusundaki bölgede, Pınar Başı'nda, Hisar'ın güneydoğusundaki ilçede ve iç kalenin batısında Çınar Önü'nde birtakım gelişmeler olmuş görünüyor.

Bursa, I. Bayezid'in 1402'de Ankara'daki yenilgisini takiben Timur'un ordusuna bağlı bir birlik tarafından yağmalanıp yakıldığı halde, Çelebi Mehmed'in saltanatı sırasında Yeşil Külliyesi'nin inşasıyla birlikte kesin kes Gök Dere'nin doğusuna doğru genişlediğinde kendine geldi. Bu dönemde kentteki en çarpıcı büyüme II. Murad'ın refah getiren hükümdarlığı sırasında, Sultan Murad, Fazlullah Paşa, Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa, Umur Bey, Cebe Ali Bey, Şihabeddin Paşa ve Reyhan adları verilen yeni ilçe-

ler vakfedildiğinde görüldü. En yoğun nüfus Hisar çevresinde ve onun doğusundaki pazar semtindeydi; Gök Dere'nin ötesinde Yeşil Külliyesi ile Emir Sultan'ı merkez alan mıntıka da imar edilmeye başlandı. Bu dönemde Gök Dere üstünde Boyacı Kulu ve İrgandi adını taşıyan iki yeni köprünün inşa edilmesi, bu doğu ilçelerinin gelişmesiyle açıklanabilir. Genişleme batıya doğru da, Murad'ın 1426'da Çekirge yolu üzerinde cami, medrese, imaretten oluşan Muradiye Külliyesi'ni tamamlamasıyla ilerledi. Böylece, 1432'ye gelindiğinde, Burgonyalı tacir ve casus Bertrandon de la Broquière, Bursa'dan geçtiğinde "çok güzel bir ticari merkez, Büyük Türk'e ait en güzel kent" dediği bir yerle karşılaştı. Dahası bu, olduğundan daha bile büyük görünen bir kentti; zira Uludağ'dan (Bitinya Olimpos'u) kuzeye doğru akan Gök Dere'yle ayrılan bir dizi semtten meydana geliyordu. Bu semtleri "köy" diye adlandıran Burgonyalı devamla, Osmanlı padişahlarının Bursa'da gömüldüğünü ve kentte "hastane gibi birçok düzgün bina bulunduğunu, bunların üçünde dördünde [muhtaç olanlara] ekmek, et ve şarap (*sic*) dağıtıldığı"nı belirtmişti. İki de çarşı vardı ve birinde başka şeylerin yanı sıra ipekliler, değerli taşlar, inciler ve pamuklu kumaş satılıyorken, diğerinde önemli ticaret kalemleri pamuklular ve beyaz sabundu. "Kentin batı ucunda alçak bir dağın üstünde güzel, büyük bir kale var. İçinde bin kadar ev mevcut. Burası lord'un çok güzel ikametgâhının bulunduğu mahal... [içinde] bir bahçe ve lordun keyif çattığı çok güzel bir havuz bulunuyor."[12]

Beylikler ve erken Osmanlı dönemlerinin mimarisi

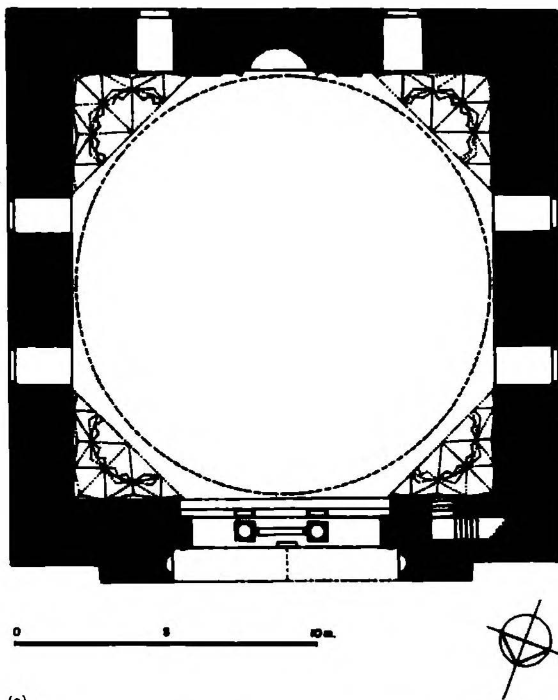
Beylikler ve erken Osmanlı dönemlerinin mimarisi 19. yüzyılın sonundan bu yana mimarlık tarihçilerinin dikkatini çekti. İncelemeleri kronolojik olmaktan ziyade bölgesel olan Friedrich Sarre, Rudolf Riefstahl ve Albert Gabriel gibi Avrupalı bilim insanlarının öncü çabaları, okumuş kitlenin o zamana kadar büyük ölçüde bilinmeyen bir sahayla tanıştırılmasında büyük katkı sağladı. 1930'lar ve 1940'larda, belirli Türkmen beyliklerinin mimarisini gözden geçirmek ve beylik dönemine tarihlendirilen spesifik mimari tipleri sistemli şekilde incelemek için Bursa, Edirne ve İznik dahil kilit konumdaki erken Osmanlı merkezlerinin anıtlarını yayınlamak üzere başka çabalar da oldu. 1950'lerin sonundan itibaren, daha önce bir hayli

mütevazı olan bir yayın akışı sahici bir sele dönüştü. Bu çalışmaların en önemlileri Oktay Aslanapa, Aptullah Kuran, Oluş Arık, Metin Sözen ve Rahmi Hüseyin Ünal gibi Türk mimarları ile sanat tarihçileri tarafından gerçekleştirildi. Özellikle Aslanapa, plan ve tarihle ilgili spesifik soruları aydınlatmak amacıyla beylik ve erken Osmanlı anıtlarına yönelik önemli kazılar yürüttü. Nihayet Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı mimarisini II. Mehmed döneminin sonuna kadar kapsayan anıtsal, çokciltli bir eser yayınladı. Bu literatürün bütün hacmine rağmen, 14. ve 15. yüzyılların Türk anıtlarının, Osmanlı malzemelerini kıyaslamalı olarak diğer beyliklerinkiyle bütünleştirmeye çalışan bir incelemesinin yayınlanmadığı olgusu ortada duruyor. Yine de bu mimarinin tipolojileri ve gelişme ana hatları iyi biliniyor.[13]

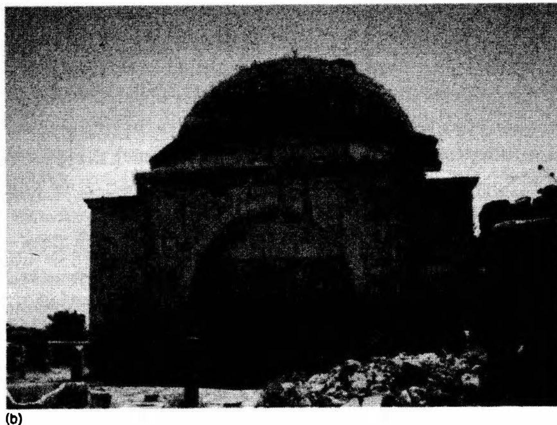
Yukarıda belirtildiği gibi, bağımsız Türkmen beyliklerinin 14. yüzyılın başında hızla çoğalması bir dizi bölgesel mimari etkinlik merkezinin belirmesine neden oluyor ve 13. yüzyılda Selçuklu mimarisini karakterize etmiş olan geniş üslup birliğinin yerine belirgin yerel ayrımlar içeren bir üslubun geçtiği bir ortam üretiyordu. Eski ve kökleri nispeten derinde yatan İslami geleneklere sahip Orta ve Doğu Anadolu'da, açıkça Selçuklulardan gelen üslupta yapıların inşası sürdü. Diğer yanda, Batı Anadolu beylikleri yalnızca Selçuklulardan türeyen fikirler ve söz dağarcıkları ile teknikler ve formüllerden yararlanmakla kalmayıp, yeni ele geçirilen bu sınır topraklarında karşılaştıkları antikçağ ve Bizans yapı geleneklerinden, bir de Memlûk mimarisinden çeşitli unsurları ödünç aldılar. Ne var ki, eski Selçuklu yurdu ile batı sınırındaki toprakların birbirinden tecrit olmuş çok farklı iki mimari bölge olarak varlıklarını sürdürdüğü sonucu çıkarılmamalıdır. Aslında, özellikle 14. yüzyılda gözle görülür bir örtüşme söz konusuydu; güçlü bir Selçuklu karakterine sahip yapılar zaman zaman batı uçlarında beliriyor ve Anadolu'nun içlerinde genellikle batı sınır topraklarıyla ilişkilendirilen daha yenilikçi strüktürler ortaya çıkıyordu.

Camiler

Beylikler ve erken Osmanlı cami mimarisinin özelliği çoğu zaman düzgün ve basit tipolojilere sığmayan çarpıcı bir form ve planlama çeşitliliğidir. En yaygın tipler arasında üç grup öne çıkar: tek kubbeli cami, hipostil

(a)

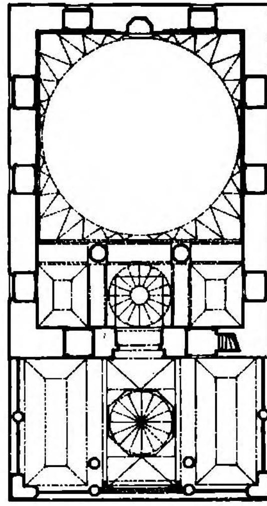

(b)

Resim 8.2 (a, b) İlyas Bey Camii, Balat (Milet), plan ve kuzey cephesinin görünümü Fotograf Walter B. Denny

[düz tavanlı] cuma camisi ve zaviyeli cami. Bunların açık farkla en yaygını, tromplar, Türk üçgenleri ya da pandantifler üstüne oturan tek bir kubbeyle örtülü kare bir ibadet mekânından ibaret basit tek kubbeli camilerdir. Minare, mevcutsa, genellikle giriş cephesinin sağına ya da soluna iliştirilir; gerçi kimi durumlarda, sözgelimi Tire'de Kazirzade Camii (geç 14. yüzyıl) ve Bilecik'te özgün Orhan Gazi Camii'nde (erken 14. yüzyıl) minare ayrık, serbest duran bir yapıdır. Genellikle küçük boyutta olan bu tip cami tüm Anadolu ve Osmanlı Balkanlar'ında hem 14. hem 15. yüzyıllarda inşa edildi. Bu tek kubbeli yapı tipinin öncülleri 13. yüzyıl Selçuklu mimarisinde, sözgelimi Akşehir'de Ferruh Şah (621/1224) ve Konya'da Hacı Ferruh (612/1215-16) camilerinde bulunabilir; en basit şekli ise Sinop'ta Saray Mescidi (776/1375), Kütahya'da Pekmez Pazarı Mescidi ve Afyon'da Kubbeli Mescit (731/1331) gibi yapılarca temsil edilir.

Gelgelelim bütün tek kubbeli camiler bu denli mütevazı değildir. Dönemin ölçek, malzemeler ve işçilik bakımından belki en çarpıcı tek kubbeli camisi olan Balat'taki (Milet) İlyas Bey Camii (res. 8.2), Menteşe emirince, Timur'un beyliğin bağımsızlığını yeniden tanımasını takiben 806/1404'te inşa edilmişti. Camiye ek olarak bir medrese ve baninin türbesinden meydana gelen, hepsi düzensiz bir avlunun çevresinde yer alan daha büyük bir külliyenin parçası olan İlyas Bey Camii kare planlıdır ve dış cepheleri 18 metre uzunluğundadır. Kırma taş ve kabaca yontulmuş taşla inşa edilen yapının hem içi, hem dışı Milet'in antik anıtlarından alınıp yeniden kullanılan mermerlerle kaplıdır. Eski fotoğraflarda kuzeybatı köşesine bitişik, tuğladan bir minare görülebilir. Kare ibadet mekânı Türk üçgenleri ve istiridye kabuğu benzeri oluk dolgulu tromplara oturan 14 metrelik bir kubbeyle örtülüdür. Aydınlanma iki sıra pencereyle sağlanır; üst sıradakiler geometrik mermer şebekelerle perdelenirken alt sıradakiler demir kafesle kaplıdır. Bu pencereler dış taraflarında çeşitli kabartı ve mukarnas kalıplarıyla çerçevelenir; lentoları boydan boya geometrik, epigrafik ve bitkisel kompozisyonlarla zenginleştirilmiş, bazıları mavi ve kırmızı mermer kakma işi içeren kabartma oymalarla süslüdür. Kuzey cephesindeki, Anadolu'da neredeyse eşsiz olan eyvan benzeri revak, yeniden kullanılmış mukarnas başlıklı antik sütunların taşıdığı, Memlûk üslubunda üç basık kemeri kuşatır; kemer taşları iki

(a)

(b)

Resim 8.3 (a, b) Yeşil Cami, İznik, plan (Boğaziçi Üniversitesi, Aptullah Kuran Arşivi) ve kuzeybatıdan görünüm

Fotoğraf Katharine Branning

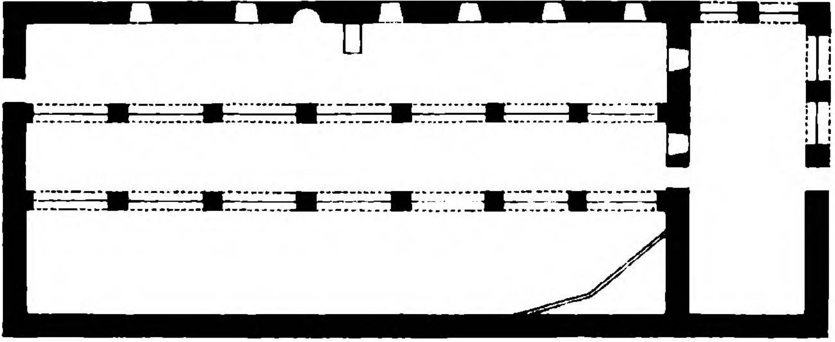
renklidir (ablak). Merkezi cümle kapısı girişinin sağ ve solundaki açıklıklar geometrik şebekelerle perdelenir. İç mekânda hâkim unsur, kemer köşeliklerinde bitkisel kompozisyonlu mukarnas ve geometrik şerit örgülü bordürlerle ve yarım kubbesinde altı sıra mukarnasla çerçevelenmiş görkemli mermer mihraptır. Özenli ve zarif işçiliğiyle olağanüstü olan taş oymacılığı, İlyas Bey Camii'ni emirlikler döneminin kalburüstü bir anıtı kılar. Bununla birlikte, kubbesi dönemin en büyüklerinden biri olsa da, tipolojik olarak yapı basit, tek kubbeli gruba aittir.

Tek kubbeli caminin yaygın bir varyantında tüm cephede iki, üç ya da beş kubbeli veya tonozlu gözden oluşan bir son cemaat yeri bulunur. Bu düzenlemeye İznik'te Hacı Özbek (734/1333-34), Kastamonu'da İbn Neccar (754/53) ve Kütahya'da Kurşunlu Camii (779/1377-78), Afyon'da Ak Mescid (800/1397-98), Tire'de Karahasan Camii (erken 15. yüzyıl) ve Zağra/Bulgaristan'da Eski Cami (811/1408-09) dahil tüm Anadolu ve Balkanlar'da 14. ve erken 15. yüzyıl camilerinde rastlanır. Başka bir varyant, iç mekânın kare planlı, kubbeyle örtülü bölümün sınırlarının ötesinde bir ya da birkaç yönde bir eklentiyle karakterize edilir. Sözgelimi Bilecik'teki Orhan Gazi Camii'nde (erken 14. yüzyıl) durum böyledir; yapı, haç planlı bir iç mekân oluşturacak şekilde sivri kemerlerle birbirine bağlanan dört muazzam ayağın desteklediği, yaklaşık 9,5 metre çapında bir kubbeyle örtülüdür. Edirne'de II. Murad'ın Darülhadis Camii'nde (838/1434-35) karşımıza çıkan daha yaygın bir varyant, yapının tüm cephesindeki revak ile kubbeli ibadet mekânı arasında bir giriş holüne sahiptir. Bu düzenlemenin en göze çarpan örneği, mimar Hacı bin Musa tarafından 780/1378 - 794/1392 arasında İznik'te Çandarlı Halil Hayreddin Paşa (ö. 1387) için inşa edilen Yeşil Cami'dir (res. 8.3). Caminin üç bölümlü revakı, yüksek sekizgen kubbe kasnağının üstünde merkezi tonozdan yükselen yivli bir kubbenin yer aldığı üstü yassı bir çapraztonozla örtülüdür. Tipik bir tek kubbeli, kare planlı yapının ibadet mekânı, geçiş bölgesinde Türk üçgenlerinden meydana gelen bir kuşağa sahiptir. İbadet mekânı ile revak arasında, iç mekânın geri kalan kısmından sivri kemerlerle birbirine bağlı bir çift heybetli sütunla ayrılan bir sahanlık yer alır. Üç bölümlü sahanlığın tonozu, sağır aydınlık fenerli yüksek ve yivli bir kubbeyi destekleyen merkezi tonozuyla revakın

bir yansımasıdır. Caminin dışı Balat'taki İlyas Bey gibi mermer kaplamadır ve bu kaplama iç duvarların alt kısımlarında da uygulanmıştır. Yine Balat'taki camide olduğu gibi sağ tarafa tuğladan bir minare iliştirilmiştir. Minare Selçuklu tarzında sırlı yeşil çinilerle süslüdür, cami de adını bu çinilerin renginden alır.[14]

Tek kubbeli camilerin hepsi olmasa da çoğu mahalle mescidiydi. Cuma camileri genellikle tek kubbelilerin çoğundan daha büyüktü ve karakteristik özellikleri çok ayaklı, bazilika gibi çeşitli planlara sahip olmalarıydı. İçlerinde en muhafazakâr örnekler Orta Anadolu'da, Karamanoğulları Beyliği'ndedir ve Ermenek Ulu Camii'nde (res. 8.4) olduğu gibi kıble duvarına paralel uzanan bir veya daha fazla kemer dizisi ya da sütun dizisiyle ayırt edilir. Kaba yontulmuş taştan yalın tasarımlı bir yapı olan Ulu Cami'de, basık, ağır taş örgüsü kemerlerle üç sahına bölünmüş dikdörtgen planlı bir ana ibadet mekânı vardır. Bu ana mekânın batısında bir giriş holü vardır ve tüm yapı ahşap ve toprak düz bir damla örtülüdür. Planıyla Konya Alaeddin Camii'nin doğu kanadı (muhtemelen 1155'ten önce) gibi Selçuklu dönemi camilerini hatırlatan Ermenek Ulu Camii, Karamanoğulları döneminin Hacıbeyler (759/1357-58), Arapzade (1374-20) ve Karaman'daki Dikbasan (840/1436) camileriyle benzerlik gösterir.

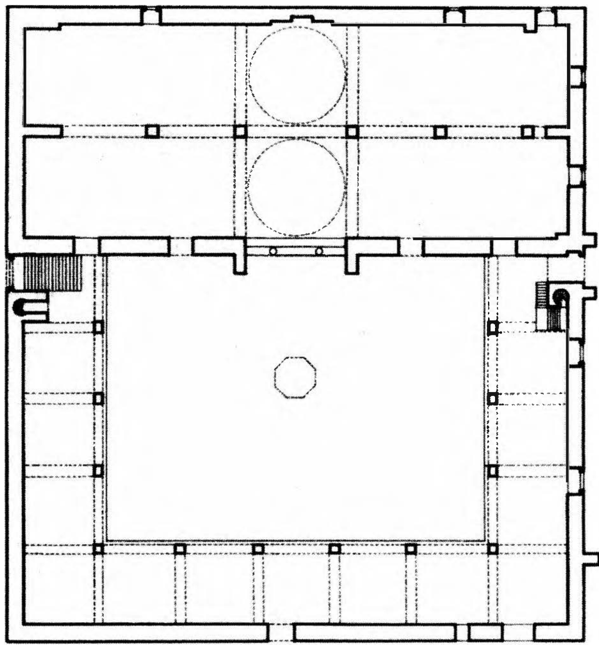
Ermenek Ulu Camii kuşkusuz Anadolu'ya özgü bölgesel geleneği yansıtırken, kıble duvarına paralel geçitli, ama mihrabın ekseni üstünde büyük, kubbeli gözlerin ya da çapraz sahınların olduğu ilgili camiler Suriye bağlantılıdır. Bu tipin en erken örneklerine Güneydoğu Anadolu'nun Artuklu topraklarında rastlanır. Örnekler arasında Diyarbakır Ulu Cami (7. yüzyıl, ama 1091-92'de yeniden inşa ve daha sonra restore edildi), Mayyafarikin Ulu Cami (Silvan, 1157'de tamamlandı) ve Dunaysir Ulu Cami (601/1204) bulunur. Bu tür camilerin Güneydoğu Anadolu'da 14. yüzyılın içlerine kadar inşa edilmeye devam ettiği, Artuklu hükümdarları Melik Mahmud es-Salih ve II. Melik Davud el-Muzaffer'in hizmetinde çalışan bir görevli olan Abdüllatif b. Abdullah'ın yaptırdığı Mardin Latifiye Camii'yle (772/1371) doğrulanır. Bununla birlikte, bu tür camilerin en ilginç ve tarihi öneme sahip örneği 14. yüzyılda Batı Anadolu'da, Aydın Beyliği'nde inşa edildi. Emir Aydın İsa b. Muhammed tarafından inşa edilen Ayasuluk İsa Bey Camii (776/1375) (res.

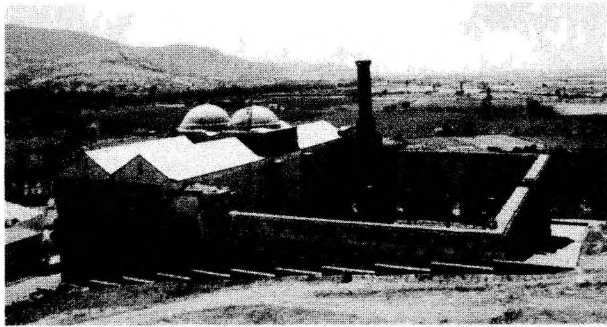
(a)

(b)

Resim 8.4 (a, b) Ulu Cami, Ermenek, plan (Diez ve başk., *Karaman Devri Sanatı*, s. 6) ve kıble duvarı boyunca uzanan ibadet mekânının görünümü Bildarchiv/Das Bild des Orients, Berlin, fotoğraf Gierlichs

(a)

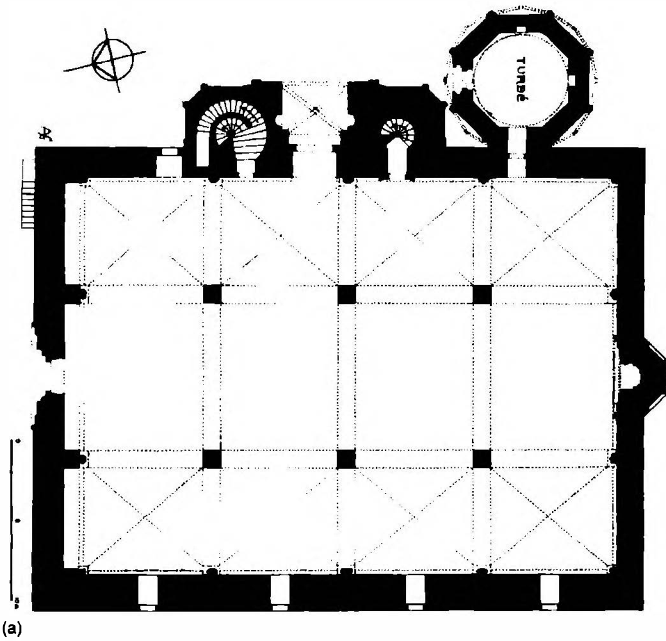

(b)

Resim 8.5 (a, b) İsa Bey Camii, Ayasuluk, plan (Kuran, *Mosque*, s. 62, University of Chicago Press'in izniyle) ve güneyden görünüm Fotoğraf Walter B. Denny

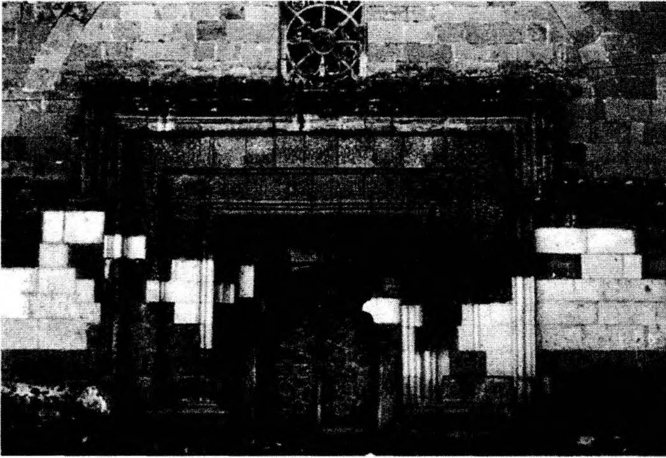
8.5), 52 x 56 metre ölçülerinde, çoğu yakındaki Efes harabelerinden yağmalanmış kireçtaşı ve mermerden yüksek duvarlarla çevrili, büyük dikdörtgen planlı bir yapıdır. Kuzey, doğu ve güney duvarları kaba kesme taştan yapılmayken, batıdaki duvar özenle kesilmiş taşlarla şekillendirilmiş olup caminin ana cephesi olarak vurgulanmıştır. İçeride yapı güneyde dar uzun bir ibadet mekânına bölünür, onun önünde kuzeyde dikdörtgen bir avlu yer alır; burası eskiden üç tarafında sütunlu revaklarla çevriliydi. Avluya üç taçkapıdan erişilir; biri kuzeydedir, diğer ikisi aynı zamanda, doğu ile batıda revakların ibadet mekânıyla birleştiği noktada bir çift minarenin kaideleri olarak işlev görür. İbadet mekânı içeride bir sütun dizisi tarafından kıbleye paralel bir çift sahına bölünür, bunlar da sırayla mihrap ekseninde üçgen pandantifler üstüne oturan kubbeli iki bölümü olan bir çapraz sahın tarafından kesilir. Bu planın öncülünün Emevi halifesi el-Velid'in erken 8. yüzyılda yaptırdığı Şam Ulu Camii olduğu bellidir. Batıdaki taçkapı üstündeki inşa kitabesinde belirtilen mimarın adı, Ali b. ed-Dimeşki (Dimeşk=Şam), bu bağlantıyı açıklar. Bu Suriye bağlantısı taçkapının uzun, dar boyutlarıyla, Eyyubi döneminin Halep'ini hatırlatan çift renkli mermerin kemer tablasındaki açılı düğüm işi motifiyle ve batı cephesinin alt pencerelerinin üstündeki payanda kemerinin iki renkli (ablak) geçmeli ek yerleriyle daha da vurgulanır.[15]

İkinci bir beylik dönemi cuma camisi tipinde, merkezi bir sahın ve yan sahınlar oluşturmak üzere kıble duvarına dikey sıra sıra sütun ya da ayaklar vardır. Ermenek'teki Ulu Cami gibi, bu "bazilikamsı" tipin kökenleri 13. yüzyılın Selçuklu cami mimarisinde, Divriği Ulu Cami (626/1299), Niğde Alaeddin Cami (620/1223) ve Beyşehir Eşrefoğlu Cami (699/1299-1300) gibi yapılarda aranmalıdır. Güzel bir 14. yüzyıl örneği, belki Kilikyalı Ermeni mimarların ilham ettiği, alışılmadık kuzey taçkapı ve bir çift minarenin kuşattığı doğu taçkapısıyla, iki parçalı ve pembe pencereleri ve doğu revakındaki yivli sivri kaburgatonozu dahil açıkça Gotik özellikleriyle Niğde Sungur Bey Camii'dir (736/1335-36). 18. yüzyılda bir yangını takiben birçok değişikliğe uğrasa da, iç mekânın başlangıçta kemer dizileriyle merkezi bir sahına ve kaburgatonozlar ile yıldıztonozların örttüğü yan sahınlara bölündüğü kuşku götürmez. (Gerçi Gabriel sahnın bölümlerinin kubbelerle örtülü olduğu

(a)

Dikkat: a planı içindeki Fransızca *Turbé* yazısı TÜRBE olacak

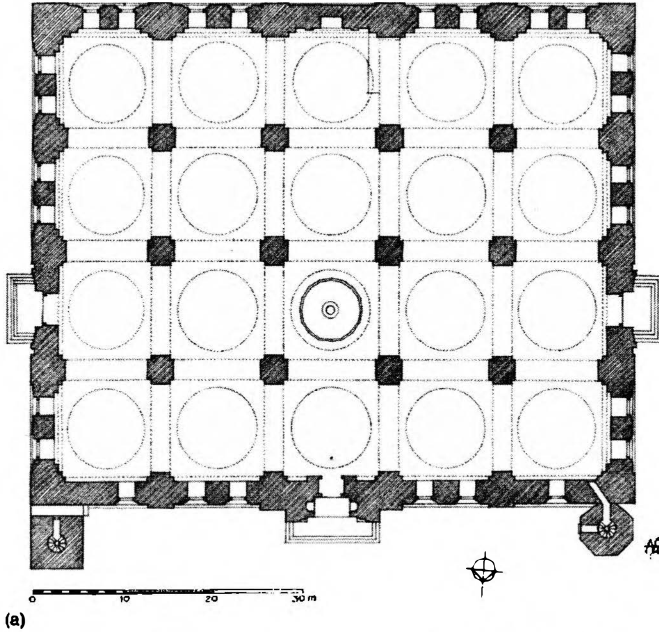

(b)

Resim 8.6 (a, b) Sungur Bey Camii, Niğde, plan (Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, I, s. 125) ve kuzeydeki taçkapının görünümü
Fotoğraf Walter B. Denny

yorumunda bulunur.) "Bazilikamsı" planlara Batı Anadolu beyliklerinde Birgi Ulu Cami (712/1312-13), Tire Ulu Cami (erken 15. yüzyıl) ve Kastamonu yakınında Kasaba Köyü'nün Mahmud Bey Camii'nde (768/1366-67) rastlanır. Osmanlı topraklarındaki örnekler Bergama Yıldırım Camii (801/1398-99), Filibe Hüdavendigâr Camii (y. 1389) ve –E.H. Ayverdi ile Robert Anhegger'in rekonstrüksiyonlarını takiben– Bursa Hisarı'ndaki Şehadet Camii'ni (767/1365-66) kapsar.[16]

Yine, Osmanlılarla çok yakından ilişkilendirilen başka bir cuma camisi tipi, ayak ya da sütunların iç mekânı her biri ayrı bir kubbeyle örtülü eşit birimlere bölen hipostil plandır. Erken bir örnek olan Hamidoğullarının Antalya Yivli Minare Cami (774/1373), başka bir anıttan getirilip yeniden kullanılan on iki sütunla Türk üçgenlerine oturan kubbelerle örtülü altı eşit göze bölünür. Daha erken dönem bir Bizans kilisesinin temelleri üzerine inşa edilen caminin simetrisi batıdaki ibadet mekânının uyumsuz bir ikizkenar yamuk şeklindeki uzantısıyla bozulur. Bu kubbeli hipostil tipin başka örnekleri bir zamanlar Osmanlı Beyliği'nin olduğu yerlerdedir; en önde gelen iki örneği I. Bayezid'in Niğbolu'daki zaferinin anısına inşa ettirdiği Bursa Ulu Cami (y. 802/1399-1400) ve Süleyman Çelebi'nin başlayıp biraderi Musa'nın tamamladığı Edirne'deki Eski Cami'dir (805-816/1403-1414). Bursa Ulu Cami (res. 8.7), 68 x 57 metre gelen büyük, dikdörtgen planlı bir yapı olup, inceden inceye yontulmuş kireçtaşlarıyla inşa edilmiş, dış cepheler her bir kubbe sırasını yansıtan ve iki katın pencerelerini çerçeveleyen körkemer dizileriyle canlandırılıp birleştirilmiştir. Kuzey cephesindeki ana giriş Selçuklu tarzında çıkıntılı bir taçkapıdır; bununla birlikte oyma işi 13. yüzyıldaki öncüllerinin çoğu kadar coşkulu değildir. İç mekân on iki muazzam ayakla yirmi eşit birime bölünmüştür ve her birim pandantiflere oturan birer yarım kubbeyle örtülüdür. Caminin –kuzey taçkapısı ile mihrap nişinin ve iki yan taçkapısının pekiştirdiği üzere– boyuna ve enine eksenlerinin kesişme noktasındaki kubbesinin üstünde açık bir gözpencere ve bunun altında fıskiyeli, on altı köşeli bir havuz bulunur. İç mekânda kubbeler eşit yükseklikte görünse de, dıştan bakıldığında yanlardan merkeze doğu ilerledikçe her kubbe sırasının yüksekliğinin arttığı bellidir. Son cemaat yeri olmayan caminin kuzey cephesinin köşelerine

(a)

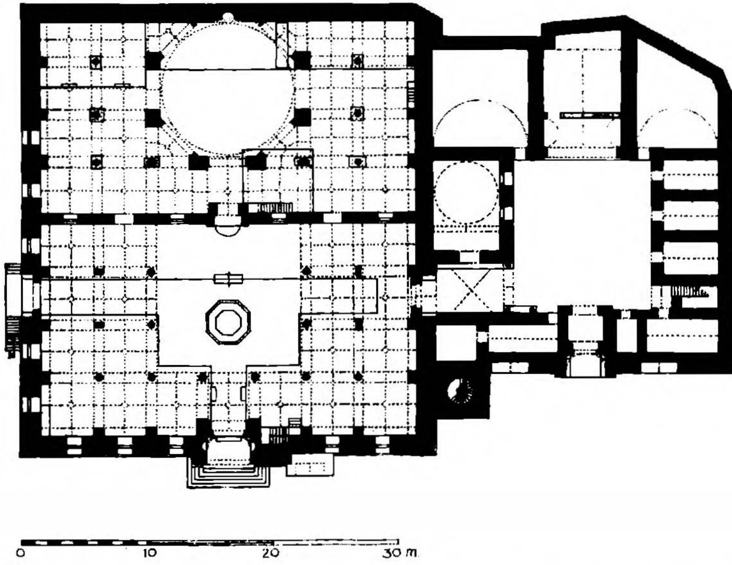
(b)

Resim 8.7 (a, b) Ulu Cami, Bursa, plan (Boğaziçi Üniversitesi, Aptullah Kuran Arşivi) ve ibadet mekânının içi
Fotoğraf Walter B. Denny

yerleştirilmiş iki minaresi vardır ve kuzeybatıdaki minare Bayezid'in başlangıçtaki temel yapısının tarihini taşır, buna karşılık kuzeydoğudaki muhtemelen I. Mehmed tarafından 815/1413 - 821/1421 arasında eklenmiştir.

Bursa Ulu Camii'nin kubbelerinin hepsi eşit boyuttayken, mihrap ekseni, eksen boyunca yerleştirilmiş olan kubbelerin artırılmış yüksekliğiyle vurgulanır. Mihrap ile eksenini vurgulamaya yarayan bu eğilim beylikler ve erken Osmanlı dönemleri cuma camilerinin karakteristik özelliğidir ve Ayasuluk İsa Bey Camii'nin mihrap ekseni üstüne çapraz sahın kondurulmasını, Niğde Sungur Bey Cami ve Birgi Ulu Cami gibi "bazilikamsı" camilerin merkezi sahnının genişlik ile yüksekliğinin artırılmasını ve Mardin Latifiye Camii'nin mihrap birimi üstüne inşa edilen büyük kubbeyi açıklar. Elbette, bunların hiçbiri 14. yüzyıl ya da erken 15. yüzyıl yapı ustalarının getirdikleri yenilikler değildir. 13. yüzyıl Anadolu'sunun Selçuklu dönemi camileri şöyle dursun, hepsinin de İslam mimarisinin en baştaki yüzyıllarına geri giden öncülleri var ve Tunus'ta Kayravan Ulu Cami ve Kahire'de el-Ezher ve el-Hakim camileri gibi yapılar bunları örnekler. Hipostil tipi bazı beylik ve erken Osmanlı cuma camilerinde görülen daha özgün bir eğilim, mihrabın önündeki çeşitli birimleri tek bir büyük kubbe altında kaynaştırmaktır. Bu eğilim yalnızca mihrabın önemini vurgulamakla kalmayıp, Anadolulu Türk mimarların kubbe tonozla deneyler yapma ve kapalı avlulu Celaledddin Karatay ve Fahreddin Ali medreselerinde olduğu gibi bunun sınırlarını hep daha büyük iç mekânlar için zorlayış çabalarını da yansıtır. Bu kez çokbirimli hipostil cuma camilerinin mihrap birimlerinin üzerine büyük kubbe inşa etme deneyleri, 14. yüzyılın sonuna doğru Batı Anadolu'da Manisa Ulu Camii'nde (778/1376) karşımıza çıkar (res. 8.8).

Saruhan Beyliği'nin hükümdarı İshak Bey'in yaptırdığı bu cami, Anadolu'daki 14. yüzyıl örnekleri içinde en önemli ve en ilginç plana sahip yapı olarak tanımlanmıştır. Külliyesinde bir medrese ve banisinin türbesi vardır, ikisi de batıda bitişiktir. Plan olarak cami, güneyde bir ibadet alanı ve kuzeyde revakla çevrelenmiş şadırvanlı bir avlu olmak üzere yaklaşık iki eşit mekân oluşturur; her ikisi de yaklaşık 16 x 30 metre ölçülerindedir. Yalnızca boyutlar benzer olmakla kalmayıp, iki birimin planları da keza birbirinin aynasıdır. Bu suretle, uzunluğu dokuz göz ve derinliği dört göz

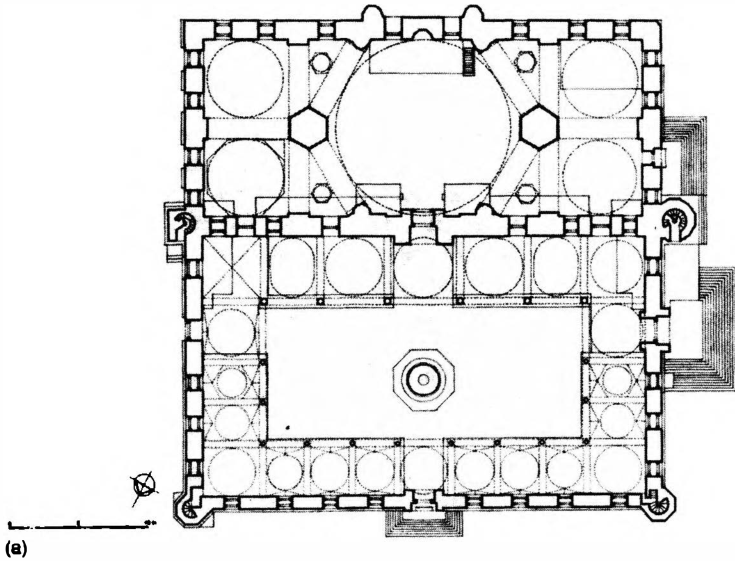

Resim 8.8 (a, b) İlyas Bey Camii, Manisa, plan (Riefstahl, *Southwestern Anatolia*, res. 3) ve ibadet mekânının iç görünümü

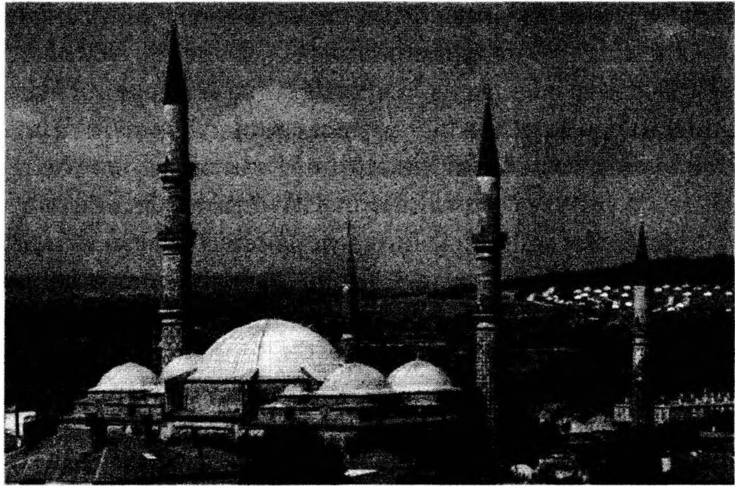
Fotoğraf Walter B. Denny

olan ibadet alanı, mihrap nişi önündeki dokuz göze eşit mekân hariç, bir dizi küçük kubbe tonozla örtülüdür. Mihrap nişi önündeki bu boşluğun üstünde, altı büyük ayağın ve kıble duvarının desteklediği sekizgen kemerlerin taşıdığı pandantiflere oturan 10,8 metre uzunlukta tek kubbe yükselir. Birleşik iç uzama sahip bir ibadet mekânı yaratmak için mihrap nişi önünde bir sekizgen üstüne büyük bir kubbe oturtma formülünün 12. ve erken 13. yüzyılın Güneydoğu Anadolu cami mimarisindeki benzer düzenlemelerle muhtemelen belli belirsiz bir bağlantısı olsa da, Manisa Ulu Camii'ndeki kullanımı Batı Anadolu'da yeni bir gelişmeyi temsil eder. Söz konusu gelişme Osmanlı mimarisinin sonraki evriminde hatırı sayılır bir öneme sahip olacaktır. Osmanlı mimari gelişmesi bağlamında İshak Bey'in camisinin avlusu da önemlidir. İbadet mekânı gibi avlunun da genişliği yedi, derinliği dört gözdür, ama güneydeki yine dokuz göze eşit alan açık bırakılmış olup hemen ibadet mekânının cephesi önünde şadırvanlı bir avlu meydana getirir. Bu açık, kemerli şadırvan avlusu Anadolu Selçuklu mimarisinde neredeyse tümüyle eksik olan bir unsurdur ve ibadet mekânının büyük kubbesiyle birlikte, 15. ve 16. yüzyılın Osmanlı mimarisinde tam ifadesini bulacak gelişmelerin habercisi niteliğindedir.

Osmanlılar ilk kez Manisa'daki camide açığa çıkan bu mimari dille Tekirdağ yakınındaki Hayrabolu'da Güzelce Hasan Bey Cami (809/1406-07) ve daha önemlisi Edirne Üç Şerefeli Cami (841-851/1437-1447) gibi yapılarda yakından ilgilenmeye başladı. Özellikle Üç Şerefeli Cami (res. 8.9) hem planlamada, hem strüktürde cüretkâr bir sıçramayı temsil eder. II. Murad'ın Konstantinopolis'in fethinden hemen önceki yıllarda yaptırdığı caminin yerleşim planı neredeyse karedir, yapı 66,5 x 64,5 metre ölçülerindedir, ondan önce gelen şadırvanlı avludan üçte iki ölçüde daha derin olan uzun dikdörtgen planlı bir ibadet mekânı vardır. Kuzeydeki taçkapı ve batıdaki yan kapıdan girilebilen avlu, çeşitli boylarda yirmi iki yuvarlak ve oval kubbenin örttüğü bir revakla kuşatılmıştır. Avlunun güney tarafı boyunca beş göz ve kuzeyi boyunca yedi göz vardır. Ancak Murad'ın camisinin en ayırt edici özelliği uzun dikdörtgen ibadet mekânıdır. Manisa Ulu Cami gibi bu da çokkubbeli sekiz gözlük bir cuma camisi olarak görülebilir. Dört gözü birleştirilmiş ve 24 metrelik büyük bir merkezi kubbeyle örtülmüştür. Daha alçak yan kub-

(a)

(b)

Resim 8.9 (a, b) Üç Şerefeli Cami, Edirne, plan (Kuran, *Mosque*, s. 177, University of Chicago Press'in izniyle) ve ibadet mekânı kubbelerinin düzenlemesini gösteren çatı örtüsünün görünümü
Fotoğraf Walter B. Denny

belerin ve yüksek merkezi kubbenin yarattığı etki, İstanbul'un 16. yüzyıldaki büyük selatin camilerini karakterize eden hacimlerin piramitsi yoğunlaşmasının habercisidir. Manisa Ulu Cami'nin aksine, Edirne'deki caminin merkezi kubbesini bir altıgen taşır; kubbeyi kuzey ve güneyde ibadet mekânın duvarları, doğu ve batıda ise bir çift muazzam altıgen ayak destekler. Dışta, merkezi kubbenin onikigen kasnağını sekiz payanda kemer takviye eder ki bu, Osmanlı mimarisinde bu düzenin ilk kullanılışıdır. İçeriden bakıldığında merkezi kubbe duyulara bütünüyle hükmeder, ancak yaratılmak istenen mekân birliği algısı altıgenin kemerlerinin alçak duruşu yüzünden azalır. Avlunun köşelerine eşit olmayan yükseklikte ve farklı tasarımlı dört minare yerleştirilmiştir. 67,65 metre yüksekliğe tırmanan güneybatıdaki minare, yakındaki Selimiye Camii'ninkilerden sonra Osmanlı mimarisinin en yüksek minaresidir. Murad'ın camisine adını veren, minarenin üç şerefesidir.

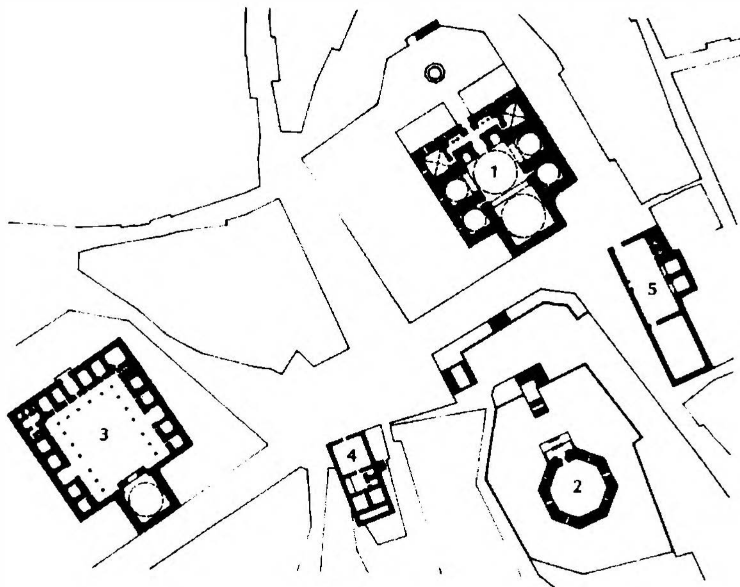
Böylelikle Üç Şerefeli Cami, Türk mimarisinde 14. ve erken 15. yüzyılda yaşanan gelişmelerin bir tür doruk noktasıdır; bir yanda 13. ve 14. yüzyılların Anadolu hipostil cuma camileri ile Türk yapı ustalarının gitgide daha geniş kubbe tonoz deneylerinden türemiştir. Cami gerek planlama gerek strüktür bakımından, Osmanlı mimarisinde 16. ve 17. yüzyılların klasik dönemini karakterize eden geniş, merkezileştirici kubbelerin hâkim olduğu büyük camilerin gelişmesinde bir çıkış noktası olarak görülmelidir.[17]

Son olarak, sanat tarihi literatüründe zaman zaman basit, tek kubbeli camilere ve çeşitli cuma camilerine ilaveten 14. ve erken 15. yüzyıla ait üçüncü bir Türk camisi tipi, Bursa ya da ters-T camisi denen tip ayırt edilir. Yakın dönem araştırmaları bu sonuncu tipin aslında eğitsel, sosyal ve dinsel olmak üzere çeşitli işlevlere hizmet eden çokamaçlı bir yapı olduğunu düşündürür ve bunu akılda tutarak söz konusu tipi tanımlamak için "zaviyeli cami" terimi önerilmiştir. Çokişlevli bir açıklamayı destekleyen iddiaları sistemli bir şekilde ortaya koyan Semavi Eyice bu yapıların tipik olarak, kıble tarafında kubbeyle örtülü bir mihrap, onun arkasında kubbeyle örtülü bir şadırvan avlusu, şadırvan avlusunu sağlı sollu çevreleyen simetrik düzenlenmiş odalar ve kuzey cephesi boyunca bir revak içeren bir T-planıyla karakterize edildiğini belirtir. Şayet varsa, minarelerin daha sonraki ilave edildiği genellikle kanıtlanabilir.

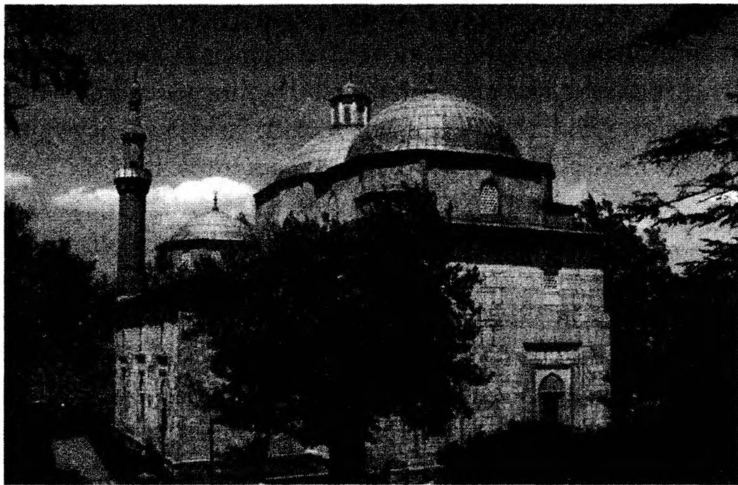
14. ve 15. yüzyıllara tarihlendiren bu tür altmıştan fazla yapı hâlâ ayaktadır ve neredeyse tamamı Osmanlı Beyliği'ne katılmış topraklardadır. Erken örnekler örneğin İznik'te Nilüfer Hatun İmareti (790/1388) ve Yakup Çelebi Zaviyesi (geç 14. yüzyıl), Milas'ta Firuz Bey Camii'dir (797/1394-95). Bununla birlikte bu tür en güzel yapılar Bursa ve Edirne'dedir. Bu örnekler arasında I. Murad'ın Çekirge'deki Hüdavendigâr İmareti (767-787/1366-1385), Yıldırım Bayezid'in Bursa'nın doğu varoşlarındaki Bayezid İmareti (yapımına y. 793/1390'da başlandı) ve II. Murad'ın Hisar'ın batısında kalan Muradiye Cami (830/1426) ile Edirne'nin kuzey kenar semtlerindeki Muradiye Zaviyesi (839/1436) vardır; bu yapıların her biri türbe, medrese, hamam ve imaretler içeren daha büyük külliyelerin çekirdeğidir.

Bursa zaviyeli camilerinin tartışmasız en çarpıcı olanı, Çelebi Mehmed'in inşa ettiği, bezeme çalışmaları 1424'e kadar süren Yeşil Cami'dir (822/1419-20) (res. 8.10). Medrese, imaret ve türbeden oluşan bir külliyenin parçası olan caminin mimarı, Doğu Trakya'daki Dimetoka'da Çelebi Sultan Mehmed Camii'ni de (824/1421) inşa eden Hacı İvaz b. Ahi Bayezid'di. Başlangıçta caminin önünde 1855 depreminde çöken beş gözlük bir son cemaat yeri vardı. Bu nedenle, şu anki şekliyle cephe iki kata bölünmüştür ve arkasındaki giriş blokunun iki katlı elevasyonunu yansıtır. Birinci kattaki pencereler mukarnaslı çerçeveler ve zengin oymalı körkemerlerle kuşatılmıştır. İkinci katınkiler ise balkon olarak tasarlanmıştır ve alçak, kafes işi taş korkuluklar içerir. Çatı hattına kadar çıkan uzun taçkapı cepheye girintilidir. Alçak kabartma bitkisel girift oyma bezemeli kapı, 13. ve 14. yüzyıl tasarımından açık bir kopmayı temsil eder ve küçük değişikliklerle 19. yüzyıla kadar devam edecek olan emperyal Osmanlı üslubunun ilk örneğidir.

Caminin içinde, kubbeli bir şadırvan avlusuna açılan üçü büyük, biri küçük dört eyvan vardır. İbadet mekânı işlevi gören güneydekinde bir mihrap yer alır. Biraz daha küçük olan iki yan eyvanın her birinin yanında bir çift oda yer alır. Küçükçe olan kuzey eyvanı ise giriş geçididir. Bol bezemeli giriş blokunda, şadırvan avlusuna bakan ve hünkâr mahfili olarak işlev görmüş olması gereken bir ikinci kat balkonu vardır. Giriş eyvanı bir beşiktonozla örtülüyken, yan eyvanlar, kıble eyvanı ve merkezi avlu, Türk üçgenleri ve tromp kuşakları üzerine oturan kubbelerle örtülüdür. Şadırvan avlusunun

(a)

(b)

Resim 8.10 (a, b) Yeşil Külliyesi, Bursa, mevki planı ve caminin dışının güneybatıdan görünümü
Fotoğraf Walter B. Denny

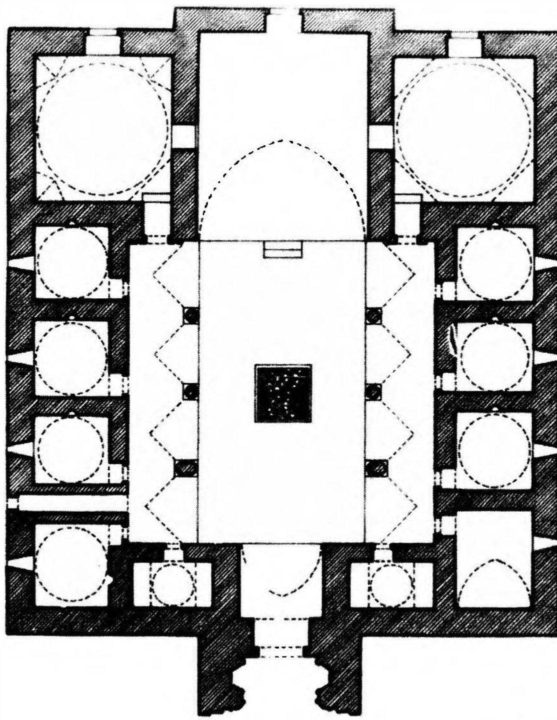
merkezinde, kubbedeki 15. yüzyıl gözpenceresinin yerini alan 19. yüzyıla ait aydınlık fenerinin altında sekizgen bir havuz bulunur. Giriş cephesinin iki köşesindeki minareler de 19. yüzyıldan kalmadır. Yeşil Cami'nin tasarım bütününde yapıyı Bursa ile Edirne'deki diğer çağdaş zaviyeli camilerden ayırt edecek az şey varken, bezemenin zenginliği ve canlılığı erken Osmanlı anıtlarının en güzeli olma iddiasını destekler. Gerçekten de, inşaat ve bezemede hiçbir çaba ve masraftan kaçınılmamış gibidir. Özenle yontulmuş taşlarla inşa edilmiş olan caminin tüm cephesi, taçkapısı ve pencere çerçeveleri mermerdendir; ama en şatafatlı kısmı içidir. İç mekân başlangıçta, kimi izleri günümüze kadar kalmış olan kalem işi yapraklı arabesklerle ve *cuerda seca* çini kaplamalarla zenginleştirilmişti. Söz konusu çiniler hem teknik olarak, hem arzu edilen amaç bakımından Timurlu Semerkant'ı ile Herat'ının boydan boya çini cephelerini hatırlatır.[18]

Çelebi Mehmed'in yapısının şu anki adının (Yeşil Cami) doğrular göründüğü gibi, kamuoyu ve bazı mimarlık tarihçileri bu T-planlı yapıların cami olduğunu savunmayı sürdürürken, bilim insanları merkezi avluyu kuşatan yan odaların işlevine dair öteden beri zihin yorup, bu birimleri başka şeylerin yanı sıra toplantı salonu ve medrese olarak tanımlamıştı. Bunların zaviye, yani gezgin dervişler ve seyyahlar için misafirhane olarak işlev gördüğünü ilk kez ileri süren Türk mimarı Sedat Çetintaş oldu ve bu fikir Semavi Eyice'nin araştırmalarıyla daha da desteklendi. Eyice, Sahib Ata Fahreddin Ali'nin (678/1279-80) Konya'da inşa ettiği Larende Camii'ne bitişik olan 13. yüzyıl hankâhı gibi yapıların doğrudan bu tür misafirhanelerin öncüleri olduğunu belirtiyordu. Yan odaların tabhane işlevi görmüş olabileceği, içlerinde –kiler olarak kullanılan, misafirlerin rahat etmesini sağlayan– gömme dolaplar ile ocakların yer alışından kaynaklanıyor. Vakıf kitabeleri, vakfiyeleri ve dönemin diğer belgelerinde bu yapıların birçoğuna cami değil, imaret ya da zaviye diye atıfta bulunulması durumu daha da açık kılar. Dolayısıyla, şu andaki adlandırılma şekillerine rağmen bu yapılar yalnızca ibadet ihtiyacına değil, hayır işleri ve öğrenime de hizmet eden çokamaçlı yapılara benzemektedir. Kuruluşları da en azından bazen Ahilikle, yani geç Selçuklu ve erken Osmanlı dönemlerinin fütüvvet ideallerine bağlı zanaatkârlar arasından devşirilen kişilerin mensup olduğu yarı

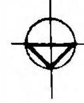
dini tarikatla ilişkilendirilmiş görünüyor. Bu yapıların amacı seyyahlara barınak sağlamaktı; aynı zamanda, Osmanlı'nın genişleme dönemi sırasında yeni yerleşilen bölgelerdeki Türkleştirme ve İslamlaştırma sürecine maddi manevi destek sağlıyorlardı; İbn Battuta'nın 14. yüzyıl başında Anadolu'daki yolculuklarının hikâyesinde yalnızca bu tür misafirhanelerin değil, onları idame ettiren Ahilerin tasvirleri de vardır. Ahi tarikatları daha sonra, 16. yüzyılda, özgün karakterlerini kaybedince, bu zaviyeli camiler de bazı işlevlerini yitirdi ve bugün olduğu üzere basit camilere dönüştü.[19]

Medreseler

Beylikler ve erken Osmanlı dönemi medreseleri, 13. yüzyıl Selçuklu medreselerinin iki tipini devam ettirir. Daha yaygın olan açık avlulu tip yalnızca Anadolu'da değil Balkanlar'da da görülür. Güzel bir örnek, Karaman hükümdarı Alaeddin Bey'in eşi ve Osmanlı padişahı I. Murad'ın kızı Nefise Sultan'ın Karaman'da yaptırdığı Hatuniye Medresesi'dir (783/1381-82) (res. 8.11). Simetrik planlı yapı, Sivas'taki 13. yüzyıla ait Gökmedrese'den kopya edilen, kuzey cephesinden dışarı taşan, ağır bezemeli ve bir hayli arkaik bir cümle kapısına sahiptir. Kapının ötesinde, bir çift kubbeli küçük odanın çevrelediği ufak bir giriş eyvanı medresenin merkez avlusuna erişimi sağlar. Avlunun iki yanı yeniden kullanılan sütunlarla yapılma revaklar, bunların ardında kubbeli talebe odaları vardır. Avlunun arka tarafındaki yükseltilmiş bir eyvan muhtemelen yaz dershanesi olarak hizmet ediyordu. Burası geleneksel Selçuklu tarzında, her iki yanında bir çift kare planlı ve kubbeli oda yer alır; odalara çerçeveleri palmet ve lotus motifli zengin oymalı kapılardan girilir. Eyvanın solundaki odada, ilk yapıldığında, sandukası artık mevcut olmasa da, medresenin banisi Nefise Sultan'ın mezarı vardı, sağda ise belki bir kış dershanesi bulunuyordu. Meinecke hem eyvan hem de mezar odasında koyu camgöbeği yeşili sırlı altıgen çinilerden meydana gelen duvar kaplamaları bulunduğunu ortaya koydu. Sandukanın da çini kaplı olmuş olması pekâlâ mümkündür. Cümle kapısı üstündeki bir kitabede mimar olarak Hoca Ahmed b. Numan'ın adı geçer. Medrese aşırı restorasyon görmüş olsa da, özgün halinde Karaman'ın en zengin bezenmiş yapısı olduğu açıktır.

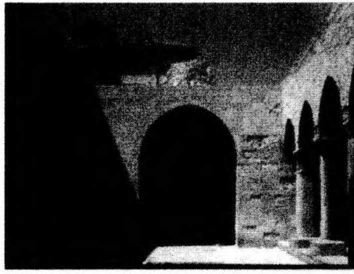

(a)

(b)

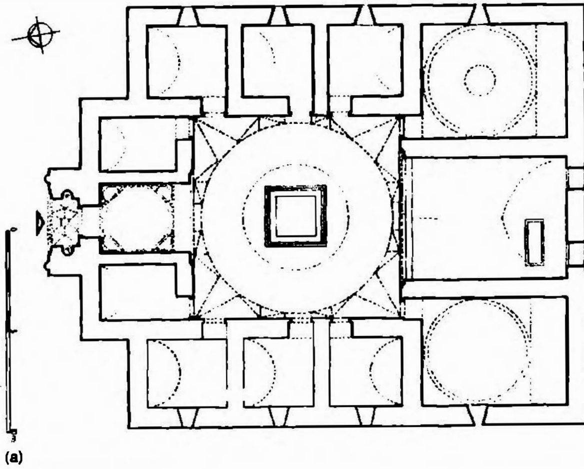

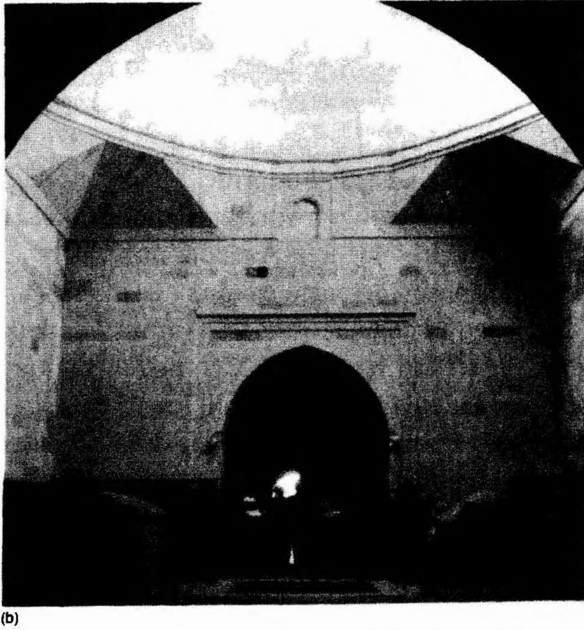
(c)

Resim 8.11 (a, b, c) Hatuniye Medresesi, Karaman, plan (Boğaziçi Üniversitesi, Aptullah Kuran Arşivi), taçkapı ve avlunun görünümü Fotoğraf Bernard O'Kane, Katharine Branning

Benzer şekilde planlanmış açık avlulu medreseler arasında Karaman Beyliği döneminden Ermenek'te Tol Medrese (740/1339-40) ve Kayseri'de Hatuniye Medresesi (835/1431-32), Hamid Beyliği döneminden Eğridir'de Dündar Bey Medresesi (701/1301-02) ve Amasya'da İlhanlılardan kalma Bimarhane (708/1308) vardır. İnce bir işçiliğin ürünü olan Niğde Ak Medrese (812/1409-10) iki katlı yapısıyla ve ana cephenin ikinci katı boyunca uzanan, daha ziyade Bursa Hüdavendigâr İmareti'ninkini andıran Gotik görünüşlü iki parçalı kemerli balkonuyla dikkati çeker. Aksaray'daki büyük ve geleneksel Zincirli Medrese (15. yüzyıl ortası) dört eyvanlı planıyla öne çıkar.

Beylikler döneminde bir hayli seyrek görülen kapalı avlulu medreseler, açık avlulu benzerleri gibi Selçuklu modellerine dayanır. Beylikler döneminin en erken örnekleri olan İlhanlıların Yakutiye (710/1310-11) ve Ahmediye (714/1314-15) medreseleri Erzurum'da inşa edilmişti. Her ikisi de, Divriği'deki Turan Melik Darüşşifası'nı (626/1228-29) akla getiren çapraztonoz ve beşiktonozlarla örtülü dikdörtgen planlı merkezi avlulara sahiptir. Özellikle Yakutiye güzel, kabartma oymalı taçkapısı, başlangıçta bir çift tuğla minareyle kuşatılmış cephesi ve arkadaki kubbeli türbesiyle, yakındaki 13. yüzyıl ortasından kalma Çifte Minareli Medrese'yi yansıtır. Beylikler döneminin Orta Anadolu'daki kapalı avlulu medreseleri, Karatay Medresesi (649/1251-52) ve İnce Minareli Medrese'yi (y. 1265) hatırlatan yarım küre kubbeli avlularıyla daha ziyade Konya geleneğine yakındır. Karaman'da eskiden böyle iki yapı vardı. Bunlardan ilki, artık ayakta olmayan Emir Musa Medresesi, Karamanoğlu Musa Paşa tarafından kurulmuştu ve 14. yüzyılın ortalarına tarihlendiriliyordu. Şeklen kapalı avlulu medrese tipine ait olduğu halde kuruluş kitabesinde imaret olarak anılan ikincisi ise 836/1432'de Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından inşa edilmişti. Erken beylikler dönemine tarihlendirilen Konya tipinde kapalı avlulu üçüncü bir medrese de Germiyan Beyliği'ndeki Kütahya Vacidiye Medresesi'dir (res. 8.12). Bu yapı yerel gelenekte bir gözlemevi olarak kabul görür ve Germiyan hükümdarı Süleyman Şah'ın saltanatı sırasında (1363-1387) Kütahya'da yerleşmiş olduğu söylenen, dini ve dindışı bilimlerde otorite olan Abdülvecid ibn Muhammed (ö. 1434) adında bir Horasanlıyla ilişkilendirilir. Ne var ki taçkapısındaki kitabesinde, 714/1314'te Germiyanoğlu emirlerinden I. Yakub

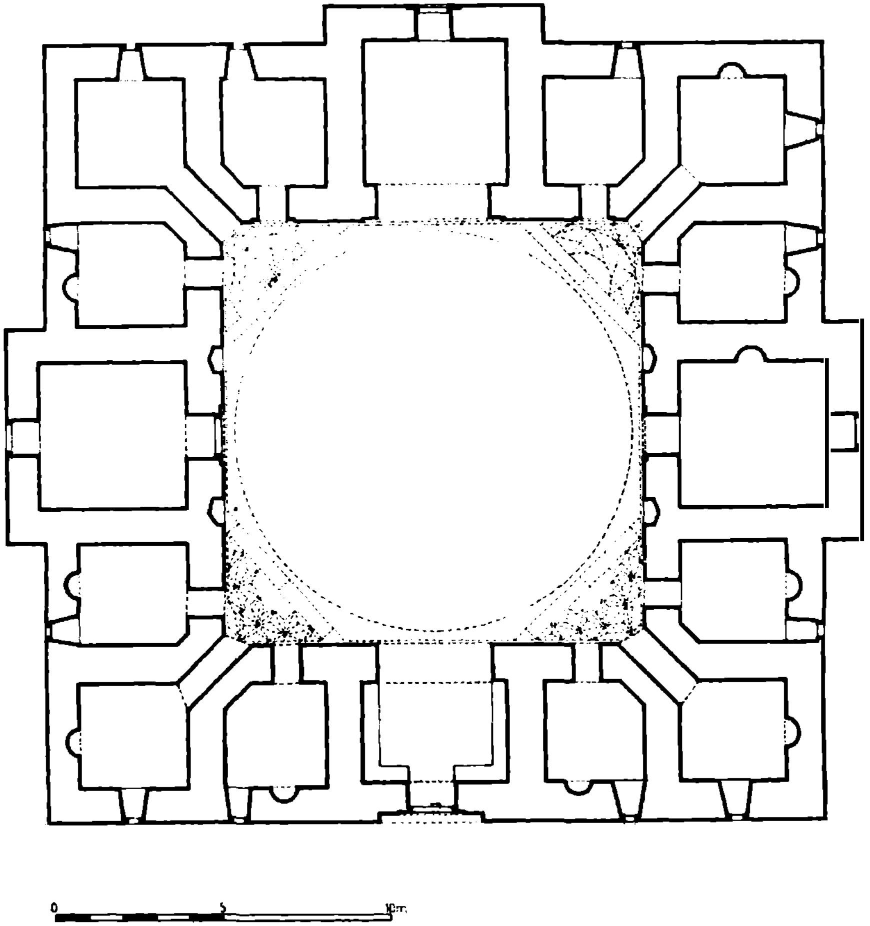

Resim 8.12(a, b) Vacidiye Medresesi, Kütahya, plan (Boğaziçi Üniversitesi, Aptullah Kuran Arşivi), avlu ve eyvanın görünümü

Fotoğraf Katharine Branning

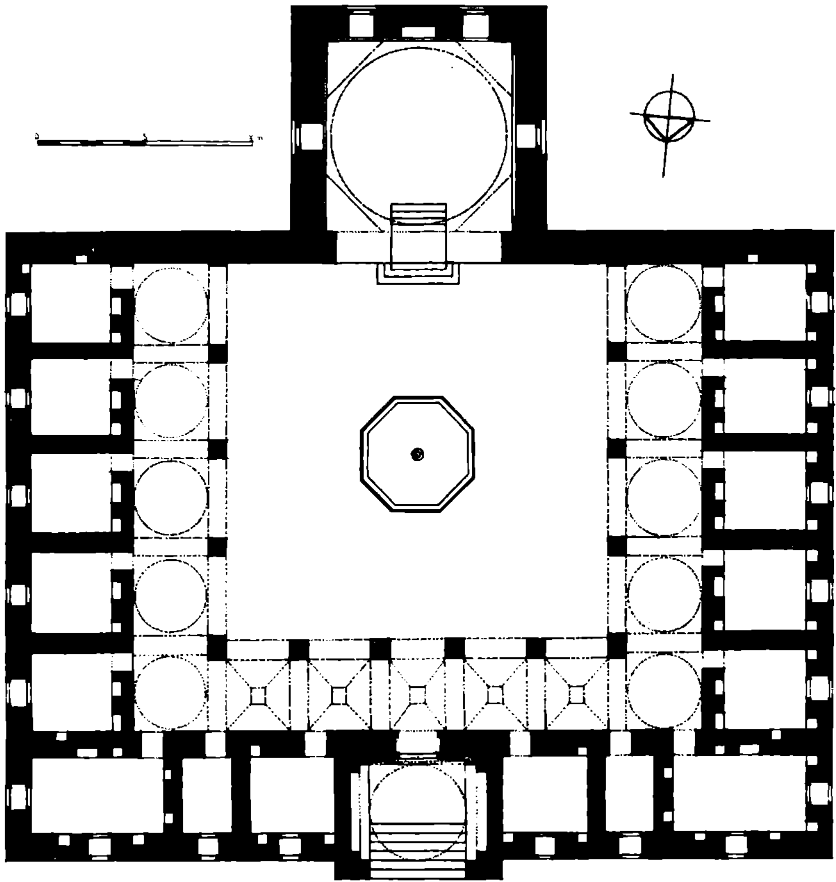
Bey (Mubarizeddin Umur Savcı; kızı, II. Yakub Bey'in annesidir) tarafından Alaşehir'in cizye geliriyle tesis edildiği belirtilir.[20] Yontma kumtaşından inşa edilen medrese yakın geçmişte geniş çapta restore edildi. Yine de, planının başlangıçta tam simetrik olduğu bellidir. Ana cephe, medresenin uzunlamasına ekseni üstünde yer alan epey basit, ama fazlasıyla çıkıntılı bir taçkapıyla üç katlı bir düzenleme sunar. Tromplar üstünde bir kubbeyle örtülü ve bir çift küçük, beşiktonozlu odayla çevrili bir giriş holü, Türk üçgenleri üstünde 9,5 metre çapında bir kubbeyle örtülü, büyük gözpencereli bir merkezi avluya erişimi sağlar. Kare bir havuz, her iki yanda beşiktonozlu üç talebe odasıyla kuşatılmış avlunun ortasını işgal eder. Medresenin arka tarafında, sık tekrarlanan bir formül uyarınca, sivri beşiktonozla örtülü yükseltilmiş bir eyvanın iki yanında simetrik birer kubbeli oda vardır. Eyvan başlangıçta dershane işlevi görmüş olmalıdır, ama bugün burada medresenin müderrislerinden Molla Vacid'e (ö. 1434) ait olduğu söylenen bir sanduka yer alır. Eyvanın iki yanındaki odalardan birinin özgün halinde banisi Mubarizeddin Umur'un türbesi olarak kullanılıp kullanılmadığı belirsizdir; iki odada da sanduka izine rastlanmaz. Genel olarak medrese, taçkapıyla ve eyvanın etrafındaki dar bir çerçeveyle sınırlı kalan kabartma oyma bezemesi epeyce yalın ve çıplak bir görünüş sunar. Gelgelelim formel açıdan önceki yüzyılın ikinci yarısının Konya ve Çay kapalı avlulu medrese geleneğine yakından bağlıdır.[21]

Kapalı avlulu medreseler Batı Anadolu'nun Türkmen beyliklerinde hemen hemen bilinmez. Görünüşe bakılırsa Osmanlı'ya ait tek istisna, Merzifon'un 25 kilometre kadar uzağındaki Gümüş kasabasında yer alan Haliliye Medresesi'dir (res. 8.13). Çelebi Mehmed'in 1413'te beylerbeyliğe getirdiği eski Gümüş Madeni emiri Hacı Halil Paşa'nın inşa ettiği medrese, moloz taş ve tuğladan yapılma olup dört cephesinin üçünden dışarı taşan dershaneleriyle kare planlıdır. Merkezi avlu günümüzde ahşap sütunların taşıdığı bir revakla çevrelenmiş olmasına rağmen, revakın altındaki Türk üçgenleriyle doldurulmuş tromplar avlunun özgün halinde yaklaşık 12,6 metre çapında bir kubbeyle örtülü olduğunu açığa kavuşturur. Kitabelerine göre 816/1413 - 818/1415 arasında inşa edilen medrese, 13. yüzyıl geleneğinde, küçük değişikliklerle olsa da açık avlulu medreseye yakınlık gösteren Osmanlı mimarisinde benzersiz bir yere sahiptir.

Resim 8.13 Haliliye Medresesi, Gümüş, Merzifon, plan

Orhan Gazi ile I. Murad'ın saltanatları sırasında Bursa, İznik ve Yenişehir'de birçok medresenin inşa edildiği kaydedilmiş olsa da bunlardan yalnızca birkaçı ayakta kaldı. En dikkat çekenleri Bursa'daki Lala Şahin Paşa Medresesi, İznik'teki Süleyman Paşa Medresesi ve Murad Hüdavendigâr'ın

Resim 8.14 Muradiye Medresesi, Bursa, plan Gabriel, *Une capitale turque*, s. 113

Çekirge'deki imaretinin ikinci katında bulunan medresedir. Bunlar asimetrik ya da kural dışı yapılardır. Osmanlı mimarisinde tipik hale gelecek olan açık avlulu medreseler Yıldırım Bayezid'in saltanatına kadar ortaya çıkmadı. Bunlar, Yıldırım Bayezid'in Bursa'nın doğu varoşlarındaki, yaklaşık 802/1399-1400'de tamamlanan külliyesinde yer alan medresesinde olduğu gibi, zaman zaman daha büyük dini ve sosyal külliyelerin bir parçası olarak

inşa edildi. Bayezid'in uzun, dar, dikdörtgen planlı medresesine ana cepheden, yüksek, sekizgen bir kasnağın üzerine oturan bir kubbeyle örtülü bir eyvandan giriliyordu. Avlu üç yanda, arkalarında talebe hücrelerinin dizildiği revaklarla çevrilidir. Zemini avlu yüzeyinden iki basamak yukarıda olan kare planlı dershane girişin karşı tarafındadır ve yine yüksek sekizgen bir kasnağın üstünde büyük bir kubbeyle örtülü olup, giriş eyvanının tonozlu yapısının aynası gibidir. Yeni bir Osmanlı mimari üslubunun işaretleri arasında Selçuklu cümle kapılarının abartılı bezemelerinin terk edilmesi, dershane eyvanının avluya açık, kare planlı bir odaya dönüşmesi ve karınlı bir sivri tonozla örtülmesi; dıştan ise 13. ve 14. yüzyıl medreselerinin blok benzeri kütlesinin, kubbeler ile bacaların ritmik bir dizilişiyle örtülmesi, yani daha eklemli bir kompozisyona dönüşmesi yer alır.

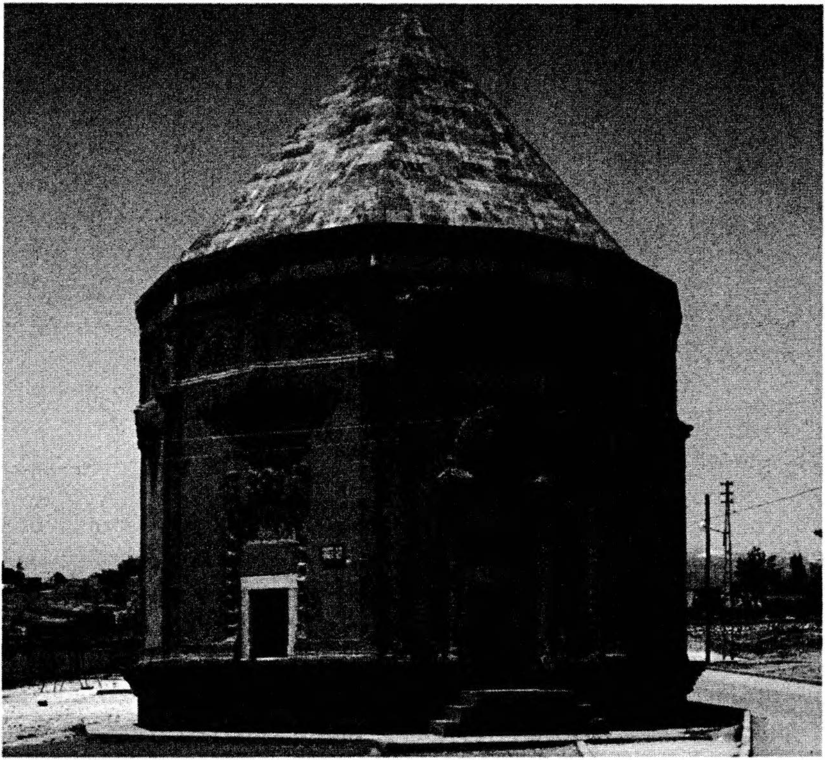
Bursa Muradiye Külliyesi hem oranları, hem de ölçülü ve uyumlu bezemesiyle, ayakta kalan erken Osmanlı medreselerinin en çekici olanıdır (res. 8.14). II. Murad'ın camisinin hemen doğusunda yer alan medrese, geleneksel Anadolu açık avlulu medrese planının yeniden çalışılmış Osmanlı örneğidir. Arkadaki bir dershane güney duvarının ötesine, dışa taşar ve kuzeyde dikdörtgen planlı merkezi avluya açılır. Avlunun diğer üç tarafı kubbeli ve çapraztonozlu revaklarla çevrilidir. Kuzeyde taçkapının önünde kubbeli bir sundurma yer alır. Avlunun doğu ve batısı boyunca simetrik olarak dağılmış talebe hücrelerinin her birinde bir ocak ve kişisel eşyaları koymak için duvarlarda nişler vardır. Bunlar, ayrıca avlunun kuzey tarafı boyunca sıralanan hizmet odalarının hepsi tonozludur. Zemini avlu seviyesinden sekiz basamak yükseltilmiş olan dershane, mukarnaslarla dolu pandantiflerin taşıdığı sekizgen kasnakların üstünde yarım küre bir kubbeyle örtülüdür. Uyumlu oranlara sahip olmakla birlikte medresenin en çarpıcı ve çekici veçhesi taş işçiliğindeki bezemeci yaklaşımdır. Dış ve iç cepheler büyük ölçüde birbirini izleyen tuğla ve taş sıralarıyla inşa edilmiş, bu düzenleme avlu revaklarının üst tarafında ve cümle kapıları ile dershanelerin cephelerinde daha incelikli kalıplarla uygulanmıştır. Basit tuğla ve taşla elde edilen nüanslı ve ölçülü etki, dershanenin iç duvarlarının alt bölümünü çepeçevre dolanan sekizgen camgöbeği mavi çinilerin renkleriyle hoş bir zıtlık içindedir.[22]

TÜRBELER

Camilerden sonra, 13. ve erken 14. yüzyılın Anadolu'sunda en yaygın tek yapı tipi türbelerdir. Bu anıtlar esas olarak iki grup için inşa edilirdi: yönetici seçkin zümrenin mensupları, yani hanedan ailelerinin bireyleri, emirler ve yüksek devlet görevlileri, bir de evliyalar ve ara sıra ulemanın saygı gören mensupları dahil dini kişiler. İki gruptan ilki, ayakta duran anıtların sayısı bakımından çok daha iyi temsil edilir; genellikle türbe mimarisinin öne çıkan örnekleri bu gruptan şahıslar için yapılmıştır. İddialı mimari projeler için gerek duyulan kaynakların yönetici seçkin zümrenin hâkimiyetinde olduğu dikkate alınırsa, bu şaşırtıcı gelmemelidir. Öte yandan şunu da belirtmek gerekir ki, ölçek ve yüzeyin işlenmesindeki incelik bir yana, şeklen ve planlama bakımından söz konusu iki grup tarafından ve onlar için inşa edilen türbeler aslında birbirinden ayırt edilemez.

Selçuklu dönemindeki gibi Türkmen beyliklerinin türbe (kümbet) mimarisi de, herhangi bir kategoriye girmeyi inatla reddeden birkaç dikkate değer istisna dışında, İran türbe mimarisinde karşılaşılan iki temel tipe ayrılabilir: kule türbe ve kubbeli kare planlı ya da açık türbe. Çeşitli uygulamalarıyla kule türbe, beylikler dönemi Anadolu'sunda çok daha yaygın, hatta Selçuklu dönemindekinden daha çeşitlidir. Yine de, Anadolu Selçuklu geleneği bu yapıların oranlarında açıkça görülür; Doğu İslam dünyasının kule türbeleri kadar azametli değildirler.

Gerek beylikler, gerekse erken Osmanlı dönemlerinde türbe mimarisi genellikle merkezileştirici ve dikey karakterini korur. 13. yüzyıl Anadolu'sunda türbeler bölünmemiş bir mekânı çevreleyen, bir ya da daha çok pencereli, tek bir kapıdan girilen silindirik yahut çokgen bir gövdeden ibarettir. Bu mekânlarda genellikle simgesel lahitler ya da sandukalar ve bir mihrap yer alsa da bu mutlak değildir ve bu mekânın fiilen herhangi bir belirli objeyi barındırmaktan ziyade basitçe mimari bir iç mekân görevi gördüğünü akla getirir. Beylik dönemi türbelerinde gövde çoğunlukla konik ya da çokyüzlü bir külahla örtülüdür; buna karşılık erken Osmanlı dönemindekilerde kubbe gibi başlıklar daha olağandır. Gövde zaman zaman bir beşiktonoz, çapraztonoz ya da kubbeyle örtülü kare, dikdörtgen ya da çokgen bir kriptanın üstünde yer alır, oysa böyle yeraltı odacıkları her zaman

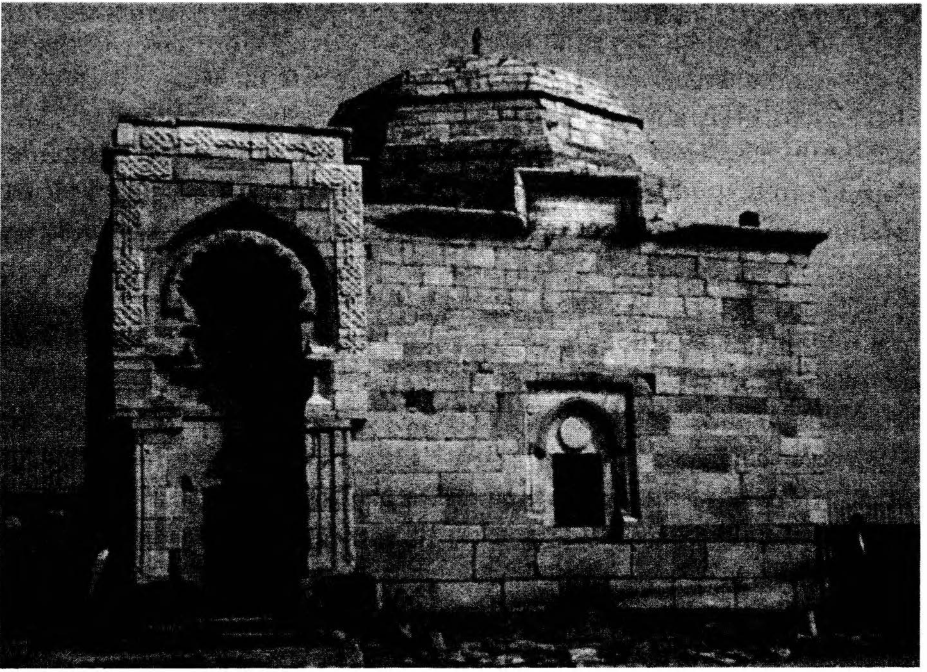
Resim 8.15 Hüdavend Hatun Türbesi, Niğde, genel görünüm Fotoğraf Walter B. Denny

mevcut değildir. Birçok durumda, çoğu zaman girişleri bulunmadığı için, bu birimlerin mevcudiyetini kesin olarak belirlemenin kazı yapmak dışında bir yolu yoktur. Bir türbenin gerçekten fiili bir gömme mahalline işaret ettiği ve sırf anmaya yarayan bir sanduka olmadığı yerde, bir kripta mevcut olsun ya da olmasın, ölmüş kişi daima toprağa verilmiştir ve asla türbenin gövdesi içinde yükseltilmiş zeminin üstündeki sandukada bulunmaz.

Türbe gruplarını tipolojik olarak birbirinden ayırt etmeye yarayan, başka herhangi bir özellikten çok gövdenin şeklidir. Beylikler dönemi türbelerinin büyük bölümü çokgen, en yaygın olarak sekizgen şekilli ve pira-

midal çatılıdır. Fazla süslü olmayan örnekler arasında Antalya Zincirkıran Mehmed Paşa (779/1377) ve Konya Kalender Baba (y. 1428) türbeleri ile Mut'ta Hocendi ya da Büyük Türbe'yi (y. 1326) sayabiliriz. Kimi örneklerde giriş cephesine anıtsal taçkapı ya da sundurmalar eklenmiş, Kayseri Ali Cafer Türbesi'nde (y. 1350) bu özellik küçük, kapalı bir giriş holüne ve Karaman Eminüddin Türbesi'nde (y. 1452) sütunların desteklediği kubbeli bir sundurmaya dönüşmüştür. Bu sekizgen türbelerin belki en çarpıcı, Anadolu türbeleri arasında en seçkin olanlarından biri, Niğde'de Hüdavend Hatun'un türbesidir (res. 8.15). Yapının dış yüzeyleri geometrik motifler ve bitki ve hayvan kabartmalarıyla ince ince işlenmiştir. Bir kripta olabilecek alçak, sekizgen bir tabanın üstünde yer alan türbe, dışta piramit formlu bir çatı, içte bir yarımküre kubbeyle örtülüdür. Mezar odasına üçer basamaklı iki kat merdivenle ulaşılır; içerideki mihrabın bezemesi girift bezemeli giriş kapısıyla aynıdır. Üç pencerenin lentoları üstünde sivri hafifletme kemerleri bulunur; bunların kemer aynaları bitkisel arabeskli kafes işi şebekeler içerir ve kemer köşeliklerinde kadın başlı kuşlar, sfenksler ve kartallardan oluşan yüksek kabartmalarla çevrelenir. Kitabede türbenin merhum Selçuklu hükümdarı IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın kızlarından, bir Moğol şehzadesinin eşi olduğu sanılan Hüdavend Hatun için inşa edildiği belirtilir; türbenin 712/1312-13'te yapıldığı beyan edilse de, sanduka kitabesinde Hüdavend Hatun'un 732/1331-32'ye kadar ölmediği açıklanır.

Beylikler döneminin çokgen mezar anıtlarının çoğu sekizgen planlı olsa da, az sayıda beşgen, altıgen ve onikigen türbe de mevcuttur. Bu sonuncu formlar Anadolu'da ilk kez emirlikler döneminde ortaya çıkar. Ankara'daki Yörük Dede Türbesi (geç 14. yüzyıl) beşgen türbenin benzersiz bir örneğidir, altıgen tipi ise Damsa Köyü'nde (Ürgüp) Taşkın Paşa Külliyesi'ne ait olan Hızır Bey Türbesi (14. yüzyıl ortası) temsil eder. Onikigen plan özellikle Van Gölü yöresindeki Karakoyunlularla ilişkilendirilir. Bu planın uygulandığı örnekler Gevaş'ta Halime Hatun (760/1358-59) ve Ahlat'ta Erzen Hatun (799/1396-97) türbeleridir. Alaeddin Bey'in Karaman'daki türbesi (y. 1388) bu tipin Orta Anadolu'daki tek örneğidir. Keza silindirik gövdeli ve konik külahlı mezar anıtları da hayli nadirdir. Bu anıtların kökleri Erzurum ve Ahlat'tadır ve büyük bölümü 13. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Beylikler döne-

Resim 8.16 Âşık Paşa Türbesi, Kırşehir, genel görünüm Boğaziçi Üniversitesi, Aptullah Kuran Arşivi

mi örnekleri arasında 14. yüzyılın ortasından kalma bir Eretna mezarı olan Kayseri Sırçalı Kümbet ve Güneydoğu Anadolu'da Dicle üstündeki Hısn-ı Keyf'te (Hasankeyf) Zeynel Mirza'nın eşsiz Akkoyunlu dönemi türbesi (15. yüzyılın ikinci yarısı) vardır. Kitabesine göre Sultan Bahadur Han'ın (muhtemelen Akkoyunlu Uzun Hasan) oğlu Zeynel Bey için inşa edilen, Timurlu dönemine ait gibi görünen bu sonuncu yapı tuğladan olup gövdesi üstünde Peygamber ve Hulefa-i Raşid'in adları kûfi yazıyla mavi-yeşil sırlı tuğlaya işlenmiştir ve Timurlu üslubunda soğan kubbeyle örtülüdür.

Kare planlı türbeler daha karmaşık ve çeşitlendirilmiş bir grup oluşturur. En yaygın tipi, geçiş kuşağında çıplak trompları andırır prizmatik unsurlara sahip sekizgen bir kasnağı destekleyen kare bir taban üzerine oturur. Bu tipin örnekleri Tokat'ta İlhanlılardan Nureddin b. Sentimur Türbesi

(713/1314), Konya'da Karamanoğullarından Fakih Dede'nin (860/1455-56) ve Karaman'da İbrahim Bey'in (868/1463-64) imaret külliyesinin bitişiğindeki türbeleridir. Eretna emiri Şeyh Hasan Bey'in Güdük Minare (748/1347) diye bilinen, geçiş kuşağının etrafında açıkta Türk üçgenleri sistemi, silindirik bir gövdesi ve konik çatısı olan Sivas'taki türbesi ile Seyyid Mahmud Hayrani'nin Akşehir'deki, Celaleddin Rumi'nin Konya'daki türbeleri çok daha büyük ölçekli, ama benzer planlı yapılardır. Konya ve Akşehir'deki türbelerin ikisi de aslında Selçuklu dönemine ait olmakla birlikte, erken 15. yüzyılda Karaman emirleri tarafından günümüzdeki şekliyle yeniden inşa edilmiştir, ikisinin de kare tabanlar üstünde büyük, yivli, silindirik kasnakları vardır. Bu tip kare planlı kule türbelerin diğer örneklerinden Niğde'deki Gündoğdu Türbesi (745/1344) kare tabanlıdır, pahlanmış üst köşeleriyle sekizgen bir üst bölüm meydana getirir ve sekizgen bir kasnağa oturur. Gelgelelim, kare planlı tipin en olağanüstü varyantı 14. yüzyıl Türk şairi ve sufisi Âşık Paşa'nın (ö. 733/1333) Kırşehir'deki türbesidir (res. 8.16). Dikdörtgen planlı türbe, bir yüzündeki tonozlu giriş holünden ve altıgen bir kasnak ile pandantifler üstünde bir kubbeyle örtülü kare bir mezar odasından ibarettir. Mezar odasına, giriş holünün uzun taraflarından birindeki bir kapı vasıtasıyla erişilir ve ziyaretçinin giriş holünden türbenin içine geçmek için 90 derece dönmesi gerekir. Ancak yapının en kayda değer yönü planından ziyade ana cephesidir. Mermer kaplamalı bu cepheye kuzeybatı köşeden dışarı taşan Selçuklu tarzında anıtsal bir taçkapı hâkimdir. Gariptir ki, kompozisyonuyla 13. yüzyıldaki öncüllerine kadar geri giden taçkapı, belirli formları bakımından Selçuklu olmaktan adamakıllı uzaktır: geometrik şebekeler yerine oyma kabartma düğüm bezemeli bir çerçeve ve mukarnaslı yarım kubbe yerine yivli deniz kabuğu formlu niş. Sonuç, Anadolu Türk mimarisi bağlamında mutlak surette eşsiz bir türbedir.

Erken Osmanlı türbe mimarisinde, diğer Türkmen beyliklerininkinin aksine, 15. yüzyılın ortasından önceki dönemde en yaygın karşılaşılan uygulama, kule türbeden ziyade kubbeli kare plan varyasyonlardır. Söğüt'te Ertuğrul Gazi'ye ait olduğu söylenen türbe, Bursa Hisar'da da Osman Gazi ile Orhan Gazi'nin türbeleri vardır, ancak bunlar 19. yüzyılın ikinci yarısında Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in yaptırdığı, daha önceki yapıların geç

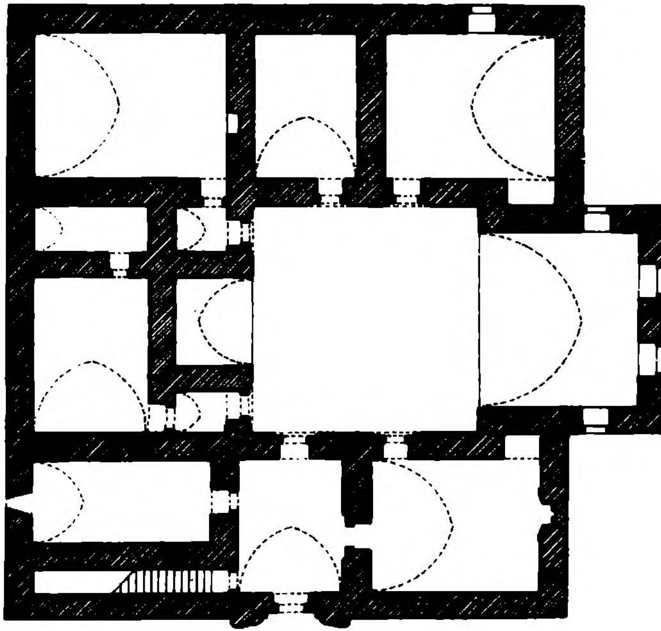
dönem rekonstrüksiyonlarıdır. Yine de, Osmanlı türbelerinin günümüze kalan ilk örnekleri Orhan Gazi dönemine aittir; Bursa'da Osman'ın oğlu Çoban Bey'in, Mustafakemalpaşa'da (Kirmastı) Lala Şahin Paşa'nın (y. 749/1348) türbeleri ve büyük ihtimalle İznik'te Kırgızlar Türbesi (14. yüzyıl ortası) olarak bilinen yapı bu dönemden kalmadır. Mustafakemalpaşa ve İznik'teki iki örnek benzersiz planlarıyla özellikle ilginçtir; bu, önünde derin bir eyvanın bulunduğu kubbeli kare bir plandır ki Türk Anadolu mimarisinde başka hiçbir yerde rastlanmaz.

Daha da tipik olarak erken Osmanlı türbelerinin özelliği, önünde genellikle açık bir sundurma ya da küçük bir giriş holü bulunan kare planlı olmalarıdır. Sözgelimi Yıldırım Bayezid'in türbesi ile I. Murad'ın eşi ve I. Bayezid'in annesi Gülçiçek Hatun'unkinde durum böyleydi. Bayezid'in Bursa'nın doğu varoşlarındaki külliyesinin ek binalarından biri olan türbesi ölümünden sonra oğlu Emir Süleyman tarafından yaptırıldı. Daha sonra 1414'te Karamanoğullarınca yağmalandı, 1421'den önce I. Mehmed tarafından restore edildi ve 1855'teki büyük Bursa depreminin ardından ikinci kez yenilendi. Şu anki durumuyla türbenin planı kesinlikle özgün olsa da, restore edilen yükseltinin 15. yüzyıldaki orijinaline tümüyle sadık olup olmadığına dair bazı sorular var. Bu bağlamda Sultan II. Murad'ın türbesiyle ilgili fazla soru yok gibi görünüyor. Bursa'da Muradiye Külliyesi'nin bir ek binası olarak inşa edilen türbe, kitabesinde 855/1451'e tarihlendirilir ve doğuda Murad'ın oğulları Alaeddin, Ahmed ve Orhan'ın kubbeli, kare planlı türbesine bitişir. 13,45 metrekare gelen bu büyük yapıda türbeye, kuzey cephesindeki daha geç tarihli bir boyalı ve ahşap oyma sundurmanın öne çıkan saçağının altında kalan basit bir taçkapıdan girilir. İçte beşiktonozlu bir yol, padişahın sandukasının yer aldığı ve sütunlar ile ayakların birbirini izlediği kemer dizisinin taşıdığı bir kubbeyle örtülü merkezi bir birimi kuşatır. İlginç bir şekilde sandukanın tam üstünde kubbede bir gözpencere vardır. Geleneksel inanışa göre bu özellik padişahın dile getirdiği, mezarının yağmur sularıyla ıslanması arzusunun karşılığıdır. Genel olarak türbe ağırbaşlılığı ve süsten azade oluşuyla dikkati çeker, bunun da yine padişahın dindar doğasının bir yansıması olduğu söylenir.

Bu bakımdan II. Murad'ın türbesi, hemen önceki selefi Çelebi Mehmed'in Osmanlı dönemi Bursa'sının kesinlikle en seçkin anıtlarından biri olan Yeşil Türbe'siyle çarpıcı bir karşıtlık içindedir. Mehmed'in külliyesinin parçası olan türbe Murad'ınkinden yalnızca zengin bezemesiyle değil, formuyla da ayrılır; sekizgen planıyla, diğer erken Osmanlı padişahlarınınkilerden ziyade Selçuklu ve beylikler normlarına yakındır. Taştan bir kriptanın üstüne inşa edilen yapı kâgirdir. Sekiz kenarını çepeçevre dolanan bir körkemer dizisi yaratmak için köşelerde sivri kemerleri taşıyan kesme mermerden gömme ayaklar kullanılmıştır. Gövdenin üstüne sekizgen bir kasnak oturur, o da Türk üçgenlerinden oluşan bir kuşağın üstündeki yarım küre bir kubbeyle örtülüdür. İçerisi iki sıra pencereyle aydınlanır ve formu önceki yüzyılda Kırşehir'de inşa edilen Âşık Paşa Türbesi'ninkine bir hayli benzeyen bir yarım kubbenin örttüğü yalın bir giriş kuzey cephesinden dışarı taşar. Türbenin dışı camgöbeği çinilerle kaplıdır; alt pencerelerin alınlığında kitabeler ve taçkapı nişinin başlığında bitkisel desenler yer alır. Bu çini bezeme içeride de devam eder; burada çiçek motifli madalyonlarla bezeli camgöbeği duvar çinileri, görkemli bir mihrap ve Mehmed'in çini sandukası bulunur. Bütün estetik, yakındaki Yeşil Cami'ninki gibi Timurlu İran'ıyla yakından ilişkilidir.[23]

Sivil ve Ticari Mimari

Beylikler döneminin dindışı mimarisinden özgün şekliyle ayakta kalan az yapı var. Yine de, Anadolu'nun değişik yerlerine dağılmış halde 14. ve erken 15. yüzyıldan sivil ve ticari yapılar görebiliyoruz. Bu örneklerle dindışı mimarinin özelliklerine dair bir fikir edinebiliyoruz. Dönemin seyyahları Orta ve Batı Anadolu'nun Türkmen beylerine ait bir dizi saraya değinir. Sözgelimi İbn Battuta, Menteşe ve Aydın hükümdarlarının Peçin ile Birgi'deki ikametgâhlarını kısaca tasvir eder; Bertrandon de la Broquière, Karaman hükümdarını Konya'da ziyaret eder ve Bursa'daki Bey Sarayı'nın ayrıntılarını aktarır. Alanya yakınında Oba'da, Aksaray ve Niğde'de ve Menteşe Beyliği'ndeki Peçin'de 14. yüzyıl Türkmen sarayları ve köşklerinin arkeolojik kalıntıları saptanmıştır. Bununla birlikte, böyle yapıların tartışmasız en çarpıcı olanı Orta Anadolu'da Ürgüp yakınındaki Damsa Köyü'nde bulunan Taşkın Paşa Sarayı'dır (res.

(a)

(b)

Resim 8.17 (a, b) Taşkın Paşa Sarayı, Damsa Köyü, Ürgüp, plan ve genel görünüm
Plan: Boğaziçi Üniversitesi, Aptullah Kuran Arşivi
Fotoğraf: Bildarchiv/Das Bild des Orients, Berlin, K. Otto-Dorn

8.17). Ayakta kalan Selçuklu saraylarından daha büyük ve daha ferah olan yapının planı, döneme ait açık avlulu bir medresenin –nitekim uzun süre böyle olduğu sanıldı– planıyla tesadüfi bir benzerlikten daha fazlasını içerir. Saray, güney ucunda dışarı açılan bir eyvanın bulunduğu dikdörtgen merkezi avlunun çevresinde simetrik olarak düzenlenmiştir. Girişte üst kısmındaki bir pencereyle ikinci bir kat olduğunu akla getiren Selçuklu tarzındaki anıtsal kapı, yapının yanlamasına ekseni üstüne yerleştirilen ve özenle yontulan kabartmalı kireçtaşından yapılmıştır; kapı kemeri çift renkli geçmeli kemer taşlarıyla şekillendirilmiştir. Bunun dışında yapı moloz taşından inşa edilmiş, yalnızca merkezi avlunun etrafındaki odaların kapı ve pencere çerçevelerinde, bir de kesme taşla kaplı ve iyi korunmuş bir mihrabı içeren güneybatı köşesindeki odada istisnaya gidilmiştir. Odalardan herhangi birinin tonozlarla örtülü olduğunu düşündürecek bir kanıt yok; damın ise toprakla örtülü kalın ahşap kirişlerle yapıldığı farz ediliyor. Yöreye hâkim kalenin biraz uzağında, bağlık bahçelik, yeşil ve sulak bir vadide yer alan saray, aşağı yukarı üç kilometre uzakta Damsa Köyü'ndeki külliyenin kurucusu Taşkın Paşa'nın muhtemelen kırsal ikametgâhıydı. Tarihli bir kitabesi bulunmamakla birlikte, tarihi verilere ve üslup özelliklerine dayanarak sarayı 14. yüzyılın ilk yarısına dayandırmak mümkün görünüyor.[24]

Beylikler ve erken Osmanlı dönemlerinden ayakta kalan ticari yapılar arasında, başlangıçta –terimin işaret ettiği gibi– kumaş pazarı binası olarak hizmet eden, ardından lüks mallar için satış merkezi haline gelen bir dizi bedesten var. Bedestenler bazı 13. yüzyıl vakfiyelerinde bağımsız yapılar olduklarını akla getirecek tarzda zikredilmiş olsa da, günümüze kadar ayakta kalabilen tek örnek bulunuyor: Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından camisinin bir vakfı olarak inşa edilen, 13. yüzyılın en sonuna tarihlendirilen, epey tamir görmüş Beyşehir bedesteni. Türkmen dönemi bedestenleri vakfiyelerde Karaman, Niğde, Manisa ve Tire'deki dini vakıfların gelir getiren mülkleri arasında listelenir. Tire'de, fakih İbni Melek'in vakıflarından biri olan ve hâlâ ayakta duran 14. yüzyıl bedesteni, dört aksiyal girişli dikdörtgen bir mekân olup iki sıra halinde sekiz kubbeyle örtülüdür ve dış tarafta çepeçevre dükkânlar yer alır. Beyşehir bedesteniyle zıt halde, ama geç Osmanlı bedestenleri tarzında içeride de iki taraf boyunca odalar sıralanır.

Bursa ve Edirne'de de bazı erken Osmanlı bedestenleri hâlâ ayaktadır. Türkiye'deki örnekler arasında en güzellerinden biri olan Edirne Bedesteni, Çelebi Mehmed tarafından Eski Cami için bir vakıf olarak inşa edilmiştir; iki sıra halinde on dört kubbeyle örtülü, yüksek pencereli, uzun dikdörtgen bir yapıdır. Dört bir yandan ufak dükkânlarla çevrelenen mekâna Tire bedestenindeki gibi dört aksiyal cümle kapısından girilir. Dışarıda dükkânlar sıralanır. Değişmeli tuğla ve taş sıralarıyla inşa edilen, pencere kemerleri yekpare oyma kabartmalı yapı çok güzeldir ve plan bakımından bu tür Osmanlı ticaret yapılarının prototipidir.[25]

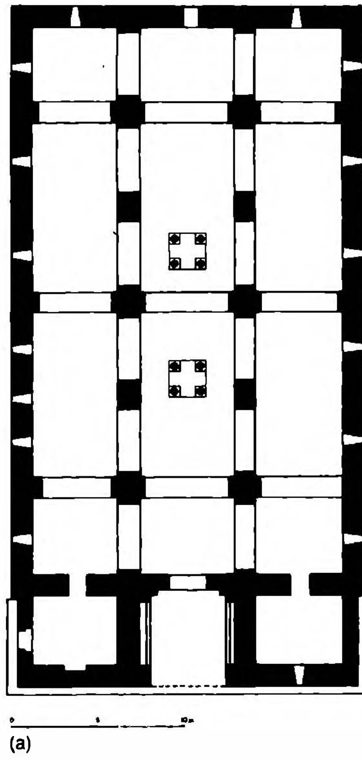
Özellikle Bursa'da birçok örneği olan başka bir ticari yapı tipi, "han"dır. Bu terim bazen kervansarayla eşanlamlı olarak ana ticaret güzergâhları boyunca inşa edilen menzillerdeki bir mola yerini belirlemek için kullanılsa da, kent bağlamında genellikle belirli bir emtianın ticareti ya da belirli bir ülke yahut bölgenin tacirleri için tahsis edilen bir tür pazar yapısını tanımlardı. Çoğunlukla kare veya dikdörtgen planlı olan hanlar iki ya da daha çok katlıdır ve revaklarla çevrili merkezi bir avlusuyla öne çıkar. Depo ya da dükkân olarak kullanılan odalar ilk kat revaklarının arkasındadır, daha üst katlarda sık sık yaşama alanları olarak kullanılan benzer odalar vardır. Kervansaraylardan farklı olarak özünde ticaret yapıları olduklarından hanlarda genellikle hayvanlar için ahır bulunmuyordu. Dış duvarlara pencereler açılır ve yaşam alanlarına ocak konurdu. Merkezi avluya çoğu zaman iki yanında yapıdan sorumlu kapı bekçilerinin odaları yer alan gösterişli bir taçkapıdan girilirdi. Orhan Gazi'nin inşa ettirdiği, 14. yüzyıl ortasından kalma Bey Han'ı (Emir Han) ve I. Mehmed'in Yeşil Külliyesi'nin vakıfları olan 15. yüzyıla ait Geyve Han ile İpek Han, erken Osmanlı döneminin Bursa'daki seçkin örnekleridir.

Beylikler ve erken Osmanlı dönemlerinde, Selçukluların bir yüzyıl önce ticari güzergâhları geliştirmek için Anadolu çapında giriştiği büyük kervansaray inşa programının bir eşi ele alınmamıştı. Bu kervansarayların büyük bölümü gerek ölçek, gerek uygulama bakımından mütevazı yapılardır. Planlama açısından hollü, avlulu ve avlulu-hollü olmak üzere üç tipe ayrılırlar. Sözgelimi Balat'ta (Milet) bulunan ve erken 15. yüzyıla ait olduğu söylenen yıkıntı halinde bir çift avlulu kervansaray, ahırlar ve yolcu odalarıy-

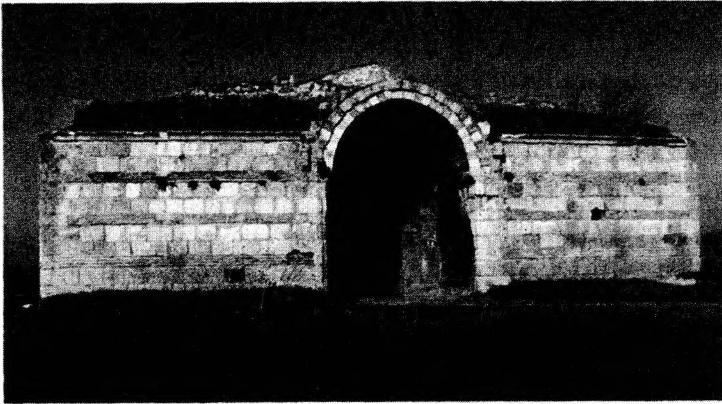
la çevrili açık avlulardan meydana gelir. Alanya Kalesi'nde Karamanoğulları dönemine tarihlendirilen ve avlulu-hollü tipte bir kervansaray olduğu sanılan düzensiz yerleşim planlı yapı ise içeride üç tarafta yolcu odalarının sıralandığı dikdörtgen bir avlu ile arkada hayvanlar ve depolama için tonozlu büyük bir hole sahiptir. Menteşe Beyliği dönemine ait Peçin'deki Üçgöz (Karapaşa) Hanı, bir ucunda kapı girişi olan beşiktonozlarla örtülü bir dikdörtgen holden ibarettir. Ayakta kalmış en eski Osmanlı kervansarayı olan ve Bursa yolundaki Ulubat'ın 5 kilometre doğusunda Apolyont Gölü kıyısında bulunan Issız Han da aynı tipe aittir (res. 8.18). Kitabesinde 797/1394 tarihi belirtilir ve inşa ettirenin kimliği Celaleddin Eyne Bey bin Felekeddin olarak verilir. Birbirini takip eden tuğla ve taş sıralarıyla inşa edilen yapıya, dikdörtgenin dar uçlarından birinden iki yanında birer dikdörtgen oda yer alan eyvan benzeri bir taçkapıdan girilir. İç mekân masif taş ayaklarla merkezi bir sahın ile yan sahınlara bölünmüştür ve duvarların üst bölümündeki pencerelerle aydınlanır. Tonozlar tuğladan yapılmadır; merkezi sahında geniş, yekpare sütunlarda üstünde muazzam tuğla bacalar olan iki çok büyük ocak vardır. Tokat-Sivas yolu üstündeki büyük Yeni Han'ın bir arasta, yani her iki yanda sıra sıra dükkânları olan bir sokak ve dükkânların arkasına simetrik yerleştirilmiş ahırlardan ibaret garip bir planı vardır; kitabesinde banisi olarak Ebu Said Bahadur Han tarafından 730/1329-30'da inşa edildiği belirtilir, ancak bugünkü haliyle esas olarak bir Osmanlı yapısıdır ve muhtemelen 17. yüzyılın ilk yarısına aittir.[26]

Malzeme, bezeme ve himaye

Yukarıda belirtildiği üzere, beylikler döneminde mimari etkinliğin zamanla yalnızca temposu ve ölçeği değişmekle kalmayıp bölgeler arasında form ve planlama özellikleri de farklılık gösterir. Keza strüktür ve malzemede bölgeden bölgeye farklar vardır. Bu bakımdan, Orta ve Doğu Anadolu'daki beylikler dönemi mimarisi çoğu zaman Selçuklu döneminin devamı olarak görülür. Sözgelimi Karaman ve Eretna beyliklerinde başlıca yapı malzemesi, Niğde Sungur Bey Camii ya da Erzurum Yakutiye Medresesi'nde olduğu gibi, moloz taş etrafına örülen ince yontu taş olmayı sürdürür. Tuğla genellikle yalnızca tonozlar, kubbeler ve minarelerde kullanılır. Bununla birlikte

(a)

(b)

Resim 8.18 (a, b) Issız Han, Ulubat, plan ve giriş cephesinin genel görünümü Fotoğraf Nurcan Zeynep Abacı

ara sıra Sivas'taki Güdük Minare'de olduğu gibi epeyce çarpıcı şekillerde kullanıldığı olur. Tuğla yapılara pek seyrek rastlanır. Bunun bir örneği olan Konya'daki Hasbey Darülhuffazı'nda (824/1421) bile tuğla duvarlar üç tarafta kesme taşla kaplıdır, ana cephe ise incelikle işlenmiş girift geometrik yıldızlar ve örme motifler kabartması şeklinde oyulmuş bir mermer kaplamayla örtülüdür. Mermerin cepheleri ya da en azından taçkapıları kaplamakta kullanılması bir 14. ve erken 15. yüzyıl yeniliğidir. Orta Anadolu'nun başka yerlerinde Kırşehir Âşık Paşa Türbesi'nin (y. 733/1333) cephelerinde ve Karaman Hatuniye Medresesi'nin (783/1381-82) taçkapısında da aynı uygulamaya rastlanır.

Orta ve Doğu Anadolu'da tercih edilen yapı malzemesi kaba yontu taş olmakla birlikte, 14. ve 15. yüzyıl Türk mimarisini bu bakımdan basitçe Selçuklu geleneğinin geç bir devamı gibi görmek yanlış olurdu. Özellikle Batı Anadolu'daki Menteşe, Aydın, Saruhan ve Osmanlı beyliklerinin antikçağ ve Bizans anıtları açısından zengin bölgelerdeki, Akdeniz dünyasıyla da yakından bağlantılı olan mimarisi, malzemeler bakımından yerel yapı geleneklerinden adamakıllı etkilenmiştir. Dolayısıyla, yapılarda kaba yontu taş yerine çoğu zaman bir sıra tuğla bir sıra da kaba kesme taş kullanılır; zaman zaman da geç Bizans kiliselerinde karşılaşılanlara benzer dekoratif harçlı tuğla örgüsü cepheler meydana getirilir. Kemerler, tonozlar ve testere dişi silmeler tuğladandır. İnce yontu taş, sütun kaideleri ve başlıkları ile kapı sövelerinde kullanılır, söz konusu sövelerde ince işlenmiş mermer ile kumtaşına yer verilir. Kesme taşa, revakların cephelerinde ve saçaklarda da başvurulur. Çatılar İznik'in birçok anıtında hâlâ görüldüğü gibi çoğunlukla çinilerle örtülmüş, ahşap ise pencere kepenkleri, kapılar ve bırakma kirişleri için kullanılmıştır. Orta Anadolu'dakinden çok daha sık olarak mermer kaplamalar, çoğu zaman da antikçağ anıtlarından alınan mermerler, epeyce harcıâlem malzemelerle inşa edilen yapıları güzelleştirmek için cephelere Roma ve Bizans tarzında tatbik edilmiştir. Bunun öne çıkan örnekleri Birgi'deki Ulu Cami (712/1312-13) ile Aydınoğlu Gazi Mehmed Bey Türbesi (734/1334), Ayasuluk'taki (Ephesus) İsa Bey Cami (776/1375), Milas Firuz Bey Camii (797/1394) ve Balat (Milet) İlyas Bey Cami; Osmanlı topraklarında ise Bursa'da Ulu Cami (y. 802/1399-1400) ile Yeşil Cami (822/1419-20)

ve İznik'te Yeşil Cami'dir (794/1391-92). Zaman zaman, Ayasuluk İsa Bey Camii'nin batı cephesi pencerelerinin üstündeki hafifletme kemerlerinde ve Edirne Üç Şerefeli Cami'nin taçkapılarında olduğu gibi dönemin Memlûk mimarisindeki şekliyle iki renkli (ablak) taş bezemesinde de aynı uygulamaya rastlanır.

Bezeme genellikle yalnızca girişler, kapı boşlukları, mihraplar ve başka odak noktalarında görülür. Dekoratif tuğla örgüsü bazen Bizans işlerini hayli andıran bir tarzda Bursa Orhan Gazi Cami, İznik Nilüfer İmareti (790/1388-89) gibi yapılarda kullanılmıştı. Kabartma oymalı geometrik şerit örgü işi ve bitkisel arabesklere, Bursa Yeşil Cami ve Balat (Milet) İshak Bey Cami gibi örneklerdekine benzer biçimde, taçkapılar ile pencere çerçevelerinde sıkça rastlanır. Kabartma oymalı stuko işi bir Anadolu geleneğini devam ettirir ve Bursa Yıldırım Camii ile Şehadet Camii'nin mihraplarında görülebilir. İnce çalışılmış bitkisel kabartmalı stuko, Bursa Yıldırım Cami ile Yeşil Cami gibi yapıların tabhanelerinde niş ve ocak yapılmış duvarlara tatbik edilmişti. Çini, mihrap bezemesinde kullanılmaya devam etti ve mimari özellikleri vurgulamak için dış ve iç cephelerde uygulandı, ancak hiçbir yerde Bursa Yeşil Cami ile Yeşil Türbe ve Edirne Muradiye Camii'ndekinden daha iyi bir etki sağladığı görülmedi.[27] Genellikle bitkisel kompozisyonlar ile yazılardan meydana gelen kalem işleri, günümüzde izlerine pek az rastlansa da, iç mekânları bezemekte kullanılmıştı; Edirne Muradiye'de bunun güzel bir örneğini görebiliriz.[28] Nihayet, sözgelimi Bursa Yeşil Külliyesi'nin ve Edirne Üç Şerefeli Cami'nin ahşap kapıları ile kepenkleri gibi ahşap oyma ve boyama bezemeye sık sık rastlarız.[29]

14. ve erken 15. yüzyıl mimarları, özellikle Batı Anadolu'da plan ve tonoz deneyleriyle kayda değer kişilerdir. Uzak diyarlardaki camilerin planları, Şam'daki büyük camiye dayanan Ayasuluk İsa Bey Camii örneğinde olduğu gibi, yerel ihtiyaçlara uyduruldu; Bursa Ulu Cami ve Edirne Eski Cami'de ise eşit büyüklükteki çokkubbeli birimleriyle, eski Selçuklu hipostil ulu cami planı rasyonelleştirildi ve düzene kondu. Camilerin giriş cephelerindeki revaklar (son cemaat yeri) ve ibadet mekânı önündeki avlular, giderek cami planlamasının standart özelliklerine dönüştü. Medrese mimarisinde 13. yüzyılda tanımlanan tipler devam etse de, türbe mimarisi

çeşitliliği, ayrıca ölçeği ve şaşaasıyla göz alıcıdır. Tarikatların artışına ve sosyal yapıdaki değişikliklere yanıt olarak zaviyeli cami gibi yeni biçimsel düzenlemeler belirir. Ayrıca daha büyük çaplı kubbelerle yapılan cüretkâr deneyler dönemin dikkat çekici bir özelliğidir. Büyük çapta yerel özellikle gösteren bu gelişmenin kökeni muhtemelen 13. yüzyılın Selçuklu kubbe mimarisinde aranmalıdır. Batı Anadolu'da büyük kubbe inşasına yeni yeni görülmeye başlanan ilgi, cami mimarisinde mihrab nişinin önemini vurgulama için ve daha yekpare bir iç mekân yaratma arzusuyla daha da kamçılanmıştı: mihrabın önüne Manisa'daki Ulu Cami'de görüldüğü gibi daha büyük yarımküre biçimli tonoz veya geç 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı selatin camilerinin habercisi olan Edirne Üç Şerefeli Cami'deki gibi muazzam bir mihrap kubbesi yerleştiriliyordu.

Osmanlı Beyliği dahil Anadolu beyliklerinde mimarinin himayesi, Selçuklu Devleti'nde ve başka İslam ülkelerinde zaten iyice oturmuş olan modelleri izler; yani bu devletlere hükmen hanedanlar ve onların yönetici seçkinleri olan emirlerle yakından ilişkilidir. Kuşkusuz, kaynaklarının mütevazılığı nedeniyle ulema, tüccar ve esnaf bu etkinliklere sınırlı bir katılım gösteriyordu. Sözgelimi Aydınoğulları Beyliği'nde yapı sahibi olarak göze çarpanlar, başta Birgi'deki Gazi Mehmed Bey (h. 1304-1334) olmak üzere ülkenin hükümdarlarıydı. Bunlar arasında, Gazi Mehmed Bey'in başlangıçta Ayasuluk (Ephesus) valisi, daha sonra da tüm beyliğin hükümdarı olan oğlu İsa Bey özellikle öne çıkar; bu beyin vakıfları Birgi'de bir cami ve türbe, Tire'de bir zaviye, Ayasuluk'ta iki cami (biri büyük İsa Bey Camii'ydi), bir türbe ve bir çeşmeyi kapsıyordu. Hanedan kadınları arasında Gazi Mehmed Bey'in kızı Hanzade Hatun (ö. 1387), İsa Bey'in eşi Azize Hatun, Umur Paşa'nın kızı Gürci Melek, İsa Bey'in kızı ve Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'in eşi Hafsa Hatun gibi önemli destekçiler vardı. Hafsa Hatun'un vakıfları Tire'de bir cami, zaviye ve çeşme, yakındaki Bademiye Köyü'nde bir çeşme ve Birgi'de bir çeşmeyi kapsar. Başka hamiler arasında Aydın beylerinin çeşitli emirleri ile ulema mensupları, sözgelimi bir medrese ve Tire Bedesteni'ni inşa eden fıkıh âlimi Ferişteoğlu b. Melek sayılabilir.[30]

Osmanlı Beyliği'nde en faal yapı sahipleri yine hanedan mensupları, özellikle bizzat sultanlardır. II. Murad ölçek ve nitelik bakımından erken

Osmanlı banilerinin en çok harcama yapanı olsa da, biraz şaşırtıcı bir şekilde, Bursa, İznik ve Bilecik gibi kasabalarda özellikle faal olan Orhan Gazi vakıflarının sayısı onunkileri gölgede bırakır. Orhan Gazi'nin vakıflarının sayıca en büyük bölümü tipoloji açısından camilerden, özellikle mütevazı köy camilerinden meydana gelir. Topraklarını yalnızca kısa bir süre önce Bizanslılardan elde ettiği göz önünde bulundurulduğunda belki bu hayret verici değildir. Camileri, eğitim ve hayırseverlik amaçlı medrese, tekke, zaviye ve imaretler takip ediyordu. Banilik bakımından daha az faal olmakla birlikte I. Murad, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed'in en iddialı vakıfları olan Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid ve Yeşil külliyeleri ile Bursa'daki Ulu Cami, Orhan'ınkileri malzeme ve ustalıklarıyla hem boyut, hem mükemmellik bakımından kat kat aşar. Gelgelelim II. Murad'ın Bursa ve Edirne'deki külliyeleri, ölçekleriyle iki Muradiye ve gerek ölçeği, gerek getirdiği yeniliklerle Üç Şerefeli Cami, bir bütün olarak erken Osmanlı döneminin bir doruğunu oluşturur.

Orhan Gazi'nin biraderleri Alaeddin Bey (ö. 1331) ile Çoban Bey ve oğlu Gazi Süleyman Paşa, I. Murad'ın oğulları Yakup Çelebi ile Yahşi Bey, Bayezid'in oğulları Ertuğrul ile Musa Çelebi dahil Osmanlı hanedanının başka mensupları da önemli hamilerdi. Keza Orhan'ın eşi Nilüfer Hatun; I. Murad'ın eşi ve I. Bayezid'in annesi Gülçiçek Hatun; Bayezid'in eşi ve Germiyanoğlu Yakup Bey'in kızı, aynı zamanda I. Mehmed'in annesi Devlet Hatun (ö. 1414) ve I. Mehmed'in kızları Hafsa Sultan ile Selçuk Hatun dahil hanım sultanlar önemli banilerdi. Erken Osmanlı döneminin emir aileleri arasında Çandarlılar, Halil Hayreddin Paşa'dan başlayarak Ali Paşa, İbrahim Paşa, Halil Paşa ve Mahmud Çelebi'nin oluşturduğu birkaç nesil boyunca son derece seçkin yapılar inşa ettirdiler. Ailenin en önemli vakıfları Bursa ile İznik'tedir. Benzer şekilde Kara Timurtaş Paşa ile oğulları Oruç Bey, Umur Bey ve Ali Bey'in mimari alanında Bursa, Edirne, Kütahya, Dimetoka ve Manisa'da yaptırdıkları dikkate değerdir. Ulemanın birkaç mensubunun da önemli baniler olduğu anlaşılıyor: ilk Osmanlı şeyhülislamı Şemseddin Mehmed Fenari (ö. 1431), Hanefi fıkıh âlimi Hafuzeddin Mehmed Efendi (ö. 1424) ve I. Mehmed'in lalası Amasyalı sufi Bayezid bu gruba dahildir. Nihayet, bazı tüccar, mimar ve zanaatkârlar çeşitli bölgelerdeki vakıfları aracılığıyla baniler arasına girmişlerdir: Seyyid Nasır Mescit ve Zaviyesi'ni

(855/1451'den önce) tesis eden Hacı Şihabeddin; Bursa'da Boyacı Kulu Köprüsü'nü (836/1443'ten önce) inşa eden Hoca Sinan; Denizli yakınında bir kervansaray inşa eden Bezirgân Bedreddin; Dimetoka Çelebi Mehmed Camii ve Bursa Yeşil Külliyesi'nin mimarı olan, bir süre I. Mehmed'in sadrazamlığını yapan ve Ankara, Bursa ve Tokat'ta camiler yaptıran Haci İvaz Paşa; Yeşil Camii'nin bezemelerini yapan ve Bursa'da Hisar içinde kendi adını taşıyan camiyi yaptıran Nakkaş Ali.

Sanatlar

14. yüzyıl başı ile 15. yüzyıl ortası arasındaki yüz elli yılın sanatı, günümüze ulaşabilen yapıtların toplamı içinde çok dengesiz şekilde temsil edilir. Ancak, obje eksikliği zaman zaman bir ölçüde başka kaynaklarla telafi edilir. Bir dizi ince ahşap oyma eşya ve mimari bezeme günümüze ulaşabilmiştir; 14. ve erken 15. yüzyılın çömlek ve seramik alanındaki gelişmeleri de kazılardan çıkarılan malzemeler ve mimari anıtlarda yerinde korunan sırlı çini bezemeler sayesinde bir hayli iyi kavranırken, kitap sanatını ve dokuma sanatlarını temsil eden yalnızca birkaç örnek vardır. Edebi kaynaklar, ipek sanayii hakkında bilinen ve tarihlendirilmiş objelerden yola çıkılarak elde edilenden daha karmaşık bir manzarayı yeniden canlandırmamıza yardımcı olur; yazmalardaki tezhiplerin dağınık örnekleri ile mimari resimler, dönemin kitap resimlemesiyle ilgili –bugüne ulaşan bilinen tek örnekten alınabilecek olan– çok sınırlı bilgimizi tamamlamaya biraz destek olabilir. Maden işçiliği az araştırılmış bir alandır; Selçuklu döneminden günümüze kalan pirinç, tunç, çelik ve değerli madenlerden bir dizi önemli objenin ışığı altında epeyce tartışmaya yol açmıştır. Bu nedenle, beylikler döneminde sanat niteliğine sahip bir maden işçiliğinin var olması akla yakındır, ama şu ana kadar yalnızca birkaç tarihli obje teşhis edilebilmiştir; II. Murad'ın adı ile unvanlarının Memlûk üslubunda yazılı olduğu, bugün St. Petersburg Ermitaj Müzesi'nde (Hermitage NT 359) bulunan gümüş kakma bir kâse bunlara dahildir.[31]

Resim

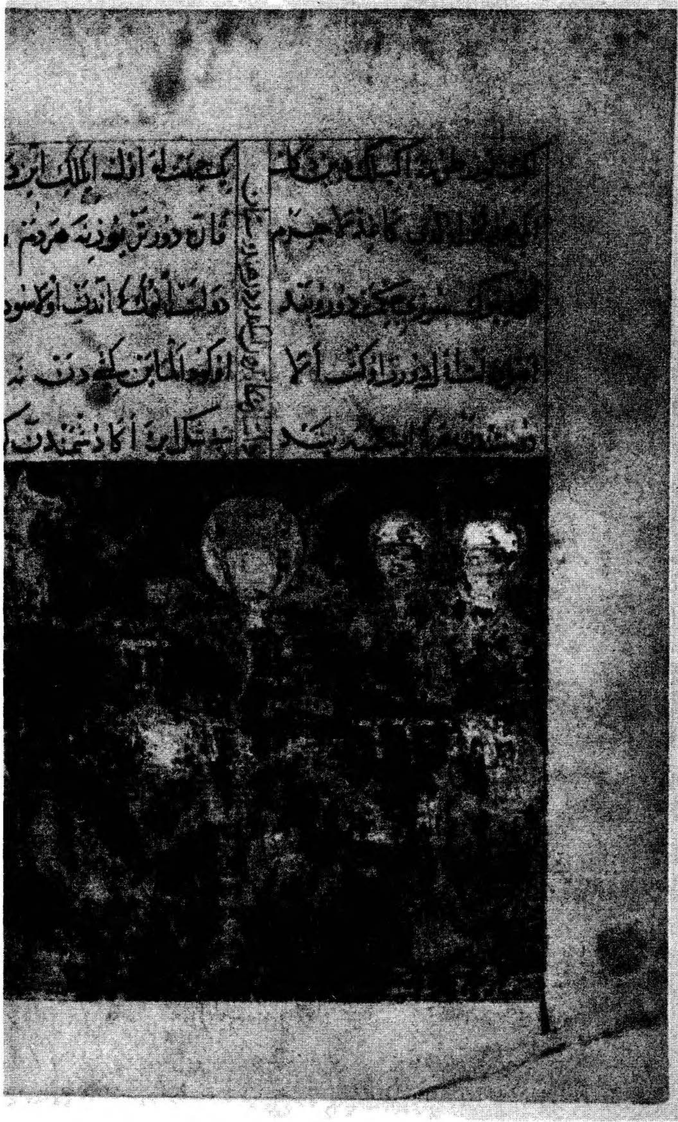
13. yüzyıl Anadolu'sundan günümüze kadar gelen, kökenleri farklı, içerikleri bambaşka ve nitelikleri değişken yalnızca dört resimli yazma var; bu sayı bir Anadolu Selçuklu kitap resmi ekolü hakkında tartışmaya

izin vermeyecek denli azdır. 14. ve erken 15. yüzyıl yazma resimlemesi ise daha da az biliniyor. İstanbul albümlerinde cinler, canavarlar, dervişler ve göçerleri tasvir eden bir grup resmi Doğu Anadolu'ya atfeden inandırıcı olmayan kimi girişimler yapıldıysa da,[32] aslında doğudaki Türkmen beyliklerine atfedilebilecek tek eser bile yok. Edebi kaynaklar 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde Edirne'deki Osmanlı sarayında bir ressamlar grubuna gönderme yaparak ressam Husamzade Sunullah'ın becerisini över, ama bu sanatçının eserlerinden hiçbiri günümüze ulaşmadı. Abdülkadir b. Gaybi el-Meragi'nin kaleme aldığı 838/1434-35 tarihli ve II. Murad'a ithaf edilmiş bilimsel bir müzik eseri olan *Makasidü'l-Elhan*'ın[33] [Nağmelerin Maksatları] tezhipli zahriyesinde, Edirne'deki dönem eserlerinin yüksek niteliğine imada bulunulur.[34] Atölyenin 15. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar işlevini sürdürdüğü, Bediüddin et-Tebrizi'nin Oxford'daki *Dilsizname*[35] nüshasından bellidir; ketebesinde yazmanın 860/1455-56'da Edirne'de üretildiği belirtilir.[36]

Yalnızca bir tek yazma, Ahmedi'nin *İskendername*'sinin 819/1416'da, yazarın ölümünden üç yıl sonra Amasya'da istinsah edilen bir nüshası[37] (res. 8.19) sayesinde, II. Mehmed'in saltanatından önce de Osmanlı kitap resimleme sanatının varolduğunu belgeleyebiliyoruz. Yazmada yirmi resim yer aldığı halde yalnızca üçü (varak 117a, 295a ve 296a) fiilen sayfa üstüne resmedilmiştir, dolayısıyla metnin istinsahıyla çağdaş oldukları varsayılabilir. Geri kalanların hepsi daha eski tarihli iki yazmadan kesilmiştir: Birinin resimleri besbelli küçük formatlı *Şehname*'lerde görülen 14. yüzyıl ortası İlhanlı üslubunda, diğerininki ise Şiraz'ın İncu üslubundadır. Hem orijinal minyatürler hem de metne yapıştırılanlar kötü durumda olduğundan üslup özelliklerini belirlemek zordur. Konu bakımından, üç orijinal minyatürde altın benekli mavi ya da yeşil zemine altın haleli binici grupları tasvir edilir. Grube bu resimlerin geç Bizans'tan esinlendiğini söylese de, en çarpıcı nitelikleri belki de katıksız ilkellikleri ve gerek kompozisyon, gerekse uygulama açısından incelikten yoksun oluşlarıdır. Yine de resimler Çelebi Mehmed'in saltanatı sırasında hatırı sayılır bir kültürel ve siyasi prestije sahip Amasya'da minyatürlü yazmalara talep olduğunu gösterir ve kentte en azından mütevazı bir ressamın mevcudiyetini doğrular.[38]

Bibliothèque Nationale'deki *İskendername*'nin resimlerinden yalnızca üçü ketebe kaydında verilen tarihle çağdaş sayılabileceği halde, daha önceki yazmalardan alınıp kullanılan resimlerin de, üç orijinal resim gibi altın serpme zemin üzerine cüretkâr yapraklı ve çiçekli motiflerden oluşan dekoratif çerçevelerle kuşatılmış olması, bunların da aynı tarihli eserler olduğunu düşündürür. Tezhip sanatının örnekleri olan bu çerçeve kompozisyonlarının dönemin mimari anıtlarındaki, genellikle kuru alçı üstüne bir tür *fresco a secco* [tempera] tekniğiyle tatbik edilen bazı kalemişi bezemeyle uzaktan da olsa bir benzerlik taşıması, ilginç bir noktadır. Bu tekniğin hem beylikler hem erken Osmanlı dönemlerinde bir hayli yaygın kullanılmış olması gerekirken, söz konusu eserlerden zaman ve rutubetin tahribatına ya da restore edenin yahut badanacının fırçasına dayanan az sayıda örnek kaldı. Yine de, böyle bezemelerin izlerine bir dizi 14. ve erken 15. yüzyıl yapısında hâlâ rastlanıyor. Bunların günümüze kalan en erken Osmanlı örnekleri İznik'te 14. yüzyılın ortasına ait Kırgızlar Türbesi'nin kubbe kasnağında yer alıyor. Kırmızı, siyah, sarı ve yeşil renkli süslemede yalnızca narin sarmal dallar üstünde rumi yapraklar ve goncalar gibi klasik motifler değil, vazo ve sütun gibi alışılmadık unsurlar da tasvir edilir.

Bu istisna dışında erken Osmanlı kalem işinin günümüze ulaşan diğer tüm örnekleri 15. yüzyılın ilk yarısına aittir ve çoğu zaman kesin tarihleri tespit edilebilir. Önemli örnekler Bursa'da bezeme çalışmaları 827/1424'e kadar süren Yeşil Cami'de (822/1419-20), ayrıca Şehzade Ahmed Türbesi (y. 1430) ve Hatuniye Türbesi'nde (853/(1449); Edirne'de Beylerbeyi Cami (832/1429) ve Üç Şerefeli Cami'de (847-51/1443-47) ve Tire'de Yahşi Bey Camii'nde (y. 1440) günışığına çıktı. Gelgelelim, dönemin günümüze kadar gelen en güzel örnekleri Edirne Muradiye'nin (839/1436) ibadet mekânı ile şadırvanlı avlusundadır. Boyalı üç kattan yalnızca birincisi söz konusu döneme tarihlendirilebilir. Bu katın ikonografisi, rumiler ve çiçekli kıvrım dallar üstünde nesih, sülüs ve kûfi yazı; yoğun çiçekli zeminlere yerleştirilmiş bitkisel arabesklerle dolu sivri uçlu madalyonlar; düz zemin üstünde serviler ve çiçeklenen fidanlardan oluşan bir cennet bahçesi (res. 8.20) ve çiçekli zemine yerleştirilmiş iç içe geçmeli geometrik desenler içerir. Formlar kırmızı zemin üstünde siyahla konturlanmış, içleri beyaz,

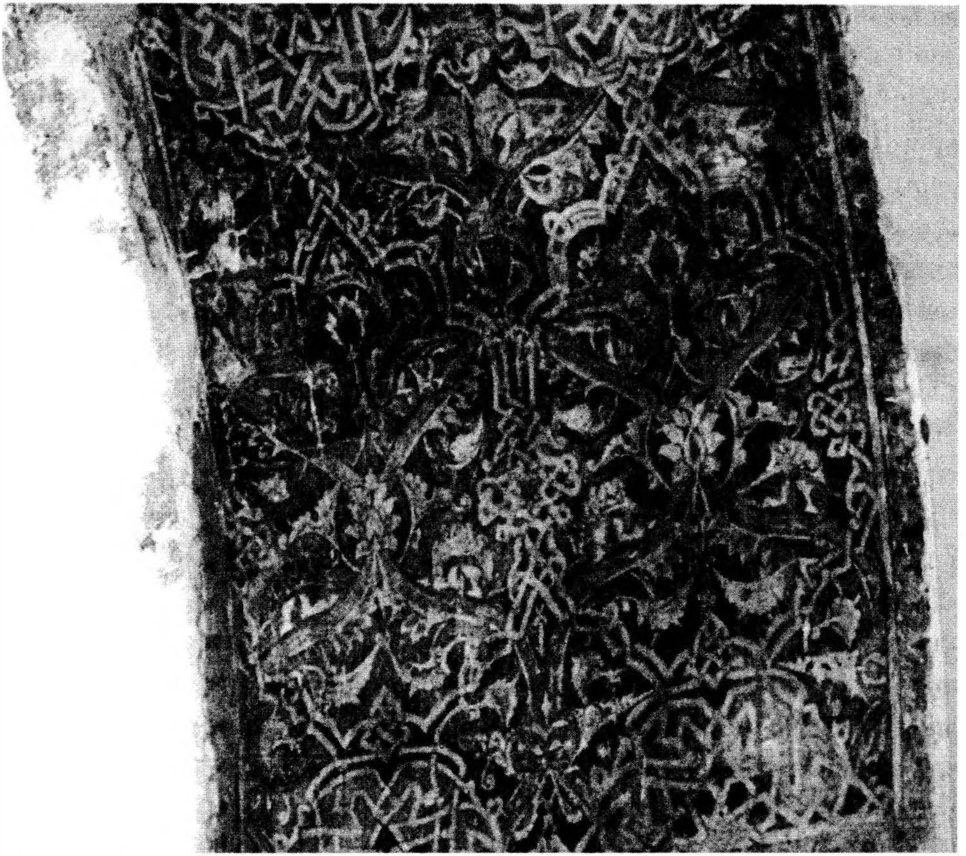
Resim 8.19 *İskendername*, 819/1418 tarihli, Bibliothèque Nationale de France, suppl. Turc 309, folyo 117v
Bibliothèque Nationale de France'ın izniyle

gök mavisi ve sarıyla doldurulmuştur. Nakışların caminin yapımıyla çağdaş olduğu, ibadet mekânındaki sıraltı tekniğiyle boyanmış mavi çinilerin nakışların üstüne binmiş olmasına dayanarak kanıtlanır. Söz konusu çiniler mihrapta benzer çinilerin varlığıyla kesinlikle 15. yüzyılın ortasına tarihlendirilebilir. Erken kalem işinden günümüze kalan pek az örnek olduğundan, erken Osmanlı dönemindeki üslup gelişimine dair fazla bir şey söylemek mümkün değil. Klasik dönemin daha sonraki örnekleri, sözgelimi Edirne Selimiye Camii'nin (1569-1574) nakışları dönemin dokumalarını andırırken, daha erken örnekler tezhip sanatına daha yakındır.[39]

Dokumalar

14. ve erken 15. yüzyıl Anadolu'sunda lüks dokuma üretimi o çağın seyahatname, kronik ve belgelerindeki sayısız göndermeyle doğrulandığı halde, bu dönemden günümüze ulaşan dokuma azdır. Anadolu'da birkaç yerde ipekçilik yapıldığı açıktır. Sözgelimi Marco Polo, *Seyahatler*'inin iyi bilinen bir pasajında, Anadolu'da kan kırmızısı ve başka renklerde ipeklilerin yanı sıra başka çeşit çeşit kumaşlar dokunduğunu aktarır; erken Selçuklu tarihçisi Kerimeddin Aksarayi de 1258'de Konya'daki Selçuklu sarayından İlhanlı hükümdarına gönderilen haraç niteliğindeki hediyelerin dökümünü yaparken Antalya kemhasına (kemha-i Antali) değinir.[40] Erken 14. yüzyılda yazan el-Umari, Sinop'un güneyinde ve Orhan Gazi'nin topraklarının kuzey sınırında bulunan Akira (olasılıkla Ankara) Beyliği'nde, Konstantinopolis'te dokunan Bizans sırmalı kumaşlarının dengi olan ipekliden büyük miktarlarda üretildiğini kaydeder.[41] Başka kaynaklarda, erken 14. yüzyılda Aydın'da ipekli üretildiği ve I. Murad'ın saltanatı sırasında hâlâ Bizans'ın denetiminde olan Alaşehir'de (Philadelphia) kırmızı ipekliler imal edildiği belirtilir. Daha sıradan dokumalara gelince, Müstevfi Sivas, Ankara, Erzincan, Konya ve Malatya'da pamuklu[42] dokunduğunu belirtirken, İbn Battuta bordürleri sırmalı eşi bulunmaz bir pamuklu kumaşa dikkat çeker; sağlamlığı ve pamuğunun kalitesiyle tanınan bu kumaşa, Denizli yakınındaki Ladik (antik Laodicea) kasabasının adı verilmiştir.[43]

Bursa'da ipek sanayiinin tam ne zaman başladığı belirsiz. Bununla birlikte Orhan Gazi'nin 14. yüzyılın ortasında payitahtında bir bezzazistan

Resim 8.20 Muradiye, Edirne, kalem işinden ayrıntı Fotoğraf Walter B. Denny

inşa etmesinden, dokuma ticaretinin belirli bir öneme sahip olması gerektiği açık görülüyor. Bertrandon de la Broquière, 1432'de kentten geçtiğinde durumun kesinlikle böyle olduğunu düşündürecek biçimde, Bursa çarşısında türlü ipekli ve pamukluların satıldığını not eder, ancak ipeklilerin yerel üretim olup olmadığını belirtmez. İpekli dokuma imalatının 14. yüzyılın sonunda Bursa'da zaten oturmuş olduğu ve üretilen malzemenin Avrupa'ya ihraç edildiği, kentin ipek ticareti ve sanayisini Şam ile Kefe'ninkilerle kıyaslayan

ve ürünlerin oradan Venedik ve Lucca'ya gönderildiğini ekleyen Schiltberger tarafından doğrulanır.[44]

Lüks dokuma imalatında kullanılan ham ipek bizzat Bursa'da üretilmeyip İran'da Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Gilan ve Mezandaran'dan ithal ediliyor, büyük ölçüde karayoluyla Tebriz, Erzurum ve Erzincan üzerinden Bursa'ya nakledilíyordu. Burada İranlı tacirler yerel ve yabancı tüccarlarla doğrudan temas kurmuştu. İpekli kemhalara, kadife ve satenlere büyük talep olduğundan ve devlet hazinesi ipek ticaretinden önemli gelir sağladığından, görünüşe bakılırsa Osmanlılar Bursa'yı İran ipeği için bir antrepo haline getirmek amacıyla bilinçli bir politika gütmüştü; bu amaç, siyasi ve askeri otoritenin doğuda Amasya, Tokat, Erzincan yönünde ve güneyde Malatya'ya doğru, yani İran'ın ipek güzergâhları boyunca pekiştirilmesinde en azından kısmen rol oynuyordu.[45]

Çeşitli edebi kaynaklarda 14. yüzyıl ve erken 15. yüzyılda Anadolu'daki ipek ticaretine ilişkin beklenti yaratıcı referanslar yer alsa da, sıra fiilen dokunmuş ürünlere geldiğinde, bu döneme kesin olarak atfedilebilecek hemen hiçbir şey günümüze kadar ulaşmamıştır. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki toplam 2500 kadar hanedan giysisi ile başka dokuma parçalarından meydana gelen muazzam koleksiyonun varlığı dikkate alındığında, bu durum ilkin şaşırtıcı gelebilir. Tören giysileri ile nakış işlerinden ibaret koleksiyonun başlangıcı, Osmanlıların ölen bir hükümdar ya da şehzadenin eşyalarını sarıp sarmalayıp saray hazinesinde muhafaza etme alışkanlığına dayanıyordu. Bu uygulama dokumaların korunmasını sağlasa da, üretim tarihleri ve sahiplerinin düzgün bir şekilde kaydedilmesini hiçbir surette garanti etmiyordu. Beklenebileceği üzere, hatalı döküm listeleri, periyodik yoklama zamanlarında bohçaların etiketlerinin karışması ve saray görevlilerinin giysileri çoğu kez akıllarına estiği gibi birilerine mal etmesi, bu malzemelerle ilgili saray kayıtlarını pek güven duyulamayacak kaynaklar haline getirdi. Buna rağmen, sanat tarihçisi Tahsin Öz, Türk dokuma kumaşlarının bu koleksiyona dayalı öncü incelemesinde, tamamı ipek ve sim tırtıklı uzun yapraklarla çevrelenmiş büyük çiçek desenli on beyaz pamuklu ve ipekli kaftandan oluşan grubu 14. ve erken 15. yüzyıllara

atfetmişti. Ne var ki, bugünkü araştırmaların ışığında Öz'ün yorumları en iyi ihtimalle spekülatif addedilebilir.

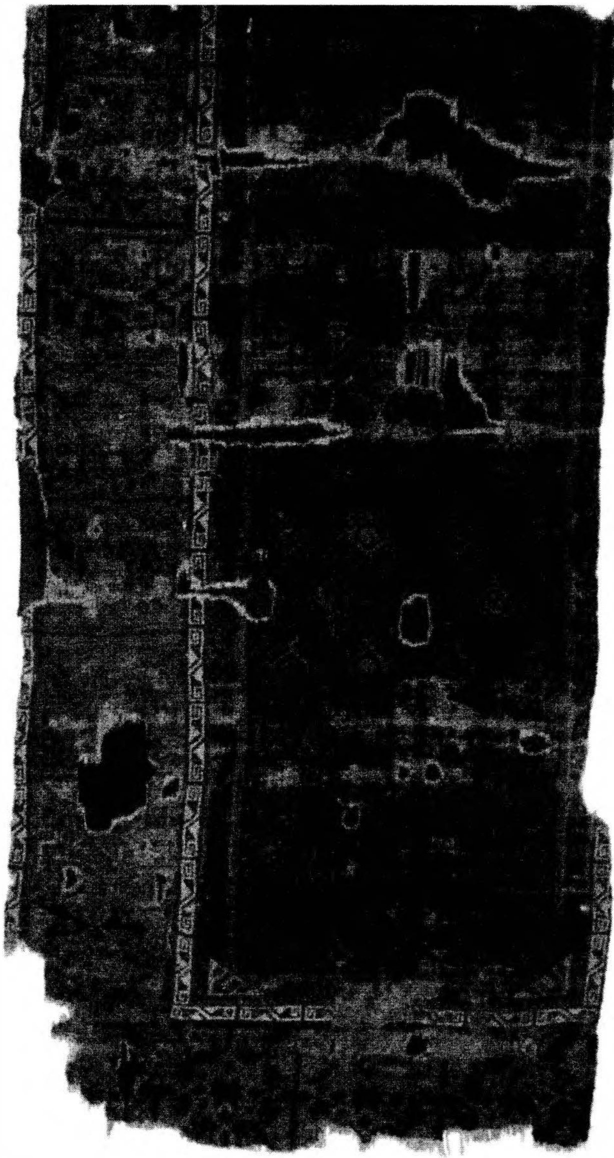
Bu kuşkulu gruba, bugün Sırbistan'da 12. yüzyıla ait Studenica Manastırı hazinesinde bulunan bir ipek kemha eklenebilir. Halk arasında Sırp Kralı Stefan Privovençani'nin tabut örtüsü olduğu kabul edilen bu kumaş, Sırp prensi Lazareviç'in küçük kızı, 1389 Kosova Muharebesi'nin ardından I. Bayezid'in eş olarak aldığı Olivera-Despina tarafından bağışlanmıştı. Almaşık geometrik motifler, çiçek ve bulut motifleri ve yazılı şerit yollu dokuma daha sonraki Osmanlı dokumalarının çoğundan farklıdır, ama bu tarz dokumalar 14. yüzyılda İran, Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'da çok görülür. Örtünün üstündeki sülüs hatla yazılmış *es-sultan el-âlim el-adil* (âlim ve âdil sultan) ve *Sultan Bayezid Han azze nasruhu* (Sultan Bayezid Han, zaferi azizola) niyazları tekrarlanır ve gerek üsluba ilişkin, gerek tarihi kanıtlar bağlamında yorumlandığında I. Bayezid'e atıfta bulunulduğu izlenimini uyandırır. Motiflerden birkaçı, özellikle çiçekler ve bulut motifi Çin kökenlidir ve bu parçanın Yakındoğulu bir alıcı için Çinli dokumacılar tarafından üretilmiş olması ihtimal dahilindedir; merhum Richard Ettinghausen, tarihi ibaresi, bezemesinin zenginliği ve hükümdar bağlantısından dolayı Studenica kemhasının geç 14. yüzyıl Türk dokuma sanatlarının seçkin bir örneği sayılması gerektiğini inandırıcı cümlelerle savunmuştu.[46]

Halılar

14. ve erken 15. yüzyıllarda Anadolu'da halıcılık, dönemin Türk dokumalarıyla kıyaslandığında hem günümüze kadar gelen parçalarla, hem de halıların dönemin Avrupa resmindeki tasvirleriyle çok daha iyi belgelenmiştir.[47] 1271'de yöreden geçen Marco Polo da 13. yüzyılda Anadolu'da dokunan güzel halılardan söz eder (*tepedi ottimi e li piu belli del mondo*);[48] Memlûk tarihçi ve coğrafyacısı Ebü'l-Fida ise İbn Said'e (ö. 1274) dayanarak Aksaray'da Türkmen halıları imal edildiğini belirtir.[49] Erken 14. yüzyılda yazan İbn Battuta bu açıklamayı onaylayarak şöyle der: "Orada [Aksaray] koyun yününden hah imal ediliyor ve bunlara Aksaray halısı deniyor. Bu halıların hiçbir ülkede eşi yok; Suriye, Mısır, Irak, Hindistan, Çin ve Türk ülkelerine ihraç ediliyorlar."[50] Ayrıca Bertrandon de la Broquière 1432'de

İznik yakınlarında yolculuk ederken halıların nasıl dokunduğuna tanık olduğunu belirtir.[51]

Konya tipi denen halıların 13. ve erken 14. yüzyıl tarihli olduğu yaygın kabul görüyor. Bu tipin örneklerini ilk kez F.R. Martin 1905'te Konya Alaeddin Camii'nde keşfetti. R.M. Riefstahl daha sonra Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde ve Fustat'ta (eski Kahire) birkaç fragman daha buldu. Fustat'takiler İbn Said ve İbn Battuta'nın Anadolu halılarının Mısır'a ihraç edildiğine ilişkin açıklamalarını doğruluyordu. Konya'daki çok büyük ama zarar görmüş üç halı ve beş küçükçe fragman bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde,[52] Beyşehir parçalarından ikisi Konya Mevlana Müzesi'nde ve üçüncüsü Londra'daki Keir Collection ile Almanya'daki bir özel koleksiyon arasında paylaşılmış bulunuyor. Konya tipinde Fustat'ta bulunmuş sekiz fragman Milli Müze (Stockholm), Röfsska Konstslöjdmyseum (Göteborg) ve Metropolitan Museum of Art (New York) arasında dağılmış durumda. Genel olarak yalnızca genel bir yorum gerektirecek denli iyi tanınan bu halıların bir grup olarak özelliği, anıtsal yalancı kûfi yazılı ya da büyük yıldızlı geniş bordürlerdir; bu bordürler kimi tek tek, kimi de birbiriyle bağlantılı küçük geometrik motiflerin birbiriyle çakışmayan sıralar halinde düzenlendiği zemin desenleriyle güçlü bir tezat oluşturur. Desenin sadeliği, mavi ve koyu mavi, kırmızı ve koyu kırmızı, sarı, fildişi ve koyu kahverengi dahil beş ila sekiz tondaki ağırbaşlı renk düzeniyle pekiştirilir. Halılar tümüyle yündür, ama çok ince dokunmamıştır; beher 2,5 cm kareye ortalama yetmiş yedi simetrik "Türk" düğümü atılmıştır. Erdmann, Alaeddin Camii'nde en büyüğü yaklaşık 2,85 x 5,50 metre ölçülerindeki zarar görmüş üç tam halının, boyutları dikkate alındığında, göçer ya da köylü dokumacıların ürünü olamayacağını, 2,5 metreden büyük tezgâhlarda dokunmak zorunda olduklarından, kent atölyelerinde dokunmuş olmaları gerektiğini belirtiyordu. Bu atölyelerin nerede bulunduğu sorusu hâlâ cevapsızdır. Halıların bir tür saray atölyesinin ürünleri olup olmadığına dair akıl yürütmek bizi bir sonuca götürmüyor; bununla birlikte yönetici seçkin zümrenin ihtiyaçlarını karşılayan dokumacılar tarafından üretildiklerini farz etmek için her türlü neden mevcuttur. Orta Anadolu kökenli oldukları genellikle kabul edilse de, Konya tipi halıların kesin tarihi esrarını koruyor. Nitekim erken 13. yüz-

Resim 8.21 Konya halısı (TİEM 688), Yuan dönemi Çin ipek damaskosu, y. 1300 Fotoğraf Walter B. Denny

yıldan erken 15. yüzyıla kadar çok geniş bir zaman dilimine yerleştirilirler. Bu tür halıların 14. yüzyılın ortalarına kadar üretilmiş olması gerektiği Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki 688 envanter numaralı halı parçası doğrular görünüyor (res. 8.21). Bu halıdaki desenin Mısır mezarlarında bulunan yaklaşık 1300 tarihli Yuan tipi bir ipekli damaskonun deseninden alındığı kanıtlandı. Dönüşümlü olarak sola ve sağa yönelen sıralar halindeki pandantif palmetlerden oluşan bir tasarıma sahip Beyşehir halı fragmanları ise erken 15. yüzyılda bile dokunmuş olabilir.[53]

Konya tipi halıların üretiminin, Erdmann'ın hayvanlı Anadolu halısı diye adlandırdığı ikinci bir Türk halısı tipiyle zaman dilimi açısından çakışmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu ikinci tip Batı'da besbelli çok beğeniliyordu, nitekim bu ülkelere birçok bu tür halı ihraç edilmiş görünüyor, çünkü hayvanlı halı tasvirleri 14. yüzyılın ilk yarısında Sienna ve Floransalı ressamların eserlerinde zaten görülmeye başlamıştı; yer yaygısı olarak Meryem'in tahtının basamaklarında, sunaklar ve masaların üstünde, ayrıca balkonlar ve pencerelerde asılı olarak resmediliyorlardı. Hayvanlı halıların İtalya'ya ihraç yolu bulunmadan birkaç zaman önce üretilmeye başladığını farz etmek zorunda olduğumuza göre, bu tarihin 13. yüzyılın son on-yirmi yılından daha geç olmaması muhtemeldir.

14. ve 15. yüzyıl İtalyan, İspanyol ve Hollanda resminde tasvir edilen halılar yıllar önce Wilhelm von Bode, Ernst Kühnel ve Kurt Erdmann tarafından titizlikle incelendi;[54] bu halılarda sıra sıra yuvarlak köşeli dikdörtgen ya da kareler yer alır ve her birinin içinde soyut ve köşeli hayvan figürleri vardır. Dikdörtgenler birbirinden geniş bordürlerle ayrılır ve çoğu resimde bordür bezemeleri gösterilmemiştir ya da belli belirsizdir. Tipik 14. yüzyıl motifleri tek tek kuşlar ya da zemin dikdörtgenleri içinde duran aslanlar gibi dört ayaklıları kapsar. Kuş motifinin bir örneği Niccolo di Buonacorso'nun Londra'da National Gallery'deki *Meryem'in Evliliği* (y. 1370) adlı tablosunda görülebilir (res. 8.22), stilize aslanlar ise daha önce Berlin'deki Schlossmuseum'da bulunan 14. yüzyıla ait *Meryem'e Müjde* konulu bir Sienna resminde zemin kareleri içinde, ilaveten Giovanni di Paolo'nun Roma Galleria Doria'daki çağdaş tablosu *Meryem'in Evliliği*'nde tasvir edilmiştir. Geç 14. ve erken 15. yüzyıl resimlerinde, sözgelimi Sano di Pietro'nun Roma'da Pinacoteca

Resim 8.22 Niccolo di Buonacorso, *Meryem'in Evliliği* (y. 1370), Anadolu hayvan motifli halısıyla birlikte

Vaticana'daki *Meryem'in Evliliği* ve Giovanni di Paolo'nun New York'ta Metropolitan Museum of Art'taki (41.190.16) *Meryem ve Çocuk İsa* adlı eserlerinde yoğun stilize ağaçları çevreleyen stilize kuş çiftleriyle dolu zemin alanları olan halılar tasvir edilir. Ayrıca, erken 15. yüzyıldan itibaren, Fra Angelico'nun Floransa'da Museo di San Marco'daki *Tahtta Oturan Meryem Azizlerle* adlı tablosundaki gibi, tek bir dikdörtgen içinde yan yana duran hayvan çiftlerini ya da dövüş halinde iki hayvanı gösteren halıların tasvirleriyle karşılaşırız. Dövüşen hayvanlar temasının en ünlü tasviri, Sienna'daki Santa Maria della Scala Hastanesi'ndeki, 1440-1444 arasına tarihlendirilen Domenico di Bartolo'nun *Terk Edilmiş Çocukların Evliliği* freskinde yer alır. Anlamlı bir şekilde, daha sonraki halıların bu tür kimi tasvirlerinde, hayvan figürleri halı alanlarında farklı farklıdır.[55]

Anadolu hayvanlı halılarının tuvale aktarılmış bir dizi tasviri, birçok tablo belirli bir kesinlikle tarihlendirilebildiği için özel değere sahip belgeler sıfatıyla kataloglanmış, gerçeğe uygunlukları, Fustat'ta ortaya çıkan ve bugün New York Metropolitan Museum of Art, Stockholm Statens Historiska Museum ve başka yerlerde bulunan 14. ve 15. yüzyıl Anadolu hayvanlı halılarının fragmanlarıyla kıyaslanarak doğrulanmıştır. Buna rağmen, günümüze kadar gelen bu tür halılar ve halı fragmanları son derece nadirdir. Türk müzelerinde bulunan, hayvana benzer motifleriyle 15. yüzyılın Katalan sanatçısı Jaume Huguet'nin *Meryem ve Çocuk İsa Azizlerle* adlı tablosunda tasvir edilen halıdaki motifleri andıran üç hayvanlı halı ya da halı fragmanlarının[56] bu gruba ve 15. yüzyıla ait olduğu söylenmiş, ancak belirlenen tarih evrensel kabul görmemiştir.[57] Ayrıca, yakın zamanda New York Metropolitan Museum of Art tarafından satın alınan, Londra National Gallery of Art'ta bulunan geç 14. yüzyıl Sienna ekolüne ait *Meryem'in Evliliği*'nde tasvir edilen hayvan motiflerine benzer motifler içeren bir halı (1990.61) 14. yüzyıla tarihlendirildi.[58] Bununla birlikte, biri İtalya'dan, diğeri bir İsveç kilisesinden gelen bu tipte en ünlü iki halı Avrupa müzelerinde yer alıyor. İlki (res. 8.23), Wilhelm von Bode tarafından 1890'da Romalı bir antikacıdan satın alınan ve Orta İtalya'da bir kiliseden geldiği söylenen bir fragman, bütün halı literatüründe kesinlikle en geniş çapta tartışılan parçalardan biridir. Parçanın zemin alanının bölündüğü iki

Resim 8.23 Ejderha ile zümrüdüankanın mücadelesini gösteren hayvan motifli halı, y. 1400
Staatliche Museen, Berlin Fotoğraf Walter B. Denny

büyük dikdörtgenden her birinde, üstünde kırmızı konturlu stilize bir mavi ejderha ile bir anka kuşunun sarı bir zemin üzerinde mücadele ettiği bir sekizgen vardır. Kökenleri Çin sanatında yatan motif, Domenico di Bartolo'nun Sienna'da tasvir ettiği –yukarıda değinilen– halıdakiyle dikkat çekici bir benzerlik taşır ve bu örneğin erken 15. yüzyıla ait olduğunu düşündürür. Marby Halısı (Statens Historiska Museum env. no. 17786) adıyla bilinen ikincisi, C.J. Lamm tarafından Batı İsveç'te, Jämtland ilindeki Marby'de bir kilisede keşfedildi. Bu örnekte genel zemin kompozisyonu Berlin halısınınkine benzer, ama burada stilize bir ağacın iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmiş, yine sarı bir fon üstünde karşılıklı iki horoz vardır.

Erdmann, simetrik "Türk" düğümleriyle dokunan Anadolu hayvanlı halılarının yapı, renk paleti ve yün kalitesi bakımından daha sonraki Bergama halılarıyla bağlantılı olduğunu düşünmüş ve bu nedenle, 13. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın ortası arasındaki dönemde Batı Anadolu'da üretildikleri sonucuna varmıştı. Bu bölge kısa süre öncesine kadar Bizans yönetimi altındaydı, dolayısıyla halılardaki hayvan motiflerinin Bizans dokuma desenlerinden etkilenmiş olması mümkündü; oysa hayvan desenli ipeklilerin Müslüman Yakındoğu'da uzun zamandır üretildiği ve birkaç yüzyıldır epey takdir gördüğü artık iyice biliniyor. Hayvanlı halılar Cenova ve Venedik'le yakın ticari ilişkiler içindeki Batı Anadolu'dan İtalya'ya kolaylıkla bir yol bulmuş olabilir. Garip olan, Berlin ve Stockholm halılarında karşılaştığımız ya da İtalyan resimlerinde temsil edilenlerin çoğunda betimlenen türden zemin kompozisyonlarına sahip –yani kare ya da dikdörtgen zemin alanlarında bir veya daha çok stilize hayvan figürü– hayvanlı halıların hiçbir örneği Anadolu'da muhafaza edilmemiştir; bu da, bu halıların üretildikleri ülkeden ziyade geometrik ve yapraklı motiflerin tercih edildiği Batı'da daha popüler olduğunu akla getiriyor. Nitekim Anadolu hayvanlı halılarının esas olarak ihracat için hazırlandığı, dolayısıyla Türklerden ziyade Batılıların zevkini yansıttığı bile ileri sürüldü. Ne var ki, Berlin ve Marby halılarından farklı olmayan sekizgen çerçeveler içinde stilize hayvan tasvirli halılar 14. yüzyıl İlhanlı kitap resimlemesinde de ortaya çıkar. Sözgelimi bugün Washington'da Freer Gallery of Art'ta bulunan 14. yüzyıl ortasından kalma Büyük Moğol Şehname'sindeki

Tahtta Oturan Zahhak tasviri bu türdendir, bugün New York Museum of Art'ta (27.170.89) yer alan, sekizgen zemin üstünde stilize bir kuş içeren ünlü bir fragman da Fustat'tan gelmiştir.

Nihayet, daha 14. yüzyılda Anadolu'da Konya halılarının ve hayvanlı halıların yanı sıra başka iki tip halı daha dokunduğuna dair kanıt var. Bunlardan ilki erken 15. yüzyıla tarihlendirilen, günümüze kalmış bir Beyşehir parçasından (Riefstahl'da Beyşehir XII, bugün Konya Mevlana Müzesi'nde), ayrıca benzer halıların Fustat'ta ortaya çıkarılan fragmanlarından biliniyor. İkincisi ise 14. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış İtalyan tablolarındaki birkaç tasvirde belgeleniyor. İkinci örneği oluşturan, biri Assisi'de, diğeri Prato'daki Santo Spirito'da bulunan ve 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen iki fresk ile Floransa'da Santa Maria Nouvella Kilisesi'nde yer alan *Meryem'e Müjde*'deki 14. yüzyılın sonundan üçüncü bir fresk dahil dört freskin tümünde zeminin hayvanlı halılardakine benzer şekilde dikdörtgenlere bölündüğü, ancak onlardan farklı olarak dikdörtgenlerin hayvan motiflerinden ziyade geometrik desenlerle dolu olduğu halılar tasvir edilir.[59] Öte yandan, Beyşehir halısı ve Fustat fragmanları, mavi zemin üstünde geometrik ve geometrikleştirilmiş sıra sıra çiçekli motiflerden meydana gelen alan desenlerine sahiptir (res. 8.24). Bu itibarla, 15. yüzyılın ortası ile geç 16. yüzyıl arasına ait, daha sonra Holbein diye anılan Bergama ve Uşak halılarının öncüsü olarak görülmelidirler. Böyle halıların Avrupa resimlerinde görülmemesi ve bilindiği kadarıyla herhangi bir Avrupa koleksiyonunda korunmuş olmaması, hayvan motifli halıların ihracat için yapılmış olabileceği gibi geometrik halıların da iç pazar için imal edilmiş olabileceğini akla getiriyor. Eğer durum böyleyse, yabancı zevk anlayışına göre üretilen halılar kanıtların doğası gereği bugün yerel tüketim için meydana getirilenlerden daha iyi tanınıyor.

Seramik sanatı

Selçuklu dönemi sırlı çömlek tipi objelerin üretimi Anadolu'da 14. ve erken 15. yüzyıllara kadar sürdü.[60] Örneğin *sgraffito* objeler, saydam ya da turkuvaz ya da kahverengi sırlı ve astar boyalı çanak çömlek ve turkuvaz sır altında siyah boyamalı mallar dahil İznik'teki buluntular, hepsi

de Kalehisar, Beyşehir ve Anadolu'nun başka yerlerinden bilinen bu tipler, Osmanlıların bu seramiklerin üretim tekniklerini erken 14. yüzyılda Bitinya'ya tanıttığını düşündürüyor. Ayrıca 14. yüzyılda yeni, belirgin bir Türk sırlı çanak çömlek tipi ortaya çıktı. "Milet işi" olarak bilinen bu tipin özelliği, beyaz bir astarla kaplı ve kobalt mavisi, turkuvaz, yeşil, erguvan ve siyah boyalı, genellikle saydam kurşun sırın altındaki kırmızı ya da devetüyü rengi bir seramik gövdedir. Motifler basit dal, yaprak ve çiçeklerden geometrik desenlere ve yapraklı alanlara yerleştirilmiş natüralist kuş şekillerine varıncaya kadar değişir. Parçaları ilk defa Ege adalarında bulunduğundan, ilk yayınlanan raporlarda bu çanak çömleğe "ada işi" diye atıfta bulunuldu. Th. Weigand bu tipin örneklerini Milet'teki (Balat) kazılar sırasında bulduğunda, o yörenin uzun dönem bir çanak çömlek üretim merkezi olduğu dikkate alınarak, hiçbir seramik fırınının ortaya çıkmamasına rağmen yerel ürün oldukları varsayıldı. Aslında, sonraları "Milet işi" çanak çömlek yalnızca Anadolu'da değil, Güney Balkanlar ve başka birçok yerde bulundu; listeye Afyon, Amasya, Antalya, Atina, Bergama, Bursa, Edirne, İstanbul, Karacahisar, Konya, Malatya, Sardis, Selçuk, Seyitgazi, Silifke ve Yalova dahildi ve daha da önemlisi Kütahya, Ezine yakınında Akçaalan ve İznik'te seramik fırınları ile defolu işler bulunmuştu. Oktay Aslanapa'nın 1960'larda kazıp çıkardığı İznik seramik fırınları bu kasabanın özellikle "Milet işi" üretimin önemli bir merkezi olduğunu ışığa kavuşturur. Yine de, bu tür çanak çömleğin Batı ve Orta Anadolu'da geniş bir alanda ve belki Güneydoğu Balkanlar'da da üretildiğini varsaymak gerekir.[61]

"Milet işi"nin çeşitli alt grupları sistemli bir sınıflandırmayı beklese de, bu terimin üslup ve teknik bakımından bir dizi tipi kapsadığı açıktır ve uzun ömürlü bir üretime atıfta bulunduğuna da şüphe yoktur. Fetih sonrası bağlamlarda İstanbul'da peyda olması kullanımının 16. yüzyılın ilk onyıllarına kadar devam ettiği olgusunu pekiştirir, ama ilk üretim tarihi tam olarak belirlenmemiştir. "Milet işleri"nin geometrik ve dairesel desenleri, bezeme bakımından 14. ve 15. yüzyıl Suriye seramikleriyle muhtemel bağlantıları olduğunu akla getirir, buna karşılık bitki motiflerinden bazıları Çin'deki 14. yüzyıl mavi ve beyaz porseleniyle bağlantılı görünüyor. Boyalı bezemede Bizans etkisinin hemen hemen hiç görülmemesi önemlidir;

Resim 8.24 Proto-Holbein halı, Beyşehir Mevlana Müzesi, Konya, no. 841, Fotoğraf Walter B. Denny

dolayısıyla "Milet işi" ürünler, yerel Batı Anadolu seramik sanayiinin 14. yüzyıl ortasından erken 16. yüzyıla kadar uzanan basit ve topluca üretilmiş çanak çömlekleri gibi görünecektir. Oysa önemle belirtmek gerekir ki bu çanak çömleğin teknik ya da üslup bakımından, İznik'te sarayın himayesi altında 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretilmeye başlayan lüks çini işleriyle hiçbir ortak yanı yoktur.[62]

Çininin Anadolu beyliklerinde mimari bezeme olarak kullanılması Selçuklu geleneğinin devamıdır, ne var ki birkaç anıtın dışında önceki yüzyıldakinden çok daha az iddialıdır. Birgi'deki Ulu Cami'nin (712/1312-13) mihrabında görülebileceği gibi (res. 8.25), beylikler dönemi ürünlerini teknik, renk düzeni ve motifler bakımından 13. yüzyılınkilerden ayırmak epeyce zordur. Beylikler dönemi mimari bezemesinde kullanılan diğer Selçuklu üslubunda kayda değer çini örnekleri, Birgi Gazi Mehmed Bey Türbesi'nin (733/1334) kubbe içinde, Ayasuluk İsa Bey Camii'nin (776/1375) mihrap pandantiflerinde ve Konya Hasbey Darülhuffaz'ının (824/1421) mihrabında yer alır. Turkuvaz ya da yeşil sırlı tuğla, Erzurum Yakutiye Medresesi (710/1310-11) minarelerinin gövdelerinde ve Manisa'daki Ulu Cami'de (778/1376), ayrıca Sivas Güdük Minare'nin (748/1347) kubbe kasnağında geometrik şablonlar halinde uygulanmıştır. Bununla birlikte, önceki yüzyılın Selçuklu mimarisinde kullanılan çinilerin şaşaasıyla kıyaslandığında, bir bütün olarak beylikler dönemi dağınık yerlerdeki birkaç önemli yapıdan ve gerilemeden ibarettir, belki de böyle amaçlara tahsis edilebilecek kaynakların azalmasını yansıtır.

Osmanlıların mimari bezemede ilk çini ve sırlı tuğla kullanması 14. yüzyılın sonuna denk düşer ve İznik Yeşil Cami (780/1378-79 - 794/1391-92) minaresinin tümüyle çini ve sırlı tuğlalarla kaplı gövdesinde görülür. Minarenin 1960'ların başında modern Kütahya çinileri kullanılarak yapılan feci restorasyonuna rağmen, Yeşil Cami'nin minaresinde 13. yüzyılın Selçuklu sırlı tuğla ve çiniyle bezenmiş minare geleneğinin sürdürüldüğü belirgindir. Minarenin sırlı tuğlalarla zikzak örüntü şeklinde kaplı gövdesi kesişen sekizgenler, örgü ve geometrik desenli bordürlerle çerçevelidir; şerefesini kalıp çini mukarnaslar taşır. Hâkim renk yeşildir, besbelli caminin adı da buradan gelir, ama turkuvaz, kobalt, erguvan ve sarı renkli çiniler de kullanılmıştır.

Resim 8.25 Mihrap, Ulu Cami, Birgi, 712/1312-13 Boğaziçi Üniversitesi, Aptullah Kuran Arşivi

Birkaç yıl sonra Bursa Yıldırım Bayezid'in cami ve darüşşifasında (y. 793/1390 – 802/1399-1400) turkuvaz ve kobalt monokrom çiniler kullanıldığı halde, erken Osmanlı çini bezemesinin en muhteşem grubu I. Mehmed'in yaptırdığı Yeşil Külliye'nin (822-827/1419-24) cami ve türbesinde bulunur. Camide çini kaplı alanlar mihrap nişi, ana ve yan eyvanların çevresindeki alt duvarlar, eyvanları çevreleyen tabhaneler, şadırvanlı avlunun arkasındaki iki mahfil, üst kattaki hünkâr mahfili ve onu kuşatan ön odalar ile balkonlardır. Türbenin ise hem dışı hem içi çini bezemedir. Dışta, geniş alanlar oluşturan turkuvaz çiniler pencerelerin üstündeki kitabeli alınlıklar ve taçkapı nişinin (res. 8.26) coşkun kaligrafik ve bitkisel bezemesiyle çarpıcı bir tezat içindedir; şahane mihrap çinilerinin hükmettiği iç mekân ise duvarların alt bölümündeki girift madalyonlu turkuvaz çini kaplamalar ve yüksek bir kaidenin üstünde yer alan görkemli çini sandukayla zenginleştirilmiştir (res. 8.27). Yeşil Külliye'nin çini kaplamaları yalnızca ölçeğinden değil, projede kullanılan tekniklerin çeşitliliğinden dolayı da kayda değerdir. Nitekim üç teknik teşhis edilebilir. İkisini oluşturan monokrom sırlı turkuvaz, yeşil ve mavi çini ile çini mozaik 13. yüzyılın Selçuklu mimarisi çini bezeme geleneğini çağrıştırır. Ne var ki bunlara yeni, kökleri Timurlu İran'ında yatan bir teknik eklenmiştir. *Cuerda seca* ("kuru iplik") olarak bilinen bu teknik tek bir çininin birkaç renkte sırla bezenmesinde kullanılır; desenin dış çizgileri yağlı siyah bir iplikle çevrilir, böylelikle farklı renkli sırların birbirine karışması engellenir.

Önemle belirtmek gerekir ki *cuerda seca* tekniğini Yeşil Külliye'nin inşasından önce ne Selçuklular ne de Osmanlılar biliyordu. Bu itibarla Mehmed'in külliyesi yalnızca ölçek ve pahalılık değil, teknoloji bakımından da Osmanlı sanatı tarihinde önemli bir başlangıç noktası olarak görülmelidir. *Cuerda seca* çiniler bu tarihten önce Anadolu'da görülmezken, 1360'lar gibi erken bir tarihte Timurlu döneminin Orta Asya'sında Semerkant'ta Şah-ı Zinde türbelerinde kullanılmış, 1385'ten sonra ise Timurlu payitahtına muhtemelen Selçuklu Anadolu'sundan ve İlhanlı Azerbaycan'ından getirilen zanaatkârların tanıttığı çinilerle yan yana getirilmişti. Mehmed'in külliyesinde *cuerda seca*'nın Anadolu'da çoktan yerleşmiş olan çini teknikleriyle yan yana kullanılması, Timurlu çiniciliğine aşina zanaatkârların işin

Resim 8.26 Yeşil Türbe, Bursa, harici genel görünüm Fotoğraf Walter B. Denny

içinde olduğunu düşündürüyor; nitekim bu tahmin, camiyi "Tebrizli ustaların işi" olarak tanımlayan Farsça mihrap kitabesiyle doğrulanır.

İranlı zanaatkârların Yeşil Külliye'nin bezemesinde çalıştıklarının başka kanıtları, türbenin ahşap kapılarından birinin üstündeki "Tebrizli Ali bin Hacı Ahmed'in işi" yazılı bir imza metninde ve caminin hünkâr mahfilindeki 827/1424 tarihli ve Ali bin İlyas Ali adının yer aldığı kitabede görülür. Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu kişi bütün bezeme işinden sorumluydu. Başka kaynaklarda anılan adıyla Nakkaş Ali, Bursa'nın yer-

lisiydi; 1402'de Timur onu Maveraünnehir'e götürmüştü. Orada besbelli Timurlu üslubuna aşina olmuş, zamanla Bursa'ya dönerek Timurlu tasarımı ile görsel kültürünün öğelerini memleketine aktarmıştı. Bu arada, tarihçi Âşıkpaşazade'ye göre, Yeşil Külliye'nin hem idari denetçisi hem mimarı olan vezir İvaz Paşa Acem'den, yani İran'dan zanaatkâr getirtip inşaatta çalıştırmıştı.

Yeşil Külliye'nin çinilerindeki renk yelpazesi ve bezemenin üslubu da Timurlu etkisini akla getirir. Nitekim çinilerde Selçuklu'nun turkuvaz ve patlıcan moruna ilaveten sarı, yeşil, beyaz ve donuk kırmızı kullanılmıştır. Keza yeni ve daha zengin bezeme üslupları, özellikle büklümlü bulut motiflerini içeren yapraklı sarmal kompozisyonlar ve kimi zaman hatayi denen stilize lotus çiçekleri ortaya çıkar. Geç 14. ve 15. yüzyıllarda birçok farklı ülkede görülen ve Doğu üslubunu doğrudan hâkim kılan Timurlu sanatından türeyen bu unsurlar, rumilerin narin, kıvrılan sapları, sivri uçlu yaprakları ile geometrik pervazlar ve yazı bantlarıyla iç içedir. Nitekim Mehmed'in türbesinin tüm estetiği Semerkant ve Herat tarzında Timurludur. Gelgelelim, türbenin desen, renk yelpazesi, sır teknikleri ve bezeme motiflerinde yabancı etkiler hissediliyorsa da, çiniler yerel çömlekçilerce üretilmektedir, zira beyaz astar ve kurşun sırla kaplı kırmızı seramiklerinin dokusunda İran'ın beyaz çinileriyle herhangi bir bağlantı yoktur; daha ziyade o dönemin "Milet işleri"ne benzerler.

Demek ki, mimari bezemede sırlı çini kullanma eğilimi 14. yüzyılın Anadolu'sunda inişe geçmişken 15. yüzyılın başında ani bir canlanma yaşadı. Bu canlanmanın, kendilerini "Tebrizli ustalar" olarak tanımlayan bir yabancı zanaatkârlar atölyesinin işi olduğu hem epigrafi, hem de kullanılan çini yapım tekniklerinden bellidir. "Tebrizli ustalar"ın I. Mehmed'in büyük inşa programında yer almakla kalmayıp sonraki yarım yüzyıl boyunca Osmanlı padişahlarının hizmetinde çalışmayı sürdürdükleri de bellidir. İşlerinin bir bölümü Bursa'da, Muradiye Külliyesi'nin (828-30/1425-26) cami ve medresesinde olsa da, bu ustaların etkinliklerinin odak noktası aşağı yukarı 1429'dan başlayarak Edirne'ye kaymış görünüyor. Burada Şahmelek Camii'nin (832/1429), en önemlisi de Murad'ın kentteki başlıca iki anıtı olan Muradiye Camii (839/1436) ve Üç Şerefeli Cami'nin (847/1443-47)

Resim 8.27 Mihrap ve sanduka, Yeşil Türbe, Bursa Fotoğraf Walter B. Denny

bezemesiyle uğraştılar. Muradiye'de çiniler muazzam mihrabı ve mihrap bölümünün üç tarafındaki duvarları kaplamak için kullanıldı. Büyük ölçüde *cuerda seca* çinilerin kullanıldığı mihrap Bursa Yeşil Cami'ninkiyle çarpıcı bir benzerlik taşır; aynı zanaatçıların işi olduğu su götürmez.

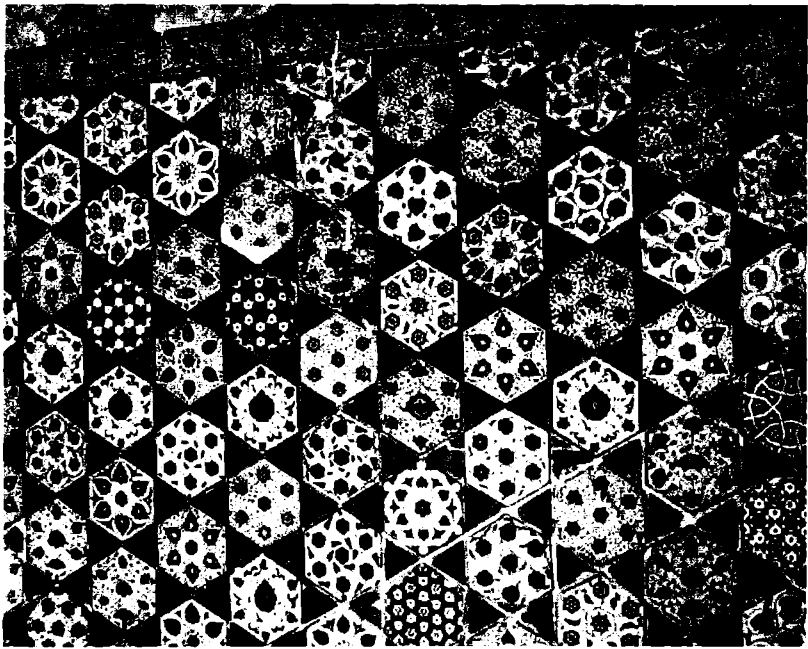
Muradiye aynı zamanda "Tebrizli ustalar"ın teknik yelpazelerinde önemli değişiklikler olduğuna tanıklık eder; Tebrizliler çini kullanımını 1425'ten sonra terk etmiş görünüyor. Buna karşılık yapıda yeni tip bir kobalt mavisi-beyaz sıraltı boyalı çini kullanıldı. Bunların en çarpıcıları duvarı kaplayan mavi-beyaz altıgen ve turkuvaz üçgen şeklindeki çinilerdir (res. 8.28) ve birkaç nedenle üzerlerinde durmaya değer. Bunlar Osmanlıların üreteceği yalnızca sıraltı boyalı çininin değil, mavi-beyaz seramiğin de ilk örnekleridir; ikincisi, beyaz sırça gövdeyle üretilen ilk Osmanlı seramikleridir. Sırçalı doku görünüş olarak daha sonraki İznik işlerine benzemekle birlikte, sonraki İznik çömlekçiliğinde tipik olan kurşunlu cam hamurundan ziyade İran'da tipik olan alkalinli cam hamuru teknolojisiyle elde ediliyordu.

Duvarın 479 adet mavi-beyaz altıgen çinisinde 53 farklı tip teşhis edilebilir. Bir bölümü İslam desen repertuvarından türemiş geometrik ve radyal kompozisyonlardır, ama çoğunda Yuan ve erken Ming dönemlerinin mavi-beyaz Çin porselenlerinin esintisi görülür. Bu çinilerde karşılaştığımız Çin üslubundaki formlar arasında 14. yüzyıl Çin porseleninden aşina olduğumuz, iki yanı dikenli belirgin bir tip dilimli ve sivri uçlu yaprak ve erken 15. yüzyıl mavi-beyaz Çin işlerinden esinlenmiş, narin, bazen kıvrık ya da dalgalanan saplar üstünde Çin tarzında dış çizgileri vurgulanmış lotus çiçekleri vardır.

Gariptir ama, çinili duvar camiye daha sonra ilave edilmiştir. Özgün halinde mihrap bölümünün duvarlarını en üst noktaya kadar örten kalem işi bezemenin izleri çinilerin arkasında ortaya çıkarılmıştır; demek ki çiniler Muradiye'nin özgün bezemesinin bir parçası değildi ve daha sonraki bir tarihte döşenmişti. Ne zaman döşendiği bilinmiyor, ama mavi-beyaz altıgen çinilerin mihrabı yapan atölye tarafından üretilmiş olması gerekir ve dolayısıyla camiyle aşağı yukarı aynı tarihe aittir; zira *cuerda seca* mihrabın çerçevesi ve bördür frizindeki kalıp mukarnaslar mavi-beyaz sıraltı çinilerle yapılmıştır.

"Tebrizli ustalar", II. Murad'ın Üç Şerefeli Cami'sinin bezemesiyle de uğraşmış, avlu pencereleri için on sekiz çinili alınlık üretmişlerdi. Yalnızca ikisi günümüze kadar gelen bu çinilerin aynı ustaların elinden çıktığı, Muradiye'deki çini duvarın bordüründekilere benzeyen çiçekli sarmal bezemelerden bellidir. Hâlâ varolan iki lünetin bezeli alanları neredeyse aynıdır; sarmal dallar ve rumilerden oluşan bir zeminde anıtsal sülüs hatla yazılmış çarpıcı yazılar köşeli kûfi hatla yazılmış daha küçük yazılarla iç içe geçmiştir. Tebrizli ustalar burada *cuerda seca* tekniğini terk edip yerine turkuvaz, kobalt mavisi ve manganez moru içeren yeni bir polikrom sıraltı boyalı renk şeması getirmişlerdi, ancak bu yeni şema bir ölçüde *cuerda seca* renk şemasını tekrarlıyordu.

"Tebrizli ustalar"ın atölyesi, 1463-1470 arasında inşa edilen İstanbul Fatih Camii'nin avlusundaki benzer iki alınlık tablasından açıkça belli olduğu üzere, fethi takip eden yıllarda da çalışmayı sürdürdü. Alınlıklar tasarım itibariyle Edirne'dekileri andırırken, sıraltı boyaların renk paletine sarının

Resim 8.28 Muradiye, Edirne, kürsü taşından altıgen mavi-beyaz çinileri gösteren ayrıntı
Fotoğraf Anthony Welch

dahil edilmiş olması noktasında farklılık gösterir. "Tebrizli ustalar" atölyesinin 1470'lerin sonu gibi geç bir tarihe kadar ayakta kaldığı, Bursa'daki Cem Sultan Türbesi denen yapının (884/1479) incelenmesiyle de anlaşılır, zira yapının çini pano bordürleri ile alınlıklardaki mavi ve erguvan sıraltı çinilerinde işçilik kalitesinin Muradiye çinilerininkinden düşük olmasına karşın, bordürlerde ayrık palmetler, alınlıkların sekizgen çinilerindeki geometrik motifler ve palmetlerle, başlangıcı kırk yıl öncesine giden bir tasarım geleneği sürdürülür. Sultan Cem Türbesi'nin tamamlanmasını takiben sıraltı boyalı çini üretimi Türkiye'nin batısında, 16. yüzyılın ikinci onyılında yeniden canlanıncaya kadar sona erdi. Ne var ki, o döneme gelindiğinde "Tebrizli ustalar" atölyesi artık mevcut değildi, çünkü günümüzde erken 16. yüzyılın İznik seramikleriyle ilişkilendirilen bu çinilerin yalnızca renk düzenleri ve tasarımları Tebrizli ustalarınkinden farklı olmakla kalmayıp, kullanılan

teknoloji de İranlı zanaatkârlar ile takipçilerinin kullandığı alkalinli cam hamurundan ziyade Türkiye'de tercih edilen kurşunlu cam hamurunun kullanımına dayanıyordu.

Ahşap oymacılığı

Ahşap oymacılığı[63] Anadolu Türk sanatları içinde önemli bir yer işgal eder. Genellikle sert ağaçlardan, özellikle cevizden, ama aynı zamanda elma, armut, sedir, abanoz ve pelesenkten minberler, rahleler, kapılar, pencere kepenkleri, sütunlar, sütun başlıkları, kirişler ve çıkma destekleri dahil mimari eklentiler ile döşemeler titiz bir işçilikle yapılmıştı. Beylikler ve erken Osmanlı dönemlerinin ahşap işleri Selçuklu geleneğini yakından takip eder; birkaç yenilik hem teknik, hem üslupta kendini gösterir. Söz konusu yenilikler yalnızca ahşap ustasının desen repertuvarına yaygın Timurlu üslubundan hatayi goncası gibi yeni motiflerin katılmasını değil, ahşap ve kemik kakmanın deneme kabilinden ilk kullanımını da içerir. 13. yüzyılın sonu ila 14. yüzyılın başında Kahire'de ortaya çıkan bu teknik 16.-17. yüzyılların Osmanlı sanatında özellikle önem kazanacaktır.

Ahşap oymacı en yaygın teknikleri ya birer birer ya da birkaçını bir arada kullanırdı; bunlardan en basiti, çeşitli motifler ile profillerin tek bir tahta üstüne kabartma oyma şeklinde uygulanmasıydı. Bu yöntem genellikle kepenkler ve minber kapıları gibi küçükçe mimari öğeler için kullanılıyor, ama kaliteli, kusursuz ahşap gerektiriyordu ve bu tarzda meydana getirilen öğelerin kurudukça eğrilme ya da yarılma gibi bir dezavantajı vardı. Buna karşı ikinci bir teknik olarak kündekâri kullanılıyordu. 12. yüzyılda geliştiği düşünülen kündekâri, Anadolu'da geç Fatımi egemenliğindeki Mısır ve Suriye'yle aşağı yukarı aynı zamanda belirir. Geniş, düz yüzeyi olan mihrap ve kapı yapımında tercih edilen bu teknik, girift kabartma oymalı çokgen ya da yıldız şeklinde zıvana uçlu tablanın lambalı çerçeveye yerleştirilmesiyle şekillendirilir. Tablaların damarları çerçeveninkinden farklı yönlere yürüdüğünden, eğrilme geciktirilir ve çatlama ya da yarılmaya karşı konur. Bununla birlikte gerçek kündekâri, doğramacıdan yüksek beceri ister. Bu nedenle bazen sahte kündekâri denen üçüncü bir teknik geliştirildi. Bu teknikte bütün bir tahta, gerçek

kündekârinin yıldız ve sekizgen desenleriyle kabartma halinde oyuluyor ve ardından bir minberin ya da bir mobilya parçasının kafesine ahşap pimlerle bağlanıyordu. Kimi nadir durumlarda, görünüş olarak gerçek kündekâri tablaların dar çerçevelerinin taklit edildiği ahşap çıtaların bu tahtalar üstündeki kabartma oymanın kanallarına çivilendiği ya da yapıştırıldığı da oluyordu. Görsel etkisi gerçek kündekâriden farklı olmasa da, bu "sahte kündekâri" tek bir tahtadan kesilen bezemeyle aynı yamulma ve yarılma sorunlarını yaşıyordu.

Üstün kaliteli 14. ve erken 15. yüzyıl minberleri ile ahşap mimari öğelerin şaşırtıcı derecede büyük bir bölümünde, bunları yapan neccar ya da dülger (marangoz) yahut nakkaşların adları ile unvanlarını taşıyan yazılar yer alır. Bazı örneklerde bu yazılar zanaatı aktaran aileleri teşhis etmeye yarar. Örneğin Aydın emiri Mehmed Bey'in buyruğuyla 722/1322'de Birgi'deki Ulu Cami'nin minberini yapan Muzafferüddin b. Abdülvahid b. Süleyman, besbelli, bugün Berlin İslam Müzesi'nde (no. J. 584) bulunan 13. yüzyıla ait ama kesin tarihi belirsiz bir rahleyi oyan neccar Abdülvahid b. Süleyman'ın oğluydu. Başka örneklerde birkaç eser bu yazılar sayesinde tek bir zanaatkâra atfedilebiliyor. Bu suretle, Hacı Muhammed b. Abdülaziz b. ed-Dakı iki ahşap minber sayesinde tanınıyor. Bu minberlerden 788/1376-77'de Saruhan Beyi Çelebi İshak b. İlyas'ın emriyle Yusuf b. Fakih adlı birinin tasarımına uyularak yapılanı Manisa'daki Ulu Cami'de, 802/1399-1400'de Sultan Bayezid b. Murad Han'ın buyruğu üzerine gerçekleştirileni ise Bursa'daki Ulu Cami'dedir. 14. yüzyılın ikinci yarısında Kastamonu ve Ankara'da çalışmış olan Nakkaş Abdullah b. Mahmud çeyrek yüzyıla yayılmış dört eserle tanınıyor: Recep 751/Eylül 1350'de Ankara'da Ahi Şerefeddin Türbesi için ahşap bir sanduka; 9 Zilhicce 758/23 Kasım 1357 tarihli Kastamonu İbn Neccar Camii'nin kapıları; Ramazan 768/Mayıs 1367 tarihli, Kastamonu yakınında Kasaba Köyü Mahmud Bey Camii'nin kapıları ve 776/1374-75 tarihli Ilısu Mahmud Bey Camii'nin kapıları.

Beylikler döneminin seçkin bir gerçek kündekâri minber örneği Ebubekir b. Muallim'in eseri olup Niğde Sungur Bey Camii'ne aittir (736/1335-36) ve bugün aynı kentte Dış Cami'de bulunmaktadır. Sahte kündekâri örneklerinden Damsa Köyü Taşkın Paşa Camii'nin 14. yüzyıl ortasına

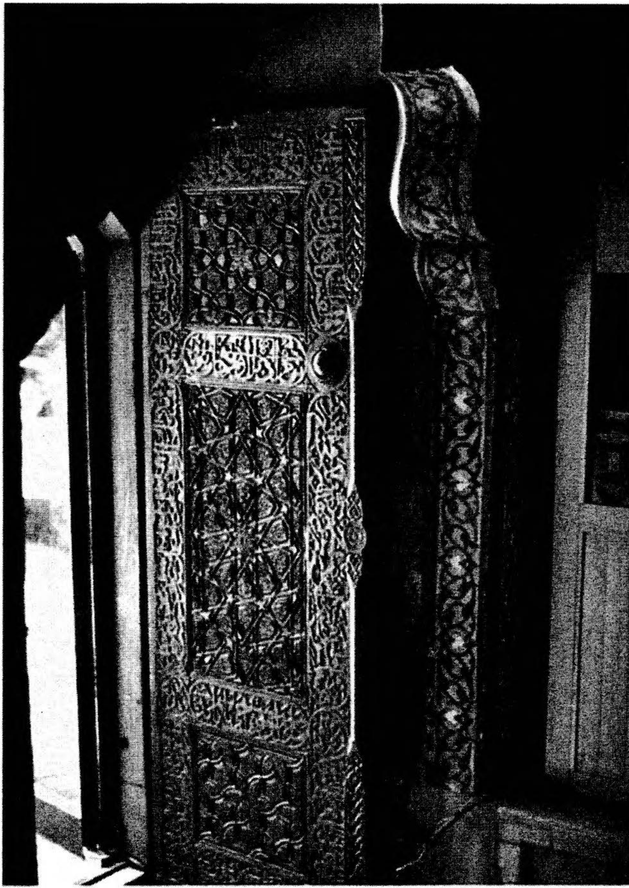
ait eşsiz ahşap minberi de Ankara Etnografya Müzesi'ndedir. Başka bir örnek Çorum Ulu Cami'sinin Safer 706/22 Ağustos 1306 tarihli minberidir ve kendilerini Ankaralı olarak tanıtan Davud bin Abdullah ve Muhammed bin Ebubekir adlı zanaatkârlar tarafından imzalanmıştır. Muhammed bin Ebubekir'in daha önceki eserleri, Ankara'da iki geç 13. yüzyıl camisinden Arslanhane Camii'nin ve artık ayakta olmayan Kızıl Bey Mescidi'nin bugün parçaları Etnografya Müzesi'nde korunan minberleridir. Teknik bir bakış açısından, Damsa Köyü Taşkın Paşa Camii'nin 14. yüzyıl ortasına ait minberi (res. 8.29) ve Ankara Hacı Bayram Veli Türbesi'nin erken 15. yüzyıla ait iç kapısı, kemik ve ahşap kakmayı birleştirdiği için özellikle ilginçtir. Taşkın Paşa Camii'ndeki kakma işi, cümle kapısının kemer köşeliklerinde altıgen çerçeveler içindeki bir çift rozette görülür, türbede ise kapının yüzündeki geometrik şerit örgünün içini dolduran yıldız ve çokgenlerde kullanılmıştır.

Osmanlı ahşap oymacılığının en erken örneği Gebze Orhan Camii'nin 15. yüzyıl ortasına tarihlendirilen bir kepengidir. Aynı ağaçtan bir çerçeve içinde üç ceviz tabladan ibaret kepenk, gerçek kündekârinin epey mütevazı bir örneği olup tek bir kabartma düzleminde oyulmuştur. Beylikler ile Osmanlı kepenkleri ve kapılarında çok tipik olan bu üç tabla düzenlemesiyle Amasya Bayezid Paşa Camii'nin (817/1414) ana kapı kanatlarında da karşılaşırız. İki kanadın üst tablaları kaligrafiyle doluyken, her kanadın ortasındaki büyük dikdörtgen tablaların üst bölümlerine ibareler yazılmış ve alt bölümleri on iki ışınlı yıldıza dayanan sonsuz bir desenle doldurulmuştur. Alt tablalar sonsuz palmet desenleriyle bezelidir. Gebze'deki kepenk gibi Amasya'daki kapılar da ceviz ağacındandır, ancak iki geniş tahta üstünde çalışılmış ve yuvarlatılmış kabartma oyulmuşlardır.

Çelebi Mehmed'in Bursa'daki Yeşil Külliye'sinin kapıları ile kepenkleri teknik, sanatsal ve tarihsel bakış açısından dönemin ahşap oymacılık sanatının önde gelen örnekleri olarak görülmelidir. Yeşil Türbe'nin kapıları (res. 8.30) yalnızca türbe taçkapısının üstündeki kitabe sayesinde yaklaşık olarak tarihlendirilebildiği (Cemaziyelevvel 824/Mayıs 1421) için değil, onları yaratan doğramacı Hacı Ali bin Ahmed et-Tebrizi'nin adı hakkedildiği için de dikkat çekicidir. Tebrizi kuşkusuz, Yeşil Külliye'nin mimarı İvaz Paşa'nın Mehmed'in vakfında çalışması için Bursa'ya getirttiği İranlı

Resim 8.29 Kemik kakma *minber*, Taşkın Paşa Camii, Damsa Köyü, Ürgüp (bugün Ankara Etnografya Müzesi'nde)
FotoğrafAnthony Welch

Resim 8.30 Kündekâri ahşap kapı, Yeşil Türbe, Bursa Fotoğraf Anthony Welch

zanaatkârlardan biriydi. Ceviz ağacından yapılmış gerçek kündekâri kapılar kitabeli bir çerçeve içinde üç tablaya bölünmek suretiyle standart kuralları takip eder. Üst tabla yapraklı arabesklerle oyulmuş ve geometrikleştirilmiş rozetlerle doludur, alttaki iki tabla ise geometrik yıldız düzenlemeleri şeklinde tasarlanmıştır. Yeşil Cami'nin pencere ve kepenklerinden farklı olsa da, geometrik yıldız desenlerinin hem teknik hem de tek tek motifler bakımından benzerliği, bu eserlerin aynı ustanın elinden çıktığını düşündürür.

14. yüzyılın başından 15. yüzyılın ortasına kadarki dönem –Türk sanatında beylikler ve erken Osmanlı dönemleri– klasik anlatımını 13. yüzyılda bulmuş olan Anadolu Selçuklularının sanat geleneklerinden, Konstantinopolis'in fethini takiben 1460'lar ve 1470'lerde II. Mehmed'in hükümdarlığı sırasında geliştirilen ilk Osmanlı saray üslubuna geçiş ânıdır. Hem mimari, hem sanatlar açısından bir deney ve eklektizm dönemidir; bu eğilimler, sanatı kendi siyasi meşruiyet ve itibarlarını geliştirmek, bir iktidar ve otorite imajı yaratmak için kullanan hırslı ve rekabet halindeki Anadolu beylikleri arasındaki siyasi bölünmeyle daha da pekişir. Orta Anadolu'da Selçuklulardan miras kalan gelenekler 14. yüzyılın büyük bölümünde etkisini korurken, bu gelenekler Batı Anadolu'da Bizanslılardan, Memlûklular'ın Mısır'ından ve İran dünyasından gelen fikir, teknik ve bezeme dağarcıklarıyla birleştirildi. Anadolu beyliklerinin elindeki kaynaklar mimari programlarının ölçek ve iddiasını, ayrıca lüks el sanatlarıyla ilişkisini kısıtladığı halde, 14. yüzyıl mimarları ile zanaatkârlarının mütevazı çabaları arasında zaman zaman gerçekten özgün ve zevk sahibi işlere imza atıldığı doğrudur. 15. yüzyılın başına gelindiğinde, bu deneyler özellikle Osmanlı Beyliği'nde sanatların çiçeklenmesine yol açtı: Yeni, gitgide daha fazla arkitektonik hal alan bir mimari Selçukluların eski cephe üsluplu yapılarını gölgede bırakmaya başladı; yeni bir beyaz cam hamuru sırlı seramik geleneği ortaya çıktı, tezhipli ve tasvirli yazmalarla bağlantılı sanatların ilk kıpırtıları fark edildi. Halı kronolojisinin hâlâ çözülmemiş sorunlarla dolu olduğunu biliyoruz; yine de görünüşe bakılırsa Konya tipi halılar gitgide yerini yeni Anadolu hayvanlı halılarına ve Avrupa resminin proto-Holbein gibi geometrik tiplerine bırakıyordu. İpek sanayiine gelince, Osmanlı'nın bilinçli teşvik politikası Bursa'yı lüks dokuma ticaretinin başlıca merkezine dönüştürme yolunda işe yaramış görünüyor.

14. ve erken 15. yüzyılın deneyleri, 1453'te Konstantinopolis'in fethinden sonra, 15. yüzyılın ikinci yarısında, yeni, saray destekli bir sanat ve mimariye yol açacaktı. Payitahtın İstanbul'a nakliyle ve Anadolu ile Balkanlar'dan getirilen nüfusla kentin yeniden iskân edilmesiyle, Fatih ve ardılları, ölçek ve iddia bakımından Bursa ile Edirne'deki anıtların yalnızca sezdirdiği mimari

programlara giriştiler. Düzenli planı ve etkileyici boyutlarıyla Fatih Külliyesi ile II. Mehmed'in Sarayburnu'ndaki Yeni Saray'ı yeni, bürokratikleşmiş ve hiyerarşik bir evrensel düzenin metaforlarıydı. Aynı dönemde, ödünç alma ve deney yapma süreci, geçmişten miras kalan, komşu kültürel geleneklerden devralınan ve önceki bir buçuk yüzyıl boyunca beyliklerde kuluçkaya yatan sanat dilinin ve tipolojilerin elekten geçirilmesi bir sentez ânına ulaştı. Bu mirasın bir bölümü bir köşeye atılırken, bir bölümü hamilerce desteklenen, saray nakkaşhanesi tarafından şekillendirilip incelik kazandırılan yeni bir üslubun merkezi özellikleri haline geldi ve artık bir dünya imparatorluğuna dönüşmüş bir devletin maddi kaynaklarından yararlanabilen becerikli bir mimar ve zanaatkârlar topluluğunun eserlerinde vücut buldu.

Notlar

1 Konya'daki mezarları tarihlendirmek için kullanılabilecek yapı ve restorasyon metinleri ile mezar kitabeleri için bkz. *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe* (Kahire, 1931) [bundan böyle *RCEA*], no. 4826, 4861, 4862, 4905, 4906; Kayseri için *RCEA*, 4840; Sivas için *RCEA*, 5152, 5489.

2 Niğde için bkz. *RCEA*, 5308 (Ebu Said adı zikredilir) ve 5693; Tokat için *RCEA*, 4789, 4903, 4959, 4960, 5114, 5T78, 5326, 5390. Amasya Bimarhanesi'nin yapı metni için (İlhan Olcaytu ve eşi Yıldız Hatun'un adları geçer), bkz. *RCEA*, 5238; başka Amasya yazıtları için bkz. *RCEA*, 5461, 5611. Yakutiye Medresesi'nin (Erzurum) yapı metni ve vakfiyesi için (yine Olcaytu'nun adı zikredilir ve onun saltanatı sırasında Sultan Gazan ile Bulgan Hatun'un ekstra gelirleri kullanılarak tesis edildiği belirtilir) bkz. *RCEA*, *52,76*, 5277; Erzurum'daki ikinci derecede eserler için bkz. *RCEA*, 5239, 5350.

3 Beyşehir kitabeleri için bkz. *RCEA*, 4907, 5037, 5082, 5083, 5140; Kerimeddin Karaman Bey'inkine ilaveten Mahmud Bey ve Mehmed Bey'in mezarlarını içeren Balkasun Türbesi'nin kitabesi için bkz. *RCEA*, 4489 (burada Selçuklu sultanı II. Mesud ibn Keykavus hükümdar olarak zikredilir, bu da Karamanoğullarının en azından ismen vasal statüsünde olduğuna işaret eder) ve *RCEA*, 5154. Larende (Karaman) anıtları için bkz. *RCEA*, 4817,5347, 72 010, 772-011, 783-014 ve İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi* (İstanbul, 1967); Karamanoğulları döneminin Konya'sı için bkz. *RCEA*, 5638 ve Mehmet Önder, *Mevlana* Şehri *Konya* (Ankara, 1971), s. 209, 211, 212, 215, 218-9, 222, 311; Niğde için bkz. Albert Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, 2 cilt. (Paris, 1932-4) [bundan böyle *MTA*], 1: *Kayseri-Niğde*, s. 133, 141, 148, 149; Akşehir için, *RCEA*, 5713, 5729; Mut için bkz. Mehlika Arel, "Mut'taki Karamanoğulları Devri Eserleri", *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 241-50.

4 Germiyanoğullarının Kütahya'daki anıtları ve kuruluş metinleri için bkz. *RCEA*, 5346; Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-Oğulları Tarihi (1300-1429)* (Ankara, 1974), s. 137-40; ayrıca A. Sayılı, "The Wâjidiyya Madrasa of Kütahya", *Belleten* 12, 48 (1948), 667-77.

5 Milas ve Peçin'in Menteşeoğulları dönemi kitabeleri için bkz. Paul Wittek, *Das Fürstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-14. Jh.* (İstanbul, 1934), s. 134-56; Peçin için, Ayda Arel, "Peçin, a Capital of the Principality of Menteşe," *Anadolu Sanatı Araştırmaları* 1 (1968),

Ahmet Yaşar Ocak

TOPLUM, KÜLTÜR VE ENTELEKTÜEL HAYAT (1071-1453)

Giriş

Türkiye'nin 1071-1453 arası toplumsal, kültürel ve entelektüel tarihini yazabilmenin çok zor bir iş olduğunu itiraf etmek gerekir. Dönemin uzunluğuna mukabil, resmî kroniklerdeki malzemenin o nispette sınırlı oluşu başlı başına önemli bir sorundur. Siyasal tarih açısından oldukça şanslı olmamıza karşılık, toplum, kültür ve entelektüel hayatın tarihi söz konusu olduğunda, ne yazık ki kronikler bize o kadar şans tanımıyorlar. Çünkü çoğu Batı dillerine de çevrilmiş olan kaynaklar neredeyse bütünüyle siyasal tarih ağırlıklıdır. Ancak aşağıda yeri geldikçe zikredilecek olan çeşitli bilimlere ve edebiyata, epik ve hajiografik konulara dair kaynaklar, sayıları sınırlı da olsa bazı seyahat kitapları bu konularda hiç de azımsanmayacak veriler ihtiva ederler.[1] Buna rağmen bu dönemin –belki bilim, edebiyat, tasavvuf, sanat gibi konuları hariç– toplum ve kültür hayatını bütünüyle tatminkâr ve mükemmel bir şekilde inşa etmek, ileride yeni kaynaklar bulunmadığı takdirde, neredeyse çok zor olmaya devam edecektir denilebilir.

Osmanlı döneminde kopya edilmiş Selçuklu ve İlhanlı dönemi vakfiyelerini saymazsak,[2] hiç şüphesiz bu dönemlerden kalmış olması gereken arşiv malzemesi, artık mevcut değildir. Bu gerçekten büyük bir talihsizliktir. Hiç şüphesiz Osmanlı arşiv belge türlerinin benzerleri (çeşitli defter türleri, müteferrik belgeler, vakfiyeler vb) gerek Anadolu Selçukluları'nda, gerekse Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyeti döneminde meydana getirilmiş idi. Ama Selçuklu belgeleri ya Moğol işgalinin ilk zamanlarındaki yağma ve tahrip sırasında ortadan kalkmış olmalıydılar, ya da İlhanlılar zamanında meydana getirilenlerle birlikte Selçuklu ve Moğol iktidarına diş bileyen Türkmenler tarafından çeşitli ayaklanma ve yağmalar esnasında yakılıp yırtılıp yok edilmişlerdi.

Bu gerçekten dönemin tarihi açısından yeri doldurulamayacak büyük bir kayıptır. Bu yüzden, mesela Gordlevski gibi bazı tarihçiler, Osmanlı belgelerindeki verilerden yola çıkarak Selçuklu ve Beylikler dönemine ait bazı ekonomik ve kurumsal konuları kıyaslama yoluyla değerlendirme yolunu seçmişlerdir. Biz burada bu uzun dönemi kısa bir siyasal tarih tabanı, toplumsal ve etnik yapı, din, bilim, düşünce ve entelektüel cephe olmak üzere başlıca altı ana tema halinde ele almağa çalışacağız.

Medeniyet ve kültürlerin birbirine halef-selef olduğu topraklar: Asia Minor'dan Turchia'ya

Bugün modern Türkiye Cumhuriyeti'nin bulunduğu, antik çağda *Anatolia* (Güneş'in Doğduğu Ülke), Roma ve ilk Hıristiyanlık çağlarında bununla birlikte *Asia*, daha sonra *Asia Minor*, erken ortaçağlarda Araplar'ın *Biladü'r-Rum* (Roma ülkesi), geç ortaçağlarda Avrupalılar'ın o sıralarda geniş ölçüde Türkler'in hâkimiyetine girdiği ve yoğun Türk yerleşmesine açıldığı için *Turchia* dedikleri Anadolu bazı devirlerde de bu isimlerin yanında daha ziyade Roma ve Bizans döneminde barındırdığı eyaletlerin adıyla anılmaktaydı. Bu isimlerden *Anatolica* ve Araplar'ın *el-Rûm*'u, klasik Osmanlı çağında da *Eyalet-i Anadolu* ve *Eyalet-i Rum* adıyla iki büyük eyalete ad olmuştur.[3]

Anadolu, tarihi boyunca şu dört önemli siyasal, etnik, sosyo-kültürel ve dinî dönüşümü, başka bir deyişle medeniyet ve kültür değişimini peş peşe yaşamıştır: *Helenleşme, Romalılaşma, Hıristiyanlaşma* ve nihayet *İslamlaşma*. 19. yüzyılın başlarından bu yana ise yeni bir süreç yaşanmaktadır: *Batılılaşma*. Bu sonuncusu (eskiden bu anlamda *garplılaşma* deniyordu), bazen de *modernleşme*'nin tam karşılığı olan *çağdaşlaşma* (Osmanlı Türkçesi'nde *muasırlaşma*) tabirleri ile karşılanır, ki bu son dönem, başından beri Türkiye tarihinde İslam'ı kabulden sonraki en büyük medeni ve kültürel değişimi temsil eder.

Türkler'in istilacılar olarak adım attıkları 11. yüzyılda ve öncesinde, bilindiği gibi Anadolu'da –sonradan Bizans İmparatorluğu adıyla anılan– Doğu Roma İmparatorluğu hüküm sürmekteydi. Onun İran'daki Sasani İmparatorluğu ile uzun zamandan beridir sürdürdüğü siyasi mücadele ve rekabet iki taraf arasında sık sık uzun süreli savaşlara neden olmaktaydı. Bu

savaşlar bazen bir tarafın, bazen diğer tarafın galibiyetiyle sonuçlanmakla beraber, her iki imparatorluğun iç politikalarını olumsuz yönde etkiliyor ve onları zayıflatıyordu. Bunlar, yalnızca tarafların birbirlerinden toprak kazanmaları ve birbirleri üstüne hâkimiyet kurmaları amacıyla değil, belki daha çok doğu-batıyı birbirine bağlayan ticaret yollarını ele geçirip, ticari ranta el koymak için yapılıyordu. Çünkü her iki imparatorluğun da ekonomik temeli tipik ilkçağ tarım ekonomisine dayalıydı. Buna ek olarak Bizans'taki hanedanlar arası bitmek tükenmek bilmeyen taht kavgaları, bunların sonunda sık sık meydana gelen hanedan değişiklikleri de özellikle Bizans'ı sarsıyor ve içeriden güçsüz bırakıyordu. 11. yüzyılda Türkler geldiği zaman Bizans artık İustinianos (527-565) ve Heraklios (610-641) zamanındaki güçlü imparatorluk değildi.[4]

Bilindiği gibi Roma imparatoru Büyük Constantinus'un (311-337) MS 4. yüzyılda Hıristiyanlığı himayesi altına alması, Akdeniz havzasında tarihin en önemli dönüşümlerinden birini başlattı. Bu, 391 tarihinde Theodosius zamanında Roma İmparatorluğu'nun resmî dini ilan edilmesiyle, Hıristiyanlığın onun siyasal gücünü arkasına alarak yayılmasıydı. Bu dönüşüm, Konstantinopolis şehrinin kuruluşu ile hızlandı ve imparatorluğun 395 tarihinde Theodosius'un ölümünden hemen sonra ikiye ayrılmasıyla sonuçlandı. Artık Anadolu, Doğu Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde resmen de bir Hıristiyan ülkesi idi.

Bununla beraber Anadolu'nun etnik yapı itibariyle çok karmaşık olan halklarının hepsi Ortodoks mezhebine tabi değildi. Burada "heretik" ilan edilen çeşitli küçük kiliseler oluşmuştu. Bizans merkezî iktidarı bu kiliseler üzerinde ağır mali, siyasi ve dinî baskılar uyguluyor, özellikle yüksek miktarlarda vergiler alıyordu. Bu yolla onları eritmeğe uğraşıyordu. Oysa bu politika tamamen tersi sonuç vermekte, bu kiliselerin mensupları çoğu zaman, dışarıdan gelen istilacılarla anlaşmayı ve onlarla birlikte Bizans'a karşı savaşmayı tercih etmekteydiler. Nitekim Emevî ve Abbasî İmparatorlukları zamanında Müslüman Araplar'ın Anadolu'ya yaptıkları seferlerde bu "heretik" kilise mensupları genellikle onların yanında yer almışlardı.

Anadolu'nun Türkler'le ve İslam'la tanışma sürecinin ilk adımı 1040'taki Gazneliler ile Selçuklular arasındaki Dandanakan savaşı son-

rası bu sonuncuların İran'a yerleşerek burada bir imparatorluk (İran Selçukluları) kurmalarının sonucudur denilebilir. Bu sürecin siyasal, etnik, sosyal ve dinî yönleri, hemen hemen bütünüyle, modern Türk tarihçilerince Anadolu yahut Türkiye Selçukluları da denilen, İran Selçukluları'nın Anadolu'daki uzantısı sayılabilecek yeni devlet tarafından oluşturulmuştur. Sayılan bu dört doğrultuda bu toprakların tarihindeki en radikal dönüşümlerden biri meydana gelmiştir: Bu dönüşümün siyasal yanını Bizans sınırlarını Batı Anadolu'ya iten Anadolu Selçuklu devleti; etnik yanını, bu topraklara yerleşerek Türkleştiren, başta Müslüman Oğuzlar (Türkmenler) olmak üzere muhtelif Türk unsurları; sosyal yanını Anadolu'da yepyeni bir toplumsal düzen; dinî yanını ise onlarla beraber taşınan ve burasını bir Müslüman ülke haline getiren İslam simgeler.

Anadolu'nun Türkler tarafından iskân amacıyla istilası, esasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun fetih ve genişleme politikasının programında olmayan, İran'daki iç siyasal gelişmelerin sonucunda gerçekleşmiş bulunan, bu yüzden de biraz da zorunlu bir hadise olmuştur.[5] 1071 Ağustos'undaki Malazgirt savaşının, Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın (1063-1072) Anadolu'yu istila niyetiyle giriştiği bir savaş olmayıp, Fatimiler üzerine yaptığı sefer esnasında Romanos Diogenes'in saldırısı üzerine geri dönerek zoraki kabullendiği bir savaş olduğunu biliyoruz. Nitekim bunun göstergesi, Alparslan'ın bu savaş sonrasında Bizans imparatoru Romanos Diogenes'le yaptığı anlaşmadır. Sultan esir ettiği imparatoru serbest bırakmış, bütün haklarını iade etmiş, üstelik topraklarına da el koymamıştır.[6]

Aslında Anadolu'nun Türkler tarafından fethini ve istilasını, İran'daki Selçuklu iktidarının, Orta Asya'dan sürekli olarak İran'a akan ve burada huzursuzluk çıkararak düzeni tehdit eden Türkmen boylarını zapturapt altına almak ve yerleştirmek konusunda karşılaştığı büyük zorlukları ortadan kaldırmaya yönelik politikasıyla ilgili görmek gerekir. Siyasal iktidar, problem yaratan bu boyları başından savmak için, onların Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya akınlar düzenlemelerine ses çıkarmıyor, hatta teşvik ediyordu. Malazgirt savaşını takiben Artuk, Saltuk, Danişmed, Mengücek Beyler gibi Türkmen beyleri Anadolu'da giriştikleri fetihler sonucunda küçük birtakım devletçikler kurdular. Erzurum'da Saltuklular,

Erzincan ve Sivas havalisinde Mengücekliler, Tokat, Niksar ve Malatya yöresinde Danişmedliler, Mardin, Harput ve çevresinde Artukoğulları devletleri bunlardandır.[7] Danişmedliler'in Anadolu'daki fetihleri o zamanki Türkler arasında geniş yankılar uyandırmış, bu fetihleri anlatan, *Danişmedname* adlı büyük bir anonim epik roman teşekkül etmiştir.[8]

Bununla beraber, Ege ve Marmara bölgesi hariç, neredeyse Anadolu'yu bütünüyle işgal ederek asıl devamlı bir devlet kuranlar, İran'daki Büyük Selçuklu hanedanının akrabaları olan Türkmen beyleridir. Bunlardan Kutalmış'ın saltanat üzerinde hak iddiasının başarısızlıkla sonuçlanması İran'da barınmasına engel olmuş ve oradan çıkarılıp Anadolu topraklarına sürülmüştü. Bununla beraber oğlu Süleyman yine de İran'daki amcaoğulları ile hesaplaşma fikrinden vazgeçmediğinden, devamlı olarak Anadolu'da kalmak niyetinde değildi. Ama İran'daki yönetim de onları bir daha İran'a sokmamaya kararlıydı[9].

Kısaca, siyasal şartlar, İran'dan kovulan Tükmenler'in Anadolu'da devamlı kalmak zorunda olduklarını gerektirecek şekilde gelişmişti.[10] Kutalmış'ın oğlu Süleyman, 1081'de Bizanslılar'dan İznik'i (Nicea) alarak başkent yaptı; böylece Anadolu Selçuklu devleti fiilen kurulmuş oluyordu.[11] Üç yıl sonra da Antakya'yı ele geçirdi. Böylece Türkler bir daha çıkmamak üzere Anadolu topraklarına yerleşmiş oluyorlardı.[12]

Epeyce sancılı bir kuruluş süreci yaşamış bulunan Anadolu Selçuklu devleti bir taraftan Bizans'la uğraşırken, diğer yandan da Orta ve Doğu Anadolu'nun bir kısmında hüküm süren bir başka Türk devleti Danişmedliler'le mücadeleye girmişti. Süleyman'ın oğlu I. Kılıç Arslan'ın zamanı (1092-1107), Bizans, Danişmedliler ve Haçlılar'la uğraşmakla geçti. Bu gözü pek Selçuklu sultanı 1096'da İznik'i kuşatan Haçlılar'a boyun eğerek doğuya çekildi. 1106'da Danişmedliler'den Malatya'yı, 1107'de Musul'u aldı ise de, sonunda Emir Çavul tarafından yenilgiye uğratıldı ve Habur çayında boğularak öldü. Oğlu I. Mesud (1116-1156) Haçlılar'dan Konya'yı alarak devletin merkezi yaptı. Ondan Sonra II. Kılıç Arslan (1156-1192) Haçlılar'la mücadeleyi sürdürürken bir yandan da 1176'da Myriokefalon (Karamıkbeli) savaşında Bizans'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu savaşla artık Türkler'in Anadolu'da kalıcı olarak yerleşmeleri sağlanmış, Anadolu Selçukluları'nın yeniden İran'a

dönüp iktidarı ele geçirme hayalleri de sona ermiş oluyordu. Bir başka önemli gelişme ise bu sultanın 1178'de Danişmedli devletini ortadan kaldırarak Anadolu'nun üçte ikiden fazlasını Selçuklular'ın hâkimiyetine sokması oldu.[13]

II. Kılıç Arslan ölmeden önce devletini eski Türk geleneklerine uyarak oğulları arasında paylaştırmıştı. 1190'daki üçüncü Haçlı seferi onların birbirlerine üstünlük sağlama mücadelesi verdikleri bir dönemde gerçekleşti. Buna rağmen Selçuklular ülkelerini savunmakta başarı gösterdiler. Sonunda bu şehzadelerden I. İzzeddin Keykâvus (1210-1220) kardeşlerine galip gelerek tek başına Selçuklu tahtına oturdu. bu sırada dördüncü Haçlı seferi vuku bulmuş ve Haçlılar Konstantinopolis'i zaptederek burada bir Latin devleti kurmuşlardı (1204). Bizans ise İznik'e ve havalisine sığınmak zorunda kalmıştı.

I. İzzeddin Keykâvus'un ve özellikle kardeşi I. Alaedin Keykubad'ın zamanında (1220-1237) Anadolu Selçuklu devleti önemli siyasal ve ekonomik gelişmeler kaydetti. Karadeniz kıyısında Sinop ve Akdeniz kıyısında Antalya (Attaleia) limanlarını ele geçirmek suretiyle önemli ticaret yollarına sahip oldu. Böylece Anadolu Selçukluları, uluslararası ticaretin getirilerinden yararlanarak, zaten belli bir seviyeye gelmiş bulunan Anadolu'daki sosyal ve ekonomik refahı gözle görülür bir şekilde daha da yükseltme imkânını elde ettiler.[14] Biri sufi ve filozof, diğeri mutasavvıf iki Şihabeddin Sühreverdi'nin ve arkasından Endülüslü ünlü mutasavvıf Muhyiddin İbn el-Arabi'nin Anadolu'ya gelişleri bu zamana rastlar.

Ne var ki bu refah dönemi çok sürmedi. II. Gıyaseddin Keyhusrev'in (1237-1243) keyfî ve beceriksiz yönetimi altında Anadolu Selçuklu devletinin düzeni bozulmaya başladı. Ortaçağ Türkiye tarihi bakımından önemli bir dönüm noktası oluşturacak olan 1240'taki büyük Türkmen isyanının (Babailer isyanı) arkasından,[15] Moğollar kolayca Anadolu'ya girdiler. Böylece Anadolu Selçuklu devletinin bağımsızlık dönemi sona erdi.[16] Bu durumdan yararlanmak isteyen Vatikan kilisesi şamanist Moğollar'ı Hıristiyan yapabilmek ve Anadolu'da Hıristiyanlığı yeniden üstün kılmak amacıyla Dominiken ve Fransisken misyonerleri buraya yolladı. Bunlardan Dominiken misyoner Simon de Saint-Quentin'in bu dönem Anadolusu'nun Moğollar etrafındaki sosyal ve dinî hayatıyla ilgili ilginç gözlemleri vardır.[17] Bu arada 1261'de

İznik'teki Bizans yönetimi Konstantinopolis'i tekrar ele geçirerek Latin devletine son verdi. Bu dönem, Anadolu'daki Selçuklu topraklarında siyasal ve toplumsal krizlerin, isyanların birbirini kovaladığı dönemdir. İşte, ünlü mutasavvıf Mevlana Celaleddin-i Rumi böyle bir ortamda Konya'da yaşamıştır.

1277'den sonra Moğollar fiilen Anadolu'da yönetimi ellerine aldılar. Onların takip ve baskısından kaçan Türkmen boyları batıdaki Bizans sınırlarına akarak feth ettikleri topraklarda birtakım küçük devletler kurmayı başardılar. Bizans'ın bunlarla uğraşmağa pek zamanı ve gücü olmadı. Menteşe, Aydın, Karesi, Germiyan vb beylikler bunlardandır.[18] İlk ikisi, Ege denizinde Bizans'a ve Venedikliler'e karşı başarılı savaşlar yaptılar.[19] Bunlar içinde Bizans'ın güney-batı sınırlarında yerleşmiş bir beylik daha vardı ki, işte bu, 16. yüzyılda Muhteşem Süleyman'ın imparatorluğuna dönüşecek olan Osmanlı Beyliği'ydi.

Osmanlı Beyliği 14. yüzyılın başlarından itibaren gerek Bizans sınırındaki elverişli jeostratejik konumu, gerekse başındaki Osman (1299-1326), Orhan (1326-1362) ve I. Murad (1362-1389) gibi ilk sultanların başarılı politikaları sayesinde bir imparatorluk olma yolunda süratle ilerlemekteydi. Gaza ideolojisi ve ganimet elde etme gibi maddi ve manevi amaçların birlikte yönlendirdiği kitlelerin yoğunlukla akın ettiği bu beylik Bizans'ın ve Balkanlar'ın içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik zaaflardan yararlanarak hem Anadolu'da, hem de Balkanlar'da topraklarını genişletiyordu. Böylece askerî, idarî ve sosyo-ekonomik yapısını güçlendiriyor, 15. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, güçlü bir imparatorluk olmaya hazırlanıyordu.[20] Bu sırada imparatorluğun başına geçen genç ve enerjik bir sultan, II. Mehmed (1451-1481), 1453 Mayıs'ında Konstantinopolis'i alıp başkent yaparak Doğu Roma'nın bir zamanlar muhteşem imparatorluğunu ortadan kaldırmış, ama aynı zamanda onun vârisi olmuş, hem İslam dünyasında, hem de Batı'da büyük yankılar uyandırmıştı.

Karmaşıklaşan ve çeşitlenen etnik yapı: yerliler (Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Kürtler), Türkler ve Tatarlar (Moğollar)

Gerek Türkler'in gelmesinden önce, gerekse onların zamanında Anadolu'nun etnik yapısı hakkında belgelere dayalı tarihî kesin verilere ve

istatistik bilgilere sahip değiliz.[21] Müslüman Arap akınlarının sonucunda nüfusta bir miktar azalmanın vuku bulduğu bugüne kadar hep yazılagelmiştir, ki bu doğrudur ve söz konusu akınların sebep olduğu ölümler veya batıya kaçışlar sebebiyle de doğaldır. Ancak bu azalma çok uzun süreli bir olgu değildir. Muhakkak ki Türkler geldiğinde de eskisi kadar olmasa bile bir ölçüde benzer bir sürecin yaşanmış olması da aynı derecede doğaldır. Onlar geldiğinde buranın asıl halkı, Müslüman kaynaklarınca *Rum* denilmekte olup, Anadolu'nun Hıristiyanlaşmış ve batı Anadolu kentlerinde mevcut bir kısım Grek unsuruyla da karışmış eski yerli ahalisiydi. Onlar muhakkak ki burasının en kalabalık sakinlerini teşkil ediyorlardı. Bunların önemli bir kısmı kırsal kesimde yerleşmiş, ziraatle meşgul olan köylülerdi. Hiç şüphesiz eski Anadolu dillerinin kalıntılarından izler taşıyan ve –Türkiye'de Rumca denilen– bugünkü Grekçe'nin bir versiyonunu konuşuyor ve yazıyorlardı. Doğu Anadolu nüfusunun önemli bir kısmını ise Gregoryen Ermeniler ve Monofizit Yakubiler oluşturmaktaydı. Daha güneyde, Mardin yöresinde ise Süryaniler bulunuyordu.

Ortaçağ Türkiyesi'nin etnik karışımın diğer bir boyutu da Anadolu'daki Kürt nüfusuyla ilgilidir. İran, Irak ve Anadolu arasındaki, her üç ülkeden bir kısımını içine alan ve eski İslam kaynaklarında coğrafi bir terim olan *Kürdistan* adıyla tanımlanan bölgede Kürtler'in mevcudiyeti bilinmektedir. Bunların da büyük çoğunluğu hayli evvelden Arap fetihleri esnasında İslam'a geçmiş olup bir kısmı da Yezidi idi.[22]

Dolayısıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşen az miktardaki bazı Türk boylarının buradaki muhtelif Kürt aşiretleri ile karıştıkları, zamanla Kürt çoğunluğu içinde eriyerek Kürtleştikleri ileri sürülmüştür. Bunlardan Kürtçe konuşmaya başlayanlar bulunduğu gibi, Kürtler'den de Türk çoğunluğu bulunan yerlede Türkleşen ve Türkçe konuşmağa başlayanlar şüphesiz ki vardı. Bunun ispatı, günümüzde de aynı sürecin evlilikler ve şehirleşme süreci sebebiyle yer yer devam etmekte oluşudur. Söz konusu bölgelerdeki bu Kürtler'in büyük çoğunluğu yarı- göçebe (yahut yarı yerleşik) aşiret hayatı sürdürmekte olup hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Bir kısmı da yağmacılıkla meşgul olup dağlarda yaşıyordu.[23]

Türkler'e gelince, bugünkü Türkiye Türkleri'nin ataları olan, çoğu yakın bir geçmişte henüz yeni Müslüman olmuş Oğuzlar'ın, diğer adıyla Türkmenler'in Anadolu'ya gelip yerleşmeleri, amacı aslında Türkler'i buraya yerleştirmek olmamakla beraber, yine de Malazgirt savaşının sonrasında başladı. Bir müddet sonra da burası onların gerçekten "vatan"ı oldu. Yalnız burada unutulmaması gereken husus, bu Türkler'in çoğunluğunun Müslüman Oğuzlar'dan oluştuğu gerçeğidir.[24] Büyük Selçuklu iktidarının İran'dan kovduğu bu kitleler bu yeni vatanlarında yaşamaya elverişli toprakları bulmakta güçlük çekmediler. Anadolu'nun özellikle iç ve doğu kısımları onların koyun sürüleriyle kış mevsimini geçirecek kışlaklara, yazın da sürülerini otlatacakları serin yaylalara sahipti.

Bizanslılar Türkler'in doğudan başlayarak yavaş yavaş batı istikametinde Anadolu'ya girmelerine pek ses çıkarmadılar. Çünkü hem Balkanlar'dan gelmiş olup, Bizans ordusunda paralı asker olarak hizmet gören Hıristiyan Kuman (Kıpçak) ve Guz (Oğuz) Türkleri dolayısıyla onları tanıyor, hem de kendi aralarında sık sık vuku bulan siyasi kavgalarda onların yardımından yararlanıyorlardı. Bunun yanında, Ortodoks olmayan diğer halk ise Bizans yönetimine karşı duydukları hınç ve öfke sebebiyle, topraklarını işgal etmekle beraber inançlarıyla ilgilenmeyen bu savaşçı yabancıları müsait tavırlarla karşılıyor ve buraya yerleşmelerini adeta teşvik ediyorlardı. Hiç şüphe yok ki bu iki faktör, Anadolu'nun Türkler tarafından daha kolay ve daha kısa zamanda fethedilmesinde önemli rol oynamış olmalıdır.[25]

Türkler'in Anadolu'ya yerleşmeleri ile meydana gelen etnik ve demografik değişim konusunda Batılı ve Türk tarihçiler arasında tartışmalı bazı meseleler vardır. Bunların en başında, Anadolu'nun bu yeni vatandaşlarının demografik yoğunluğu gelir. İkinci olarak da Türkler'in tamamının mı, yoksa bir kısmının mı göçebe olduğu meselesi sırayı alır.[26] Bununla beraber hem Batılı hem de Türk tarihçiler, Türkmenler'in Anadolu'ya geliş ve yerleşmesini Moğol istilası öncesinde ve sonrasında olmak üzere iki safhada incelerler.[27]

Birinci safha, Malazgirt savaşını takiben başlayan safhadır ve Türkmenler bu dönemde kitleler halinde Anadolu'ya akın etmişler ve yerleşmişlerdir. Üstelik gelenlerin hepsi göçebe olmayıp, aralarında daha Orta

Asya'da iken kentleşmiş Müslüman Türkler de vardır. Bunlar geldiklerinde Anadolu'daki kentlere yerleşmişler ve oralarda mesleklerini icraya devam etmişlerdir. Daha bu devirde bile Türkler yerli nüfusa oranla Anadolu'da büyük bir çoğunluğa ulaşmaya başlamışlardır.

İkinci safha ise Moğol istilasının başlamasıyla birlikte, Mâverâünnehr (Transaksonya), Harezm, Azerbaycan ve Erran mıntıkalarından vuku bulan yoğun göçlerin oluşturduğu dönemdir. Bu safhada da yine pek çok kentli Türk, göçebe nüfusla birlikte Moğollar'ın önünden Anadolu topraklarına sığınmışlardır.[28] Bu dönem, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alaedin Keykubad devirlerine rastlamaktadır.

Türkler'in daha Malazgirt savaşından çok önceki tarihlerde Anadolu'ya geldikleri de ileri sürülmüştür.[29] Buna karşılık, Cl. Cahen gibi bazı Batılı tarihçiler meseleye daha ihtiyatla yaklaşarak birinci safhada Anadolu'da Türkler'in henüz yerli nüfusa sayıca üstün olmamakla beraber oldukça kalabalık bir yekûna ulaştıklarını kabul ederler. Bunlara göre, yerli halk arasında Türkler'in demografik üstünlüğü oluşturmağa başlamaları özellikle Moğol istilasını takip eden, yani 13. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak hızlanmıştır.[30]

Friedrich Barbarossa'nın yönettiği 1189'daki üçüncü Haçlı seferinden itibaren Batılı kaynaklar Anadolu'ya *Turchia* demeğe başlamışlardı.[31] Bu, artık Anadolu'nun bir Türk ülkesi haline geldiğinin kanıtıdır ve burada bir "Türkleşme" ve tabii buna paralel olarak da bir "İslamlaşma" sürecinin başlamış olduğunu gösterir. Hiç şüphe yok ki bu süreç en başta, özellikle kırsal kesim söz konusu olduğunda, sayıları giderek artan Türkmenler'in başlattıkları bir süreç idi. Bununla beraber, kentlerin de bu süreçte paylarını unutmamak gerekir.

Sonuç olarak, istila ve yerleşme döneminde Anadolu'daki Türk nüfusunun miktarı ve yerli nüfusa oranı konusunda bugün kesin rakamlar verecek durumda değiliz ve ileride de büyük bir ihtimalle olamayacağız. Yukarıda değinildiği üzere, Selçuklu döneminde mevcut olduğuna şüphe bulunmayan tahrir defterleri elde olmuş olsaydı, bugün bu imkâna sahip bulunacaktık. Fakat özellikle Moğol istilası öncesinde gayrimüslim nüfusun Türk nüfusa oranla daha az olduğuna dair de elimizde müspet bir veri

olmamasına karşılık, bu istilanın sonrasında Türk nüfusunun demografik açıdan giderek üstün konuma geldiği muhakkaktır ve bu tarihen müspet bir olgudur.[32]

Bu konuyla ilgili bir başka mesele de, her iki safhada Anadolu'ya gelip yerleşen Türkler'in tamamının Müslüman olup olmadığı konusudur. Kaynaklardaki bazı ipuçları, Türkler'in büyük çoğunluğunun gerek eskiden, gerekse henüz Müslüman olmuş olduklarını, ancak az sayıda da olsa, henüz Budizm'i, Maniheizm'i terk etmemiş Uygur ve Kıpçaklar'ın yahut daha Orta Asya'da iken Nesturi mezhebini kabul etmiş Hıristiyan Türkler'in bulunduğunu gösteriyor. Nesturi Türkler Osmanlı döneminde bile muhtemelen Anadolu'da mevcudiyetlerini korumaktaydılar. Nitekim 16. yüzyılda bile bazı tahrir defterlerinde, Türk isimlerini taşımalarına rağmen Hıristiyan nüfus olarak kayıtlı kesimlere (*taife-i* veya *cemaat-i gebrân*) rastlanmaktadır. Bu isimler hakkında Batılı ve Türk tarihçilerce çeşitli teoriler ileri sürülmekte ise de, bunların daha Orta Asya'da iken Nesturi mezhebine geçerek Hıristiyan olmuş veya Anadolu'ya gelince belki de bu mezhepten Ortodoksluğa geçmiş Türkler oldukları hayli muhtemel görünüyor. Her ne olursa olsun, belirtilen örneklerdeki gibi istisnai durumlar bulunmakla beraber, Anadolu'daki Türkler'in büyük çoğunluğunun Müslüman oldukları kesindir. Yerli nüfus ise büyük çoğunluğu Ortodoks olmak kaydıyla, muhtelif mezheplere mensup Hıristiyanlardı.

Artık bir arada yaşamağa başlayan bu iki kesim, yani Müslüman Türkler ve Hıristiyan yerliler arasında bazı kentsel ve kırsal bölgelerde zamanla etnik açıdan birtakım karışmalar meydana geldiğini herhalde kabul etmek gerekiyor. Bu konuda da elimizde müspet belgesel veriler bulunmamakla birlikte, özellikle Hıristiyan nüfustan kız almak suretiyle melez birtakım nesillerin –sınırlı da olsa– mevcudiyeti tahmin edilmeyecek bir şey değildir.[33] *Battalname* ve *Danişmedname* gibi epik romanlarda bu olguyu yansıtan belirli sayıda örnek vardır. Bu etnik karışımın İslam'a geçişlerde belli bir payı olması gerektiği söylenebilir.

13.-15. yüzyıllar Türkiyesi'nde belki daha önemli bir diğer etnik karışım konusu o zamanlar bazı Latin kaynaklarında Tatarlar olarak da anılan Moğollar'la ilgilidir. 1256'da Anadolu'yu fiilen istilaları sonunda Orta

Anadolu'daki göçebeliğe elverişli hemen hemen bütün mıntıkaları işgal etmeleriyle paralel olarak, bir kısım Moğol oymaklarının bölgedeki geniş otlak ve kışlaklarda yurt tuttukları görülüyor. Çünkü Kızılırmak'a karışan birtakım küçük akarsu kolları sebebiyle "Özler bölgesi" diye anılan ve birtakım akarsu vadileriyle kaplı olan bu mıntıka, göçebeler için kışı geçirmeye son derece elverişli olup yazın da sürüleri otlatmaya yetecek geniş otlakları barındırmaktaydı. Moğollar da tıpkı Türkler gibi, iki büyük kola ayrılıyordu: Sağ kol "Bara'unkar," sol kol ise "Ca'unkar" adını taşımaktaydı. Bunlardan sol kola mensup göçebe Moğol kabileleri, Kayseri, Sivas ve Çorum arasında, şimdiki Yozgat vilayetinin bulunduğu bölgeyi de içine alan arazide yerleşmişti.[34] Diğer kol ise Eskişehir bölgesine kadar olan yerleri yurt tutmuştu. Tam da bu dönemde, 1245-1248 yılları arasında, Anadolu'da misyonerlik göreviyle bulunmakta olan Dominiken rahip Simon de Saint-Quentin, *Historia Tartarorum* adıyla kaleme aldığı Latince eserinde, Moğollar'ın âdet ve geleneklerinden, inançlarından günlük yaşantılarına varıncaya kadar çok ilginç bilgiler verir.[35]

Bu kollara mensup oymaklar yerleştikleri yerlerde bazı köyler de kurmuşlar ve oralara kendi isimlerini vermişlerdir. Bugün bile aynı arazilerde, temeli şüphesiz onlar tarafından atılan köylerin adları –birkaçı müstesna– hâlâ değişmemiştir. 13. yüzyılda Müslüman olduktan sonra Kara Tatarlar adıyla tanınan bütün bu Moğol oymakları Timur'un Anadolu'ya gelişine kadar (1402) adı geçen mıntıkalarda hayatlarını sürdürmüşlerdir. Timur onların bir kısmını beraberinde İran'a götürmüşse de, asıl çoğunluğu Anadolu'da kalmış ve Türkmenler'le karışmışlardır.

Toplum

Gözlemler, Problemler

Anadolu'ya gelen Müslüman Türk nüfusun önemli bir kesimi, daha önce de belirttiğimiz gibi, göçebe olmakla beraber, bunların bir kısmı yavaş yavaş bozkır bölgelerinde ya bütünüyle boş (hiç iskân edilmemiş), yahut terk edilmiş, ya da yerli nüfusla meskûn Bizans köylerine yerleştiler. Bugün de çoğu mevcut olan bu tür köyler –biraz telaffuzları değişmiş de olsa– antik

isimlerinden tanınmaktadırlar. Diğer bir kısım köyler ise, bizzat yeni gelenler tarafından kurulmuşlardı. Bunları da isimlerinden tanıyoruz.[36] Fakat birinci tip köylerin Bizans dönemindeki durumlarına dair bilgimiz bulunmakla beraber, 13.-15. yüzyıllar için ne yazık ki fazla bir bilgi yoktur. Bu itibarla bu dönem köylerinin ve köylülerinin sosyoekonomik yapıları, nüfus miktarları, üretim tarzları hakkında kesin bir şey söyleme imkânına sahip değiliz. Hiç şüphesiz bunların Osmanlı dönemindeki nüfus ve iktisadi durumları hakkında nispeten bilgi sahibi olabiliyoruz. Hatta tahrir kayıtları sayesinde buralardaki vergi nüfusunun isimlerini ve tahmini miktarlarını bilebilmekteyiz. Yaklaşık son 20-25 yıldan beri yapılan yoğun sancak araştırmaları bu konuda bol miktarda veri sağlamıştır.[37] Bunlara bakarak, kıyas yoluyla 11-15. yüzyıllarda toplumsal ve ekonomik altyapılarının ne durumda olabileceği az çok kurgulanabilir. Ama sonuçta bunlar tahminden öte kesin bilgiler olarak kabul edilemez.

Kentlere gelince, bugün bir tarihçi Kâhire, Dımaşk (Şâm), Halep, Bağdat, Basra, Beyhak, Tebriz, Merv, Belh, Buhara, Semerkant vb klasik ortaçağ İslam kentleri hakkında bilgi edinmek istediği zaman, kendini oldukça zengin bir malzeme yığını karşısında bulur. Birçok kronikte ve coğrafi eserde bol miktarda bilgi bulabilir. Bunların çoğu hakkında zaten bizzat Müslümanlarca yazılmış, ortaçağdan kalma özel monografiler de vardır. Ama 11.-15. yüzyıllar Anadolu kentlerine dair bu tür kaynaklar maalesef oldukça kıttır; hele monografiler hiç yoktur. Sadece dönem kroniklerinde, bir iki yabancı seyyahın eserlerinde sınırlı miktarda ve kısa kayıtlara rastlanır. Üstelik bu kentlerin bugünkü manzarası ortaçağlardaki durumlarını yansıtan fiziksel görünümlerini de neredeyse bütünüyle kaybetmiştir. Bu yüzden bugünkü durumlarına bakarak 11.-15. yüzyıllar Anadolu kentlerinin ne durumda olduğu hakkında tahminler yürütebilecek durumda da değiliz.

Ancak Beylikler dönemi dediğimiz 14. yüzyıl için Mağripli seyyah İbn Battuta'nın *Rihle*'si (Seyahatname) bizim için bir şanstır.[38] Osmanlı dönemi için ise, tıpkı köyler ve köylüler konusunda olduğu gibi, biraz daha şanslı sayılabiliriz. Çünkü bu devir için tahrir, muhasebe ve evkaf defterleri, şeriye sicilleri vb bol miktarda arşiv belgelerine sahibiz. Ne var ki, Osmanlı döneminde bile, orta ve yeni çağlar Avrupa kentlerinin ve kasabalarının

sosyoekonomik, dinî ve kültürel durumlarını yansıtan belediye, kilise veya manastır arşiv malzemelerine denk düşecek malzeme Anadolu Müslüman kentleri için hiç olmadı. Ayrıca bu döneme ait, saydığımız kaynak türlerinin niteliğinden gelen eksiklikler dikkate alındığında, pek çok problemle karşılaşılır. Bunların en başında, gerek Selçuklu ve Beylikler, gerekse Osmanlı kaynaklarında muhtelif dinî kurumlar, topluluk ve zümreler, Müslüman veya gayrimüslim çevreler hakkındaki bilgilerin çok yetersiz oluşudur. Sebebi, bu kaynakların çoğunun, tamamen pratik amaçlarla yönetime yönelik olarak üretilmiş resmî devlet kayıtlarından ibaret olmalarıdır.

Türk dönemi Anadolusu'ndaki kentlerin dinî, sosyal ve kültürel yapılarını kavrayabilmek, muhakkak ki büyük ölçüde bu konuların tarihsel kökenlerinin anlaşılmasına bağlıdır. Hiç şüphesiz orta ve yeni çağlar Avrupa kentleriyle gerek sosyal, gerekse fiziksel yapı bakımından genelde bazı benzerlikler olsa da, önemli farkların bulunduğu unutulmamalıdır. Sadece bir örnek olarak Henri Pirenne'in ortaçağ Avrupa kentlerine dair verdiği bilgiler gözden geçirildiğinde, bu farklar açıkça görülüyor.[39]

Yarı yerleşik/Yarı göçebeler

Anadolu'nun kırsal kesiminin etnik ve dinî açıdan önemli ölçüde çehresini değiştiren Türk yerleşmesinin fiziksel ve sosyal boyutu, bu yeni nüfusun yerleştiği kentler ve köylerle ilgili olduğu kadar, muhakkak ki, Orta Asya'dan beri sürdüregeldikleri yarı yerleşik/yarı göçebe hayat yaşayan kesimlerle de ilgilidir. İşte bu Türkler söz konusu olduğunda, "göçebe" kavramı üzerinde durmak gerekir. Hiç şüphesiz ki, yukarıda birkaç yerde temas edildiği gibi, Türkler'in büyük çoğunluğu Türkmen adını alan Müslüman göçebe Oğuz boylarıydı.[40] Bunlar, Anadolu'nun Orta Asya steplerine çok benzeyen iç ve orta kısımlarındaki akarsu vadilerine yerleştiler.

Bu boylar, tıpkı Orta Asya'daki, reisleri aynı zamanda şaman olan Türk boyları gibi, çoğu hem dinî (baba, ata, dede veya abdal), hem siyasi reis olan, dolayısıyla dinî-mistik niteliği de bulunan şahsiyetler tarafından yönetiliyordu. Osmanlı tahrir kayıtları ve toponimik araştırmalar, bugün hâlâ Türkiye'deki pek çok köyün, isminin önünde veya sonunda baba, ata, dede veya abdal ünvanı bulunan bu tip reislerin adını taşıdığını göstermiş-

tir.[41] Bu durum, Türkmen boylarının, kendilerini yöneten bu kişilerin adıyla anıldıklarını, dolayısıyla yerleşik hayata geçtiklerinde kurdukları köylere de bu reislerin adını verdiklerini ortaya koyuyor. Bazan dinî karizmaları sayesinde bu şahsiyetlerin genellikle Türkmen boylarının vergi meselesi yüzünden çıkan merkezî yönetimle çatışmalara, ayaklanmalara önderlik ettikleri veya kalabalık kitlelerin uzak mesafelere göçürülerek yerleşmesine öncülük yaptıkları oluyordu. Birincisine, Baba İlyas-ı Horasani yönetimindeki Babailer isyanı (1240),[42] ikincisine ise, bu olaydan fazla bir zaman geçmeden vuku bulan, Sarı Saltık yönetimindeki Dobruca göçü ve yerleşmesi,[43] en iyi bilinen iki örnektir.

Bu gibi durumlarda Türkmen boylarının siyasal iktidara zor zamanlar yaşattıklarını hem Selçuklu, hem Osmanlı dönemindeki ayaklanmalar göstermektedir. Bu sebeple her iki dönemde de merkezî yönetimler, daha fazla çoğalıp kalabalıklaşarak, güçlenerek önüne geçilmez olaylara sebebiyet vermeden önce, Türkmen boylarını parçalara ayırarak birbirlerinden çok uzak ve bağlantısız arazilere iskân etme politikasını hep uygulamışlardır. Bu zoraki yer değiştirtme (sürgün) politikası Kürt boylarına da uygulanmış ve 16. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıla kadar Doğu ve Güney Doğu Anadolu'daki bazı Kürt oymakları, Orta Anadolu'nun Konya, Haymana ve Kırşehir ovaları gibi muhtelif bölgelerinde iskâna tabi tutulmuşlardır.

Bu Türkmenler ve Kürtler, bahar geldiğinde, sürülerini otlatmak üzere yaylalara göçüyorlar ve kış yaklaşana kadar kendi imal ettikleri çadırlarda yaşıyorlardı. Yaylak ve kışlak arasındaki gidiş ve gelişlerde, yolları üstündeki bağ, bahçe ve tarlalara koyun sürüleriyle, develeriyle zarar verdikleri, hatta köy ve kasabaları yağmaladıkları için çoğu zaman yerleşik kesimlerle aralarında kavgalar ve silahlı çatışmalar çıkıyordu. Ama bunlar hayatlarını bütünüyle ve sürekli olarak çadırlarda geçiren, koyun ve keçi sürüleri, öküzleri ve develeriyle yaz-kış sürekli yer değiştiren insanlar değillerdi. Kışı akarsu vadilerindeki soğuğa ve kara karşı korunaklı yerlerde kendi kurdukları, yahut eskiden mevcut köylerde geçiriyor, bahar gelince nüfusun bir kısmı belli ölçüde tarım ve hayvancılıkla uğraşmak için köylerinde kalıyorlardı. Bu uğraşıdan elde ettikleri ürünleri belli yerlerde kurulan pazarlara taşıyarak satıyor ve karşılığında ihtiyaçları olan mamul maddeleri (silah, kap kacak, giyecek,

koşum takımları, bazı elbiselik dokuma ürünleri vb) satın alıyorlardı. Bu pazarlardan Ziyaret Pazarı ve Yabanlu Pazarı en iyi örneklerdendir.[44]

Bu yarı yerleşik/yarı göçebe nüfusun yaşadığı köylerin çoğunda cami yoktu; olanlarda ise çok basit bir tarzda inşa edilmiş kerpiç veya basit taş mescitler bulunuyordu. Bu sebeple bunların hiçbiri bugüne kalamamıştır. Büyük kentlerde ancak rastlanabilen medreseler ise buralarda zaten hiç mevcut değildi.

Kırsal kesimi teşkil eden işte bu Türkmen ve Kürt nüfusuna, yukarıda da değinildiği üzere, 1246'da Anadolu'yu istila eden göçebe Moğol kabileleri eklendi. Bunlar hemen hemen tamamiyle şamanist idiler ve bir müddet sonra misyoner Türkmen babalarının faaliyetleri sonucunda yavaş yavaş İslam'ı kabule başladılar.[45] Bunlar da tıpkı Türkmenler gibi, Anadolu bozkırlarına yerleşerek ya müstakil birtakım köyler kurdular veya Türkmen köylerine yerleşerek onlarla karıştılar. Bu suretle Tatar denilen bu Moğol boyları da konargöçerlikten yarı yerleşik hayata geçtiler; böylece kısmen de tarımla uğraşmağa başladılar. Bugün Türkiye'nin Sivas'tan Eskişehir'e kadar olan iç bölgelerinde hâlâ mevcut pek çok köy Moğollar tarafından kurulmuş olup o zamanki isimlerini taşımaktadırlar.[46]

Köyler ve Köylüler

Türkmenler Anadolu'ya yerleşmeye başladıklarında kırsal kesimde Bizans köylüleriyle karşılaştılar ve onların hayat tarzlarını, kültürlerini hazır buldular. Bizans köylüleri, Anadolu bozkır coğrafyasının iklim şartlarına göre, köylerin etrafındaki sulamaya elverişsiz, dolayısıyla verimlilik oranı düşük küçük topraklarda sınırlı ölçüde bir tarımsal faaliyet gösteriyordı. Ürünler arpa, buğday, yulaf, fiğ, darı gibi çok da çeşitlilik göstermeyen ürünlerdi. Bunun yanında, akarsuların kıyısındaki bahçelerde az miktarda sebze ve meyve üretimi yapılıyordu. Hayvancılık da bu tarımsal faaliyetin çok önemli bir diğer yanıydı.

Her çiftçi aile bir çift öküz yardımıyla ekip biçebileceği miktarda toprağa sahipti. Bu toprakların bir kısmı nadasa bırakılırdı. Köyler zamanla su kaynakları, iklim değişikliği, siyasi şartlar, kuraklık, salgın hastalıklar gibi değişik faktörlere göre yer değiştirebiliyordu. Köylüler elde etikleri üründen

her yerde olduğu gibi, nakdi veya ayni vergi ödüyorlardı. Devlet tarafından tespit edilen miktardaki vergiler, *prefectura*'lar (valiler) denetiminde, görevli tahsildarlar aracılığıyla toplanmaktaydı.

Bizans köylüleri 10. yüzyıldan sonra giderek ağırlaşan vergileri ödeyemez hale gelmişlerdi. Merkezdeki bürokratlar zamanla köy arazilerini ele geçirmeye, köylüleri kendilerine bağımlı hale getirmeye başlamışlardı. Böylece köylüler kendi topraklarında ortakçı ya da karın tokluğuna çalışan "yarı serf" konumuna düşmüşlerdi. İşte, 11. ve 12. yüzyıllardaki Türk fetihleri sırasında Bizans köylülerinin durumu kabaca bundan ibaretti. Üstelik ilk Türk fetihleri sırasında, özellikle Doğu ve Orta Anadolu'daki Bizans köylü nüfusu evini, arazisini terk ederek Bizans yönetimince batıya sevk edilmek suretiyle büyük bir sıkıntıya maruz bırakıldı.[47]

İşte, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeğe başladıkları bu dönemde Bizans kırsal kesiminin durumu kısaca böyleydi. Yeni gelen yarı yerleşik/yarı göçebe Türkmen nüfusunun önemli bir kesimi ya kendi kurdukları, veya mevcut Bizans köylerine yerleşerek hazır buldukları bu kırsal yapıya kısa zamanda adapte oldular. Çiftçiliği öğrendiler, hayvan yetiştirmeğe başladılar. Kısaca, yerleşik köylü nüfusu haline geldiler. Bu arada, onlarla beraber Orta Asya'dan gelen, oranlarını ve miktarlarını bilemediğimiz köylü Türkler'i de unutmamak gerektiğini belirtelim.

İlk fetihler sırasında yerlerini terk edip batı bölgelerine kaçan veya Bizans yönetimince oralara göçürülen Bizans köylüleri, aradan fazla bir zaman geçmeden, Anadolu Selçuklu devletinin yerli halka karşı takip ettiği politikayı görüp güven duymağa başlamışlardı. Hatta sultanlardan bazıları, tarımı tekrar canlandırmak için, akıllıca hareket ederek Batı Anadolu topraklarına sığınan Bizans köylülerine eski arazilerini karşılıksız iade ettikten başka, üretime geçmelerini sağlamak üzere malzeme, koşum hayvanı ve tohum yardımında bulunmuşlar, üstelik bir de onbeş yıl süreyle vergiden muaf tutmuşlardı.[48] Nitekim bu politika derhal sonuçlarını vermekte gecikmemiş, Bizans köylüleri yeniden Selçuklu topraklarına dönmeğe başlamışlardı.

Böylece Anadolu'ya gelen ve köylüleşen bu yarı yerleşik/yarı göçebe Türkmen kitleleri ve Orta Asya'dan göçen köylü Türkler, bu Bizans köylüle-

riyle beraber, Selçuklu Anadolu'sundaki köylü nüfusunu oluşturdular, hatta Bizans dönemindeki bir kısım yerleşmeye elverişli boş araziyi de iskân ederek "şenlendirmiş" oldular. Bu durum 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tahrir kayıtlarında tespit edilmiştir. Söz konusu yurtların daimi kışlak olarak kullanılan önemli bir kısmının bir müddet sonra köylere dönüştüğünü işte bu tahrir kayıtlarından görebiliyoruz. Köylere dönüşen bu tip "yurt" denilen kışlakların, hem hayvancılık, hem de tarım için elverişli alanlar oldukları, dolayısıyla rastgele seçilmediği görülüyor.[49]

12.-15. yüzyıllar Anadolusu'ndaki Türk köylülerinin mevcut tarımsal ve buna dayalı sosyal statüsünün, belki bazı değişikliklerle Beylikler ve Osmanlı dönemine aynen aktarıldığını varsayabiliriz.[50] Bu sebeple, Osmanlı dönemindeki köylülerin durumuyla karşılaştırıldığında, belirtilen statünün Selçuklu ve Beylikler döneminde Bizans dönemindekinden –belki vergilerin hafifletilmesi ve bazı teşvik imkânlarının sağlanması dışında– çok da farklı olmadığı, rahatlıkla söylenebilir.

Bu arada, 12.-15. yüzyıllar boyunca uygulanan tarım usullerinin Bizans'takinden en ufak bir farklılık göstermeden devam ettiğini, yani saban ve öküz veya mandanın tarım aracı olarak bütün bir Osmanlı dönemi boyunca da kullanılıp aynı usulerle aynı tür, yani arpa, buğday, yulaf, fiğ, çavdar gibi tarım ürünlerinin ekilip biçildiğini söyleyebiliriz. Anadolu'ya pirinç üretimininin Türkler tarafından getirildiği, Bizans döneminde pirinç üretimine dair herhangi bir kayıt olmadığı ileri sürülmüştür. Bazı uygun yerlerde de, mesela köy ve kentlerin kenarında bağcılık yapıldığını ve bunun oldukça yaygın olduğunu biliyoruz.

İşte, bütün bu gelişmeler sonucunda, Bizans dönemine oranla Anadolu'daki köy sayısının artığını ve bunun tarımsal üretime yansıdığını tahmin etmek hiç de zor değildir. Burada bu köylerin, Selçuklu toprak sisteminin bir gereği olarak *miri* statüye dahil olduğunu da belirtmek gerekir. Yani köylerin üzerinde yerleştiği, tarım ve hayvancılık yaptığı toprağın sahibi devlettir ve devlet bu miri sistem gereği bu köylerin tasarruf hakkını, yani köylünün elde ettiği ürünlerden alınacak vergi toplama hakkını, hizmetleri karşılığı *ikta* olarak asker ve idarecilere vermektedir. Bu köylerin bir kısmının da bütün 12.-17. yüzyılar, yani Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı

dönemleri boyunca gerek hanedan mensupları, gerekse bir kısım yüksek bürokratlarca vakıflar haline dönüştürüldüğünü unutmamak gerekir.

Kentler ve Kentliler

El Değiştiren Eski Kentler, Yeni Kurulanlar

Anadolu'daki kentlerin hemen hemen tamamına yakınının ilkçağlardan Roma dönemine, Roma'dan Bizans'a, Bizans'tan da 11. yüzyılın sonlarından itibaren –batıdakiler hariç– doğudan batıya doğru yavaş yavaş Türkler'e intikal ettiği kesin bir tarihsel olgudur. Ama unutulmamalıdır ki, bu kentlerin tamamı Hıristiyanlık döneminde hem fizik hem de sosyal yapı bakımından antik dönemdeki durumlarından epeyce farklılaşmışlardı. Bu kentlerin çoğu birtakım sebeplerle küçülerek kolay savunma amaçlı kale-kent (*kastron*) haline dönüşmüşlerdi.

İşte, Türkler geldiğinde Bizans kentleri genellikle bu özellikteydi. Türkler'in belli bir kesimi Anadolu'daki bu Bizans kentlerine yerleştiler. Ancak bunlar bu yeni yerleşmelerle beraber, giderek hem içeride bazı yeni düzenlemelere tabi tutuldular, hem de artan nüfus sebebiyle surların dışına doğru genişlediler. Sur içindeki düzenlemelerle de herhalde burada da yeni iskân bölgeleri oluşturulmuş, yeni düzenlemelere geçilmiş olmalıdır. Mesela Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı ayrı mahallelerde oturması esasının uygulanmaya başlandığını biliyoruz. Bu mahalleler bir surla birbirinden ayrılmaktaydı. Kale dışında ise bazı kentlerde genişleyen iskân alanının savunma amacıyla ikinci bir dış surla çevrildiği görülür.

Türkler'in yerleştiği önde gelen Bizans kentlerine örnek olarak Selçuklular'ın ve daha sonra da Karamanlılar'ın başkenti olacak olan Konya (İconium), Amasya (Amaseia), Sinop, Sivas (Sebasteia), Kayseri (Kapadokya Cesarea'sı), Kırşehir (Mocissus), Eskişehir (Dorilaeum), Ankara (Ancyranum), hatta Antalya (Attalea) vb gibi eski Roma-Bizans döneminin ünlü kentleri gösterilebilir. Bu kentler cami, medrese, tekke, çarşılar, hamamlar vb çeşitli binalarla yeniden imar ederek canlandırmaya çalışılmışlardır.

Türk istilasının bu eski kentlere zarar verdiği, özellikle ticari hayatı bütünüyle felç ederek ekonomik ve dolayısıyla toplumsal bir gerilemeye

sebep olduğu şeklindeki bazı Batılı Bizantinistlerin tezlerini Cl. Cahen reddeder. Ona göre, ilk zamanlarda bir şok yaşandığı doğru olmakla beraber, kısa süre sonra bu kentler canlanan ticari hayat sayesinde eskisinden daha müreffeh duruma gelmişlerdir.[51] Mesela Sinop'un I. İzzeddin Keykâvus, Antalya'nın ise I. Alaedin Keykubad tarafından fethi ile birlikte, Venedikli ve Fransız tacirlere birtakım imtiyazlar tanınmak suretiyle uluslararası ticaretin canlandırılmasına büyük bir özen gösterilmiştir.[52] Hiç şüphesiz ki Anadolu Selçuklu sultanları bu yeni vatanlarında varlıklarını korumanın ve sürdürmenin ekonomik hayatın güçlendirilmesiyle mümkün olacağını biliyorlardı. Bu sebeple ticaret yollarının güvenliğini sağlamak üzere, kervanların zarar görmeden gidip gelmeleri için ticaret yolları üzerinde belli mesafelerle kervansaray (*caravansarai*) denilen müstahkem konaklama yerleri inşa ettirmişlerdi. Çoğu yarı harabe durumda olsa da bunların bazıları bugün hâlâ ayaktadır.[53]

Eski Roma-Bizans kentlerinin ihya edilmesinin dışında Türkler ya yerinin arazi olarak müsait olması, ticaret yollarına yakınlığı veya stratejik önemi sebebiyle Alâiye, Kubadiye, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir gibi yeni kentler de kurdular. Ayrıca bu yeni kentler, daha Bizans devrinde terk edilip kaybolmuş olan kentlerin yerine veya hemen yakınına da inşa edilebiliyordu. Mesela Hierapolis'in yakınında, kaybolan Laodikeia'nın hemen güneyinde 13. yüzyılın ikinci çeyreğinde inşa edilen Donuzlu (bugünkü Denizli) bu tip yeni bir kenttir.

Doğu Anadolu'da Selçuklular ve İlhanlılar, Saltuklular, Mengücekliler vs devrinde Erzurum, Erzincan, Ahlat, Van, Bitlis gibi; Güneydoğu Anadolu'da Eyyubiler ve Artuklular dönemlerinde Âmid (Diyarbakır), Urfa, Mardin, Ayıntab gibi gerek siyasi ve ticari, gerekse kültürel bakımdan ağırlıklı olarak varlığını sürdüren kentler 13. yüzyılda Anadolu Selçukluları devrinde fonksiyonlarını Sivas, Tokat, Kırşehir, Konya, Kayseri gibi kentlere terk ettiler ve giderek ikincil plana düştüler.

13. yüzyılın son çeyreğinden itibaren de iyice zayıflayan Anadolu Selçuklu devletinin İlhanlı hâkimiyetinde dağılma sürecine girmesiyle, Orta, Güney ve Batı Anadolu'da ortaya çıkmaya başlayan beyliklerle beraber, bu defa da Orta Anadolu kentleri ikincil plana düştüler. 14. yüzyılla 15.

yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu kentleri öne çıktılar. Doğudan batıya doğru siyasal hâkimiyetin el değiştirmesine paralel olarak ortaya çıkan bu gelişme tabii ki kaçınılmazdı.

Bu kentler, sultanın veya beyin merkezden görevlendirdiği naip, vali, müşrif, nazır, muhtesip gibi yukarıdan atanmış yöneticilerle, bizzat halkın temsilcileri olarak bunların yanında yer alan emir-i iğdişan, hacegân, ehl-i fütevvet ve ehl-i hiref gibi, duruma ve dönemine göre isim ve fonksiyonları değişen birtakım sivil şahsiyetler tarafından yönetilmekteydi.[54]

Bu Anadolu kentlerinin diğer Müslüman ülkelerdeki kentlerden farklı bir yönü buralarda 13.-15. yüzyıllarda ahilik denilen ve esası büyük bir ihtimalle batı İran'a dayanan yarı tasavvufi korporatif teşekküllerin bulunmasıdır. Ortaçağ İslam dünyasındaki fütüvvet teşkilatının bu kurumun ortaya çıkışında önemli ölçüde katkısı bulunduğu, ahilerin ellerindeki fütüvvetname denilen tasavvufi metinlerden anlaşılmaktadır. Ahilik Anadolu kentlerinde mevcut esnafı örgütleyen bir kurumdu ve yarı tasavvufi bir nitelik taşıyordu. Bu sebeple ahiler yalnızca Müslüman esnaftan oluşmaktaydı.[55] Ahi Evran adlı ünlü bir şahsın yaşadığı Moğol dönemine kadar (13. yüzyılın ikinci yarısı) bunların tarihi hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bu konudaki bilgilerin yoğunlaştığı dönem 14. yüzyıldan başlar ki bunların önemli bir kısmını Mağripli ünlü seyyah İbn Battuta'ya borçluyuz.[56]

Tıpkı ortaçağ İslam dünyasındaki büyük şehirlerde siyasal ve toplumsal kargaşa zamanlarında öne çıkan fütüvvet mensupları gibi, Anadolu'da da ahilerin merkezî iktidarın zayıf zamanlarında kentlerin yönetiminde söz sahibi olduklarını iyi biliyoruz. Nitekim Osmanlı devletinin kuruluşu sürecinde de bunların önemli ölçüde rolleri olduğu eskiden beri kabul edilegelmiştir.[57]

Kentliler

İşte, bu kentlerin gerek fizik yapılarının, gerekse sosyal ve ekonomik teşkilat ve yapılanmalarının Ortadoğu'nun hatta Orta Asya'nın klasik İslam kentlerinden fazla bir farkları yoktu. Çok kısa bir zamanda onların genel karakteristiklerini kazanmaya başladılar. Yani Kahire, Dımaşk (Şam), Halep, Bağdat, Basra, Beyhak, Tebriz, Merv, Belh, Buhara, Semerkant vb,

içlerinde değişik etnik, dinî ve sosyal kesimleri, meslek mensuplarını, belirli bir bürokrasiyi barındıran kozmopolit kentler haline geldiler. Buralarda Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman halklar birlikte orturuyordu. Fakat her şeye rağmen birer Müslüman kenti olmaları, özellikle İran ve Arap dünyasıyla yoğun kültürel ve ticari ilişkiler sonucu, tabii olarak İslami karakterleri öne çıktı. Mesela Orta Asya'dan göçlerle buralara gelip yerleşen kentli Türkler daha önce yaşadıkları Maveraünnehr ve Harezm bölgelerindeki –yukarıda isimleri sayılan– büyük kentlerin geleneklerini bu kentlere taşıdılar. Hatta bu Orta Asya kentleriyle kültürel bağlantı neredeyse bütün Osmanlı dönemi boyunca bile sürdü.

Anadolu'daki kentlerde Müslüman nüfusun çoğunluğu muhakkak ki Türkler'den oluşuyordu. 13. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan Türk göçleri kentlerde çoğunluğun Türkler'e geçmesini sağladı. Hatta, her ne kadar Türkmenler bir kesimi hâlâ kent hayatının dışında idiyseler de, dönemin İlhanlı (Moğol) kaynakları mesela Sivas'ta yerleşik hayata geçerek ticaretle uğraşmağa başlamış Türkmenler'den bahsediyorlar.[58]

Tabii olarak Konya, Sivas ve Kayseri gibi büyük merkezlerde Arap ve Fars kökenli ulema, tacir ve bürokratlar da vardı. İbn Battuta 14. yüzyılın ilk yarısında gezdiği Anadolu kentlerinde bu Arap ve Fars kökenli ulema ve bürokratlarla konuştuğundan bahseder.[59] Gerek Selçuklular, gerekse Beylikler ve Osmanlı kentlerinin sıradan halk dışındaki değişmez unsurları, işte bu ulema ve bürokratlar, imam ve hatipler, müezzinler gibi din görevlileri hem hukuki, hem dinî kimlikleri olan müftüler ve kadılar, müderrisler, Peygamber soyundan gelen seyyit ve şerifler ve nihayet özellikle de çağın çok yaygın bir kurumu olan sufî tarikatlarının mensubu olan şeyhler ve dervişlerdi.

Bunların dışında kentine göre az veya çok olmak üzere gayrimüslimler (Rum, Ermeni, nispeten daha az Yahudi ve Avrupalı tüccarlar) de 12.-15. yüzyılda İzmir, Konya, Bursa, Sivas, Kayseri vb bazı Anadolu kentlerinin değişmez sakinleri idiler. Yine İbn Battuta'nın verdiği bilgilere bakılırsa, 14. yüzyılda bazı kentlerde Rumlar, bazılarında Ermeniler (özellikle Doğu Anadolu'da) Türkler'den fazla idiler.[60] Konya, Antalya, Sinop ve Sivas gibi ticaret merkezlerinde ise belli sayıda Yahudi bulunuyordu.[61] Mesela

Bursa'nın Osmanlı fethinden sonra kazandığı önemin artması, buraya münhasıran 15. ve 16. yüzyıllarda milletlerarası bir kent niteliği kazandırmıştı. Kalabalık bir Türk kökenli Müslüman nüfusun yanında Arap ve Fars kökenli Müslümanlar, Rumlar, Yahudiler, hatta Ermeniler'in Bursa'da oldukça yoğun olarak yaşadıklarını biliyoruz. Bunlar mahalle denilen ayrı semtlerde oturuyorlardı. Ortaçağ Avrupa kentlerinde görülmeyen bu birim özellikle Ortadoğu'da klâsik İslam kentlerinin hep temeli olagelmiştir.[62]

Toplumsal hayatın merkezleri: Vakıf Kurumları

Anadolu'da Türkleşme –ve bu arada İslamlaşma– sürecinin en görünürde olan tarihsel belgeleri, Türk yerleşmesiyle hemen hemen eş zamanlı olarak kentlerde yoğun bir şekilde ortaya çıkan ve sonraki yüzyıllarda da devam edecek olan vakıf eserlerinin tesisidir. İslam dünyasında bütün dinî-sosyal kurumlar, bilindiği gibi, yaklaşık Emevî döneminden beri vakıf anlayışına ve tatbikatına dayanır. İslam'ın gelişinden önce de aynı topraklarda vakıf kurumunun değişik örneklerine rastlanmakla beraber, İslam medeniyetinde bu kurum teorik planda "*zenginlerin servetlerinin bir kısmını, hiçbir karşılık gözetmeden yalnızca Allâh rızası için fakirlerin yararına sunması*" olarak özetlenebilecek bir İslami ilkeye dayandırılmıştır. Ama uzun tarihsel süreç boyunca gerçekte yalnızca bu motifin rol oynadığını söyleyebilmek mümkün değildir. Bunun yanında, muhakkak ki vakfı yapan kişinin ve ailesinin uzun süreli ekonomik menfaatlerinin korunması da önemli bir faktör olarak görünüyor.[63]

Vakıflar, esas olarak imaret –çok sonraları külliye– genel terimi içinde yer alan medrese, şifahane (hastane), cami (veya mescit), zaviye (veya zaman ve mekâna, üstlendiği fonksiyona bağlı olarak tekiyye, hânikah, dergâh, âsitâne), hamam, kervansaray vb sosyal ve dinî amaçlı binaları yapıp işletme, yahut öğrencilere burs verme, fakir hastaları tedavi ettirme, mühtedilere mali açıdan yardım etme, sakat hayvanları iyileştirme vb birtakım sosyal hizmet ve faaliyetleri finanse eden mali-idari bir mekanizmadır. İşte, 13.-15. yüzyıllar ve tabii ki sonrasında Anadolu Türk kentleri bu geleneksel yapıyı sürdürmüşlerdir. Osmanlı arşivlerinde bu sistemin nasıl işlediğini gösteren pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerin en belli başlıları,

şimdiki Türkiye'de idari birim olan il sisteminin Osmanlı dönemindeki karşılığı olan sancaklarda tesis edilen vakıf eserlerine ait vakfiyeler (vakıf senetleri) ve vakıf kayıtlarını ihtiva eden evkaf defterleridir.[64]

Toplumsal yapıdaki mühim rollerinden dolayı İslam hukukunda oldukça sistemli bir vakıf hukuku geliştirilmiştir. Bu hukuk bir İslam ülkesindeki gayrimüslim vakıflarının da meşruiyetini tanımıştır. Nitekim Bizans'tan Anadolu Selçukluları'na, Beyliklere ve sonra da Osmanlılar'a geçen topraklarda mevcut kilise ve manastır vakıfları aynen devam etmiş, bunların yönetimleri yine kendilerine bırakılmıştır.

İncelediğimiz dönemin vakıflarıyla ilgili olarak her ne kadar kapsamlı ve monografik boyutta detaylı araştırmalar yayımlanmamışsa da, başta Osman Turan olmak üzere, Zeki Oral, Muallim Cevdet, Ahmet Temir, daha sonraları da Refet Yinanç, İsmet Kayaoğlu gibi araştırmacılar tarafından bugüne değin Anadolu Selçuklu dönemine ait bazı vakfiyeler neşredilmiştir. Ancak bunların çoğu, Anadolu Selçuklu devrine ait vakfiyelerin çok azı günümüze ulaşabilmiş Osmanlı dönemindeki kopyalarıdır.[65]

13.-15. yüzyıla ait bu belgeler incelendiğinde vakıfların gelir kaynakları itibariyle üç kategoriye ayrılmakta olduğu görülür: Birincisi, gelir kaynakları ferdî mal ve mülklerden oluşan ve vakıf hukukunda "sahih vakıf" olarak nitelenen vakıf türüdür. İkincisi, aynen Osmanlı vakıflarında olduğu gibi, ferdî mülke konu olmayan, köy, mezra vb, muhtelif rüsumlara dayalı ünitelerin oluşturduğu vakıf türü olup bunlara "yarı sahih yarı irsadî vakıflar" denmektedir. Üçüncüsü, ferdî mülke konu olmayan köy, mezra, çayırlık ve benzeri topraklardan temlik yoluyla veya başka bir şekilde şahıs tasarrufuna geçen ve zamanla vakfa dönüşen mülkler üzerinde tesis edilen ve "gayr-i sahih vakıf" olarak nitelenen "irsadî vakıflar"dır.

Belirtilen yüzyıllarda Anadolu kentlerinde bu vakıf sistemi içinde yer alan ne kadar cami, mescit, medrese, zaviye ve türbe, hamam, bedesten, köprü, çeşme vs olduğunu istatistik verilere dayalı olarak bilemiyoruz. Bugün ayakta kalan sayılan türlerdeki anıtsal nitelikli vakıf binalarının dışında, bu nitelikte olmadığı için harap olanları veya ortadan kaybolanları tespit etmek her zaman mümkün değildir. Buna karşılık, arşiv kaynakları sayesinde Osmanlı dönemi için daha şanslıyız. Osmanlı klasik dönemi

sancakları üzerinde arşiv belgelerine üzerinden yapılan çalışmalar sayesinde bu sayılan kurumların çoğunun hatta bugün mevcut olmayanların dahi kaydına ulaşabiliyoruz. Ancak Osmanlı arşiv kayıtlarına geçen kurumlardan bir kısmının da Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminden intikal eden ve Osmanlı döneminde de çalışmakta olup 12.-15. yüzyıllardan kalma kurumlar olduğunu unutmamalıyız.

Bu kurumların Anadolu'da İslam'ın yayılış ve yerleşmesi ve dolayısıyla İslam kültürünün oluşup gelişmesindeki payını ve yerini, kısaca bu kurumların sosyo-kültürel tarihlerini henüz tam olark iyi bilmiyoruz. Bu sebeple, "Anadolu Selçukluları, Beylikler ve hatta Osmanlı döneminde, sayılan türlerdeki vakıf eserlerinin Anadolu'daki Müslüman toplumun hayatına ve kültürüne katkıları ne olmuştur?" gibi bir sorunun cevabını bilimsel ve somut olarak tatminkâr bir şekilde ne yazık ki henüz veremiyoruz. Bu vakıf eserleri içerisinde camiler, hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın Müslüman olan herkese açık olduğu için, bulundukları yerlerde öne çıkan kurumlar olarak görülmelidir.

Bilindiği gibi cami, İslam'ın başlangıcından beri Müslüman coğrafyasındaki kentlerin fiziksel yapılanmasında en belirleyici birim olmuştur. Esas olarak toplu ibadet edilen kutsal bir mekân olmakla beraber, aynı zamanda siyaset dahil, her türlü konunun tartışıldığı, yabancı ülkelerden gelen Müslümanların verdiği haberlerin, ulemanın sohbet ve derslerinin dinlendiği toplumsal bir mekân, bir çeşit forumdur.[66] Hatta bütün ortaçağlar boyunca görüldüğü üzere, zaman zaman kimsesizlerin, yersiz yurtsuzların kısa sürelerle geceledikleri bir yer de olmuştur. Aynı şeyler Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi Anadolusu'ndaki camiler için de geçerliydi.

Bu dönemler Anadolu'sunda kentlerin ve kasabaların en vazgeçilmez dinî-sosyal kurumlarından biri de, hiç şüphe yok ki bulunduğu yere, büyüklüğüne, fonksiyonlarındaki çeşitliliğe göre zaviye, tekiyye, dergâh, âsitâne, hânikah, buk'a gibi isimler alan tasavvufi kurumlardır. Asıl olarak içinde çeşitli tarikatlara mensup sufilerin ikamet ettiği bu binalar aynı zamanda Müslüman veya gayrimüslim her inanç ve kültürden yolcuları para almadan konukladıkları binalardır. Bu, onların vakfiyelerinde yazılı olan ana şartlardan biridir.

Bunlar Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma tarihinde, yerine ve zamanına göre en az cami ve mescitler kadar önemli roller oynamışlardır. Bu kurumlar, bağlı oldukları tarikatların niteliklerine göre belli ölçüde farklılıklar sergilemekle birlikte, genelde aynı mahiyette idiler. Özellikle kırsal kesimlerdeki zaviyelerde gündüzleri tarla ziraati, hayvan yetiştirme vs gibi tarımsal faaliyetlerle uğraşan dervişler, akşamları sema ayinleri ve zikr meclisleri düzenlemekte, hatta müritlerin tasavvufi eğitimiyle uğraşmaktaydılar.[67] Bunların Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte bulunduğu kent ve köylerde, İslamlaşma konusundaki rolleri üzerinde, Ö. Lutfi Barkan'ın tanınmış makalesinin neşrinden bugüne kadar yeterince durulmuştur. Bugün bu tür kurumlarla ilgili olarak Osmanlı döneminden kalma sayısız belgeye sahibiz.

Kültür

Din

12.-15. yüzyıllar Türkiyesi'nin din hayatı, İslam'ın buradaki tarihi açısından çok iyi çalışılmış ve işlenmiş bir konu değildir. Gerek F. Babinger'in bu konudaki çok iyi bilinen makalesi, gerekse F. Köprülü'nün onun burada ileri sürdüğü bazı tezleri çürütmeye yönelik, yine çok iyi bilinen ve muhakkak ki birincisinden çok daha zengin materyale dayanmakta olup çok daha iyi işlenmiş makalesi, esasında konuyla alakalı her meseleyi ele alan makaleler değildir. Aslında onları bu mühim konunun girişi olarak değerlendirmek belki daha doğru olacaktır. Ne var ki aradan geçen hayli uzun zamana rağmen, daha kapsamlı ve metodik çalışmaların hâlâ yapılmamş olması ilginçtir.[68] Biz ise burada konuya dair belli başlı problemlere de temas eden genel bir tablo çizmeğe çalışacağız.

Çok iyi bilindiği gibi Anadolu, Roma hâkimiyetinden önce ve bu hâkimiyet boyunca, ilk çağların binlerce yıl kökleşmiş, çeşitli dış etkilerle de gelişerek kendine has biçimler almış çok renkli, çok çeşitli putperest kültlerin hâkim olduğu bir ülke idi. Bu ülke Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu yönetimine geçtiği zaman, çoktan beri Hıristiyanlığın etkisine girmiş bulunuyordu. Buna rağmen imparatorluğun resmî mezhebi haline gelen Ortodoksluk

ilk yüzyıllarda henüz tam anlamıyla Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar nüfuz edebilmiş değildi. Bizans İmparatorluğu tarihinin en kudretli devresi içinde kalan 6. yüzyılda bile, Hıristiyanlık putperest kültleri bütünüyle alt edememiş, bunların üstünde ancak sathi bir cila meydana getirebilmişti. Memlekette hâlâ eski çağların muhtelif ilahlarına tapan gerçek putperestler mevcut olduğu gibi, sözde Hıristiyan olmuş olanlar için de Hıristiyanlık basit ve kaba bir teslis (Allah, Hz. İsa ve *Ruh al-Kuds* birliği) inancından başka bir şey ifade etmiyordu. Bunlar eski ilahlara olan inançlarını, şahsiyetleri gerçek veya uydurma bazı azizler etrafında Hıristiyanlığa uyarlarmak suretiyle sürdürüyorlardı. Memleketin çeşitli bölgelerinde misyonerlik yapan ilk Hıristiyan rahipler, ancak eski inançları yeniden yorumlayıp kabullenmek şartıyla burada yeni dini yaymayı başarabileceklerini anladılar. Bu tutum, eskiden sürüp gelen birtakım putperest kültlerle Hıristiyanlığın karışımından oluşan çeşitli halk Hıristiyanlıklarını doğurdu.[69]

Bunların bir kısmı, Zerdüşti Sasani İmparatorluğu'nda heretik ilan edildiği için İran'dan kaçıp Anadolu'ya sığınan ve görünürde Hıristiyan olmuş Maniheistlerin etkisiyle oluşan düalist kiliselerdi.[70] İran'ın Bizans İmparatorluğu ile siyasi mücadelelerinin bir neticesi olarak Anadolu'da Zerdüşti propagandaları teşvik edip yayması, ayrıca Zerdüştlüğe tepki olarak doğan Mazdekizm ve Maniheizm gibi dinlerin mensuplarının baskı sonucu İran'dan kaçıp Anadolu'ya sığınmalarıyla birlikte, Hıristiyanlık bunlarla da karşılaşmak zorunda kalmıştı. Bu İran dinlerinin tesiri ile zamanla Markionizm (İslam hereziyografi kaynaklarında *Mârika*), 9. yüzyılda Bulgaristan'da Bogomilism'in ortaya çıkışında büyük rol oynayan Paulisyianizm (İslam hereziyografi kaynaklarında Bavlakiye, Bayâlika) ve Tondrakizm gibi, iyilik ve kötülük ilahları kavramlarına dayanan düalist karakterli yeni Hıristiyan mezhepleri ortaya çıktı. Bunlar özellikle kırsal kesimdeki Bizans halkını (Ermeni ve Rum) geniş ölçüde etkilediler.[71]

İşte, bu şekilde bir karışımın sonundadır ki, zamanla Anadolu'daki Rumlar, Ermeniler, Süryaniler vb muhtelif etnik-dinî zümreler içinde Ortodoksluğun dışında bazı bağımsız "heretik" kiliseler teşekkül etti. Ancak, Ortodoksluk mezhebi de hiçbir zaman olduğu gibi kalmadı. Özellikle eski Yunan ve Helenistik düşüncenin bazı felsefi ekollerinin tesiriyle, bu mez-

hep içinde Yakubilik, Nesturilik gibi yeni ayrılıkçı mezhepler doğdu. Bunlar Ortodoks kilisesi ve onu sahiplenen Bizans yönetimi tarafından "sapkın" (heretik) ilan edildi.[72] Bütün bu ayrılıkçı dinî cereyanlara karşı Bizans hükümeti Ortodoks mezhebini takviye etmek ve bunu Anadolu'daki çeşitli etnik gruplara kabul ettirerek onları Ortodoks kilisesi kanalıyla kendine uyumlu hale getirebilmek için zorlayıcı tedbirlere başvurduysa da, bu politikanın ters teptiği ve sonunda Anadolu bu yüzden çeşitli dinî mücadelelere sahne olduğu iyi bilinmektedir.

İşte, Türkler 11. yüzyılda Anadolu'ya yerleşmeye başladıkları zaman burasını dinî açıdan böyle karışık bir halde buldular. Anadolu'nun iç ve doğu bölgeleri, Ortodoksluğa tepki olarak doğmuş ve çeşitli siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel sebeplerle Rumlar'ın dışındaki etnik zümreler arasında yayılmış bulunan, sözünü ettiğimiz küçük kiliselere bölünmüştü. Burada özellikle vurgulanması gereken nokta, bu dinî bölünmüşlüğün Türkler'in Anadolu'daki fetih hareketlerini kolaylaştırmada ve yaygınlaştırmada önemli ölçüde rol oynadığı, dolayısıyla buraya yerleşmeleri hususunda da müspet bir katkı sağlamış bulunduğudur. Nitekim dinî görüş ayrılığının yol açtığı devlet baskısından bıkmış ve ağır vergiler altında ezilmiş olan yerli ahalinin Türkler'e karşı koymakta fazla istekli davranmadıklarına bir kere daha işaret edelim.

Devlet ve Müslüman Halk

Bazı Batılı eski kuşak tarihçilerin Anadolu'da Türk devletlerinin yerli nüfusu zorla Müslümanlaştırma politikası izlediği şeklindeki iddiaları Cl. Cahen, Bernard Lewis, Marshall G. Hodgson gibi Batılı, Fuad Köprülü ve Osman Turan gibi Türk tarihçilerin gösterdikleri üzere, artık çoktandır bilimsel geçerliliğini yitirmiş görünmektedir. Bugün bu konuya genç Batılı tarihçilerce genellikle daha dikkatli ve tarafsız yaklaşılmaktadır.

Türkleşme ve İslamlaşma süreci, 11. yüzyılın sonlarından itibaren Bizans sınırlarından İran hudutlarına, Karadeniz sahillerinden Eyyubi devleti arazisine kadar geniş bir alanı içine alıyordu. Bu alan, batıda Anadolu Selçuklu devleti, ortada Danişmedliler, doğuda ise Mengücekliler, Saltuklular, Artuklular vs tarafından paylaşılıyordu. Bunların her biri kendi

hâkimiyet alanlarında belli bir dinî siyasetin uygulayıcısı oldular.[73] Bu dinî siyasetin hedefi iki ana kitle, yani Müslümanlar ve gayrimüslimlerdi.

Bu devletler belli bir iskân siyasetiyle Anadolu'nun doğu, güneydoğu ve orta bölgelerindeki vadi ve ovalarını, yaylalarını göçebe ve yerleşik Türk nüfusuna mesken olarak verirken, kısa zamanda bu nüfusu üretici duruma getirmeyi amaçlıyorlardı. Onlar için birinci derecede hayati olan bu amaca ulaşabilmek için, hiç şüphesiz vakıf müessesesinden geniş ölçüde yararlanıldı. Bugün için, adları geçen devletlerden kalma vakıf eserlerinin bazılarının yapılış tarihleri kesin olarak bilinmemekle beraber, fetihlerin ve hemen sonrasındaki iskân hareketlerinin doğudan batıya doğru bir gelişme çizgisi takip ettiği muhakkaktır. Mevcut mimari eserlere bakılarak, doğuda Van Gölü havzasının, ortada Kızılırmak (Halys) yayının iç kesiminin ilk önce yerleşilen ve buna paralel olarakda Türkleşen ve İslamlaşan bölgelerden olduğu söylenebilir.

İsimleri sayılan devletler hiç şüphesiz çoğunluğunu Türkler'in oluşturduğu geniş bir Müslüman kitle üzerinde hüküm sürüyorlardı. Hepsi de sonuçta Büyük Selçuklu devletinin birer devamı olarak Sünni İslam'ı benimsemişlerdi. F. Babinger'in Anadolu Selçukluları'nın Şii olduğuna dair yukarıda sözü geçen iddiası[74] hiçbir tarihsel esasa dayanmamakta olup zaten bugüne kadar da kanıtlanamamıştır. Anadolu Selçuklu sultanları yüksek bir Sünni İslam kültür ve eğitimi aldıkları, Arapça ve Farsça'yı bu dillerde şiir yazacak kadar çok iyi bildikleri halde, gerek onlar, gerekse halk tutucu ve bağnaz değildiler. Hatta bu yüzden dönemin Arap kamuoyunda onların bu İslam anlayışına şüpheyle bakıldığı, Türkler'in Müslümanlıklarının sorgulandığı görülmüştür.[75]

Anadolu Selçuklu hükümdarları ve beyliklerin başındaki Türkmen beyleri başkentlerinin gelişmesi ve kendilerine İslam dünyasında meşruiyet alanı yaratabilmek için, Türk, Arap ve Fars menşeli bilim ve din adamlarını, mutasavvıfları, şair ve edipleri etraflarına toplamak ve onlara eserler yazdırmak için gerekli her türlü imkânı hazırlıyorlardı. Mesela, Anadolu Selçukluları zamanında İran'dan ve Arap memleketlerinden gelip Anadolu'ya yerleşen ulema arasında Abdülmecid b. İsmâ'îl el-Herevî (öl. 1142), Muhammed Talegani (öl. 1217), Yusuf b. Said es-Sicistani (öl. 1241-

42) ve 'Ömer el-Ebherî (öl. 1265) gibi pek çokları sayılabilir. Sökmenliler zamanında Ahlat'ta fıkıh âlimi Abdüssamed b. Abdurrahman (öl. 1145) çok tanınmıştı. Ayrıca, Anadolu'daki Selçuklu medreselerinden yetişerek muhtelif Arap memleketlerinde yerleşmiş Türk âlimleri de vardı. Bütün bu sayılanlar ve daha başkaları devletin Sünnilik siyasetini takviye etmede büyük rol oynadılar.

Osmanlılar kuruluş yıllarında bu müsamahakâr Sünnilik siyasetini devralıp sürdürdüler. Çok iyi bilindiği üzere, ilk Osmanlı sultanları, Sünnilik'le pek uyuşmayan Kalenderîler, Hayderîler, Vefailer, Bektaşiler ve benzeri sufi çevreleri toleransla karşıladılar, onlara pek çok vakıflar bağışladılar, üstelik Balkan fetihlerinde onların desteğinden çok yararlandılar. İlk sultanların bu politikaları 16. yüzyıl başlarında Anadolu'da Safeviler'in Şiilik propagandaları başlayana kadar sürdü.

Dinî Eğilimler ve Mezhepler: Ortaçağ Türkiyesi'nde Sünniliğin yerleşmesi

Siyasal iktidarların resmen Sünnilik siyaseti gütmesinin daha İran Selçukluları'ndan itibaren Ortadoğu'da Sünniliği öteki mezhepler arasında kuvvetlendirici bir faktör olmuş olduğuna şüphe yoktur.[76] İran Selçukluları zaten ilk başlarda, İslam dünyasının ortasında yeni kurulmuş –üstelik Arap kökenli ve yerleşik olmayan bir halkın kurduğu devlet olarak– kendilerini kabul ettirebilmek, bir anlamda siyasal meşruiyetlerini garanti altına almak için bir bakıma buna mecburdular. Ama bir bakıma da Türk zümreleri 10. yüzyıldan itibaren tedricen Müslümanlaşmaya başladıkları zaman, Maveraünnehr'de Sünni İslam'ın en kuvvetli olduğu çevrelerle temasa geldiklerinden, büyük çoğunlukla Sünniliği seçmişler ve ilk başlarda bazı sıkıntılarla karşılaşmış olsalar da, en azından elit kesimlerde zamanla buna uyum sağlamakta fazla bir güçlüğe uğramamışlardır.

İşte sözü edilen bu tarihî gelişimin tabii bir sonucu olarak da Anadolu'da Orta Asya kökenli bu Müslüman halk arasında büyük çoğunluk Sünniliğe mensuptu. Bütün Anadolu genelinde, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Sünniliğin Hanefîlik kolunun, doğu ve güney-doğu bölgelerinde ise yer yer Şafilik'in yaygın olduğuna, eğitim ve öğretim alanında ve özellikle hukukî sâhada Hanefilik'in hâkim mezhep olduğuna kesin nazarıy-

la bakılabilir. Bilhassa kent ve kasabalar, yani gelişmiş bir kültürün hâkim olduğu yerler ve yakın çevreleri, başka bir ifadeyle, yazılı kültürle teması olan bölgeler, genellikle Sünniliğin ağır bastığı yerlerdi. Tabiatıyla bu merkezlere yakın ve onlarla sürekli münasebeti olan köyler de aynı durumdaydı. Ancak o zamanın şartları iyi düşünüldüğünde, kırsal kesim Sünniliğinin kentli (kitabi veya medreseli) Sünniliğe harfi harfine bağlı olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Buralarda, heterodoks çevrelerdeki kadar olmasa da, muhakkak ki bir ölçüde geleneksel inanç ve âdetlerin, en azından yoğun ve sıkı bir evliya kültünün hâkim olduğunu, günümüzde bile yaşayan örneklerine bakarak ileri sürebiliriz. Osmanlı döneminde 16. yüzyıldaki sıkı Sünnilik sürecinden geçilmesine ve iletişim araçlarının, okur yazarlığın ileri boyutlara varmasına rağmen, bugün bile bu durumun değişmediğini görmek, bu görüşün oldukça isabetli olduğunu gösterir. Buna rağmen yine de, kırsal kesimi bütünüyle heterodoks İslam'a mensup saymak tarihsel bir zemine dayanmıyor.

Her şeye rağmen Anadolu'da Sünni İslamın, başka bir ifadeyle, onun Hanefilik versiyonunun büyük çoğunluk tarafından esas itibariyle kuvvetle benimsendiği ortada duran bir gerçektir. Nitekim, kısmen Şafiilik hariç tutulursa, Anadolu'da öteki Sünni mezheplerin (Hanbelilik ve Malikilik) yerleşme ortamı bulamadıkları, yüzyıllar boyunca, zaman zaman bu iki mezhebe mensup âlim ve mutasavvıfların gelip gitmelerine, hatta yüksek bürokraside istihdam edilmek veya medreselerde eğitim hayatına katkıda bulunmak üzere belirli zamanlarda Anadolu'ya yerleşmek yahut belirli sürelerle ikamet etmek suretiyle burada yaşamalarına rağmen bu mezheplerin yayılmadıkları görülmektedir. Bunun sebebinin bir anlamda, Türklerin İslam'ı kabulleri yıllarında Orta Asya'da Hanefi çevrelerle temasları sonucunda bu mezhebin iyice yerleşerek kökleşmesi ve kültürünü yaratabilmesi olduğu kadar, daha rasyonel ve pratik ihtiyaçları karşılamaya yatkın, yani Türklerin sosyal yapılarına daha uygun gelmiş olması olduğu ileri sürülür.

Ortaçağ Türkiyesi'nde Şiilik Meselesi

Sünnilik dışı dinî akım ve mezheplere gelince, ortaçağlar Türkiyesi'nin din tarihi bakımından az bilinen ve üzerinde neredeyse hiç çalışılmamış konularından birisi de budur. Anadolu için Selçuklu ve beylikler dönemiyle

ilgili olarak bu konuda kaynak, dolayısıyla bir ölçüde bilgi yetersizliği vardır. Araştırmaların bugünkü hali genel tabloyu oldukça şekillendirmiş gibi görünmesine rağmen, aydınlatılmaya muhtaç yine de pek çok mesele vardır ki bunlardan biri de Anadolu'da Şiilik meselesidir.[77] Özellikle 13. yüzyıldaki göçlerle gelen Türkmenler'in hatırı sayılır bir kısmının Sünnilikle pek uyuşmayan bir İslam anlayışına sahip oldukları ve bunların bir kısım siyasi ve içtimaî hareketlerde, dinî ve tasavvufi cereyanlarda etkin oldukları uzun zamandan beri bilinmekle beraber, bu akımların ne ölçüde nerelerde ve hangi çevrelerde etkili olduğu, döneme ait yazılı kaynakların bu konudaki yetersizliği nedeniyle kesin ve tam olarak anlaşılamıyor. Ancak bazı ipuçları ve bugünkü duruma ait birtakım verilerden hareketle bu etkilerin nitelik ve mahiyetleri hakkında bazı varsayımlarda bulunulabilmektedır.

Siyasal iktidarların resmen güttüğü Sünnilik siyasetine rağmen, yarı göçebe Türkler arasında da, yakın zamanlara kadar üzerinde hemen hemen hiç durulmayan, Şii-İsmaili tesirlerin varlığı, yetersiz de olsa bazı kaynaklardaki ipuçları ışığında giderek çok muhtemel görünmektedir. Bir defa 11. yüzyıldan beri Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Türkmenler'in İsmaililer'le uzun zamandır yan yana, hatta iç içe yaşadıklarını unutmamak gerekiyor.[78] Nitekim, 13. yüzyılın başlarında bunlar arasında bulunmuş bir Arap seyyah olan el-Cevberi, Hz. Ali'nin ruhunun kendisine geçtiğini söyleyerek halk arasında hiç yadırganmadan dolaştığını yazıyordu.[79] 1240'taki Babai isyanı ile onu takip eden Cimri isyanı dahil, sonraki yıllarda Anadolu'da Moğollar'a karşı girişilen ayaklanmalarda kuvvetli bir mehdilik (messianism) inancının hâkimiyeti de bu konuda dikkat çekicidir.[80]

Aslına bakılırsa, İlhanlı hükümdarı Olcaytu Hudâbende'nin (hd. 1304-1317) İmamiye mezhebini kabulünden sonra Şiilik için Anadolu'da uygun bir yayılma ortamının doğmuş olabileceği de farz edilebilir. Ama İlhanlılar'm çok geçmeden Sünniliğe geçmeleri böyle bir ortamın gelişmesini engellemiş olmalıdır. Bununla beraber, sözünü ettiğimiz kuvvetli mehdilik inancının hâkimiyetindeki Anadolu Türkmenleri, Şii-İsmaili tesirlerle haşir neşir olmalarına rağmen, yine de bu mezhebe girmemişler, daha çok kendi eski İslam öncesi inançlarını İslami bir cila altında muhafaza etmişlerdir. Nitekim Bektaşilik ve Kızılbaşlık, 13. yüzyılda kuvvetle muh-

temel olarak İsmaili tesirlere, 14. yüzyılda ise bu tesirleri yüksek boyutta ihtiva eden Hurufi propagandalarına muhatap olduğu kesin olarak bilinen Anadolu'daki bu Türkmen ve Kürt boyları içinde 15. yüzyılda şekillenecek, böylece İslam heterodoksisinin Anadolu ayağı işte böyle ortaya çıkacaktır.[81]

Bütün bunlara rağmen gerçekte bu devirde Anadolu'da kısmi bazı tesirlerin dışında ne İsmailiye (Yedi İmam), ne de İmamiye (Oniki İmam) Şiiliği'nin yayıldığına dair elimizde kanıt yoktur. Dolayısıyla sonraki yüzyıllarda bile Anadolu'da doğrudan doğruya bu iki kola mensup Şii zümreler hiçbir zaman mevcut olmamıştır.

Bu arada 13. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda cereyan eden birtakım siyasi olaylara karışacak kadar bir varlık gösteren Yezidi çevrelerden de söz etmek gerekir. 12. yüzyılda Şeyh Adi b. Musafir (öl. 1162) tarafından Şii mezhebinin aşırılıklarına engel olmak üzere Emevî halifelerini, özellikle de I. Yezid'i savunmak amacıyla geliştirilen Adeviye mezhebi zamanla Anadolu'nun güneydoğusunda dağlı Kürtler arasında nitelik değiştirmiş ve eski mahalli inançlarla karışarak koyu bir heterodoks mezhep halinini almıştı. Şeyh Adi'nin torunları zamanında mezhep, Halife Yezid'den dolayı Yezidiye adını aldı ve mensupları da Yezidi diye tanınmaya başladı. Bunlar Türkmenler'le birleştiler ve Anadolu'yu işgal eden Moğollar'a karşı birlikte savaştılar. Yezidilerin tam anlamıyla bugünkü kimliğini kazanmaları, 14. yüzyılın sonlarında olmuştur.[82] Mezhebin Anadolu'nun güney doğusu dışına taşmadığını söyleyebiliriz. Nitekim bugüne kadar Anadolu'nun batı taraflarında Yezidiliğin varlığına dair hiçbir ipucuna rastlanmamıştır.

Devlet ve Gayri Müslimler

Burada, kısaca da olsa, 12.-15. yüzyıllar Türkiyesi'nde siyasal iktidarların gayrimüslim ahaliye karşı takip ettiği dinî siyasete de temas etmek gerekir. Bu devletlerin hüküm sürdükleri topraklarda, eskisi kadar olmasa bile, ihmal edilemeyecek ve küçümsenmeyecek miktarda Ortodoks Rumlar, Gregoryen Ermeniler, Gürcüler, Süryaniler, Nesturiler ve monofizit Yakubiler vs'den oluşan bir gayrimüslim tebaa yaşıyordu. Bu bakımdan Türk yöneticiler bir yandan da memleketlerindeki sosyal düzeni sağlamak

için gayrimüslim tebeayı korumak ve kollamak gerektiğini çok iyi biliyorlardı. Çünkü henüz büyük çoğunluğu yarı göçebe olan Türk nüfusunun bu yeni topraklardaki yeni hayatlarına alışabilmeleri ve üretici duruma geçebilmeleri için mevcut düzenin bozulmaması şarttı. Bilhassa sosyal ve iktisadi yapının sarsılmaması buna bağlıydı.

İşte, bu amaçla hemen hemen bütün Anadolu Selçuklu sultanları gayrimüslimleri olabildiğince rahat bırakmışlar, başka İslam ülkelerinin sıkı bir şekilde uyguladıkları *ehl-i zimme* hukukunu fazla zorlamamışlar, problemsiz yaşamaları için birtakım uyum sağlayıcı politikalar –ki buna Osmanlı döneminde *istimâlet* politikası denecektir– uygulamışlardı. Mesela I. Gıyaseddin Keyhusrev, 1196'da Anadolu'nun batısında Menderes vadisine yaptığı seferden sonra, oradan getirdiği Rum köylülerinden oluşan kalabalık bir kitleyi Akşehir havalisine yerleştirip toprak, tarım araç gereçleri vs verdikten başka, uzunca bir müddet de vergiden muaf tutmuştu.[83] Doğuda Artuklu hükümdarı Balak Gazi, kendisine isyan eden Gerger Ermenileri'ni Hanazit bölgesine tehcir etmiş, fakat iskânları esnasında çok müsait davranmış ve dinî faaliyetlerini olabildiğince serbest bırakmıştı. Yine Artuklu hükümdarlarından Necmeddin Alp devri (1152-1176), kaynaklara bakılırsa, bölge Hıristiyanlarının en müreffeh devirlerinden biri olmuştu. Aynı şekilde Emir Saltuk (1145-1176), Ahlat hükümdarı II. Sökmen (1128-1183) devirleri Doğu Anadolu Hıristiyanlarının rahat yaşadıkları dönemlerdir. Hatta daha çarpıcı bir örnek olarak Danişmendliler zikredilebilir. Cihat ve gaza ideolojisine sıkı sıkıya bağlı oldukları, *Danişmedname* adındaki meşhur destansı romandan da açıkça anlaşılan Danişmedliler bile Hıristiyanlara çok müsamahalı davranmışlardı. O kadar ki, dönemin tarihçisi Süryani Mikael'in anlattığına göre, Gümüştekin Ahmed Gazi'nin 1104'teki vefatı onları mateme boğmuştu.[84] Bilindiği gibi, aslında daha ilk fetihlerden itibaren, özellikle kırsal kesimdeki "heretik" kiliselere mensup Hıristiyan ahali Türkler'e karşı çok da güçlü bir düşmanlık beslememiş, yukarıda da belirtildiği üzere, Türkler'in Bizans'a karşı kazandıkları savaşları kendilerini hor gören ve ezen Bizans'ın cezalandırılması şeklinde yorumlamışlardı.

Anadolu Selçukluları ve Türkmen beylikleri, çağdaşları diğer Müslüman devletlerden daha esnek uyguladıkları *ehl el-zimme* hukuku sayesinde,

Anadolu'nun gayrimüslim ahalisini kendi ekonomik ve sosyal sistemleri içine alabilmişlerdi. Bununla beraber onların gayrimüslimler hakkındaki politikaları bazen eleştirilmiştir. Ünlü mutasavvıf Muhyiddin-i Arabi, I. İzzeddin Keykâvus'a yazdığı bir mektupta, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan sultan İslam'ın namus ve şerefini yükseltmeli, kâfirlere tam tahakküm etmek için çalışmalı, Müslümanların hâkim olduğu şehirlerde kiliseler yıkılmalı, yıkılamayanlarda çanlar çok hafif sesle çalınmalı, Hıristiyanlar eyerli ata ve merkebe binmemeli, silah taşımamalı, Müslümanların geçtiği yerde saygıyla durmalı, Müslüman kıyafetleriyle dolaşmamalı ve Arapça mühür kullanmamalı[dırlar]"[85] demekteydi.

Bu gerçekçi ve akılcı siyaset hiç şüphe yok ki bu devletlerin varlıklarını güçlendiren bir etken olmuştur. Bunun siyasi açıdan olumlu bir sonucu ise Türk hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyan halk üzerinde Bizans'ın muhtemel hak iddialarını ortadan kaldırmış olmasıdır. Bir başka deyişle, Türk hâkimiyeti altında yaşamağa başlamış olan gayrimüslim ahali, Bizans'ı bundan böyle kendisine hami ve sığınak olarak pek düşünmemiş olmalıdır.

1246'da Anadolu'da fiilen başlayan Moğol işgali dönemi, gayrimüslimlere eskiye nazaran daha değişik bir ortam sağlamıştır denebilir. Moğollar Anadolu Selçuklu devletini hâkimiyetleri altına aldıkları zaman henüz şamanist idiler ve bir müddet İslamiyet ve Hıristiyanlık karşısında kayıtsız kaldılar. Bu durumdan yararlanmak isteyen Ermeniler Moğollar'a yaklaşmışlardı. Muhtemeldir ki Moğollar, Selçuklu iktidarının halk üzerindeki nüfuzunu zayıflatıp halkı kendilerine uyumlu yapabilmek maksadıyla, Rumlar'ı da ihmal etmedikleri gibi, Gürcüler'i ordularında asker olarak kullanmışlardır. Böylece Hıristiyan zümreler Moğollar'dan yeni bazı imtiyazlar sağlamayı ve bunları Türkler'e karşı kullanmayı bir ölçüde başarmışlardı. Örnek olarak Türkler tarafından kaldırılmış bazı piskoposlukların yeniden ihyasını gösterebiliriz. Ama Moğol istilasıyla başlayan bu değişik durum ancak onların İslamiyet'i kabullerine kadar devam edebildi. Çünkü Gazan Han'ın 1296 tarihinde resmen Sünniliği kabul ederek İslamiyet'e girişi, göçebe Moğol kabileleri arasında bu yeni dinin yayılışını hızlandırdı. Geldiklerinden beri Anadolu bozkırlarında şamanist hayatlarını sürdüren bu kabileler, F. Köprülü'nün dediği gibi,

genellikle "kendi şamanlarına benzettikleri," bu sebeple yakınlık duydukları Türkmen babaları vasıtasıyla Müslüman olmaya ve yavaş yavaş toprağa yerleşmeye başladılar.

Ortaçağ Türkiyesi'nin Renkli Tasavvuf Ortamı Tasavvufun Anadolu'ya Girişi ve Yayılması

Anadolu'nun büyük kısmının fethi tamamlanıp siyasi ve toplumsal ortam iyice kuvvetlenip istikrara kavuştuktan sonra, yani yaklaşık 13. yüzyılın başlarından itibarendir ki, çeşitli tasavvuf akımlarına ve tarikatlara mensup şeyh ve dervişler buraya gelip yerleşmeğe başladılar. Bunlar Anadolu topraklarında kendileri için uygun şartları haiz, yayılmaya elverişli birer çevre bulurken, siyasal iktidarlar da varlıklarını güçlendirecek ve halk nezdinde meşrulaştıracak zengin bir manevi desteğe kavuştular.

Farklı çehre ve görüntüye sahip, değişik dilleri konuşan, değişik kıyafetler giyen bu mutasavvıflar, sufiler, şeyhler ve dervişler sözü edilen göç dalgalarıyla gelip kentlerden gelenler kentlere, kırsal kesimlerden gelenler kırsal kesimlere yerleştiler. Böylece hem yüksek (kentli), hem popüler (kırsal) tasavvuf İslam dünyasının öteki coğrafyalarından Anadolu topraklarına taşınmaya başladı. Yüksek tasavvuf çevreleri genelde züht ve takva anlayışının ağır bastığı ahlakçı bir karakter yansıtır. Yalnız Mevlana bunun bir istisnası olacaktır. Muhyiddin-i Arabi'yi (öl. 1241), halefi Sadreddin-i Konevî (öl. 1274) ve bunların müritlerini, Kadiriye, Rıfaiye, vb tarikat mensuplarını bu çerçevede düşünmek icap eder.[86]

İkinci grup ise büyük kesimi Maveraünnehr, İran ve özellikle Horasân çevresinde hâkim olan tasavvuf anlayışını yansıttığı için Horasaniler terimiyle ifade edilen mekteptir. Bunun Ortadoğu'da, özellikle de Anadolu'daki tasavvuf akımları üstünde derin etkisi olduğunu vaktiyle F. Köprülü ehemmiyetle vurgulamıştır. O kadar ki, bugün bile pek çok Türk ailesi kendisinin kökünü buraya bağlar. Bu mektebin içinde de çok çeşitli tasavvufi eğilimler bulunur. En tanınmış temsilcileri arasında, Anadolu'ya gelip burada yaşayan Evhadeddin Kirmani (öl. 1237), Fahreddin-i Iraki, Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled (öl. 1238), Burhaneddin Tirmizi (öl. 1240), Necmeddin Râzî (Dâye) (öl. 1256) zikredilebilir.

İşte, bu tasavvuf akımlarına mensup çeşitli tarikatlara bağlı şeyhler ve dervişler Ahlat, Erzurum, Bayburt, Sivas, Tokat, Amasya, Kırşehir, Kayseri ve Konya gibi, devrin önemli merkezlerinde ve yakın çevrelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Bunlar 13. yüzyıl Türkiyesi'nde çok renkli bir tasavvuf ortamı yarattılar. Değişik kılık ve kıyafetleriyle çarşı pazar gezip vaazlar veren, ilahiler söyleyen, kurdukları tekkelerde, zaviyelerde coşkun ayinler düzenleyen, yaratılış, Tanrı, insan ve kâinat hakkında değişik düşünceler ileri süren bu cezbeli insanlar halkın muhakkak ki çok ilgisini çekmekteydi.

Bu sürecin sonunda, daha ziyade medrese çevrelerince *hurafe* veya *bidat* denilen inançların, evliya menkabelerinin ve efsanelerin ağırlıklı olduğu, fıkıh merkezli medrese Müslümanlığından farklı, *evliya kültü merkezli* bir "halk İslamı" gelişmeye başladı. Bu iki Müslümanlık yorumu ve pratiği her Müslüman ülkede olduğu gibi hem bir arada yaşadı, hem aralarındaki rekabet yüzyıllarca sürdü. Muhakkak ki İslam'ın yayıldığı bütün topraklarda aynen cereyan eden bu sosyolojik sürecin Anadolu da dışında kalamazdı ve kalamadı. Aynı Müslümanlık yorumu 14. ve 15. yüzyıllardaki Balkan fetihleriyle beraber oralara taşındı, hatta oralardan da yeni öğelerle zenginleşti. *Evliya kültü* merkezli bu popüler İslam bugün bütün karakteristikleriyle modern Türkiye'de hâlâ güçlü bir şekilde varlığını korumaktadır.

Tarikatlar, Sufi Çevreler

Münhasıran 13. yüzyıl başlarındaki göçlerle ortaçağ Türkiyesi'ne dışarıdan taşınmış bir olgu olduğuna işaret ettiğimiz tasavvufun o dönemde neredeyse bütün Müslüman kesimleri içine alan ve adeta İslam'ı tek başına temsil eden bir konumda bulunduğunu söylemek fazla abartılı olmayacaktır. Bir başka ifadeyle, Anadolu'da İslam demek tasavvuf demektir. Anadolu Selçuklu devletinin burada tutunması ve gelişmesi, özellikle Moğollar'ın Orta Asya'yı ve çok geçmeden de İran ve Irak'ı istila etmeleri bundan rahatsız olmuş birçok mutasavvıf ve sufiyi, şeyh ve dervişi Anadolu'ya itti. Kubreviye, Yeseviye, gibi Orta Asya, Sühreverdiye, Rıfaiye gibi Irak kökenli kentli Sünni tarikatlar bunların başında gelir. Ayrıca bu sayılan memleketlerin, Hayderiye, Kalenderiye ve Vefaiye gibi, hem kırsal hem kentli çevrelere hitap edebilen ve çoğunluk itibariyle Sünni çerçeve dışında kalmış tarikatları da buraya akın etti.[87]

Bu ikinci grup tarikatlar, 13. yüzyılda Moğol istilasının harekete geçirdiği kalabalık göç kafileleriyle birlikte, kırsal kesimdeki Türkmen toplulukları arasında daha çok tutunabildiler. Çünkü bunlar İslam'ı yeni kabul etmiş, yahut yaşadıkları sosyal hayat tarzının (yarı göçebelik) gereği, henüz yüzeysel olarak İslamlaşmış olduklarından, İslam'ı ne de olsa yerleşik ahali ölçüsünde özümseyebilmiş değillerdi. Zaten bu insanlar için tasavvuf, soyut birtakım mistik hedeflere ulaşmaktan çok, muhtemelen bir sosyal hayat tarzı olmaktan öteye fazla bir anlam taşımamaktaydı. Bunların pek çoğu Vefaiye, Kalenderiye ve Hayderiye gibi İslam öncesi yerel inanç ve geleneklerle kolayca uyuşabilen tarikatlardı.

Önemli bir kentli Asya tarikatı olup büyük mutasavvıf Necmeddin Kübrâ (öl. 1221) tarafından kuruan Kübreviye, Anadolu'ya onun yanında yetişmiş olan Sadeddin-i Hamevi, Seyfeddin-i Baherzi, Bâbâ Kemâl-i Hocendî gibi önemli şahsiyetler tarafından getirildi.[88] Bunlar Moğollar'ın önünden kaçıp kendi müritleriyle Anadolu'ya sığınmışlardı. Aralarında özellikle, Necmeddin Râzî (Dâye)(öl. 1256) ile Bahaeddin Veled'i (öl. 1236) anmak gerekir. Anadolu'da Kübreviye asıl bunlar vasıtasıyla yayılmıştır.

Necmeddin Râzî önce Kayseri'ye gelip burada I. Alaedin Keykubad ile görüşmüş, sonra Sivas'a giderek orada meşhur eseri *Mirsadü'l İbad*'ı yazmıştır. Bahaeddin Veled ise önce Karaman'a yerleşmiş, oradan Konya'ya geçmiş ve ölünceye kadar hayatını burada sürdürmüştür. Aynı zamanda hatırı sayılır bir âlim de olan Bahaeddin Veled burada epeyce ilgi uyandırmış ve pek çok mürit edinmiştir. Oğlu Celaleddin Muhammed üzerinde bilhassa tasavvufi terbiye itibariyle bir hayli etkili olduğunu özellikle belirtmek gerekir.[89] Çünkü onun Şems-i Tebrizi ile tanıştıktan sonra ve onun etkisiyle tasavvufu tanıdığı şeklindeki yaygın görüş doğru değildir. Babası Bahaeddin Veled'in ne denli üzerinde etkili olduğu bizzat Celaleddin Muhammed'in ağzından Eflâki de yazmıştır. Kendisiyle beraber Belh'ten gelen halifesi Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizi'nin de en az onun kadar geniş bir çevre edindiği anlaşılıyor.

Ebu'n Necîb Sühreverdi'nin (öl. 1167) kurduğu ve yeğeni Ebu Hafs Şihabeddin 'Ömer es-Sühreverdi'nin (öl. 1234) geliştirip yaydığı, güçlü bir Sünni karakter taşıyan Sühreverdiye tarikatı Anadolu'da da yayıldı ve geliş-

ti. Bu zatın yazdığı eserler arasında bilhassa *'Avârif el-Ma'ârif* büyük bir şöhret kazandı ve Anadolu'da da en çok okunan tasavvuf eserleri arasına girdi. Dolayısıyla Türkiye'de hem zamanında hem de daha sonra yazılan tasavvuf eserleri üzerinde güçlü bir etki hâsıl etti[90]. Yüksek tasavvufu temsil eden bu şehirli tarikatlar her ne kadar Anadolu'da fiilen *Rıfaiye, Kadiriye* kadar yayılamamışlarsa da, kurucularının yazdıkları kitaplar Osmanlı dönemi yüksek tasavvuf ortamını çok etkilemiş ve yüzyıllar boyu elkitabı olmuşlardır.

Dışarıdan gelen bu tarikatlara daha ileriki yüzyıllarda *Nakşbendiye* ve *Halvetiye* gibi Sünni eğilimli ve yine Orta Asya kökenli iki mühim tarikat daha eklendi. Bunlar, beylikler ve Osmanlı döneminde hem Anadolu'da, hem de Balkanlar'da gerek siyasi, gerekse toplumsal ve dinî olmak üzere çok önemli roller oynadılar ve varlıklarını günümüze kadar getirebildiler. [91]

Dışarıdan gelen bu tarikatların yanında, 13. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da zamanla yeni tarikatlar da oluşmuştur. Bunlar arasında, *Mevleviye* veya o zamanki adıyla *Celaliye* en fazla dikkati çekenlerdendir. Bu tarikat, Mevlana Celaleddin-i Rumi'den sonra, 14. yüzyılda oğlu Sultan Veled ve onun oğlu Ulu Arif Çelebi'nin yoğun gayretleriyle, Anadolu'nun batısındaki Türkmen beylikleri içinde süratle yayılmayı başardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise ancak 15. yüzyılın ortalarından sonra nüfuz kazanabilen bu kentli tarikat 17. yüzyılda çok büyük bir gelişme gösterdi ve tarihinin en parlak dönemlerini bu ve müteakip yüzyıllarda yaşadı.[92]

Anadolu'nun tarihinde en az *Mevleviye* kadar önemli, hatta kırsal kesimde ondan daha yaygın olan bir başka yerli tarikat ise tamamen farklı bir sosyal tabanda ve ortamda gelişen, farklı bir tasavvuf anlayışına sahip bulunan *Bektaşiye*'dir. Adını aldığı 13. yüzyılın Türkmen şeyhi Hacı Bektaş-i Veli ile ne zaman ne de mekân bakımından doğrudan bağlantısı olmayan bu tarikat 16. yüzyılda resmen kurulduğu tarihlerden başlayarak Osmanlı döneminde Anadolu'nun ve Balkanlar'ın kırsal ve hatta kentsel kesimlerindeki en etkili tarikatlardan biri olmuştur.[93]

Ortaçağ Türkiyesi'nde Yüzyılları Etkileyen Büyük Sufiler

1) Muhyiddin-i Arabi ve Vahded-i Vücut

Muhyiddin-i Arabi, 1223 yılına kadar, başkent Konya'da kaldıktan sonra, Eyyubî şehzâdesi el-Melik el-Eşref'in daveti üzerine Dımaşk'a yerleşmiş ve 1241'de ölünceye kadar da burada yaşamıştır. Muhyiddin-i Arabi bir kısım eserlerini de burada yazmıştır.[94]

İlk belirtileri Bayezid-i Bistami (öl. 874) ve Cüneyd-i Bağdadi (öl. 910) gibi mutasavvıfların doktrinlerinde kendisini göstermeye başlayan, hemen sonra Hallac-ı Mansur'un (öl. 922) ünlü "*Ene'l-Hakk*" sözü ile doruk noktasına çıkan *Vücudiye* yahut *vahdet-i vücut* düşüncesi, Muhyiddin-i Arabi sayesinde –o bu terimi hiçbir zaman kullanmadı– sistematik bir teozofi niteliğini kazandı. Çoğu zaman yanlış olarak Panteizm ile karıştırılan *vahdet-i vücut* düşüncesi aslında çok karışık ve izahı zor bir düşünce olmakla beraber, kabaca, "kâinattaki her şeyin tek yaratıcı olan Allah'ın tecellisi olduğu, gerçek varlığın o olması dolayısıyla bütün varlıkların hakikatte O'nun varlığından başka bir şey olmadığı" şeklinde özetlenebilir. Muhyiddin-i Arabi'nin felsefe, kelam, fıkıh, hadis, tefsir, edebiyat ve zamanının bazı gizli ilimlerine (cifr, *occulte*) olan vukufu sayesinde çok geniş bir terkibe ulaştırdığı bu sistem o kadar etkili oldu ki, sade zamanının tasavvuf anlayışlarını değil, günümüze kadar hemen hemen bütün İslam dünyasında tasavvuf telakkilerini etkiledi. Bu sebeple onu "bütün zamanların en büyük mutasavvıfı" olarak nitelemek herhalde yanlış olmamalıdır.

İşte bu yüzdendir ki, çok bilinen iki eseri *Fusûsü'l-Hikem* ve *el-Futûhât el-Mekkiye* ile sayıları yüzün üzerindeki diğer eser ve risalelerinin yanında, sonradan kendisine izafe edilen eserler de ortaya çıktı. Eserlerindeki ifadelerin kendi zamanında bile muğlak ve zor anlaşılır olması sebebiyle Muhyiddin-i Arabi İslam uleması ve bir kısım muhafazakâr mutasavvıflar tarafından *zendeka* ve *ilhat* (dinsizlik) ile itham olunmuş ve hatta *el-Şeyh el-Ekfer* (en kâfir şeyh) diye anılmışsa da, genellikle *el-Şeyh el-Ekber* (en büyük şeyh) unvanını korumasını bilmiş ve günümüze kadar her kesimden halk arasında büyük bir saygıya mazhar olmuştur.

Muhyiddin-i Arabi'ye Anadolu'da asıl prestij sağlayan ve eserlerini yazdığı şerhlerle anlaşılır hale getirerek onun düşüncelerinin yayılmasını

temin eden, evlatlığı ve halifesi, 13. yüzyılın ünlü mutasavvıfı Sadreddin Konevî olmuştur.[95] Onun sayesinde bu büyük mutasavvıfın fikirleri Selçuklu dönemi Anadolusu'nda Sünni ve heterodoks bütün kesimleri etkilemiş, gerek elit kesim, gerekse halk tabakaları arasında geniş bir etki yaratmıştır.

Sadreddin-i Konevî ile birlikte daha başkaları da *vahdet-i vücut* mektebini Anadolu'da temsil etmişlerdir ki, en tanınmışlarından olarak Müeyed-i Cendi, Sadeddin-i Fergani ve Afîfeddin el-Tilemsani'yi sayabiliriz. Bunlar ve yetiştirdikleri müritler, Konya, Sivas ve Erzincan gibi devrin önemli kültür merkezlerinde zaviyeler açıp müritler yetiştirerek, şeyhlerinin eserlerini şerh ederek ve kendileri eserler yazarak *vahdet-i vücut* mektebini yaydılar. Bunun sonunda kısa zamanda bütün Ortadoğu bu mektebin nüfuz bölgesi haline geldi ve buralardan da başka yerlere geçti. Fakat bizce asıl önemli olan, Muhyiddin-i Arabi'nin fikirlerinin sadece yüksek zümre tasavvufunu etkilemekle kalmayıp, diğer yandan da halk tasavvufunu etkilemeyi başarmasıdır. *Vahdet-i vücut* gibi çok kompleks bir teozofik sistemin bu başarıyı göstermesi münhasıran üzerinde durulmağa değer bir olgudur.

Onun düşünceleri ayrıca Osmanlı devri boyunca da çeşitli tasavvuf ve halk çevrelerinde etkili olmakla kalmamış,[96] iyi anlaşılmayan ve panteizme varan aşırı yorumları birtakım halk hareketlerinin ideolojisi olarak karmaşalara da sebebiyet vermiştir ki, bunun en tipik örneği, 16. yüzyıldaki Melâmî hareketi olup bütün bir Osmanlı dönemi boyunca etkili olabilmiştir. [97] Melâmîlik bugün Türkiye'de bazı entelektüel kesimler arasında halen taraftarı olan bir tasavvuf meşrebi olarak varlığını devam ettirmektedir.

2) Mevlana Celaleddin Muhammed el-Rumi ve İlâhî Aşk

Muhyiddin-i Arabi'den sonra Anadolu'da geniş bir akis uyandıran tasavvuf anlayışı, Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin (öl. 1273) *vahdet-i vücut*'u bir ilahî aşk coşkusuna dönüştüren ve ilah aşkı merkez alan anlayışıdır. İslam dünyasında gelmiş geçmiş mutasavıflar arasında, hakkında çok söz söylenen, en çok da yayın yapılan mutasavvıfların en başında gelenlerinden biri olarak, Muhyiddin-i Arabinin mektebinin bir mensubu olmasına rağmen, popülaritesi ondan çok daha fazladır.

Babası Bahaeddin Veled ile, daha çocuk yaştayken Moğol istilası önünden kaçıp Belh'ten Hicaz yoluyla Anadolu'ya gelen Mevlana Celaleddin-i Rumi Dımaşk ve Halep gibi zamanın önemli ilim ve kültür merkezlerinde sağlam bir tahsil yapmıştır. Şeri ilimlerde, özellikle fıkıh sahasında ihtisas sahibi olmuş, bir taraftan babasından tasavvuf terbiyesi alırken, diğer yandan ilmî seviyesini yükseltmiştir. Onun bu yetişme tarzının, kendi tasavvuf anlayışını oluştururken muhakkak ki büyük tesiri olmuş, bu sayede Sünni İslam'a sadık kalan bir tasavvufi anlayış ve düşünce geliştirmiştir.[98]

İlk zamanlarda Konya'da müderrislik yaparken, Şems-i Tebrizi adında coşkulu bir Kalenderin etkisiyle ve hiç şüphesiz babasının verdiği tasavvuf terbiyesinin de katkısıyla, Mevlana kendisini engin bir mistik hayata verdi. Ancak bu olayda onun yaratılışından gelen kuvvetli mistik eğilimin de payı olmalıdır. Aksi halde babasının ve Şems-i Tebrizi'nin etkilerinin o kadar büyük yankı bulması söz konusu olamazdı. Nitekim Mevlana'daki yaratılıştan gelen bu mistik eğilimin ne kadar güçlü olduğu, tanınmış Mevlevi kaynağı *Menâkıbu'l-Ârifin*'de bütün safhalarıyla görülebilmektedir.

Bu engin fikriyatı ve samimi yaşayışı dolayısıyla Mevlana bir yandan Müslim, gayrimüslim halk tabakalarını derinden etkilerken, bir yandan da zamanın hükümdarı başta olmak üzere, yüksek idarî çevreleri ve aydın zümereleri de bu etki alanı içine çekebilmiştir. Aynı zamanda, Sadreddin-i Konevî gibi o devrin tanınmış mutasavıflarıyla kuvvetli dostluklar kurduğu görülür. Böylece giderek çevresi genişlemiş, başka bir ifadeyle, tasavvuf anlayışı bütün Selçuklu Anadolusu'nda yaygın hale gelmiş, yalnızca yüksek tabaka mensuplarının değil, farklı İslam anlayışına sahip halk kesimlerinin de taktis ettiği bir veli mertebesine yükselmiştir.

Mevlana'nın tasavvufi anlayışını ve düşüncelerini ortaya koyan *Mesnevi, Divan-i Kebîr, Fîhi mâ fîh, Rubaiyat* gibi eserleri Farsça yazılmış olmalarına rağmen,[99] o devirde yüksek tabakalarla sınırlı kalmamış, Yunus Emre ve Âşık Paşa gibi önemli sufiler vasıtasıyla Türkmen çevrelerine de geniş ölçüde nüfuz etmiştir. Anadolu'da Farsça ve Arapça'ya karşı Türkçe'nin müdafiliğini yapan 14. yüzyılın ünlü Türkmen sufi şairi Âşık Paşa, *Garipname* adlı eserinde Mevlana'nın fikirlerinden çok faydalanmış-

tır ve onu takdirle anar. Mevlana'dan etkilendiğini açıkça söyleyen Yunus Emre de aynı durumdadır. Yunus Emre ondan büyük bir hayranlıkla bahseder. Mevlana ile aynı dönemde yaşayan bir başka ünlü Türkmen sufisi de bilindiği gibi Hacı Bektaş-ı Veli'dir.

3) Hacı Bektaş-ı Velı, Yunus Emre ve Âşık Paşa

Selçuklu Anadolu'sunun bir başka mühim sufisi, Hacı Bektaş-ı Veli'dir (öl. 1271). Devrinin hemen hemen hiçbir kaynağında ondan söz edilmemesi, sağlığında geniş bir çevrede tanınmadığını gösteriyor. Ona bugünkü şöhretini kazandıran Bektaşi tarikatı olmuştur. Onun adını taşıyan bu tarikat gerçekte 16. yüzyıl başlarında kurulmuş olmakla beraber, köken itibariyle daha eskilere dayanmaktadır. Muhtemelen 14. yüzyıldan başlayarak Hacı Bektaş-ı Veli bütünüyle efsanevî bir kimliğe büründürülmüş ve tarikat kurulurken bu çok yaygın efsanevi kimlik etrafında gelişmiştir. Bugün de Anadolu'daki Bektaşiler ve Kızılbaşlar onu tarihsel kişiliğiyle değil, efsnevi kişiliğiyle tanırlar ve kutsarlar.[100] Onlara göre Hacı Bektaş-ı Veli, Hz. Ali'nin yeniden dünyaya gelmiş halidir.[101]

Selçuklu dönemi Anadolusu'na tasavvuf açısından damgasını vuran, üstelik bununla da kalmayıp daha sonraki yüzyıllarda da geniş ölçüde tesirini sürdüren bir başka önemli sufi Yunus Emre'ye (öl. 1310) gelince: O, Mevlana'nın aksine, kırsal kesimde yaşamış ve yetişmiş bir sufidir. Bilindiği üzere, F. Köprülü bu büyük Türkmen şeyhini, Ahmed-i Yesevi'nin (öl. 1167) Anadolu'daki takipçisi sayar.[102]

Yunus Emre'nin gençlik çağı Hacı Bektaş'ın yaşlılık dönemine rastlar. Onun *Divan* ve *Risâletü'n-Nushiyye* adıyla bilinen eserleri günümüze kadar geldiği gibi,[103] kuvvetli tesiri ve uyandırdığı hayranlık sebebiyle daha sonraki şairlerin kendisini taklit yollu yazılan eserleri de mevcuttur. Mevlana gibi Yunus Emre de Muhyiddin-i Arabi'nin *vahdet-i vücut* mektebine bağlıdır ve şiirlerinde bu mektebi kolay anlaşılır bir biçimde terennüm etmesi bakımından da Anadolu tasavvufu tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca onda geniş ölçüde Mevlana etkileri de görülür.

Âşık Paşa'ya gelince, yaşadığı dönemde, henüz toplumsal, siyasi ve dinî çalkantıları atlatamamış ortaçağ Türkiyesi'nin genel konumu içinde

düşünüldüğünde, onun çok ilginç bir tasavvuf adamı olduğunu söylemek gerekir. Bir kere o, 1240'ta Anadolu Selçuklu iktidarına karşı ayaklanmış Baba İlyas'ın neslinden gelen bir Türkmen sufisiydi. İyi bir tahsil görmüş ve Mevlana, Yunus Emre ve Ahi Evran gibi önemli sufilerin yarattığı ortamdan geniş ölçüde etkilenmiştir. Belki hayatı boyunca şaibeli aile geçmişi yüzünden kendini hep bir baskı altında hissetmiş olabilir. Aşağıda, ilgili kısımda görüleceği üzere, Anadolu'da Farsça ve Arapça'nın yaygınlaşmasına bilinçli olarak karşı çıkmış, Türkçe'nin yayılması için çalışmıştır. *Garipname* adındaki hacimli eseri böyle bir zihniyetin ürünüdür.[104]

Tasavvuf ve Halk Müslümanlığı

İslam tarihindeki en büyük toplumsal ve kültürel dönüşümlerden birinin, tasavvufun tarikatlar şeklinde organize olarak yaygınlaşması ile birlikte, halk arasındaki Müslümanlık anlayışını kuvvetle nüfuzu altına almış olması olduğunda hiç şüphe yoktur. Bunun en tipik göstergesi, İslam dünyasının hemen hemen her yerinde halk arasında evliya kültlerinin çok yaygın olması ve bunun kitabi Müslümanlığa baskın çıkmasıdır. Bu sebeple zaten çoğu İslam ülkesinde, hemen hemen her kent ve köyde bir veya birkaç evliya türbesinin mevcudiyeti çok dikkat çeken bir olgudur. Dolayısıyla, Türkiye Müslümanlığı da bu tarihsel olgunun dışında kalamamış ve bu bugüne kadar Anadolu'nun istisnasız bütün kent ve köylerinde de sürmüştür. Bazı kentlerde ve köylerde orada vefat eden ünlü evliyaların türbeleri adeta orasıyla özdeşleşmiştir. Bu, Anadolu'daki yerleşim birimlerinin tipik özelliklerinden biridir. Bu türbelerin önemli bir kısmı ortaçağ Türkiyesi'ne ait olup, genellikle buradaki ilk Müslüman yerleşmelerini gösterir.[105] Bu itibarla tarihsel önemleri büyüktür.

Türbeler Anadolu kentlerinde yüzyıllardan beridir halk Müslümanlığının bütün yönleriyle belirginleştiği, bütün özelliklerini sergilediği, İslam öncesi inanç ve kült kalıntılarının su yüzüne çıktığı bir dinî hayatın merkezi kabul edilebilirler. Halk Müslümanlığının camilerdeki yüzü ile buralardaki yüzü birbirinden farklıdır. Camilerde İslam'ın kitabi yönüne daha yakın olan halk Müslümanlığı, türbelerde İslam öncesi, hatta bazen İslam dışı inanç ve pratiklere daha yakındır. Bu yüzden Selçuklular zamanından

günümüze kadar ulema, diğer Müslüman ülkelerdeki gibi, hurafe ve bidat tabir ettikleri bu halk Müslümanlığına bir çeşit soğuk savaş açmışlardır. Fakat bu savaşın galibi her zaman diğerleri olmuştur.

Her türbenin ortaçağlardan beri uzun bir geçmişe dayanan kendine mahsus ziyaret amacı ve usulleri, adap ve erkânı vardır.[106] Bunlara bazen İslam'ın açık emir ve nehiylerinden daha fazla itina gösterilir. Çünkü ziyaretçiler oradaki zatın ruhaniyetinden hem yardım beklerler, hem de kendilerine istenmedik bir zararının dokunmasından çok korkarlar. Bu yüzden İslam'ın emirlerine o kadar da sıkı uymayan çoğu kimsenin bir türbenin kudsiyetini ve mahremiyetinin ihlal etmekten son derece çekindiği hep görülegelmiştir.

Ortak Toplumsal Hayat ve Kültürel Etkileşimler

Anadolu'ya fatihler olarak gelen Türkler çok geçmeden burasının yeni sakinleri, vatandaşları oldular. İlk çatışmalar, mücadeleler sona erdikten ve Türkler buraya yerleştikten sonra taraflar birbirlerinin varlığını tanıdılar, kabul ettiler. Ne Türkler yerlileri, ne de yerliler Türkler'i buradan sürüp çıkarma gayretine düştü. Aradan geçen yıllar, başta dilleri ve dinleri olmak üzere, birbirlerinin kültürlerini tanıma ve öğrenme sürecini başlattı. Bu hem kentsel, hem de kırsal kesimde, özellikle köylerde aynı zamanda başlayan bir süreç oldu. Yalnız göçebe Türkmenler ne Müslüman kentli kesime, ne de yerlilere pek yakın durdular. Ama kentli ve köylü Türkler'le Rumlar, Ermeniler, Süryaniler ve diğerleri kent ve köy hayatında, çarşı pazarda, düğünlerde, mevsimlik ve dinî bayramlarda, pek çok vesile ile bir arada yaşamanın kaçınılmazlığını ve faydalarını görmekte gecikmediler. Selçuklu sultanlarının bu gayrimüslim tebaalarına Müslüman Araplar'ın tepkisini çekecek kadar müsamaha ve yakınlık gösteriyor olmalarının yanında, iki halkın İslam ve Hıristiyanlık algılayışları arasındaki yakınlık da bir arada yaşamayı kolaylaştırıyordu. Anadolu halk Hıristiyanlığı, daha önce de belirtildiği gibi, eski pagan kültlerin ve çevresel dinlerin etkilerinin Hıristiyanlık'la karışımından meydana geliyordu. Benzer nitelik halk Müslümanlığı için de söz konusuydu. Dolayısıyla, siyasal iktidar çevreleri ile medreselerin dışında kentler ve köylerdeki Müslümanlık ve Hıristiyanlığın genelde hurafelere yatkın oluşu iki halkı birbirine yakınlaştırıyordu.[107]

Müslüman Türkler'le Hıristiyan Rumlar, Ermeniler ve diğer Hıristiyan cemaatler arasında, yan yana ve bir arada yaşama sonucu, zamanla birtakım kültür alışverileri olması tabii idi. Ancak bu alışverişte kimin kimden aldığı, alınıp verilenin neler olduğu, ne ölçüde alınıp verildiği Batılı ve Türk tarihçileri arasında farklı bakış açılarının konusu olmuştur. Çoğu eski Batılı tarihçilerin bazen bilerek önyargıları, bazen bilmeden yüzeysel kanaatleri sonucu ileri sürdükleri gibi, Türkler'in Anadolu'ya ilkel bir kültürün içinden çıkıp gelmiş iptidai bir kavim olmadığı bugün çok ilerlemiş İslamoloji ve Türkoloji etütleri sayesinde artık iyi biliniyor. Fuad Köprülü'nün ifadesiyle Türkler'in Anadolu'ya, *"o zamanlar bütün hayatı kucaklamış İslam medeniyetinin Türk kültür ve gelenekleriyle terkibini yapmış bir toplum olarak"* gelip yerleştikleri, kabul edilmesi gereken tarihsel bir gerçektir.[108] Bu sebeple onlar için artık Hıristiyan Anadolu kültürü içine dahil olmak ve onda erimek söz konusu değildi. Nitekim erimediler. Çünkü bugün Türkiye'de, hatta Türk kökenli olmayan Müslüman veya Hıristiyan halk bile kendi ana dilini korumakla beraber esas olarak Türkçe konuşmakta, yazmakta, büyük çoğunluğu da hâlâ İslam'a –yüzeysel de olsa– bağlılığını sürdürmektedir. O halde mesele, söz konusu kültürel etkileşimin, Müslüman Türkler'in temel kimliğini değiştirecek düzeyde köklü bir değişim olup olmadığı değildir. Mesele, bazı günlük hayat konularda, özellikle de sıradan halk arasında birtakım yeme içme, tarımsal faaliyetler, mesken yapımı, kullanılan bazı araç gereçler ve nihayet folklorik âdetlerde bir etkileşimin meydana gelip gelmediğidir. Sosyolojik ve tarihsel bakış açısı, dünyanın her tarafında olduğu gibi burada da iki taraflı bir etkileşimin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bu sayılan konulara ek olarak bilhassa halk arasında bazı mahalli kültler ve inançlar itibariyle belli bir çerçeve içinde iki yönlü bir etkileşimin meydana geldiğini kabul etmek gerekir. Evlilikler ve ihtidalar da bunu takviye eden en önemli faktörlerden biri olmuştur.

Ortak Kültler, Aziz veya Evliya Ziyaretgâhları, Mevsimlik Bayramlar

Türkler yerleştikleri çeşitli bölgelerde ister istemez bir süre sonra kendiliğinden gelişmeye başlayan ilişkiler neticesinde, Hıristiyanlık öncesi

ve Hıristiyanlık dönemine ait bazı kültler, inançlar ve âdetlerle karşılaştılar. Her yerde aynı derecede olmasa bile, özellikle kentlerde zamanla bu kültlerin kendilerininkiyle benzer yanlarını fark ettiler ve ilgi duymaya başladılar. Benzer olgu yerli halk için de söz konusuydu. Bu ilgi zamanla tarafların takdis ettikleri aziz ve evliya kültlerinde karşılıklı geçişmelerin, dolayısıyla ortak aziz ve evliya kültlerinin doğmasına yol açtı ve benimsendi. Belirtildiği üzere, daha ortaçağlar Türkiyesi'nde gelişen bu olgu Osmanlı döneminde Anadolu topraklarına gelen Batılılar'ın dikkatini çekmiş ve bunu eserlerine yansıtmışlardır.[109]

Bilindiği gibi bu ortak kültler konusunda ilk ve hâlâ en kapsamlı araştırmalar, F. W. Hasluck'a aittir. Onun araştırmaları bu konuda son derece ilginç sonuçlar ortaya koymuştur.[110] Hasluck'ın çok açık ve kanıtlarıyla gösterdiği üzere, nasıl Anadolu kentlerinde ve köylerinde Hıristiyanlığa geçiş döneminde antikçağ tanrıları *Hıristiyan azizi* kimliğine dönüştürülerek yumuşak geçiş sağlanmışsa, bu sürecin benzeri, Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçerken de meydana gelmiştir. Mesela bir kısım Hıristiyan azizlerinin, özellikle de erken Hıristiyanlık dönemi *martyr*'lerinin mezar veya makamları Türkler arasında zamanla evliya türbeleri olmuşlar, böylece bu mezar ve makamlar iki kesim arasında ortak ziyaretgâhlar haline dönüşmüşlerdir.[111]

Bu dönüşümde popüler tasavvuf çevrelerinin, özellikle de Kalenderîlik ve Bektaşilik gibi Sünniliğe bağlı olmayan senkretik karakterdeki tarikat mensubu şeyh ve dervişlerin rolünün büyük olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Onlar İslamiyet'i yayabilmek için gayrimüslim halk arasında mevcut aziz kültlerinden geniş ölçüde yararlandılar. Böylece aradan geçen zaman içinde bu aziz kültlerinden pek çoğu evliya kültü haline dönüştü. Bazı aziz ve evliya türbeleri gayrimüslim halk arasında yine zamanla ortak ziyaret yerleri haline geldi. Mesela, Ürgüp havalisinde Ayios Haralambos, Hacı Bektaş kültüyle; Amasya civarında Ayios Teodoros ve Ayios Yeoryios kültü Baba İlyas kültüyle; aynı şekilde, Sarı Saltık kültü Balkanlar'daki çeşitli yerlerde Ayios Spiridon, Ayios Nikolaos gibi aziz kültleriyle birleşti.[112]

Selçuklu, beylikler ve erken Osmanlı dönemi kent ve köylerinin bu iki kültürlü dinî-sosyal ortamının bir diğer tipik örneği ise ortak mevsimlik bayramlardır. Bu konuda en dikkati çeken örnek, hiç şüphesiz,

Hıristiyanların Ayios Yeoryios, Müslüman Türkler'in Hıdrellez (Hızır-İlyas) adıyla aynı günde (6 Mayıs) kutladıkları ve çok benzeşen âdetler uyguladıkları yaz bayramıdır. Büyük bir ihtimalle bu konudaki örtüşme daha Anadolu Selçukluları zamanında başlamış olmalıdır. Türkler yerleştikleri kentlerde Aya Yorgi adına tahsis edilmiş –ve genellikle içinde buna adanmış küçük bir kilise bulunan– ağaçlık ve yeşillik mesire yerlerini, *Hıdırlık* diye adlandırmışlar ve Hıdrellez'i buralarda kutlamayı âdet edinmişlerdir. Nitekim Ayios Yeoryios efsaneleri Hızır-İlyas menkabeleriyle, bunun menkabeleri Ayios Yeoryios efsaneleriyle karışmıştır.[113]

Din Değiştirmeler: İhtidalar, İrtidatlar

Anadolu'nun dinî-sosyal tarihinin önemli bir cephesini oluşturan bu konu Batı tarihçiliğinin ilgi duyduğu alanlarından biridir. Gibbons'la başlayıp kısmen Hasluck ve daha sonra Speros Vryonis, Jr. ile devam eden abartmalı tezler konunun önemini ortaya koymaktadır. Bu tezlere karşılık, bu konu ile artık ilgilenmeye başlayan modern Türk tarihçiliği de, yeni yapılan bazı araştırmalar hariç tutulursa, yakın zamana kadar muhafazakâr tepkilerden öteye gitmemiştir. Oysa 11. yüzyılın son çeyreğinden beri Anadolu'da iç içe yaşamakta olan Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki kültür karşılaşmasının gerek tarihteki, gerekse günümüzdeki sonuç ve etkilerinin önemi açıklamaya ihtiyaç duyulmayacak kadar ortadadır.

Yukarıdan beri sözünü ettiğimiz yeni ortak hayatın bir özelliği taraflardan birinin öteki üzerindeki siyasal ve giderek artan demografik üstünlüğüydü. Bu ortak hayat artık fatihlerin siyasal üstünlükleri ve hâkimiyetleri altında gerçekleşmek zorundaydı. Zamanla toplumsal hayat yeniden kendi düzenini buldu. Yeni siyasal egemenliğin yumuşak politikası bir süre sonra dikkatleri bu egemenliğin –her ne kadar hukuken ve geleneksel olarak *ehl-i zimme* denilen ikinci sınıf teba statüsünde bulunsalar da– gayrimüslimlere sağlayacağı siyasal ve ekonomik avantajlara çekmeye başladı. Böylece zaman içinde aşağıdan yukarıya doğru bir din değiştirme (*ihtida*) sürecinin başlaması çok tabii idi ve bazı kesimler içinde bu süreç başlamakta gecikmedi. Bunun aksi bir süreç (*irtidat*) ta olmuş muydu, bunu bilememekle beraber, az da olsa mümkün olabilir. Aslında dönemin ne Türk, ne de Hıristiyan kaynaklarında

ihtida'lar (Hıristiyanlık'tan İslamiyet'e geçiş) kadar *irtidat* (Müslümanlıktan dönüş) olayına rastlanmıyor. Bunu anlamak zor olmamalıdır, çünkü bir kere tarihte din değiştirmeler dünyanın her yerinde, çoğu zaman aşağıdan yukarıya, yani hâkim siyasal gücün ve kültürün dinine doğru olmuştur. Bu itibarla Anadolu'da da aynı sosyolojik süreç işlemiş olmalıdır. Anadolu Selçukluları zamanından beri Anadolu kentlerinde siyasal, ekonomik, psikolojik ve dinî birtakım etkenlerin yönlendirmesiyle, gayrimüslimlerden Müslüman olanlara (ihtida edenlere) her devirde rastlanmıştır. Nitekim bu olaylar, *Battalname, Danişmedname* ve *Saltıkname* gibi, dönemin anonim epik romanlarına bile yansımıştır. Ne var ki, Osmanlı dönemi hariç tutulursa, daha eski devirlerdeki ihtidalara dair belli sayıdaki bazı kısa kayıtların ötesinde fazlaca müspet tarihsel veriye sahip değiliz. Fakat Osmanlı dönemi için, 15. yüzyıldan itibaren, özellikle kadı sicilleri dediğimiz şeri mahkeme zabıtlarından veya mühimme kayıtları türünden arşiv belgelerinde oldukça bol miktarda tarihsel örnek bulunmaktadır. Bu kayıtlar sayesinde, Osmanlı çağındaki mühtedilerin isimlerini, sayılarını, geldikleri sosyal tabanları, aile yapılarını, ihtidalarından önce ve sonra neler yaptıklarını vb konuları öğrenebiliyoruz.[114]

Ortaçağ Türkiyesi'nde vuku bulan bu ihtidaların görünürdeki sebepleri şüphesiz ki çok çeşitliydi. Siyasi ve iktisadi nüfuz sağlamaktan, toplumsal statü atlamaktan –ki bu bazen de bilindiği üzere evlilikler yoluyla gerçekleşiyordu– gerçekten dinî amaçlarla ihtida etmeye kadar pek çok değişik faktör sıralanabilir. Fakat en azından konumuzu teşkil eden yüzyıllarda, gayrimüslimlerin –Osmanlı dönemindeki devşirme konusu hariç– devlet eliyle veya zorla Müslüman yapıldığı konusunda bugüne kadar herhangi bir tarihî kayda rastlanmamıştır. Ancak ihtidaları teşvik edici ve kolaylaştırıcı faktör olarak, devletin gösterdiği müsamahanın, mühtedilere sağladığı ekonomik yararların yanında, Türkler karşısında sürekli gerileyen Bizans'ın artık gayrimüslim ahaliye sağlayacağı ne siyasal ne de ekonomik bir yararın veya himayenin kalmamış olmasını, başka bir deyişle, Hıristiyanlığın artık Anadolu'da siyasi gücünü yitirmiş bulunmasını da belki eklemek lazımdır.

İhtidâların geniş çapta tasavvuf çevreleri vasıtasıyla meydana gelmekte olduğu dikkat çekicidir, ki bu günümüzde de genellikle böyledir. Bu hususta oldukça zengin hagiografik malzeme mevcuttur. Evliya menakıp-

namelerindeki bilgiler, tarihî olaylarla kontrol edilmek kaydıyla bu konuda ilginç veriler sunmaktadır. Bunlar sayesinde, kentsel ve kırsal muhitlerde cereyan eden ihtidaları doğruya oldukça yakın bir şekilde görebiliyoruz. Mesela *Menâkıbu'l-Ârifîn* ve *Vilâyetnâme-i Hacı Bektaş,* Mevlana ve Hacı Bektaş çevresinde meydana gelen ihtidaları tespit ve anlayabilme bakımından iki değerli kaynaktır.[115]

İhtidaların miktarına gelince, belirtilen dönemlerin hiçbir kaynağında, kitleler halinde vuku bulan ihtidalardan bahsedildiğini görmüyoruz. Bu kaynaklarda ancak münferit olaylar, o da yüksek tabakaya mensup olup devleti yakından ilgilendirenler yer almıştır. Devlet merkezinde kaleme alınan bu kaynaklar, merkezden uzak yerlerde halk içinde meydana gelen ihtida olaylarından ya habersiz kalmışlar veya önemsememişler, bu yüzden de kayda geçmemişlerdir. Bu sebeple, sadece mevcut kayıtlara bakarak ihtidaların bunlardan ibaret olduğunu, dolayısıyla önemsiz sayılması gerektiğini düşünmek ne kadar yanıltıcı ise, abartmak da muhakkak ki bir o kadar yanıltıcı olmalıdır.

Bu konuda ortaçağlar Türkiyesi'nin toplumsal ve etnik tarihi için ne ölçüde önemli olduğunu gördüğümüz bir başka olay da Anadolu Selçuklu devletini buyrukları altına alarak Ortadoğu'daki Müslüman egemenliğine son vermeyi amaçlayan Moğollar'ın ihtidası olayıdır ki bundan daha önce de bahsedilmişti. Bu ihtidanın tarihsel önemi, onları, egemenlikleri altına alarak haritadan silmeyi planladıkları İslam dünyasının bir parçası haline getirmesinden kaynaklanır.

Teolojik Karşılaşmalar ve Tartışmalar

Dönemin Türkiyesi'nde çoğunluğun dinleri olarak Müslümanlık ve Hıristiyanlığın bir arada bulunuşu, yukarıda belirtilen boyutların dışında, bir başka boyutun oluşmasına da yol açıyordu. Bu, iki dinin temsilcileri arasında teolojik karşılaşmalar ve tartışmalarla ilgiliydi. Bu konudaki ilk tarihsel kayıtlar, daha önce de isimlerini verdiğimiz Ebumüslimname, Battalname, Danişmedname ve Saltıkname gibi Türk epik romanlarında yer alır. Bu kayıtlar, müspet tarihsel kayıtlar olmamakla beraber, söz konusu teolojik tartışmaların Anadolu'da epeyce erkenden ve oldukça dikkat çekici bir biçimde başladığını göstermeleri açısından önemsenmelidir.

İki kesim arasında 12.-15. yüzyıllarda böyle bir sürecin gelişmesi bir bakıma tabii sayılmalıdır. Her ne kadar Selçuklular zamanında bazı mutasavvıflarla rahipler ve papazlar arasında bu tür teolojik tartışmaların mevcudiyetinden kısmen müspet tarih kaynakları, kısmen de yukarıda isimleri anılan epik romanlar aracılığıyla haberdarız. Mesela annesi tarafından Bizans imparatorluk sülalesiyle akraba olan genç Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un (hd. 1246-1248) papazlarla fakihlere teolojik tartışmalar yaptırdığını biliyoruz.[116] Mevlana'nın Konya yakınlarındaki *Ak Manastır* yahut *Deyr-i Eflatun* diye anılan manastırı sık sık ziyaret edip teolojik sohbetler yaptığı, bu sohbetlerine katılanlar arasında muhtelif Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinden kimselerin bulunduğu, hatta Konstantinopolis'ten zaman zaman bazı rahiplerin onunla görüşmeğe geldiği de iyi biliniyor[117]. Bir anekdota göre, bir keresinde Mevlana'nın, Hıristiyan meslektaşına hakaret eden Müslüman bir tacire, hemen gidip ondan özür dilemesini ve duasını almasını tavsiye ettiği anlatılır. Hacı Bektaş-i Veli'nin de Ürgüp ve çevresindeki Hıristiyan halk ve rahiplerle görüş alışverişinde bulunduğunu *Velayetname-i Hacı Bektaş-i Veli*'den öğreniyoruz.[118]

Erken Osmanlı döneminde, Orhan Gazi'nin, huzurunda benzer şekilde hararetli teolojik tartışmalar düzenlediği ve bunlara bizzat katıldığı rivayet edilir.[119] Şeyh Bedreddin'in yakın adamı Börklüce Mustafa'nın 15. yüzyılda Sakız adasındaki rahiplerle bu tür teolojik tartışmalar yaptığı çok iyi bilinmektedir.[120] Fatih Sultan Mehmed'in de Konstantinopolis'i aldıktan sonra hapisten çıkararak bizzat patriklik makamına tayin ettiği Gennadios (Skolarios) ile benzer tartışmalar yaptığı ve hatta ondan Hıristiyan teolojisi üzerine bir metin yazmasını istediği, ayrıca bazı Latin yazarlarının ve münhasıran Georgios Trapezuntios ve Georgios Amirutzes gibi Bizanslı entelektüellerin bu Osmanlı sultanına benzer metinler takdim ettikleri iyi bilinen örneklerdendir.[121]

Entelektüel Hayat

Burada kısmen bilim ve düşünce, edebiyat, kısmen tasavvuf gibi, birkaç cepheden yine genel hatlarıyla ele alınacak olan 12.-15. yüzyıllar Türkiyesi'nin entelektüel hayatı, Türkiye tarihinin önemli bir yanını teşkil

eder. Çünkü bu hayatın oluşum süreci, aslında siyaseti, toplumsal ve etnik yapısı ile yepyeni bir coğrafyada, o coğrafyaya dışarıdan gelmiş farklı bir toplumun burada kendi kültürünü, bu arada inancını, dilini, edebiyatını yeniden inşa edişinin sürecidir. İlginç olan, bu sürecin, kendi kültürel ve entelektüel birikimi kadar, zorunlu olarak dışarıdan gelen, Müslüman da olsa sonuçta farklı kültür ve coğrafyaların temsilcilerinin katkılarıyla gelişmiş olmasıdır. Bu entelektüel ve kültürel birikim her şeyden önce bu yeni topraklarda kendi dilini yeniden yaratmıştır. Burada meydana getirilen dil artık Orta Asya'da konuşulan ve yazılan dilden farklı bir istikamette, kısmen Arapça ve Farsça'nın etkisiyle artık Türkiye Türkçesi diyebileceğimiz yeni bir versiyon oluşturacak ve ilerleyen yüzyıllarda bir dizi aşamadan geçerek/değişim geçirerek zamanımıza kadar gelecektir. Bu gerçekten çok ilginç bir olaydır.

Ortaçağlar Anadolu'sunda Entelektüel Hayatın İfade Aracı: Dil (Arapça, Farsça ve Türkçe)

İbn Bibi 13. yüzyılda Anadolu'da Türkçe, Rumca, Ermenice, Arapça ve Farsça olmak üzere beş dil konuşulmakta olduğunu yazmakla beraber, bunların coğrafi dağılımı hakkında bir şey söylemez.[122] İbn Bibi'nin bu ifadesi, 13. yüzyıl Anadolusu'nun henüz homojen hale gelmemiş toplumsal ve etnik yapısının da bir anlamda tespiti olarak önemlidir. Yazılı diller hakkında da onda bir kayıt yoktur. Bilim ve tasavvuf alanında Arapça'nın ve kısmen de Farsça'nın kullanıldığını günümüze intikal eden bu alandaki eserlerden bilebiliyoruz. Hatta diplomatik belgelerin Arapça ve Farsça ile yazıldığını biliyoruz.[123] W. Barthold 13. yüzyıla kadar Anadolu Selçukluları'nda devletin resmî dilinin Arapça olduğunu söylerken,[124] dönemin yazarı Kerimeddin Aksarayi aynı yüzyılda Sahib Fahreddin Ali zamanında sarayda Arapça'dan Farsça'ya geçildiğini kaydetmektedir.[125] Selçuklu sarayında konuşma dilinin Farsça olduğu da eskiden beri kabul edilegelen bir şeydir; ancak bu yüzde yüz ispatlanmış bir olgu değildir. Anadolu Selçukluları'yla aynı dönemde Anadolu'da hüküm süren Artuklular, Mengücekler ve Saltuklular'da ise Türkçe'nin yaygın olduğu varsayılmakla beraber, yazılı olarak onlardan bugüne kalan Türkçe eserlere sahip değiliz. Selçuklular'da olduğu gibi bunlarda da entelek-

tüel çevrelerde herhalde Farsça ve Arapça en azından resmî olarak yürürlükte bulunmuş olmalıdır. Maamafih gerek Anadolu Selçukluları, Saltuklular, Mengücekliler, Artuklular, gerekse batı Anadolu beyliklerinin saraylarında zamana ve şartlara bağlı olarak, hitap edilen devlete göre farklı dillerde resmî metinler yazılmış olması son derece muhtemeldir.

12. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da çok sayıda Farsça eser yazılmış olduğunu tahmin etmek mümkündür.[126] Bugün bilinen Farsça eserler herhalde gerçekte yazılmış olanlara nispetle oldukça azdır. Farsça ve Arapça eser yazılması olgusunu yalnızca Türk entelektüelleri arasında zamanın İslam kültürünün bu iki hâkim diline duyulan hayranlık veya bağımlılıkla açıklamak yanlış olur. Zira Selçuklu sultanlarının ve Karaman, Germiyan ve Candaroğulları vb Anadolu beylikleri hükümdarlarının bilim, edebiyat ve sanat erbabını kendi topraklarına çekmeye çalıştıklarını ve yaratılan bu rekabet ortamında onların kendi dillerinde eserler yazdıklarını iyi biliyoruz.[127]

Türkçe'ye gelince, yarı yerleşik kesim ile köylü ve kentli halkın Türkçe konuştuğu ve en azından Anadolu'ya gelip yerleşirken bunların –her ne kadar yazıya geçiriliş tarihleri daha sonra da olsa– Türkçe şifahi geleneklerini, destan ve şiirlerini birlikte getirdiklerine şüphe yoktur. Fakat bunların yanı sıra Orta Asya'daki edebi dili bilen okuryazar kişiler de Anadolu'ya gelmiş ve burada oluşmağa başlayan Türkçe'yi de öğrenmiş olmalıdırlar. Aksi halde 13. ve 14. yüzyıllarda meydana getirlen orijinal, veya Farsça ve Arapça'dan çevrilen edebi, tasavvufi ve bilimsel eserlerin nasıl yaratıldığını açıklamak biraz zor olurdu.[128]

Anadolu Selçukluları çağında resmî ve entelektüel çevrelerde diplomasi ve edebi yazı dili olarak Farsça'nın, bilimsel alanda da Arapça'nın kullanılması, Türkçe'nin hâkimiyet alanını epeyce sınırlamıştır. Bu yüzden Türkçe yazılmış eserlerin sayısı azdır. Bu azlığın bir sebebinin de, kesin kanıtlara dayanmamakla birlikte, Moğol istilasının yol açtığı tahribat olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak 14. yüzyılda Yunus Emre (öl. 1320), Âşık Paşa (öl. 1332), Elvan Çelebi (öl. 1358'den sonra) vb Türkmen şeyh ve dervişleri de tasavvufi düşünce ve görüşlerini hitap ettikleri zümrelenin dili olan Türkçe ile yazmaya yönelmişlerdir.[129] Böylece Türkçe 13. yüzyıldan itibaren Batı Oğuz Türkçesi diyebileceğimiz Anadolu Türkçesi'yle

eserler veren temsilcilerini yaratabilmiştir. Özellikle Anadolu'ya gelen Ahmed-i Yesevi ve Kutbeddin Haydar dervişleri söyledikleri Türkçe şiirlerle takipçilerine öncülük etmişlerdir ki Türkçe'nin gelişimine en büyük katkının bu alanda sağlandığını ileri sürmek çok da iddialı olmaz. Nitekim Batı Oğuz Türkçesi, her ne kadar bugün elde mevcut divan nüshaları problemli olsa da, en önemli hamlesini büyük sufi-şair Yunus Emre ile yapmıştır.

Bununla birlikte, daha önce ilk defa Fuad Köprülü tarafından, 13. yüzyılda yaşamış ilk Türkçe yazan şairler olarak tanıtılan, ancak bugün 14. yüzyılda yaşadıkları belirlenen Hoca Dehhani, Şeyyad Hamza ve Ahmed Fakih gibi şahısların Anadolu Türkçesi'ni yazı dili olarak kullanan ilk şairler olarak kabul edilmesinde de bir sakınca yoktur.[130]

Öyle görünüyor ki Türkçe, 12.-15. yüzyıl Selçuklu ve Beylikler dönemi Anadolusu'nda önce bu şairlerin şiirleri, ayrıca Karamanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları, Germiyanoğulları ve nihayet Osmanoğulları gibi muhtelif beyliklerin hâkimiyet sahalarında Arapça ve Farsça'dan yapılan edebi, bilimsel ve dinî alanlardaki çeviriler ve özellikle tasavvuf sahasında kaleme alınan, halk için yazılmış sade eserler aracılığıyla giderek hâkim konuma geçmeğe başlamıştır. Bu hâkimiyetin tam olarak 14. yüzyıl boyunca gerçekleşebildiği, aşağıda kandilerinden bahsedilecek olan şair, edip ve sufilerin telif ve tercüme eserleriyle sağlanmıştır. Ayrıca, çoğu Türkçe'den başka dil bilmeyen Türkmen beylerinin Türkçe yayımladıkları diplomatik belgeler sayesinde Türkçe'nin, ileride Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 15. yüzyılın sonlarından itibaren giderek işlenmiş ve rafine hale gelmiş mükemmel bir diplomasi dili haline gelmesinin payını da unutmamak gerekir.[131]

Türkçe'nin diplomasi alanında artık Farsça'nın yerini alması yolunda ilk aktif siyasi teşebbüsün Karamanoğlu Mehmed Bey'in 1276'da Konya'yı ele geçirmesiyle bizzat onun tarafından başlatıldığı rivayeti genel kabul görmüştür. Bu rivayete göre Mehmed Bey artık saray ve divan başta olmak üzere, her tarafta Türkçe konuşulup yazılmasını emretmişti.[132] Onun bu teşebbüsünün Türkçe'den başka dil bilmediği için pratik amaçla mı, yoksa bir dil bilincine dayalı olarak mı gerçekleştiği konusu tartışmalı olmakla birlikte Türkçe'nin resmî dil olarak bütün Anadolu beyliklerinde geçerli hale

geldiğine ve özellikle Türkiye'nin siyasal ve kültürel geleceği bakımından tarihsel bir öneme haiz olduğuna şüphe yoktur.

Anadolu'da Türkçe'nin resmî ve edebi dil olarak hâkim duruma gelmesi sürecinin hızlandırıcı faktörlerinden birisi de Anadolu beylikleri döneminden itibaren süreklilik kazanan çeviri faaliyetidir. Beylerin ve halkın Arapça ve Farsça bilmemeleri, hiç şüphe yok ki, heyecanını duydukları dinin kültür ve edebiyatına dair eserleri tercüme ettirmelerinde etkili olmuştur. Böylece, Anadolu Selçuklu devletinin yıkılmasıyla birlikte, 14. yüzyıldan itibaren Farsça artık yazı dili olarak eski itibarını kaybetmiş, okur-yazar kitle, yöneticilerin ve halkın beklentileri doğrultusunda telif veya tercüme eserler vermeye yönelmiştir. Tercüme faaliyeti giderek, özellikle popüler mahiyetteki din ve tasavvuf kitaplarından tıp metinlerine, manzum ve mensur edebi metinlerden ansiklopedik eserlere kadar çok geniş bir alanda hızlanmıştır.

13. yüzyılın İranlı büyük sufisi Ferideddin-i Attâr'ın (ö.1299), *Mantıkut Tayr'ı*, *Tezkiretü'l-Evliya*'sı ve Ebu İshak Sâlebî'nin (ö.1035) *Kısasü'l-Enbiya*'sı gibi dinî-tasavufi klasikler çevrilmeye başlanmıştır. Bu çeviriler, 14. yüzyıldan başlayarak popüler tasavvufi eserlerin ve münhasıran zengin bir manzum/mensur menakıbname edebiyatının yaratılmasına imkân verecek bir Türkçe'nin gelişmesini hazırladılar. Bu arada edebi ve tarihî alanda da Farsça ve Arapça'dan anonim halk hikâyeleri, *Ebumüslimnâme, Hamzaname* ve *Battalname* gibi epik romanlar da çevrildiği gibi, Osmanlı sahasında II. Murad zamanında İbn Bibi'nin kroniği Yazıcızade Ali tarafından bazı önemli ilavelerle Türkçe'ye tercüme edilmişti.[133] Bu çevirilerin yapılmasında sultanların ve beylerin teşvikleri önemli bir rol oynamaktaydı. Onlar bu çevirilere yüksek miktarda paralar ödemekteydiler. Bugün bu dönemlerden elimize ulaşan belirli sayıdaki Türkçe eserin –bazıları tartışma konusu olsa da– hangi beylere ve sultanlara sunulduklarını az çok biliyoruz.

Sonuç olarak şunu söylemeliyiz ki, Anadolu Türkçesi'nin yazı dili olarak gelişmesinde özellikle Germiyanoğulları, Karamanoğulları ve Aydınoğulları'nm himayesinde eserlerini veren âlim ve şairler, sûfiler ve mutasavvıflar öncülük etmişlerdir. Türkçe'nin yoğun olarak edebiyat, tasavvuf ve bilimsel alandaki telif eserlerde kullanılması bakımından Germiyanoğulları'nın önemli bir yeri vardır. Yakub Bey ve oğlu Mehmed

Bey (ö. 1363) ve Süleyman Şah zamanı bu açıdan verimlidir. Süleyman Şah, aşağıda kısaca da olsa kendilerinden bahsedilecek olan Şeyhoğlu Mustafa, Ahmed-i Dâ'î, Ahmedi ve Şeyhi gibi devrin âlim ve şairlerini gözetip himaye etmiştir. Bunların hemen hemen hepsi de Osmanlı fethi sonrasında Osmanlı hizmetine girmişlerdi. Diğer Beyliklerde de aşağı yukarı paralel gelişmeler birbirini takip etmiş ve edebi alanda Farsça, bilimsel ve tasavvufi alanda Arapça büsbütün ortadan kalkmamakla beraber artık hâkimiyet Türkçe'ye geçmiştir.

Eğitim-Öğretim, Bilim ve Düşünce

Şunu hemen hatırlayalım ki, Hıristiyan Bizans Anadolu'sunun Müslüman Türkiye'ye dönüşümünde siyasal iktidarlar kadar tasavvufun, tasavvuf adamlarının ve kurumlarının rolü çok büyüktür.[134] Fakat en gelişmiş örneği Osmanlı İmparatorluğu olan tarihteki Türk devletlerinin kuruluş ve gelişmesinde, idarî, hukuki, sosyal ve kültürel kurumlarının yaratılış ve işletilmesinde en büyük pay, evvela hiç şüphe yok ki bilim kurumlarının, yani medreselerindir. Bu çok önemli bir noktadır ve üzerinde dikkatle durulup iyi anlaşılması gerekir.

12-15. yüzyıllar Türkiyesi'nde de bu rolü yine medreseler oynamıştır.[135] Devletin resmî eğitim-öğretim ve bilim hayatının bu ana mekânları yaklaşık 11. yüzyıldan beri bütün İslam dünyasında olduğu gibi burada da işte bu medreselerdi. Söz konusu dönemin değişik bilim dallarında eğitim ve öğretim yapan medreselerinin gerek işleyiş ve teşkilatlarını, gerekse yürürlükte olan eğitim, öğretim ve bilim hayatını, buralarda görevli âlimleri ve bilimsel faaliyetlerini, yazdıkları eserleri tam ve sağlam bir biçimde ortaya koyabilecek çalışmalar günümüzde henüz başlangıç halindedir. Bu meyanda Anadolu'da ve komşu Müslüman ülkelerde o dönemde yazılmış kısmen tabakat (biyografi) kitapları ve kronikler, kısmen bazı vakıf kayıtları ve günümüze –sonraki tarihli kopyaları olarak da olsa– intikal eden vakfiyeler ve bizzat dönemin medreselerinde görev yapmış yerli yabancı ulemanın yazdıkları eserler vb kaynaklardan sınırlı olarak bilgi elde edebiliyoruz. Bu konuda yapılmakta olan modern araştırmalar da bu materyal çerçevesinde şimdilik genel de olsa bir çerçeve ortaya çıkarabilmişlerdir.[136]

Bugün gerek günümüze kalan yapılarından, gerekse arkeolojik kazılar ve vakıf kayıtlarından ve bu arada sanat tarihi araştırmalarından elde edilen verilere dayanarak Anadolu'da 12.-15. yüzyıllarda çeşitli dinî ve fen-bilim dallarında faaliyet gösteren –isimlerini burada sayamayacağımız– birçok medreseler ve buralarda yaşamış ulema hakkında bilgilere ulaşabiliyoruz.[137]

Medreselerde okutulan ilimlerin genel olarak, İslam ortaçağının geleneksel tasnifine uyarak akli (müspet) ve nakli (dinî) ilimler şeklinde iki ana kategoride mütalaa edildiğini biliyoruz. Akli bilimlerin hendese (geometri), hesap (aritmetik), ilm el-nücûm (astronomi), mantık, felsefe, tıp vb bilimler, nakli ilimlerin ise tefsir, hadis, kelam, fıkıh ve tasavvuf gibi dinî ilimler olduğu açıktır. Anadolu Selçukları ve beylikler Hanefi meshebine mensup oldukları için, medreselerde özellikle dinî ilimlerde okunan kitapların ve bunları okutacak müderrislerin münhasıran bu mezhebe mensup olması tercih edilmekle beraber bu çok da zorunlu değildi.[138] Resmî eğitim ve öğretim politikası ve hukuk buna göre işlemekteydi. Bu, Türkler'in Orta Asya'da İslam'ı kabullerinin tarihsel şartlarıyla bağlantılı olarak başlayan ve gelişen süreçten kaynaklanan bir tarihsel tercih olup, dönemin Türkiyesi'nde yalnız siyasal tarihi açısından değil, sosyal ve kültürel tarihi açısından da çok önemli bir konudur. Zira özelde İslami dönem Türk tarihinin akış istikameti bakımından, genelde ise Hanefi mezhebinin kendi iç tarihi açısından önemli sonuçlar yaratmıştır.

Devletin resmen Hanefi olması, Anadolu'da diğer Sünni mezheplere mensup ulemanın gerek bürokraside, gerekse medreselerde istihdam edilmesine bir engel teşkil etmemiştir. Bunun pek çok örneğini biliyoruz. İşte, dışarıdan gelen değişik ülke ve ilim dallarına mensup bu ulema sebebiyle, dönemin bilhassa başkent konumundaki önemli Anadolu şehirlerinde oldukça kozmopolit ve uluslararası bir ilim ve düşünce ortamı bulunduğunu görmek hiç de zor değildir.[139] Kaynaklar, bu dönemde Anadolu'ya gelen ve gerek medreselerde ders veren, gerekse çeşitli alanlarda eser kaleme alan âlimler hakkında önemli bilgiler veriyorlar. Mesela Tokat-Niksar'da kadılık yapmış olup belagat, fıkıh, fıkıh usulü ve kelam sahalarında tanınmış âlimlerden Hatîb el-Kazvinî (öl.1338),[140] İranlı filozof, astronom ve matematikçi meşhur Esireddin el-Ebheri (öl. 1265),[141] yine İranlı ünlü astronomi, matematik, tıp ve

din âlimi olup Sivas Gökmedrese'de müderrislik, yine Sivas'ta ve Malatya'da kadılık yapmış ve sonra da Kastamonu'ya giderek Muzaffereddin Yavlak Arslan adına *İhtiyârât-ı Muzafferî* adlı eseri yazmış olan Kutbeddin-i Şirazi (öl. 1311),[142] ünlü Hanefi fakihi kadı Ebu Said el-Herevi (öl. 1142), *Bedayi'-üs-Sanayi' fi-Tertib-iş-Şerayi* isimli meşhur fıkıh kitabının müellifi Alaeddin Kaşani'yi (öl. 1191) örnek olarak verebiliriz. Bu sonuncusu, Selçuklu sultanı I. Mesud zamanında (1116-1156) Konya'ya gelmiş ve Nureddin Mahmud b. Zengi'ye elçi olarak gönderilmiştir.[143] Bunlara fıkha dair *Münyet el-Müfti* ile *Gunyat el-Fukaha* isimli eserlerin yazarı Yusuf b. Said es-Sicistani'yi (639/1241-42)[144] ve bir de Konya'da Ali b. Muhammed b. Hibetullah el-Buhari (öl. 1169)[145] ile yine zamanında çok iyi tanınmış bir fakih olan Muhammed Talegani'yi (öl. 1217) eklemeliyiz.[146] Bu listeyi daha da uzatmak mümkündür.

Dinî ilimler dışında, fen bilimleri ve felsefe alanında da dışarıdan gelip Anadolu'ya yerleşerek müderrislik yapan ve eser kaleme alan başka şahsiyetleri sayabiliriz. Mesela çok yönlü bir İslam âlimi ve aynı zamanda feylesof olan olan Abdüllatif el-Bağdadi (öl. 1231) bunlara iyi bir örnektir. Onun Erzincan'da *el-Hikmet el-'Alâ'iyya* ve *Bulğat el-Hikme*'isimli iki mühim kitap yazdığını biliyoruz.[147] Anadolu'ya gelen bu âlimlerden biri de Fahreddin el-Râzî mektebine mensup olup bir Şafii fakihi olmakla beraber aynı zamanda da mantık âlimi ve hekim olan Ebu Abdillâh Efdaleddin el-Hûnecî (öl. 1248)[148] ile öğrencilerinden meşhur Siraceddin el-Urmevi'yi (öl. 1283) zikretmeliyiz. O da tıpkı hocası gibi kelam ve fıkıh âlimi olup Konya'da kadılık da yapmıştı, ama aynı zamanda da önemli bir felsefeci ve mantıkçı idi. Kendisinin mantığa dair *Metaliü'l-Envâr* isimli eseri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak uzun zaman okutulmuştu.[149] Daha başkaları arasında son bir örnek olarak asıl, bir ara Malatya'da kadılık da yapmış bulunan meşhur âlimlerden Nasıredin-i Tûsî'yi (öl. 1274) bilhassa anmalıyız. Onun Pitagoras teoremiyle ilgili bazı yenilikler getirdiği ve trigonometrik çalışmalar yaptığı belirtilir.[150]

Ortaçağ Türkiyesi'nin eğitim-öğretim ve ilim hayatı, bilim ve düşünce adamları muhakkak ki bu anlatılan veya zikredilenlerden ibaret değildir. Bu dönem bilim ve düşünce hayatının, klasik İslam ortaçağında, din ilimleri, fen bilimleri ve felsefe alanında yaratılan bilim ve düşünce

hayatına katkılarını, herhalde ileride bu alanda yapılacak yeni araştırmalar sayesinde daha tatminkâr bir şekilde öğreneceğiz.

Edebi Faaliyetler

Ortaçağ Türkiyesi'nde Edipler, Şiir ve Şairler

13.-15. yüzyıllar Türkiyesi'nde şiir sanatının, o çağlar İslam dünyası genelinde olduğu gibi, sultanların, yüksek rütbeli devlet adamarının maddi manevî teşvikleriyle çok yakından ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Onların teşvikleri edebiyatın bu evrensel türünün kendi ülkelerindeki entelektüel ve sanat hayatının gelişmesinde hiç şüphesiz büyük rol oynamaktaydı. Ama bu teşviklerin sadece şiir sanatını geliştirmek maksadıyla yapıldığını söylemek meselenin sadece bir yüzünü görmek olur. Çünkü onların bu teşvikten asıl amaçları kendileri hakkında duymayı istedikleri kahramanlık, adalet, cömertlik gibi vasıflarının övülmesi, böylece kamuoyundaki prestijlerinin güçlenmesi veya devam ettirilmesi, isimlerinin unutulmaması ve hem yaşarken, hem de öldükten sonra halk arasında iz bırakabilmekti. Hiç şüphesiz sadece bu da değildi. Gerçekten güzel yazılmış, estetik ve sanat duygularına hitap eden şiirleri de takdir edip mükâfatlandırmaktan hoşlanıyorlar ve şairleri teşvik ediyorlardı. Bu meyanda, ünlü şairlere yüksek miktarda nakdi veya mali ihsanlarda, bağışlarda bulundukları, onları bazı önemli makamlara atadıklarına dair elimizde çok örnekler vardır.

İşte, bu gelenek Anadolu Selçuklu sultanları ve Türkmen beyleri arasında da devam etmiştir. İbn Bibi, Sultan Rükneddin Süleyman Şah'ın damadı, Mengücekliler soyundan Fahreddin Behramşah'ın ağzından Selçuklu sultanlarının beğendikleri şairleri mükâfaatlandırmalarının sebebi konusunda şunları yazıyordu:

> "Eğer şiir başarılı olursa, hazineler ve defineler bağışlarım. Çünkü bu manzum kitapla benim adım bu fani dünyada ölümsüz olarak kalacak. Bu fani dünyada ve geçici âlemde unutulmadan kalmak ve ismin ebedi olarak anılması, çok büyük bir itibar ve ulaşılması zor bir başarıdır."[151]

İşte, bu duygularla olsa gerektir ki I. İzzeddin Keykâvus, Sahib Şemseddin Muhammed-i İsfahani'nin çok beğendiği bir rubaisi karşılığında ona hem *eşraf-i matbah* (saray mutfağı baş sorumlusu), hem *inşa-yı has* (has kâtiplik) makamlarını birlikte tevcih etmişti.[152] Bu gibi unvan ve makamların, mevkilerin yanında sultanlar ve beyler beğenip takdir ettikleri şairlere *melik el-şuara*'lık gibi, İslam ülkeleri genelinde eskiden beri bilinen çok itibarlı payeler de veriyorlardı. Nitekim Ebu'l-Fazâ'il Muhyiddin, Nizam ed-din Ahmed Erzincanî ve Bahaeddin Kâni gibi, zamanın önde gelen şairleri bu makama resmen atanan ediplerdendir. Bu örnekler çoğaltılabilir.

Selçuklu sultanları yalnız şairleri teşvik etmekle kalmıyor, aralarından başarılı şairler de yetişiyordu. Bu meyanda II. Rükneddin Süleyman (1196-1204), I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196, 1204-1210), I. İzzeddin Keykâvus (1210-1220) ve I. Alaeddin Keykubad'ı (1220-1237) saymalıyız. Hatta yalnız sultanlar değil, Rükneddin Süleyman Şah'ın veziri Muhammed b. Gazi-i Malatyavi, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubad dönemi kâtiplerinden Nizameddin Ahmed Erzincani, Mecdeddin Ebubekr, II. İzzeddin Keykâvus'un veziri Şemseddin Muhammed İsfahani ile sultanın Rum kökenli pervanesi Nizameddin Hurşid, Emir Kemaleddin Kâmyâr gibi birtakım devlet adamlarının da bizzat iyi birer şair olduklarını belirtelim.

Anadolu Selçuklu döneminde, işte böyle bir ortamda, önemli bir kısmı tasavvuf alanında olmak üzere, mesnevi, kaside ve rubai tarzında Farsça, Arapça ve Türkçe yazılan bazı şiirler günümüze kadar ulaşmıştır.[153] Farsça mesneviler içerisinde, şüphesiz en çok bilineni Mevlana'nın hem zamanında, hem sonraki yüzyıllarda ve günümüzde büyük bir hayranlık, takdir ve hatta bizzat günümüz Mevlevilerince bile takdis hissiyle okunmakta olan, üstelik en çok da şerh edilen 6 ciltlik *Mesnevî-i Manevî*'sidir. Onun sema yaparken irticalen dile getirdiği gazellerle rubailerinden oluşan *Divan-i Kebir*'ini de unutmamalıyız. Oğlu Sultan Veled'in, babasının hayatı ve Mevlevilerin inançları bakımından da en eski kaynak olması itibariyle mühim eseri *İbtidânâme*'si, tarikatın gereği olan bazı hususlardan bahsettiği *Rebâbnâme* ve *İntihânâme*'si, bu türün önemli örneklerindendir. Yine Sultan Veled'in kaside, gazel, kıta, terci-i bend, terkib-i bend, musammat ve rubailerden oluşan Farsça *Divan*'ını da saymalıyız.

Daha sonra 14. yüzyılda, Beylikler döneminde Kadı Burhaneddin'in dinî-ahlaki mahiyette bir eser olup yedi bölümden meydana gelen ve Anadolu Selçukluları tarihinin en eski yerli kaynaklarından sayılan *Enîsü'l-Kulûb*'u, Nasireddin-i Sicistani'nin *Mûnis el-Avârif*'i ile İranlı büyük sufi şair Fahreddin-i Iraki'nin *Uşşâknâme*'si, bu dönemde Anadolu'da meydana getirilen en ünlü Farsça mesnevilerdir.

Türkçe yazan şairlere ve şiirlerine gelince, Mevlana ve oğlu Sultan Veled'in aynı zamanda Türkçe şiir yazdıkları bilinmeyen bir şey değildir. Ama 13. yüzyıl ortaları ile 14. yüzyıl başlarında yaşadığı tahmin edilmekte olup, Türkçe bir *Divan* ile *Risâletü'n-Nushiyye* adında bir mesnevi kaleme alan Yunus Emre'nin bu dönem Türkçe yazan şairler içinde müstesna bir yeri olduğunu belirtmeliyiz. Onun önemi hem eserlerinin –tasavvufi fikirler açısından orijinalliği olmamakla beraber– inançlarını yansıtması, hem de Türkçe'yi sanatkârane bir üslupla kullanmasından ileri gelmektedir. Yunus Emre dönemin Anadolu Türkçesi'nin müstakil bir yazı dili olarak kuruluşunda önemli bir rol oynamış, hatta Türk tasavvuf terminolojisinin dilini yaratmıştır.

Bu dönemde yazmış olduğu Türkçe şiirlerle dikkati çeken diğer bir şair de Dehhânî'dir. Şiirlerinden bazıları 15. yüzyılda Ömer b. Mezîd'in *Mecmû'at el-Nezâ'ir*'i ile 16. yüzyılda Eğridirli Hacı Kemaleddin'in *Câmiu'n-nezâir*'i gibi önemli nazire mecmualarında, Şeyhoğlu Mustafâ'nın *Kenzü'l-Kübera*'sında bulunmaktadır. Fuad Köprülü, Dehhânî'yi Anadolu'da la-dinî klasik Türk şiirinin başlangıcı kabul eder. Döneminde hemen hemen bütün şairlerin dinî-tasavvufi konulara yönelmesine karşılık, eldeki nadir örneklere bakarak Dehhânî'nin şiirleri neredeyse bütünüyle dünyeviliği, adeta Ömer Hayyam tarzı şuh bir eda ile terennüm eder.

Dehhânî'nin Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın emriyle Firdevsi'nin *Şehname*'si tarzında 20.000 beyitlik Farsça bir Selçuklu şehnamesi kaleme aldığını, 14. yüzyıl Anadolu şairlerinden Yarıcânî'nin *Karamanoğulları Şâhnâmesi*'nden biliyorsak da, bu eser bize ulaşmamıştır. Selçuklu dönemi şairlerinden son olarak Sultan Veled dervişlerinden Rükneddin el-Urmevî'nin oğlu Nâsırî'yi, Kemaleddin Hubeyş b. İbrahim Tiflisi'nin isimlerini kaydedelim.

Bugünkü bilgilerimize göre 14. yüzyılın en eski şairi Gülşehri'dir. 13. yüzyılın sonlarıyla 14. yüzyılın başlarında yaşamış sufi bir şair olan Gülşehri, Ferideddin Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* adlı ünlü isimli mesnevisini bazı değişikliklerle aynı isimle Türkçe'ye çevirmesi ile tanınır. Eserlerinden Sa'dî-i Şirazî, Ferideddin-i Attâr, Hakîm Senâyî, Nizâmî-i Gencevi gibi klasik İran şairlerinin ve özellikle Mevlana'nın tesirinde kaldığı çok açık olarak görülür. Şair eserini, Türk diliyle Farsça'dan daha güzel eserler yazılabileceğini ispat amacıyla kaleme alımıştır. Yine mesnevi tarzındaki bir başka Türkçe eseri ise meşhur Ahi Evran'ın kerametlerini ve Ahiliğin kurallarını özetlediği *Kerâmât-i Ahi Evren* adındaki küçük risaledir. Onun ayrıca kaside, gazel veya tek beyit şeklinde bazı şiirlerine de rastlanmaktadır.

Bu dönemin asıl önemli şairlerinden biri, daha önce de kısaca bahsi geçen Âşık Ali Paşa'dır. Baba İlyas-i Horasani'nin torunu olan Âşık Paşa, ünlü *Garibname*'sinden başka bir de *Fakrnâme* adlı tasavvufi bir mesnevinin ve daha küçük hacimli başka mesnevilerin de müellifidir. Dönemin diğer önemli şairleri arasında, muhtemelen kalendermeşrep bir derviş olup hem aruz hem de hece vezniyle yazılmış tasavvufi şiirleri ve *Yûsuf u Zeliha, Dâsitân-i Sultan Mahmûd* ve *Ahvâl-i Kıyâmet* adındaki eserleri bulunan Şeyyad Hamza'yı; *Çarhnâme* ve *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'ş-Şerîfe* adındaki eserleri günümüze gelebilmiş Ahmed Fakih'i; muhtemelen Germiyanlı olup, *Süheyl ü Nev-Bahâr* adlı, titiz ve zevkli bir Türkçe ile yazılmış mesnevinin sahibi Mesud b. Ahmed'i (Hoca Mesud) ve özellikle de Ahmedi'yi ve Ahmed-i Dâî'yi zikretmeliyiz.

Bu dönemde yetişen en önemli şairlerden bir diğeri de Ahmedi'dir. Mısır'da sağlam bir ilahiyat eğitimi aldıktan sonra Anadolu'ya dönerek önce Aydınoğulları'ndan Ayas Bey'e intisap etmiş, bilahare Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın hocalığını ve müşavirliğini yapmış, sonra Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in, daha sonra oğlu şehzade Emir Süleyman'ın ve nihayet Çelebi Mehmed'in hizmetine girerek ömrünü Amasya'da tamamlamıştır.

Eserlerini 14.-15. yüzyıl Anadolu Türkçesi'yle yazan Ahmedi, daha çok *İskendername*'siyle tanınır. Bu eserdeki *Mevlid* ve *Dâsitân-i Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman* bahisleri önemlidir. Çünkü birincisi türünün meşhur Süleyman Çelebi'nin eserinden önceki ilk Türkçe örneği, ikincisi ise

Osmanlı tarihyazıcılığı geleneğinin müjdecisidir. Ahmedi'nin bundan başka bir *Divan*'ı da vardır. O ayrıca, İranlı şair Selmân-i Sâvecî'nin, klasik aşk hikâyelerinden birini konu edinen *Cemşîd ü Hurşîd* adlı mesnevisini bazı eklemelerle ve değişikliklerle aynı isim altında yeniden yazmıştır. Ahmedi bu Türkçe eserlerden başka Farsça eserler de kaleme almıştır. Ahmedi'nin, çeşitli konularda kaleme aldığı manzum eserleriyle hem Türkçe'nin gelişmesine, hem de klasik Türk edebiyatının kurulmasına büyük katkıda bulunduğu kabul edilmektedir.

Bir diğer önemli şair ise 14. yüzyıl sonu ile 15. yüzyılbaşlarında yaşayan ve Türkçe önemli eserler yazmış bulunan Ahmed-i Dâ'î olup, Germiyanlıdır. Türkçe'ye ve edebi sanatlara, daha doğrusu şiire hakkıyla hâkim bir şair olan Ahmed-i Dâ'î, sırasıyla Germiyanlı II. Yakub Bey, Osmanlı sultanları I. Murad, Emir Süleyman ve II. Murad devirlerinde yaşamış ve eserlerini bu sultanlar adına yazmıştır. Anadolu klasik Türk edebiyatının oluşmasında onun payının büyük olduğu kabul edilmekle beraber, çağdaşı Ahmedi'nin, edebi kudret, şöhret ve sonraki tesirleri bakımından gerisinde kaldığı söylenir.

Geniş kültürlü bir şair olan Ahmed-i Dâ'î'nin değişik konularda on beş kadar eseri olduğu biliniyor. Bunlardan Türkçe *Divan*'ı bugün iki nüsha halindedir. 1413 tarihli Farsça *Divan*'ı ise Çelebi Mehmed'in tahta geçmesi münasebetiyle, vezir Hacı Halil Paşa'ya ithaf edilmiştir. Onun, Emir Süleyman'ın işret meclislerinden mülhem olarak kaleme aldığı söylenen, yer yer tasavvufi motiflerin kullanıldığı *Çengname*'si bu konuda telif edilmiş ilk örneklerdendir. Eser, çeng denilen doğulu müzik aletinin tel sayısına ve doğu musikisinin 24 makamına uygun olarak 24 bölümden oluşmaktadır. Bir diğer eseri *Câmasbnâme* ise, Nasireddin-i Tûsî'nin (öl. 1274) gizli ilimlerden bahseden "Yıldızname" türündeki 33 beyitlik aynı adlı mesnevisinin genişletilmiş tercümesidir.

Bu dönemin önemli bir diğer şairi ise âlim ve edip bir devlet adamı olan meşhur Kadı Burhaneddin'dir. Onun Farsça olarak kaleme aldığı bir eserinden yukarıda bahsedilmişti. 14. yüzyılın ikinci yarısında Sivas'ta Eretna devletinden sonra kurduğu kendi adıyla anılan devletin hükümdarı olan bu zat Harezm Türkleri'ndendir. Anadolu klasik Türk şiirinin en lirik

ve en önemli şairlerinden olan Kadı Burhaneddin'in bugün elimizde tek bir nüshası bulunan ünlü Türkçe *Divan*'ı[154] siyasal mücadelelerle geçen hayatına rağmen ince bir ruha sahip olduğunu gösterir.

Bu dönemin zikredilmeden geçilemeyecek bir diğer şairi, asıl adı Yusuf Sinan olan Şeyhi'dir. Aynı zamanda tabip olup Germiyanoğulları sahasında 15. yüzyılda yetişmiş büyük bir sanatkâr olan Şeyhi'nin, Hacı Bayram-ı Veli'ye intisap ettiği için bu lakabını aldığı söylenir. Önceleri Germiyanoğlu II. Yakup Bey'in hizmetinde iken, daha sonra beyliğin Osmanlılar'a geçmesi üzerine Çelebi Mehmed'in, sonra da II. Murad'ın hizmetine girmiştir. Zamanında *Şeyh el-şuara* diye anılacak kadar güçlü bir şairdir.

Anadolu'da yazılan ikinci *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesi onun kaleminden çıkmadır. Zarif ve ince bir sosyal hiciv örneği olup, temiz bir Türkçe ile yazılan *Harname*'si ise çok ünlüdür. Eserdeki ince ve zarif mizah ve hiciv anlayışı onu Türk mizah ve hiciv edebiyatının en önde gelen eserleri arasına sokmuştur. Şeyhi'nin klasik Anadolu Türk edebiyatının oluşmasında emeği geçen en önemli şahsiyetlerden biri olduğu kabul edilmekte, bu yüzden Türkçe *Divan*'ı bu edebiyatın temel taşlarından biri sayılmaktadır.[155]

Nesir

Zamanımıza intikal edenlere ve kaynaklarda isimleri zikredilenlere bakarak bugün için, 12.-15. yüzyıllar Türkiyesi'nde, nesir formunda meydana getirilmiş eserlerin neredeyse tamamına yakınının bilimsel alanda kaleme alınmış kitap ve risalelerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bunlar genellikle ya Farsça veya Arapça yazılmış telif eserler yahut Arapça'dan Farsça'ya aktarılmış çevirilerdir. Hemen hemen çoğunun yazarlarının da, yukarıda değinildiği üzere, Anadolu'ya dışarıdan gelen ulema olduğu görülüyor. A. Ateş, I. Alaeddin Keykubad zamanına kadar olan dönemde burada yazılan eserlerin çoğunlukla felsefe ve tabii bilimlere ait kitap ve risaleler olduğunu, din ve tasavvufa ait bulunanların ise daha az sayıya ulaştığını belirtiyor.[156] Mesela, Bağdatlı meşhur mutasavvıf Şihabeddin Ebu Hafs es-Sühreverdi'den ayırmak için Sühreverdi-i Maktul de denilen ünlü İranlı sufi-filozof Şihabeddin-i Sühreverdi'nin (öl. 1196) *Pertevname*'si, felsefeye ait bu ilk eserlerdendir. Ebu el-Fazl Hüseyin b. İbrahim el-Tiflisi'nin

Arapça'dan Farsçaya çevirdiği *Usûl el-Melâhim* namındaki fal kitabı, *Kâmil el-Ta'bîr* isimli rüya tabirnamesi ve astronomiye dair *Beyân el-Nücûm* adındaki eserleri de bu arada sayılmalıdır. Onun, biri *Sıhhatü'l Ebdân*, diğeri, II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Sivas valisi Kutbeddin Melikşah için kaleme aldığı *Kifâyetü'l Tıb* isimli tıbba dair de iki kitabı vardır.

Sufi-filozof Şihabeddin-i Sühreverdi'nin Farsça ve Arapça yazdığı birçok eser içinde en önemlileri, kendi kurduğu *işraki* mistik felsefenin ana eseri olan *Hikmetü'l-İşrâk* ve *el-Telvîhât* ile çok tanınmış küçük tasavvufi risalesi *Heyâkil el-Nûr*'udur. Onun Anadolu'da yazılmış başka eserleri de olduğunu biliyoruz.

Kelam'a (İslam teolojisi) dair *Ravzatü'l-Menazır* adlı, Kemaleddin Ebubekir tarafından telif edilmiş Farsça kitap bu dönemde yazılmış mensur eserlerden bir başkasıdır. El-Ravendi'nin 1206'da tamamlayarak I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ithaf ettiği, İran Selçukluları tarihine dair önemli bir kaynak olan *Râhat el-Sudûr ve Âyet el-Sürûr* da tarih alanındaki önemli bir mensur eserdir ve aynı zamanda Farsça nesrin de en güzel örneklerinden sayılmaktadır.

13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da tasavvuf akımlarının ve temsilcilerinin giderek yoğunlaşması hiç şüphesiz bu alanda mensur telif veya Arapça'dan Farsça'ya tercüme edilmiş, yahut bizzat Arapça ve Türkçe yazılmış dinî-tasavvufi mensur eserlerin sayısını çoğaltmıştır. Mesela Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled'in çok iyi bilinen *Kitab el-Maarif*'i, halifesi Seyyid Burhaneddin Muhakkık-i Tirmizi'nin aynı adı taşıyan kitabı, Şems-i Tebrizi'nin sözlerinin bir arayagetiren bir derleme olan *Makâlât*'ı, Mevlana'nın *Mecâlis-i Seb'a*'sı, oğlu Sultan Veled'in yine *Maarif* isimli kitabı, Necmeddin-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-İbad* ve *Sirâc el-Kulûb*'u en başta gelen tasavvufi nesir örneklerindendir.

Ayrıca, bir Muhyiddin-i Arabi yandaşı olan Sadeddin-i Fergani'nin, üstadının *vahdet-i vücut* öğretisi doğrultusunda yazdığı *Menâhic el-'İbâd ilâ el-Me'âd* ve yine aynı öğretinin ünlü yandaşı Mısırlı Amr İbn el-Fârız'ın eseri meşhur *Kasîde-i Tâ'iyye*'sine yazdığı *Şerh*'i özellikle anmalıyız. Fahreddin-i Iraki'nin *Lema'ât*'ı, Sadreddin-i Konevî'nin ünlü *Tabsırat el-Mübtedî ve Tezkiretü'l-müntehî*'si ile daha pek çok eseri arasında, İbn el-Arabi'nin *Fusûsü'l-Hikem*'in izahı sadedinde kaleme aldığı *Nusus* ve *Fükûk* adındaki

eserleri ile *Risâlet el-Vücud, Miftâh el-Gayb* adındaki kitapları da mutlaka anılmalıdır. Bu arada bizzat Mevlana'nın *Fîhi mâ Fîh*'ini de unutmamalıyız. Bunlara ek olarak Sipehsâlâr Ferûdûn b. Ahmed'in Mevlana ailesi ve etrafındakilerin hayatını anlatan önemli bir kaynak durumundaki *Risâle-i Sipehsâlâr* kısa adıyla tanınan *Menâkıb-i Hazret-i Hudâvendigâr* isimli Farsça menakıbnamesi ve tabii ki aynı konuda daha sonra yazılan Ahmed Eflâki'nin çok iyi tanınan *Menâkib el-Ârifîn*'ini de hatırlamamız gerekir.

İnşa sanatı konusunda, daha önce de zikredilen Ebubekir İbn el-Zeki'nin Arapça ve Farsça metinler ihtiva eden *Ravzat el-Küttâb ve Hadîkat el-Elbâb*'ı ile Hasan b. Abdülmuminin *Gunyet el-Kâtib ve Münyet el-Tâlib*'i ve daha başkaları dikkatimizi çekiyor. Bunlara son olarak Mevlana'nın muhtelif Selçuklu devlet ricaline çeşitli vesilelerle yazdığı mektupları ihtiva eden *Mektûbât*'ını da eklemeliyiz.

Siyasetname tarzındaki eserlere gelince, 13. yüzyıldan Mahmud İbn el-Hatib'in Farsça *Fustâtu'l-Adâle fî Kavâidi's-Saltana*'sı, Ahmed b. Sa'd el-Erzincani'nin, I. Alaeddin Keykubad için Arapça olarak yazdığı *Kitâb el-Letâif el-Alâiyye* ismindeki kitapları hemen akla gelenler arasındadır.

Beylikler döneminde de çeşitli konularda pek çok mensur eser yazılmıştır. Mahmud b. Ebubekr el-Urmevi'nin *Letâif el-Hikme*'si ile *Metâliü'l-Envâr'ı*, Nasireddin-i Sicistani'nin gizli ilimlere dair *Dakâyik el-Hakâyık*'ı bunlardandır. Tarih alanında İbn Bibi'nin çok önemli bir kaynak olan *el-Evâmir el-'Alâiyye*'si, Kerimeddin Aksarayi'nin *Müsâmeratü'l-Ahbâr*'ı ile Aziz b. Ardeşîr-I Esterâbâdî'nin *Bezm u Rezm*'ini saymalıyız.[157]

Buraya kadar ancak özet olarak çizmeye çalıştığımız, 12-15. yüzyıllar Türkiyesi'nin entelektüel hayatına dair bu tablo konusunda sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Bu dönem Türkiyesi, başta ona bu adı verdiren Türk unsuru olmak üzere, dışarıdan gelip yerleşerek ilkçağların bu değişik medeniyet kültürlerine yataklık yapmış topraklarını o zamana kadarkilerden çok farklı bir toplumun, bir inancın ve bir kültürün ülkesi haline dönüştürmüşlerdir. Yaklaşık iki buçuk yüzyıldan fazla bir zaman zarfında burada yeni bir siyasal zihniyetten yeni bir mimariye varıncaya kadar bu kültür yelpazesinin her dilimi, dışarıdan gelen, hepsi de Müslüman ama farklı diller konuşup yazan, farklı İslam yorumlarına bağlı ulema, sufiye,

bürokrat, şair ve edip, filozof, her meslek ve meşrepten pek çok insanın katkısıyla oluşup gelişti. Orta Asya'dan, İslam Ortadoğusu'nun her yerinden derlenerek bir sentez şeklinde yaratılan bu zengin ve velut siyasal ve entelektüel kültür II. Kılıç Arslan, I. Alaedin Keykubat gibi büyük sultanlar; Sahip Atâ Fahreddin, Celaeddin Karatay ve Pervane Muineddin Süleyman gibi büyük vezirler; Mevlana, Âşık Paşa, Yunus Emre ve Hacı Bektaş gibi büyük sufiler; Kâni'î, Dehhâni, Ahmedi, Şeyhi ve daha birçokları gibi büyük şair ve edipler yetiştirdi. Bu birikim Türkçe'nin Anadolu versiyonunu yaratarak Batı Türk dünyasının en gelişmiş ilim, sanat ve edebiyat dilini ortaya çıkardı: bu dille Osmanlı diplomasisinin gerçekten muhteşem siyaset üslubuna yol açtı. Kısaca, ortaçağlar Türkiyesi'nin entelektüel birikimi ileriki yüzyılların Osmanlı İmparatorluğu'nun entelektüel performansının alt yapısını oluşturdu.

NOTLAR

1 Anadolu Selçukluları döneminin değişik türdeki yerli kaynakları bundan yıllar önce uzunca bir makalede Fuat Köprülü tarafından detaylı olarak kritik analiz yöntemiyle tanıtılmıştı: "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları I," *Belleten*, 27 (1943), s. 379-425.

2 Osman Turan ve Ahmet Temir'in vaktiyle *Belleten*'in muhtelif sayılarında yayımladıkları Selçuklu ve Moğol dönemine ait bazı vakfiyeler bunlardandır.

3 Günümüz Türkler'i bugün hem antik devrin *Anatolica*'sını *Anadolu* şeklinde, hem de ortaçağın *Turchia*'sını *Türkiye* şeklinde kullanırlar. *Asia Minor* ve *Bilâd el-Rum* adını ise hiç kullanmazlar. Nitekim görüldüğü gibi *Türkiye Cumhuriyeti* adını taşıyan bugünkü Türk devletinin resmî adında da *Türkiye* kelimesi yer almaktadır. Birincisiyle (*Anadolu*) daha çok coğrafî, ikincisiyle (*Türkiye*) ise, siyasi, etnik ve kültürel anlam kastedilir. Eski Roma terimi *Asia Minor*, daha çok Batılı tarihçiler tarafından tercih edilmektedir.

4 Bizans'ın Türk istilası öncesine rastlayan siyasal durumu için mesela şunlara bkz. Ostrogorsky, V., *Histoire de l'Etat Byzantin*. Paris 1956.; Vasiliev, A. A., *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris 1969. 2 c.; Brehier, L., *Vie et Mort de Byzance*, 2. bas., Paris 1969.

5 Bkz. Cahen, C., "La Première Pénétration Turque en Asie Mineure (Seconde Moitié du XIe Siècle)," *Byzantion*, 18, 1946-1948, s. 5-67. Mesele burada bütün detaylarıyla ele alınmıştır. Ayrıca bkz. Aynı yazar, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, Sidgwick & Jackson, s. 66-69; aynı yazar, *La Turquie Pré-ottomane*, Varia Turcica: VII, İstanbul-Paris 1988, s. 83-85;Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, Turan Neşriyat Yurdu, s. 37-44.

6 Bkz. Cahen, C., "La Campagne de Manzikert d'après les Sources Musulmanes," *Byzantion*, IX (1934), s. 613-642; Turan, *a.g.e.*, s. 27-31; Vryonis, *a.g.e.*, s. 96-103.